Девід Саттер

ДОБА БЕЗУМСТВА

Занепад і кінець Радянського Союзу

Київ

David Satter

AGE OF DELIRIUM

The decline and fall of the Soviet Union

Alfred A. Knopf
New York 1996

Девід Саттер

ДОБА БЕЗУМСТВА

Занепад і кінець Радянського Союзу

Переклад Наталії Комарової

ДУХ І ЛІТЕРА

УДК 947:323
С214

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

С214 **Саттер Девід. Доба безумства. Занепад і кінець Радянського Союзу**. Пер. з англ. Наталії Комарової. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. — 528 с.

ISBN 978-966-378-524-0

Радянський Союз став першою в історії державою, в якій офіційна ідеологія пронизувала всі сфери й рівні життя, перетворюючи громадян на безликі та взаємозамінні гвинтики колосальної системи. Американський журналіст Девід Саттер, який у 1970–1990-ті роки працював кореспондентом в СРСР, в своїй книзі показує життя радянських людей і трагічні наслідки цього соціального експерименту.
Для широкого загалу читачів.

Видавці: *Костянтин Сігов, Леонід Фінберг*

Редактори: *Наталія Риндюк, Віталій Пономарьов*
Відповідальна за випуск: *Анастасія Негруцька*
Коректор: *Ольга Степанюк*
Верстка: *Світлана Невдащенко*

ISBN 978-966-378-524-0

Пам’яті моїх батьків

*Він знайшов Архімедову точку опори,
але використав її проти себе самого;
схоже, що йому дали змогу знайти
її лише за цієї умови.*

Франц Кафка

ЗМІСТ

Передмова

Ця книжка задумана як колективна хроніка останніх п'ятнадцяти років Радянського Союзу – періоду, впродовж якого радянська система почала загнивати та зрештою зазнала краху.

Люди, про чиї долі розповідається на цих сторінках, – це переважно ті, кого я зустрічав упродовж майже двох десятиліть, працюючи кореспондентом у Росії, а також ті, про кого я дізнався з розповідей їхніх родичів або друзів, бо самі вони або не мали бажання спілкуватися, або були недоступні, або перебували в ув'язненні.

Зазвичай, мої герої не були «типовими» радянськими громадянами. Проте саме типове радянське життя є у творі тим неуникним тлом, на якому розгорталися життя та історії цих «нетипових» людей, аж до завершення – часто нещасливого – цих історій.

Я приїхав до Радянського Союзу в червні 1976 року й провів там шість років, працюючи кореспондентом лондонської газети *Financial Times*. У 1980-х я продовжував писати про СРСР, а після 1990-го мав змогу жити там упродовж тривалого часу. Тож, зважаючи на цей досвід, я теж фігурую на сторінках цієї книжки. Фактично її персонажів об'єднує лише те, що свого часу всі вони погодилися зустрітися зі мною, що, своєю чергою, певним чином відобразилось на їхніх переважно трагічних долях.

Попри те, що Радянський Союз уже розчиняється в тумані історії, радянський експеримент із тоталітаризму все ще потребує усвідомлення. СРСР був продуктом новітньої форми манії величі – ідеї, що нібито наводити лад у людських справах

можна без допомоги трансцендентного закону. Цю книжку можна сприймати як розповідь про наслідки втілення цієї ідеї, а також як опис людського життя за екстремальних соціально-побутових умов.

Що стосується останнього, то це має особливе значення для мешканців США, бо, як засвідчує досвід, радянські люди не такі далекі від нас, як ми могли очікувати.

Ніколи не розмовляйте з незнайомцями

Девід Саттер
Лютий 1977 року

Непривітний, похмурий день у Ризі поступився місцем ночі – ясній і пронизливо холодній. Годинник над другою платформою показував дві хвилини по десятій. У морозному повітрі горіли червоні вогні останнього вагона нічного потяга Рига – Таллінн, що заднім ходом в'їжджав на вокзал. Невеличка група людей, тупцюючи від холоду, стояла під металевим табло, яке кілька разів перевернулось і тепер показувало «Таллин» російською і «Tallina» латиською. Провідниця у формі зі сходинок останнього вагона подала сигнал ліхтариком, і жіночий голос чистою російською мовою оголосив по гучномовцю про початок посадки на потяг до Таллінна.

Я взяв свої речі й підійшов до сьомого вагона, де віддав свій квиток. Увійшовши до свого купе, я з подивом побачив молоду жінку, що сиділа на одній із нижніх полиць, дивлячись у вікно. Вона на мить повернулася в мій бік, і мене вразила її зовнішність: гарно укладене чорне волосся, бліде обличчя «сердечком», чарівні темні очі. Їй було років 28. Коли вона знову відвернулась, я зазначив, що одягнена вона незвично для радянської громадянки – в елегантний темний костюм і білий кашеміровий светр, що підкреслював великі груди.

Я зняв пальто, поставив свою валізу під сидіння й сів навпроти. Невдовзі до нас приєдналися ще два пасажири: високий, плечистий чоловік із солом'яним волоссям, у важкому пальті та двобортному костюмі (він відрекомендувався тренером із боксу з України) та жінка трохи старша за років двадцять, яка увійшла

до купе, тягнучи за собою багаж. Вона була худорлява, схожа на пташку, з вередливим виразом обличчя, рудим волоссям і яскраво-червоною губною помадою, стан якої вона раз по раз перевіряла за допомогою люстерка. Вона сказала, що її звуть Маша Іванова.

Потяг рушив, і провідниця повернула нам квитки й принесла склянки з чаєм. Коли вона залишила купе, зачинивши за собою двері, тренер витяг зі свого портфеля пляшку коньяку та кілька склянок, роздав їх нам, налив і запропонував випити «за знайомство».

За вікном проминали річки й обриси мостів у місячному світлі, подекуди на обрії з'являлись і зникали бліді вогні селищ, а потяг набирав швидкості й невдовзі вже з ритмічним стукотом мчав через хвойні ліси та засніжені поля.

Мені раптом спало на думку, що це може бути не просто збігом – те, що чоловік і дві привабливі жінки мого віку їдуть в одному купе зі мною, але я викинув цю думку з голови. Вирішив вважати це купе потяга, що тихої суботньої ночі (коли, безсумнівно, відпочиває навіть КДБ) мчав із однієї прибалтійської столиці до іншої, безпечним прихистком і відчув полегшення – в будь-якому разі я вірив, що представники мого покоління мають щось спільне, хоч би де ми опинилися.

До Прибалтики я вирішив поїхати, приставши на пропозицію литовця Кестутиса Йокубінаса, колишнього політв'язня, з яким познайомився у Москві. Ми домовилися зустрітися у Вільнюсі, де він обіцяв надати мені імена та контакти людей у Ризі й Таллінні. Але оскільки я був у СРСР новачком, то попросив радянську інформаційну агенцію «Новини» (Агенство печати «Новости» – АПН) про допомогу в організації офіційних інтерв'ю.

До Вільнюса я прибув потягом рано-вранці 15 лютого 1977 року. Мене зустрів місцевий представник АПН, який відвіз мене до готелю на вулиці Леніна. На цей день у мене не було заплановано зустрічей, і, зареєструвавшись і отримавши номер, я зателефонував Йокубінасу. За півгодини він був у готелі, в холі

другого поверху. Там ми зустрілися в присутності представника АПН, і я познайомив їх, незважаючи на те, що вони явно не були в захваті один від одного. Ми з Кестутисом вийшли з готелю й сіли в автобус, який привіз нас до багатоквартирного будинку на околиці міста, де він жив у однокімнатному помешканні. Через єдине вікно до кімнати проникало сіре світло похмурого дня, а стіни були голі, за винятком прямокутника з колючого дроту над диваном – на згадку про 17 років, проведених Йокубінасом у таборах.

Ми сіли за столик, і Кестутис налив мені філіжанку чаю. Розмовляли про долю литовців, і він сказав, що не дуже сподівається на те, що його покоління доживе до незалежності Литви. Але потім додав, ніби схаменувшись, що саме завтра – 16 лютого – річниця литовської незалежності.

О 17-й годині сутеніло. Ми вийшли з квартири Йокубінаса й поїхали автобусом до Старого міста, серця історичного Вільнюса – з пошарпаними кам'яницями, звивистими вузькими вуличками та похмурими внутрішніми двориками в затінку пишно оздоблених католицьких храмів. Почав падати сніг, і народ юрмами повалив до крамниць, щоб, вистоявши черги, купити потрібне й повернутися додому. Після прогулянки Старим містом із відвідуванням магазину капелюхів, де Кестутис придбав собі нового берета, ми нарешті поїхали автобусом на зустріч із Антанасом Терлецкасом – ще одним учасником національного руху, який жив у дерев'яному будиночку за містом, біля Неменчинського лісу. Терлецкас зустрів нас привітно й провів до невеличкої кімнати, заповненої книжковими полицями, де на потертих стільцях і кріслах, поставлених колом, сиділо чимало людей. Кілька осіб влаштувалися навіть на підлозі всередині кола. Тут були люди різного віку, включно з підлітками. На стіні висіла мапа Литви XV століття, коли ця країна простягалася від Балтійського моря до Чорного. Розмовляли майже винятково про те, чого можна чекати наступного дня, й більшість присутніх очікували потужної демонстрації сили на вулицях, як це бувало 16 лютого в минулі роки.

Дехто з молоді збирався спробувати покласти квіти до могили Йонаса Басанавічуса, засновника литовського національного руху, який за дивним збігом обставин помер саме 16 лютого, тож покладання квітів було б водночас відзнакою національної річниці. У разі затримання міліцією юнаки удали б, що просто вшановують пам'ять Басанавічуса. В це, звісно, ніхто не повірив би, але можна було сподіватися, що міліція не заарештує їх на цвинтарі, бо це було би визнанням їхнього націоналізму, якого офіційно не існувало. Ризик полягав у тому, що арешт міг статися не на цвинтарі, а пізніше, й не за відзначення річниці, а за щось інше – наприклад, у зв'язку з підозрою в пограбуванні крамниці.

Ці дисиденти розповідали про діяльність литовських націоналістів за останні місяці: про видання підпільних часописів, про підняття старого литовського прапора над Міністерством внутрішніх справ, про арешти. Я списав нотатками майже весь свій великий записник і домовився про зустріч із Йокубінасом біля мого готелю о 19-й годині наступного вечора.

Ранок був холодний і похмурий. Разом зі своїм супровідником із АПН я пішов брати інтерв'ю в одного з литовських урядовців, а в другій половині дня ми вирушили до колгоспу. Дорогою наша автівка несподівано зупинилася на околиці міста, щоб підібрати чоловіка, який представився агрономом і, за свідченням мого супровідника, дуже просив, щоби його взяли в цю поїздку. Відвідини колгоспу тривали кілька годин, але я весь час думав про вечірню зустріч із Йокубінасом і був доволі неуважним.

З колгоспу ми виїхали вже надвечір, і агроном запропонував випити чаю в якомусь клубі неподалік. Я погодився, розуміючи, що іншого вибору немає, й ми їхали ще 20 хвилин через засніжені ліси та повз замерзлі озера, поки не прибули до дерев'яного будинку, що стояв у ліску. Там нас зустрів управитель клубу, чорноволосий чоловік років тридцяти. Хоча ми приїхали нібито випити чаю, стіл був накритий для розкішної трапези. Агроном сказав, що це клуб для місцевих чиновників і їхніх гостей, і в ньому є фінська лазня. Він згадував про неї кілька разів, а по-

тім, штовхнувши мене ліктем, спитав: «Не хочете спробувати?» Я ввічливо відмовився, намагаючись не виказати свого невдоволення цією пропозицією.

Управитель налив горілки. Агроном запропонував випити за мир і добрі стосунки між СРСР і США. Я почаркувався з іншими, але не випив горілку одним духом, як вони, а лише трохи відпив і поставив чарку.

«Чому не п'єте?» – спитав агроном.

«Я випив».

«Ні, не так, – сказав він і показав жестом. – До дна».

Управитель знову наповнив чарки, й усі троє взялися за них. Я теж підніс свою.

«Ну, – сказав я, – вип'ємо».

«Ні, – сказав агроном, – спочатку Ви».

Я випив, але знову лише один ковток.

Агроном сердито глянув на мене, але все ж таки почав накладати мені в тарілку великі порції їжі, а коли управитель знову налив чарки, виголосив ще один тост, цього разу «за розрядку». Я приєднався, але знову випив дуже мало.

Склавши руки й пильно придивляючись до мене, агроном запитав, чи я прогресивний. Коли ж я спитав, що він розуміє під прогресивністю, то почув: «Як ви ставитеся до безробіття в США?»

Минула година, бесіда ставала дедалі більш силуваною. Нарешті я, нехтуючи агрономом і звертаючись до свого супровідника, сказав, що час уже їхати. Це розсердило агронома, який заявив, що тепер час спробувати сауну. Я відповів, що не хочу її пробувати. Я добре пам'ятав про двох кореспондентів агенції «Рейтер», яких нещодавно примусили залишити Москву після звинувачення в гомосексуалізмі. Тоді всі троє моїх співбесідників почали вимагати, стукаючи кулаками по столу й скандуючи: «Сауна! Сауна!» Врешті-решт я підвівся й сказав, що маю негайно повертатися до Вільнюса. Вони вгамувалися, але агроном наполіг, щоб ми випили по останній. Після цього супровідник і агроном запропонували ще один тост. Тоді я вийшов з-за столу, взяв своє пальто й пішов до автівки сам.

Я попросив водія відвезти мене до Вільнюса, але він сказав, що не може нікуди їхати без дозволу мого супровідника. А той стояв разом із агрономом біля дверей клубу й сигналізував мені, щоб я повертався. Мені довелося простояти ще 15 хвилин в очікуванні, поки вони сядуть в машину, й ми нарешті вирушили до міста.

До Вільнюса я прибув о 19:30, але біля готелю не було жодних ознак Йокубінаса. На початку дев'ятої години я зателефонував Валерію Смолкіну, – одному з друзів Кестутиса. Він сказав, що того, мабуть, заарештували, й запропонував мені приїхати до нього й чекати.

На вулиці Леніна я взяв таксі, і коли ми повернули на одну з прилеглих вулиць, побачив те, про що казали минулого вечора націоналісти. На перехрестях стояли міліцейські машини, і в світлі вуличних ліхтарів групи міліціянтів, оточені явними агентами в цивільному, зупиняли перехожих і перевіряли в них документи. Я спитав таксиста-росіянина, що відбувається. Він сказав, що було пограбування ощадкаси, вбито міліціянта. Таксист подивився на мене в дзеркальце й запитав, чи не здається мені, що за мною стежать. Я відповів, що не впевнений, але оскільки за нами ніхто не їде, то, мабуть, ні.

До Смолкіна я приїхав о 20:40 й залишався там впродовж трьох годин. Близько півночі в двері постукали, Смолкін відчинив і впустив Кестутиса. Той зняв мокре пальто (якраз йшов сніг) і розповів, що вирушив на зустріч зі мною, але о 18:55 його оточили п'ятеро людей у цивільному. Відвели його в той самий відділок міліції, що і після арешту в 1947 році, й посадили до камери. Потім викликали до кімнати, де наказали стати в ряд ще з двома чоловіками, не схожими на нього. До кімнати ввійшов чоловік, якого Кестутис раніше ніколи не бачив, указав на нього і сказав: «Ось цей». Потім Кестутиса допитував молодий офіцер міліції, який здавався п'яним і розмовляв якоюсь дивною мішанкою російської і литовської. «Ви, звісно, знаєте, – сказав офіцер, – що Вас підозрюють у пограбуванні ощадкаси». – «Я сидів у таборах, – відповів Кестутис, – тож у вашій комедії бра-

ти участь не збираюся». Йокубінас пам'ятав, що тридцять років тому, коли його заарештували вперше, співробітники КДБ теж говорили йому, що його підозрюють у пограбуванні.

Кестутиса двічі обшукали й потім, на початку 12-ї години, відпустили. У КДБ, мабуть, вважали, що зірвали його зустріч зі мною. Насправді ж ми проговорили ще кілька годин у квартирі Смолкіна, і я ретельно все записував. Потім Кестутис дав мені ризьку адресу Інтса Цалітіса, латиського націоналіста, а також імена й адреси націоналістів у Естонії. При цьому він наполегливо попросив, щоб я завжди тримав свої литовські нотатки при собі. Я пообіцяв, і в той момент, коли ми сиділи разом у помешканні Смолкіна, безперечно, був упевнений, що дотримаю свого слова.

Наступного ранку я вирушив із Вільнюса до Риги. Мені довелося летіти, бо до потягів іноземців не пускали. В аеропорту мене зустрів ще один співробітник АПН, який відвіз мене до готелю. Залишившись у своєму номері, я виявив, що у моєму вільнюському записнику більше не залишилося місця, тож для інтерв'ю з міськими чиновниками, призначеного на цей ранок, мені був потрібен новий. Я пообіцяв литовцям, що триматиму записник при собі за будь-яких обставин, але він не вміщався в кишеню моїх штанів. Тримати його в руках було незручно, до того ж був ризик десь покласти його і забути. Зрештою вдалося втиснути записника до внутрішньої кишені піджака. Під час обіду в ресторані готелю він залишався зі мною. Однак перед тим, як вирушити на інтерв'ю, я поклав його до валізи в своєму номері, замкнув її та залишив ключа черговій унизу.

Коли я повернувся до готелю, було вже темно. Я попросив у дівчини на рецепції ключа від номера 202. Вона пошукала на дошці з ключами, не знайшла й порадила спитати у чергової на другому поверсі. Але й там його не було, і я по-справжньому стривожився. Вийшовши з готелю, я трохи прогулявся, а коли повернувся, попросив дівчину за стійкою ще раз пошукати ключа. «Ось він, – сказала вона нарешті, витягуючи його зі щілини під номером 402. – Ось де він був».

Я взяв ключа й піднявся в свій номер. Бліде світло вуличних ліхтарів проникало крізь нейлонові фіранки. Я відкрив валізу й переконався, що вільнюський зошит на місці. Схоже було, що ніхто моїх речей не торкався.

Я поклав записника до кишені піджака й пішов пообідати до готельного ресторану, а потім узяв таксі до Вецмілгрависа – району на околиці Риги, де мав зустрітися з Цалітісом. Я приїхав до нього о 21-й годині, й коли ми всілися на кухні, розповів про події у Вільнюсі й сказав, що за мною, можливо, стежать. Але все це, здавалося, геть не збентежило Цалітіса. Він одягнув пальто й вийшов на вулицю зі своїм собакою, величезним сенбернаром, а повернувшись, сказав, що на розі стоїть чорна «Волга», а в ній четверо чоловіків. «Вони там, мабуть, уже кілька годин. Їм не треба за Вами стежити, вони знають, що є лише кілька місць, куди ви можете вирушити, тож заощаджують час і сили».

Цалітіс розповів, що загалом ситуація в Латвії спокійніша – немає активних дисидентських груп, немає часописів «самвидаву». «Латиші легше знаходять спільну мову з іншими, – сказав він. – Це позитивна якість, але водночас і наша трагедія». За півгодини до нас приєднався ще один член латиського національного руху – Вікторс Калниньш, і вони із Цалітісом продиктували мені імена й адреси естонських націоналістів у Таллінні. Це були ті самі імена, що їх дав мені Кестутис у Литві, але я записав їх ще раз на окремому папірці.

Наступного дня я зустрічався з представниками Ризького вагонобудівного заводу, а завершився день відвідинами ще одного колгоспу. До потяга на Таллінн залишалося кілька годин, і я розрахувався в готелі й вирішив прогулятися. І знову переді мною постало питання, що робити з моїми нотатками. Я витяг записник із піджака й поклав його до валізи. Але мені не хотілося гуляти, тягнучи за собою валізу. Водночас я не знав, чи безпечно буде довірити її швейцару. Врешті-решт я наважився залишити йому валізу на одну годину. Повернувшись, я відкрив її – все нібито залишилося неторкнутим.

Лише в нічному потязі до Таллінна я почав заспокоюватися – після того, як допив коньяк, запропонований мені тренером. Маша Іванова дістала з валізи кілька булочок і поклала їх на столик біля вікна. Вона спитала, звідки я, і я розповів, що я американець і працюю в Москві кореспондентом лондонської газети *Financial Times*. Всі, здавалося, були вражені й почали розпитувати мене про життя в США.

Тренер спитав, які в Америці жінки. Я сказав, що вони не завжди гарніші за радянських, але краще вдягаються. Маша спитала, чи красивіші московські дівчата за ризьких, а також, чи вірю я в Бога. Я відповів, що вірю. Це її дуже здивувало, й вона спитала – чому. «У нас ніхто не вірить у Бога», – заявила вона. Тоді я почав пояснювати свої погляди, дедалі більше заплутуючись у доволі складних філософських питаннях. Поки я намагався сформулювати свої думки далекою від досконалості російською мовою, Маша трохи посунулася вперед, притулившись до столика й по-дитячому поклавши підборіддя на край склянки з чаєм. Темноволоса дівчина теж не зводила з мене очей, а я, відчуваючи якесь незбагненне розслаблення після напруги останніх днів, жестом запропонував Маші сісти поруч зі мною. Вона миттєво підкорилася, й попри те, що я намагався продовжити свою промову, обійняла мене й почала цілувати. Мій сусід, боксер, негайно пересів на другу полицю й почав цілувати темноволосу дівчину, охопивши її руками й притиснувши до себе.

Ця сцена тривала недовго, бо обидві дівчини майже одразу наказали нам вийти до коридору, аби вони могли постелити постелі й перевдягнутися. Більшість пасажирів вагона вже спали. Поки ми чекали в коридорі, мені спало на думку, що жінки в купе, їхня готовність до сексу – все це схоже на типову пастку, але саме це й розвіяло мої побоювання. Підсадити жінок до купе нічного потяга – надто відвертий метод. Якщо метою КДБ була пастка, він мав би вигадати щось не таке примітивне. Надто неймовірною здавалася думка, що мої нові друзі сіли до мого купе з єдиним наміром – скомпрометувати мене.

Коли ми повернулися до купе, обидві дівчини були вже в нічному вбранні. Маша сиділа на верхній полиці, її груди та хрестик виднілися у викоті сорочки. Чорнява лежала на боці на нижній полиці, поклавши голову на подушку й натягнувши на плечі ковдру. Ми почали роздягатись, і тренер вимкнув у купе верхнє світло, залишивши лише слабкі нічники над кожною полицею. Я заліз нагору, тренер розташувався на нижній полиці й вимкнув нічники, тож купе занурилося в повну темряву аж до самого ранку, коли через вікно просочилися перші промені сонця, знаменуючи початок нового дня.

Вночі я був збентежений дивним сном, який, прокинувшись, не міг пригадати цілком. Мені наснився якийсь розпливчастий образ чорнявої дівчини, що рухалася в купе, немовби готуючись до виходу. Це засмутило мене навіть уві сні, бо я збирався запропонувати їй себе замість боксера, тож менше за все хотів, щоби вона зникла. Було ще щось, що мене бентежило. Тільки-но розплющивши очі, я згадав про свою валізу, де лежали мої нотатки та повний набір імен і адрес, в тому числі тих естонських дисидентів, з якими я мав зустрітися в Таллінні.

Я натягнув штани, застебнув сорочку й зліз із верхньої полиці. Поля й ліси Естонії за вікном у вранішньому світлі здавалися синіми. Тренер – неголений і трохи ошелешений – вже одягнувся й сидів навпроти мене. Дівчата ще спали на своїх полицях. Ми з тренером перекинулися жартами, і я поліз по свою валізу, щоби дістати якийсь свіжий одяг. І тут виявилося, що валізи немає.

У мене на лобі почав краплями виступати піт. І все ж таки я не наважувався остаточно повірити в те, що мою валізу вкрали. Якби КДБ були потрібні мої нотатки, він мав уже принаймні дві нагоди їх украсти – наприклад тоді, коли я залишив їх у своєму номері без нагляду. Водночас я констатував, що всі мої попутники досі залишалися в купе. Я спокійно сказав тренерові, що в мене зникла валіза, й він став допомагати мені шукати її на багажній полиці, під протилежною полицею та під пальтами.

Раптом тренер став шарити по кишенях свого піджака. «Хвилинку, – сказав він, – годинник пропав!»

Він подивився на нижню полицю, де обличчям до стінки, згорнувшись калачиком, спала чорнявка, й нас обох охопила підозра. Тренер відкинув ковдру – під нею виявилися ще ковдри, професійно скручені й покладені так, щоб нагадувати фігуру людини, що спить.

Я розбудив Машу Іванову й спитав, що їй відомо про чорнявку. Вона відповіла, що ввечері побачила її вперше в житті. Я пошукав у купе, чи не залишила чогось чорнявка, а потім покликав провідницю і спитав, чи не бачила вона, щоб хто-небудь сходив із потяга посеред ночі. Я пояснив, що в мене зникла валіза, а у тренера – годинник. Провідниця пообіцяла попередити міліцію, щоб на кожній станції, де зупинявся потяг, перевірили, чи не помітив хтось молоду жінку, що вийшла з потяга з іноземною валізою.

Потяг прибув на талліннський вокзал о 8:30, і тут мене не зустрічав ніхто з АПН, натомість нас зустрічала міліція. Ми всі троє і провідниця пішли разом із міліціянтами до їхнього відділку на вокзалі, щоби повідомити їм подробиці крадіжки. Міліція одразу ж дала зрозуміти, що ставиться до цієї справи з усією серйозністю. Міліціянти наполягли, щоби ми написали детальні заяви з описом того, що сталося вночі, й наголосили, що будь-яка недомовка ускладнить розслідування. Тренер із Машею написали свої пояснення, де нічого не згадувалося про інтим, але решта фактів була викладена точно, й міліціянти не висунули до їхніх заяв жодних претензій. Потім Маші довелося допомогти мені зі складенням моєї заяви, оскільки письмовою російською я володів не дуже добре. Запис моїх свідчень тривав доволі довго, бо я, відчуваючи огиду до самого себе й дедалі більшу байдужість до всієї цієї метушні, дав повний опис чорнявої дівчини, з якого було легко здогадатися, що вона була дуже привабливою. Читаючи мою заяву, черговий офіцер глибокодумно зауважив: «Двоє чоловіків і двоє жінок в одному купе?» – і промовисто замовк.

Тепер треба було якось розв'язувати проблему, яку я сам собі створив. Мої записи, зроблені в Литві, зникли. Тому я мав принаймні знайти естонських дисидентів, про яких довідався від

Йокубінаса й Цалітіса. Їхні імена та адреси залишилися в моїй валізі, але ж я записав їх ще й на папірці, який поклав до свого гаманця.

Вийшовши з відділку міліції, ми стали в чергу на стоянці таксі. Був холодний, туманний ранок, і таллінський Вишгород з його середньовічними мурами та шпилями був оповитий імлою. Було щось шляхетне в цих стародавніх мурах, у цих оборонних спорудах маленького народу. Водночас у мені стала зростати впевненість, що саме тут, в Естонії, вирішуватиметься доля моєї подорожі до Прибалтики.

Біля черги загальмував міліцейський «газик», і міліціянт запропонував підвезти нас. Ми з Машею сіли на заднє сидіння, а тренер – попереду. Мене довезли до готелю «Виру», й коли я виходив із автівки, Маша дала мені свою адресу. Ми домовилися зустрітися з нею та тренером о 16:30 у вестибюлі готелю.

Я ввійшов до готелю й став у чергу до стійки реєстрації. Чекаючи, я згодом помітив якогось надзвичайно низенького чоловіка в хутряній шапці й довгому пальті, який намагався привернути мою увагу. Зрештою він підійшов до мене, відкашлявся, сказав: «Кого я бачу!» – й потис мені руку, залишивши в ній клаптик паперу, складений кілька разів. Потім різко розвернувся й швидко вийшов із вестибюля на вулицю.

Коли в моїй руці опинився цей папірець, в мені ніби щось змінилося. Я вперше відчув себе водночас глядачем якоїсь вистави та її мимовільним учасником. І проти власної волі став чекати на наступний акт.

Зареєструвавшись, я піднявся ліфтом на свій поверх. У номері я розгорнув папірець. Там містилося написане незграбною рукою прохання зателефонувати з автомата на вказаний таллінський номер. Я спустився вниз, до одного з платних телефонів-автоматів, і набрав номер. Я заздалегідь вирішив, що якщо відповість росіянин, то це КДБ. Якщо ж естонець, то це можуть бути естонські дисиденти.

Відповів естонець. Російською мовою із сильним акцентом він попросив мене рівно о першій годині дня прийти до головного універмагу міста – *Tallinna Kaubamaja*. Мене зустріне там людина, яка передала мені цей папірець. Я хотів ще щось спитати, але на тому кінці вже поклали слухавку.

Тепер мені нічого не залишалося, як піти на цю зустріч. Я вийшов з готелю й попрямував до універмагу. О першій годині на вулиці з'явився той чоловік із вестибюля. Він підійшов до мене, ми потисли руки один одному, і він зробив мені знак іти за ним. Ми рушили один за одним діагональною вулицею, між старих п'ятиповерхівок, потім перейшли на другий бік, пройшли аркою й потрапили до якогось подвір'я. Там зайшли в один із під'їздів, піднялися на один сходовий марш, там перед моїм супутником відчинили двері, й щойно я зайшов за ним до маленької квартири, двері швидко зачинили й замкнули на замок.

У передпокої нас зустріли кілька людей, які провели нас до погано освітленої вітальні, де стояв масивний стіл, а також буфет, оздоблений різьбленням, та потертий, але зручний диван – релікти тих часів, коли Естонія була незалежною державою. Посеред столу стояло кілька порожніх бокалів й непочата пляшка коньяку. Чоловік, який привів мене сюди, знаком запропонував мені зайняти чільне місце за столом, а решта – троє чоловіків середнього віку – розсілися на інших стільцях напівколом. Мій супровідник влаштувався на підвіконні прямо навпроти мене. Я оглядів присутніх. Чоловік праворуч від мене був високий і худорлявий, зі скорботним виразом обличчя. Той, із ким я зустрівся в готелі, виглядав у цій компанії скоріше як простий посланець. Наступний теж був маленького зросту, копиця солом'яного волосся падала йому на лоба. Чоловік ліворуч, четвертий член групи, сидів у великому кріслі. У нього було кругле обличчя, залисини та розумні сірі очі. Він був єдиний член групи, що мав справді людяне обличчя.

Високий сумний чоловік піднявся з місця, підійшов до мене, відкоркував пляшку й налив мені коньяку. Потім повернувся до

свого стільця і, трохи повагавшись, сказав російською мовою з сильним естонським акцентом: «Що з Вами трапилося? Ми бачили вас із міліцією на вокзалі».

Я раптом чомусь вирішив, що перебуваю в оточенні співробітників КДБ.

«Гадаю, відповідь на це запитання Ви знаєте краще за мене», – сказав я.

«Ми дуже хвилюємося, – сказав чоловік із солом'яним волоссям, не звертаючи уваги на мою репліку, – тож хочемо знати, що трапилося».

«Я був у міліції, – відповів я, – бо в мене посеред ночі вкрали валізу, в потязі "Рига – Таллінн". Може, скажете мені, де вона?»

«Весь наш рух може опинитися під загрозою через Вас, – продовжував білявий. – Наші прізвища були в украденій валізі?»

«Я не знаю, хто Ви. І про жодні прізвища теж нічого не знаю».

«Вам Вікторс Калниньш дав наші прізвища?» – наполягав білявий.

Високий похмурий чоловік здавався пригніченим безнадійністю ситуації. «Вікторс телефонував мені, – сказав він, – і ми поїхали на вокзал зустріти Вас, але коли побачили, що Ви розмовляєте з міліцією, то пішли звідти».

«То Ви стверджуєте, що хтось доручив Вам зустріти мене в Таллінні?»

Вони ствердно хитнули головами.

«Покажіть мені документи», – сказав я.

«Ні, ми жодних документів не показуватимемо», – заявив білявий, рішуче мотаючи головою.

«Радий це чути, – сказав я, – бо якоїсь миті мені здалося, що ви справді дисиденти, але якщо ви не хочете показати посвідчення, це лише доводить, що ви є співробітниками КДБ».

Позірна ввічливість, що панувала в кімнаті досі, миттєво зникла. Високий і похмурий чоловік нахилився до мене через стіл.

«Я провів у таборах дванадцять років, – сказав він, намагаючись стримувати свої емоції. – Мої друзі провели там шість, сім

і вісім років. Ми не дозволимо поводитись із собою, як зі зграєю негрів».

Ця реакція стала для мене цілковитою несподіванкою. Може, я звинуватив їх несправедливо?

«Ви виходите з хибного припущення, – сказав старший чоловік, найсимпатичніший із усіх. – КДБ може виготовити будь-які посвідчення. В такій ситуації не можна покладатися на документи». Він повагався й м'яко додав: «Треба вірити своєму серцю».

Потім він спитав, чи є в мене перелік імен і адрес людей, з якими я маю зустрітися. Я сказав, що ці імена мені відомі, й вийняв з гаманця папірець із прізвищами та адресами.

«А тепер скажіть мені – хто ви такі?»

Високий і похмурий чоловік праворуч від мене сказав: «Я Валдо Рейнарт». Той, що зустрічався зі мною у вестибюлі готелю, представився: «Ендель Ратас». – «Март Ніклус», – назвався білявий. «А я Ерік Удам», – сказав літній чоловік ліворуч із лагідною посмішкою. Я знав, що Удам був лідером естонських дисидентів. Він спитав мене, чи записані на моєму папірці також адреси. Я це підтвердив, і тоді кожний продиктував мені свою правильну адресу.

Рейнарт підвівся, вже явно не такий пригнічений, і налив коньяку мені, а потім усім іншим за столом, й вони теж поступово розслабилися. Удам попросив розповісти все, що можна, про викрадення моєї валізи. Я спочатку вагався, але все ж таки вирішив розповісти їм, що трапилося. Якщо вони справді дисиденти, то мають право знати, а якщо агенти КДБ, то й так усе знають. У будь-якому разі мені здавалося, що вони реагують так, як жодна група дисидентів не зреагувала б на безвідповідального іноземця, що наразив їх на небезпеку. Я почав описувати події, і коли розповідав, як мене відволікли в потязі, по обличчях чотирьох чоловіків було видно, що вони прикро вражені. Коли я завершив, Рейнарт сказав: «Я негайно зателефоную Вікторсу, хай попередить усіх, що ваші записи зникли».

Потім вони почали сперечатися між собою. Удам припустив, що крадіжку організували ділки підпільного ринку, але Ніклус із ним не погодився.

«Це був КДБ», – сказав він. Рейнарт спитав, про що ми розмовляли.

«Та майже ні про що, – сказав я, – звичайні банальності».

«Вони про щось питали вас?»

«Теж нічого особливого».

«Це не схоже на КДБ, – сказав Рейнарт, – вони завжди намагаються випитати все, що можна».

Ми стали обговорювати, чи безпечно нам буде зустрітися пізніше. Удам хотів цього. Він сказав, що незалежно від шкоди, завданої втратою моїх нотаток, наша зустріч ситуацію вже не погіршить. Рейнарт же вважав, що КДБ буде тепер особливо пильним, отримавши певний матеріал для роботи, й небезпека для зустрічі в Таллінні стає набагато більшою, зокрема тому, що цю зустріч неможливо приховати. Зрештою ми домовилися, що вони спробують оцінити ситуацію й хтось – можливо, Ратас – зустрінеться зі мною о 22-й годині біля універмагу *Tallinna Kaubamaja*.

Перед тим, як піти, я вибачився перед Рейнартом за те, що сталося. Він уперше за весь час виявив розуміння: «Що тут поробиш, – сказав він задумливо, – молодий чоловік, гарна жінка...»

Удам попросив мене залишити їм список дисидентів із адресами. «Це не тому, що ми вам не довіряємо, – сказав він. – Ми просто не можемо допустити ще однієї помилки». Я витяг папірець із гаманця, віддав Удаму, він поклав його в попільничку на столі, підпалив сірником і почекав, поки від папірця не залишилася дрібка попелу.

Я повернувся до готелю, де зустрівся із супровідником із АПН, який сказав, що вже давно мене розшукує. Всіляко демонструючи засмученість, він вислухав мою історію про вкрадену валізу, а потім повіз службовою автівкою до крамниць, щоби я придбав якісь нові речі. Після цього, ми повернулися до го-

телю, домовившись, що наступного ранку я відвідаю колгосп, а в другій половині дня – суднобудівний завод. Я пішов до свого номера, а о 16:30 спустився до вестибюля, де мав зустрітися з Машею та тренером. Однак минула година, а вони так і не з'явилися. Врешті-решт я вирішив сам знайти Машу, але, діставшись потрібної вулиці в районі старих казарм, виявив, що вказаного нею будинку не існує.

Повернувшись до готелю, я деякий час побув у номері, а потім спустився до вестибюля, щоби знову вийти. Однак перед тим я зупинився купити листівок і раптом відчув, що хтось за мною спостерігає. Озирнувшись довкола, я помітив лише одну людину – молодого чоловіка інтелігентного вигляду з вусами та еспаньйолкою, з квадратним кейсом у руці. В його поведінці ніщо не наводило на думку, що він стежить за мною (якщо за мною взагалі хтось стежив), але мені здалося дивним, що він тиняється з портфелем в інтуристівському готелі.

Врешті я вийшов із готелю й пішов до Старого міста. Погода трохи змінилася: йшов дрібний дощик. Лід, що накопичився на дахах, почав танути, й вода стікала зі стріх і бігла водостоками. В туманному світлі вуличних ліхтарів фасади будинків із облупленою фарбою виглядали особливо занедбаними. Я повернув до однієї з бокових вулиць і крізь вітрини внизу будинку з гостроверхим дахом побачив людей, що стояли в черзі до полиць із хлібом, пробуючи буханці на м'якість. Дриботіння крапель води з даху доповнювалося грюканням важких дерев'яних дверей хлібної крамниці, коли люди виходили з неї з покупками. Пройшовши трохи далі тією самою вулицею, я побачив слабо освітлену кав'ярню. Крізь прозорі фіранки було видно пенсіонерів, які несли металеві таці до металевих столиків, і старезну прибиральницю, що протирала потріскані кахлі підлоги, готуючи кав'ярню до закриття. Я пішов тихим провулком уздовж міського муру, який завершився глухим кутом, де я несподівано побачив стару жінку з рідким сивим волоссям, зморшкуватим обличчям і ошелешеним поглядом широко розплющених очей. Вона нерухомо стояла під до-

щем, тримаючи в руках бляшанку з олівцями, й не намагалася заговорити, а дивилася повз мене, ніби мене там і не було.

Близько десятої години я повернувся до готелю «Виру», де група фінських туристів демонструвала наслідки жорстокого пияцтва. Я вдивлявся в обличчя людей довкола, але схоже було, що ніхто не звертає на мене уваги. Нарешті я пішов до подвійних дверей готелю й, коли озирнувся, побачив серед фінських туристів на антресольному поверсі того чоловіка з кейсом.

Я вийшов із готелю і пішов до універмагу, прибувши на місце зустрічі о 21:55. О 22-й, ніби виринувши з-під землі, з'явився Ратас. Він щось сказав мені, продовжуючи йти. Я не почув і поквапився за ним. Він обернувся. «За вами стежать! – сказав він із геть перекошеним обличчям. – Будьте тут завтра о другій годині дня». Я зупинився, і він зник.

Наступного ранку ми зустрілися з представником АПН за сніданком, і я сказав йому, що змушений відмовитися від відвідин суднобудівного заводу, призначених на другу половину дня. Він сказав, що це неможливо, але я наполягав, і він зрештою поступився. Потім ми вирушили в свою ранкову поїздку до сільськогосподарського інституту, розташованого за містом. Ці відвідини тривали кілька годин, і відповідальність за них швидко перебрав на себе офіційний перекладач інституту, Фердинанд Кала. Для нас було приготовано обід, але я вибачився й залишив інститут о 13-й годині. Проте, коли ми сідали до машини, Кала спитав, чи не можемо ми підвезти його до міста. Мені не хотілося брати ще одного пасажира, але підстав відмовити йому я не знайшов.

Інститут розташовувався в 45 хвилинах їзди від Таллінна, й дорогою я розмірковував про те, як зустрітися з дисидентами, уникнувши стеження. Раптом я згадав про занедбаний готель «Балтика», який бачив минулого вечора, й коли ми під'їхали до Старого міста, попросив водія висадити мене. В машині на мить виникла якась збентеженість, але потім мій супровідник погодився зупинитися. І тут Кала сказав: «Я, мабуть, теж вийду тут».

Я вийшов із автівки. Кала, схоже, зник десь у натовпі. Я зрізав шлях через невеличкий парк і став підніматися кам'яними сходами до Вишгорода. Внизу піді мною відкривався краєвид на заводи та залізничні колії, на жовті крани таллінського порту й квартали брунатних і сірих радянських житлових будинків. Досягши верхніх сходинок, я озирнувся й побачив молодого чоловіка з довгим каштановим волоссям, у сріблястій куртці, який хутко піднімався тими самими сходами. Я швидко заглибився у вузький прохід між кам'яними будинками й, озирнувшись ще раз, побачив свого переслідувача вже на верхніх сходинках. Я повернув до входу в лютеранську кірху, де екскурсовод прийняв мене за відвідувача й почав розповідати про тортури єретиків і ритуальні розтини черева, що тут відбувалися колись. Ошелешений, я відступив і вийшов назад. Молодий чоловік у сріблястій куртці тинявся біля кам'яниці неподалік, розмовляючи з групою нібито перехожих.

Від храму я повернув на бруковану стежку між двома мурами, а потім швидко перетнув широку площу. На якусь мить мені здалося, що мій переслідувач зник, але він тут же виринув із-за рогу за кілька метрів від мене. Зрештою я у відчаї розвернувся й пішов прямо на нього. Тоді він швидко повернувся спиною, сховавши обличчя, й став прикурювати цигарку. Я змінив напрямок і, повернувши назад, сховався за якоюсь адміністративною будівлею, а потім двором пройшов до муру Вишгорода. Від кам'яного парапету відкривався краєвид на Нижнє місто старого Таллінна – лабіринт дахів під червоною черепицею, чий ажурний візерунок переривали лише вкриті зеленою патиною шпилі лютеранських храмів і бані та хрести занедбаної православної церкви.

Я став спускатися сходами до Нижнього міста, весь час очікуючи появи свого переслідувача. Хоч як дивно, але його ніде не було видно. Я заглибився в людні вулиці Старого міста й там спіймав таксі. За 15 хвилин до призначеної зустрічі я прибув до універмагу *Tallinna Kaubamaja*, де десятки людей товкли сніжну кашу, сідаючи в трамваї чи виходячи з них. Тут були дебелі бабусі з паличками, молоді білявки з блідими обличчями, незграб-

ні чоловіки в поношених пальтах. Тут же я побачив і вчорашню стареньку з бляшанкою олівців.

Рівно о 14-й годині з'явився Ратас, ми зустрілися з ним посеред натовпу, і я пішов за ним до одного із двориків неподалік. Він сказав, що ми можемо спокійно розмовляти, хоча щоразу, як у будинку відчинялися двері й хтось виходив, він замовкав і перечікував. Ратас сказав, що агенти КДБ скрізь, тож група вирішила, що нам надто небезпечно зустрічатися в Таллінні й краще зустрітися в Москві. Він додав, що мені зателефонують і просто скажуть, що вони від Еріка. Це буде означати призначення зустрічі на 19-ту годину того самого вечора біля букіністичного магазину на розі проспекту Миру та Садового кільця.

Я спитав Ратаса, чи вдалося йому повідомити Калниньша про втрату моїх нотаток разом із валізою. Він сказав, що «наші друзі» в Ризі та Вільнюсі поінформовані, й, на його думку, їм не загрожує нічого страшного. На цьому наші справи в Таллінні завершились, я попрощався з Ратасом і сказав, що сподіваюся побачитися з ним знову, бажано в Москві. Він поплескав мене по спині й запевнив, що скоро побачимося.

Потяг до Москви вирушив, коли вже сутеніло, і я з полегшенням побачив, що моєю супутницею в купе є жінка-інженер років під 60, та ще й із густими вусами. Минулого вечора в готелі я намагався відновити свої записи з пам'яті й тепер, дорогою до Москви, продовжив цей процес, прагнучи доповнити свої нотатки й зробити їх детальнішими.

Наступні кілька днів у Москві минули без особливих подій. Життя повернулося до свого звичайного ритму. Мене запрошували на прийоми з коктейлями, де я дружньо базікав із радянськими посадовцями у твідових піджаках – вони посмоктували люльки й висловлювали побажання здолати бар'єри й досягти порозуміння між СРСР і Заходом. Я почав уже думати, що події в Прибалтиці – це якась омана, а то й узагалі породження моєї уяви.

Якось увечері, приблизно за тиждень після повернення до Москви, я вирішив подзвонити Кестутису до Вільнюса, хоч і не

сумнівався, що Ерік Удам уже розповів йому про те, що трапилося в потязі «Рига–Таллінн». Я зателефонував із автомата на Центральному телеграфі Кестутису на роботу – він працював у якомусь інституті архіваріусом.

Я розповів про халепу з валізою, й у слухавці настала коротка пауза. «Що сталося? – нарешті спитав Кестутис. – Ви напилися?» – «Стривайте, Кестутисе, – сказав я, – треба бути обережними. Вони, можливо, прослуховують нас». – «О, так, – засміявся Кестутис, і його голос почав тремтіти. – Вони слухають. Звісно, слухають. Вони чують кожне слово». Тут я припинив розмову, пообіцявши зателефонувати пізніше.

Минув ще тиждень, впродовж якого з Прибалтики ніхто не телефонував, аж ось якось ввечері задзвонив телефон, і я почув збуджений голос якогось чоловіка, який сказав, що має зустрітися зі мною й чекатиме на мене разом із «нашим другом» біля Лялькового театру, через дорогу від будинку на Садовому кільці, де я мешкав. Спочатку я вагався. Я не впізнав голосу, а після прибалтійської історії став побоюватися провокацій. Але за п’ять хвилин той самий чоловік подзвонив знову й попросив поквапитися. І я нарешті наважився. Під’їхавши до Лялькового театру на своїй автівці, я побачив Антанаса Терлецкаса та Інтса Цалітіса.

Вони сіли до машини, й ми стали шукати місце, де можна поговорити. Моя квартира прослуховувалась, як і квартири решти іноземців і відомих дисидентів у Москві. Привезти Терлецкаса та Цалітіса до когось із моїх друзів, ще не відомого співробітникам держбезпеки, означало просто познайомити з ним КДБ. Розмовляти на вулиці було надто холодно, а потрапити до кав’ярні можна було, лише вистоявши годину в черзі. Поїздивши з півгодини, ми нарешті влаштувалися на сходовій клітці якогось будинку в одному з дворів Ленінського проспекту.

Ні Терлецкас, ані Цалітіс не здавалися засмученими через ті наслідки, якими загрожувала їм утрата моєї валізи. Вони більше переймалися тим, щоб я зміг написати про національні рухи, особливо в Литві. Впродовж години вони повторювали мені ту

інформацію, яку я отримав у Прибалтиці й чималу частку якої вже відновив із пам'яті. Коли я скінчив записувати, ми вийшли з будинку й пішли до моєї автівки.

«Ось чого Ви ніколи, або майже ніколи, не знайдете, – сказав Терлецкас, коли ми рушили, – так це росіянина, готового визнати право маленького народу на свою країну. Це майже неможливо. Якщо згадуєш про Литву, то вони кажуть – це наша російська земля, наша країна».

Я повернув до Ленінських гір і зауважив Антанасові, що росіяни мені подобаються. «Так, вони добрі, милі, симпатичні, – відповів він, – але їм не спадає на думку, що литовці вважають Литву своєю країною й хочуть жити в ній окремим життям – без них».

З дороги, якою ми їхали, відкривався краєвид Москви, що розстилалася внизу, як килим із вогнів житлових будинків, що переривався готичними обрисами темних урядових хмарочосів. «До речі, – сказав Цалітіс, – Ви не зустрічалися з нашими друзями в Естонії? Вони мені дзвонили й питали, чому Ви з ними так і не зв'язалися».

«Хто Вам дзвонив?»

«Естонські націоналісти, ми вам давали їхні імена: Удам, Ратас...»

«І вони сказали, що я з ними не зустрівся?»

«Так».

«Інтсе, я провів у Таллінні два дні з Удамом і Ратасом. Зараз я чекаю, що вони пришлють когось до Москви з інформацією про ситуацію в Естонії – такою самою, яку Ви мені дали про Литву та Латвію. Вам хіба ніхто не телефонував із Естонії і не розповів, що в мене вкрали валізу з моїми литовськими й латиськими нотатками?»

«Ні, – сказав Цалітіс, – ми почули про це від Кестутиса».

Я зупинив автівку на узбіччі дороги. Почав падати легкий сніг, і сніжинки, здавалося, висять нерухомо в світлі вуличних ліхтарів.

Я повернувся до Цалітіса та Терлецкаса, які сиділи на задньому сидінні. «Якщо я провів ці два дні не з Удамом і Ратасом, – сказав я, – то з ким тоді?»

У машині запанувала тиша.

«Ви маєте на увазі...» – почав я.

Антанас посміхнувся: «Вони хитрі. Треба віддати їм належне».

«Так, але це були естонці».

«Естонський КДБ», – пояснив Цалітіс.

«Тобто Ви вважаєте, що всі ці зустрічі, суперечки, обговорення тактики КДБ, ця маленька армія, що за мною стежила, – все це було виставою?»

«Вони блискучі актори», – сказав Антанас.

«Але навіщо? Лише для того, щоб не дати мені зустрітися з групою естонських дисидентів?»

«Не тільки, – відповів Антанас. – Радянський Союз – країна див, і КДБ полюбляє час од часу творити власну реальність».

Сніг пішов густіше, час був уже пізній. Ми мовчки проїхали Ленінськими горами й уздовж набережної – до Кутузовського проспекту, а потім мостом і повз американську амбасаду виїхали на Садове кільце. Наступного дня Цалітіс і Терлецкас мали залишити Москву, але ніч збиралися провести у друзів, які жили неподалік від мого будинку. Я довіз їх до Цвітного бульвару, ми вийшли з машини й потисли один одному руки. Мені було болісно усвідомлювати, яким я виявився дурнем, але Терлецкаса з Цалітісом мої помилки, здавалося, взагалі не хвилювали. Перед тим, як піти, Терлецкас показав другові на мене: «Дивись, – сказав він, – це вільна людина. Можеш собі уявити? Вільна людина!»

За кілька тижнів після моєї зустрічі із Цалітісом і Терлецкасом *Financial Times* опублікувала мій матеріал про діяльність національних рухів у Литві під заголовком «Примара в машині». Повний виклад цієї статті було передано на Радянський Союз радіостанцією «Бі-Бі-Сі», тож зрештою бажання литовських дисидентів здійснилося: про те, що відбувалося в республіці, дізнались і в СРСР, і на Заході.

Зустрітися з естонськими дисидентами мені так і не вдалося, проте в травні справжній Ерік Удам приїжджав до Москви й залишив московській Гельсінкській групі заяву, в якій описував ре-

акцію КДБ на моє перебування в Естонії. На той момент я був за межами Москви й лише за кілька тижнів отримав копію цієї заяви. Там ішлося про те, що майор естонського КДБ Альберт Молок з власної ініціативи зустрівся з Удамом у квітні й запитав, чи не зацікавлений той у створенні разом із КДБ дисидентської групи з метою постачання західним кореспондентам неправдивої інформації. Молок стверджував, що саме завдяки йому Девід Саттер із *Financial Times* не зустрівся в лютому з Удамом, і запропонував Удаму самому добрати членів групи, але з наступним їхнім затвердженням КДБ. Удам сказав, що цей намір буде швидко викрито, на що Молок відповів, що задля збереження зв'язку групи з КДБ в таємниці він забезпечить видимість переслідування її членів. Коли ж Удам відхилив цю пропозицію, Молок попросив порекомендувати когось іншого, але Удам сказав, що нікому не рекомендуватиме брати участь у такому колосальному шахрайстві.

Я пропрацював кореспондентом *Financial Times* у Москві ще п'ять років і більше вже ніколи не піддавався на провокації КДБ. А ще я переконався, що Терлецкас мав рацію: головною метою радянської системи було створення власної реальності й нав'язування цього світу ілюзій безпорадному населенню силоміць. На початку 1983 року я виступив перед Конгресом США із доповіддю «Як зупинити комунізм без війни», де стверджував, що хибна ідеологія СРСР змушує його створювати ілюзії, тому найефективнішим засобом боротьби з комунізмом є не зброя, а правда. Статтю, написану на підставі цих свідчень, я опублікував на редакційній шпальті газети *The Wall Street Journal*.

Через кілька днів після виходу статті я написав Кестутису листа, до якого додав її копію. На той час він уже залишив Литву й влаштувався на роботу до литовської служби Радіо «Свобода». За тиждень я отримав від нього відповідь, із якої зрозумів, що він нарешті пробачив мені мої помилки в Прибалтиці. У листі було написано: «Ви провели ці роки в СРСР не даремно».

Вступ

Не так давно американські науковці знову звернулися до випадку Фінеаса Гейджа, чия дивна доля змусила порушити питання про існування в головному мозку такого собі «морального центру».

Тринадцятого вересня 1848 року Гейдж – 25-річний майстер-будівельник залізничної компанії Ратленда та Берлінгтона – брав участь у прокладанні залізничного шляху в сільській місцевості штату Вермонту, яке здійснювалося за допомогою підривання скельних порід для вирівнювання поверхні під залізничну колію. Там із ним сталася неймовірна пригода. Для здійснення вибухів треба було свердлити отвори в камені, частково заповнювати їх порохом, потім прикривати його піском, а для підривання породи застосовувати запал і важкий залізний лом – трамбівку. Того дня Гейдж через неуважність почав трамбування до того, як помічник покрив порох піском, і це призвело до потужного вибуху, внаслідок чого гострий лом миттєво пробив Гейджові обличчя, череп, мозок і вилетів назовні, приземлившись за багато ярдів звідти.

Це нещастя приголомшило свідків, проте Гейдж втратив свідомість лише на мить. Він швидко отямився й невдовзі вже був здатний розмовляти й навіть дійти до лікаря в супроводі своїх колег. В наступні тижні він залишався працездатним, не втративши ні здатності рухатися, ні пам'яті, ні мови. Справлялося враження, що прикрий випадок анітрохи не вплинув на його розумові здібності. Однак дуже скоро виявилося, що його особистість радикально змінилася.

Раніше Гейдж користувався симпатією та повагою тих, хто його знав, але тепер він сам утратив будь-яку повагу до норм спілкування, став лайливим і брутальним. Невиконання Гейджем своїх службових обов'язків змусило роботодавців, які називали його колись «найкориснішим і найкмітливішим» серед усіх робітників, звільнити його. Джон Гарлоу – лікар, який лікував Гейджа, сказав, що в нього втрачена «рівновага, або баланс, так би мовити, між інтелектуальними здібностями й тваринними нахилами». За словами друзів і знайомих, «це був уже не Гейдж».

Надалі Гейдж вів мандрівне життя й зрештою, через дванадцять років, помер у Сан-Франциско, де перебував під опікою родини. І хоча свого часу випадок із Гейджем був на перших шпальтах усіх газет, його смерть залишилася майже непоміченою. Гарлоу дізнався про неї лише через п'ять років і звернувся до родини Гейджа за дозволом на ексгумацію тіла, щоб вилучити череп і зберегти його як медичний експонат. Дозвіл було дано, і череп Гейджа разом із трамбівкою передали на зберігання до Анатомічного музею Воррена в Гарвардському університеті.

У 1994 році група американських нейроанатомів узяла череп Гейджа і за допомогою сучасних методів обробки зображення зробила тривимірну реконструкцію мозку, що колись у ньому містився, щоби точно визначити місця входу та виходу залізного лома, а також якомога точніше з'ясувати, які частини мозку постраждали від нещасного випадку. Науковці дійшли висновку, що трамбівка вразила вентромедіальну область обох лобних долей, не зачепивши структур, пов'язаних зі здатністю впізнавати простір, предмети, розмовляти, рахувати. Оскільки роль лобних долей досі не до кінця зрозуміла, нейроанатоми вирішили, що випадок із Гейджем ілюструє існування в людини певного «морального центру», пошкодження якого призводить до руйнування моральності, але який – принаймні теоретич-

но – піддається лікуванню, даючи надію на те, що аморальність можна «вилікувати»*.

Коли я дізнався про новий інтерес до Гейджа та тієї моральної проблеми, що стала наслідком його унікальної долі, то мені стало цікаво, чи знали нейроанатоми, які займалися цим питанням, історію Радянського Союзу, яку фактично можна тлумачити як спробу зруйнувати моральний центр цілої нації. Радянські керівники не шукали фізіологічного морального центру, натомість вони психічно калічили людей, створивши герметично замкнений простір, в якому марксизм-ленінізм вважався найвищою істиною.

Радянський Союз – це було щось нове. Він став першою в історії державою, що відверто спиралася на атеїзм і компенсувала відсутність абсолюту наділенням себе самої атрибутами Бога. Якщо попередні уряди визнавали якусь владу над собою (хоч би як нехтуючи нею на практиці), то радянський режим не рахувався із жодною силою, вважаючи власні дії реалізацією своєї ідеології як істини в останній інстанції.

Представлення себе як вираження абсолюту має свої переваги. Воно надало системі цілеспрямованості, аморальності та сліпого фанатизму, якими завжди супроводжується абсолютизація політичних цілей.

Проте водночас залежність режиму від комуністичної ідеології зробила його вкрай вразливим. Марксизм-ленінізм претендував на звання історичної науки й стверджував, що його аналіз минулого можна спроектувати на майбутнє. Релігія ж шукала остаточної істини в трансцендентній сфері. Тому саме радянська ідеологія, а не релігія, могла бути поставлена під сумнів історичними подіями, які спростовували її засадничі припущення.

---

* Див.: H. Damasio et al. The Return of Phineas Gage: Clues About the Brain from the Skull of a Famous Patient. – Science. – Vol. 264. – May 20. – 1994. P. 1102–1105.

Зрештою природу цього домінування держави визначала саме вразливість її головних ідей. Радянська ідеологія провіщала, що перемога комунізму призведе до досконалої демократії, яка відзначатиметься добровільною одностайністю та нечуваним рівнем добробуту. Коли після захоплення влади комуністами утопія не справдилася, а ця інтелектуальна невдача загрожувала політичними наслідками, то влада взялася змінювати дійсність силоміць.

Прагнення творити реальність зробило з радянського життя якийсь маскарад. Важливою стала не правда, а те, що можна було видати за правду, тож структуру фактичної реальності було замінено організованою фальсифікацією, щоби реальне життя могло (хай і постфактум) виглядати відповідним радянській ідеології.

Ошелешений зовнішній світ спостерігав, як Радянський Союз стає сценою для розгортання низки схожих на міраж імітацій демократичних інституцій: профспілок, що захищають керівництво, газет, в яких не міститься жодної інформації, судів, до яких не можна звернутися за захистом, і парламенту, який завжди одноголосно підтримує владу.

Цей обов'язковий ментальний світ режиму було нав'язано громадянам СРСР, і він розколов їхню свідомість, наслідком чого стало явище, відоме як «подвійна свідомість» – те, що Джордж Орвел назвав «двоєдумністю» (*doublethink*). Подвійна свідомість відокремлювала ідеологічні конструкції режиму від нормальних моделей сприйняття та моральних суджень кожної людини, що давало змогу кожному в потрібних ситуаціях автоматично діяти згідно зі своєю ідеологічною роллю й водночас в решті аспектів чітко усвідомлювати реальність.

У багатьох випадках це роздвоєння особистості призводило до ототожнення себе з нав'язаною роллю. «Призвичаївшись за довгий час до своєї ролі, – писав Чеслав Мілош, – людина так зростається з нею, що вже не здатна відокремити своє справжнє "я"

від удаваного... Ототожнення себе з роллю, яку доводиться грати, приносить полегшення й дає змогу перепочити від постійної пильності. Належні рефлекси в належний момент стають справді автоматичними».

Були й такі (особливо серед посадовців, які мали справу з іноземцями), що цинічно ставилися до офіційної версії реальності й у постійному вимушеному лицемірстві знаходили джерело певного внутрішнього задоволення. «Називати щось білим, вважаючи його чорним, – писав Мілош, – посміхатися в душі, залишаючись зовні серйозним, ненавидіти, демонструючи любов, знати, удаючи, що не знаєш, і в такий спосіб виставляти супротивника дурнем (навіть коли він робить те саме) – все це спонукало цінувати власну хитрість понад усе».

Нерідко радянські громадяни просто звільняли себе від відповідальності за свої публічні висловлювання й намагалися зберегти простір інтелектуальної свободи у власній голові. Коли Сергій Замазчиков, комсомольський лідер із латвійської Юрмали, вранці дивився на себе в дзеркало, він розумів, що бачить єдину в світі людину, з якою може безпечно спілкуватися. Протягом дня він дивився на інші обличчя – в міськкомі партії, в ЦК комсомолу Латвії, в ЦК Комуністичної партії Латвії, але ці обличчя були лише трохи кращими за маски. Він припускав, що за ними приховувалися цілком запрограмовані погляди, але переконатися в цьому не було можливості. Зрештою, коли він був разом зі своїми партійними колегами, його обличчя теж було маскою.

Хоч якою була би здатність людей пристосовуватися, розкол особистості спричиняє неуникні наслідки для моральних принципів, які мають застосовуватися до всіх ситуацій однаково. Спроба силою нав'язати заміну емпіричної реальності, яка здійснювалася впродовж 74 років існування СРСР, породжувала окремі приклади сміливості та шляхетності, але назагал вона затягувала замордований народ у нові глибини злиднів і деградації.

Держава може скасувати Бога, але результатом намагання підмінити собою відсутній абсолют може стати лише трансформація людської природи – в умовах, коли свідомість розколота, а загальна брехня, як ніщо інше, знищує «моральний центр» цілого народу.

Пролог

Ми являємо собою виняток серед народів. Ми належимо до тих із них, що немовби не входять складовою до роду людського, а існують лише для того, щоби дати світові великий урок.

Петро Чаадаєв. «Філософські листи»

4 ЖОВТНЯ 1993 РОКУ, 7:30 РАНКУ

Кулеметний вогонь триває

На площі Вільної Росії скрізь лежали тіла, в тому числі підлітків, коли будівля російського парламенту, відома як Білий дім, була атакована військами, вірними президентові Борису Єльцину, який лише за два роки до того ризикував життям, захищаючи її.

Жорстокість обстрілу вразила теперішніх захисників Білого дому, серед яких були і члени парламенту. Вони очікували, що будівлю звільнятимуть за допомогою спецназу, а не артилерії.

У буфеті на шостому поверсі Микола Троїцький, кореспондент газети «Мегаполіс-Експрес», стояв і спостерігав разом із іншими, як двоє людей на площі тягнуть тіло з вивaленими нутрощами до входу в будівлю. «Зараз стрілятимуть по вікнах», – пояснив хтось поруч із Троїцьким. І скло у ряді вікон, що виходив на площу Вільної Росії, розлетілося на друзки від куль.

Троїцький та інші репортери залишили буфет і хутко сховалися в кабінеті Костянтина Злобіна, прес-секретаря Руслана Хасбулатова, голови Верховної Ради*. Його вікна виходили на внутрішнє подвір'я.

Впродовж кількох годин кабінет Злобіна був відносно безпечним укриттям, але опівдні, коли внаслідок інтенсивного кулеметного обстрілу кулі стали рикошетом відлітати від стін коридору, безпека ставала дедалі сумнівнішою. Вахтанг Якобідзе, кореспондент грузинського телебачення, вийшов із кабінету, щоби краще роздивитися, що відбувається, і коли опинився в коридорі, за сотню метрів від нього впала запалювальна бомба, від якої загорівся килим і почали здійматися щільні клуби червоно-чорного диму.

«Треба забиратися звідси», – сказав Якобідзе. Коридором літали кулі, але групі репортерів вдалося пробігти десять метрів до сходів у самому центрі будівлі. Під звуки розбитого кулями віконного скла, що лунали звідусіль, вони спустилися сходами до зали Ради Національностей, яка проектувалася як бомбосховище й вважалася єдиним безпечним місцем у будинку.

У залі панувала атмосфера керованого безладу. Вероніка Куцилло, кореспондентка газети «Коммерсантъ», помітила Хасбулатова, оточеного репортерами.

«Що буде далі, Руслане Імрановичу?» – спитала вона.

Хасбулатов, який стояв, засунувши одну руку в кишеню плаща, а в другій тримаючи люльку, знизав плечима. «Я давно знаю Єльцина, – сказав він спокійно, – але такого від нього не очікував. Як можна погрожувати власному народові, немов ворогу?»

Раптом будівля здригнулася від низки потужних вибухів, які, здавалося, пробили діри у фасаді будівлі, водночас зруйнувавши останню надію на досягнення компромісу.

Вероніка Куцилло пережила серпневий путч 1991 року, під час якого Хасбулатов і Єльцин були союзниками, разом захища-

* Тодішня офіційна назва російського парламенту.

ючи Білий дім від можливого нападу керівників прокомуністичного перевороту. «Ще одного путчу я не переживу», – сказала вона, коли зала наповнилася запахом пилу. Хасбулатов похитав головою й сказав із посмішкою: «А чому Ви вважаєте, що переживете цей?»

Вже незабаром у залі зібралося близько тисячі осіб – депутатів, репортерів, кухарів, вартових міліціонерів, прибиральниць. Їхні примарні обриси освітлювалися лише хитким полум'ям кількох свічок (у будівлі було відімкнено електрику, а світло зі внутрішнього подвір'я ледь проникало через напівпрочинені двері), тож зала, яка зазвичай нагадувала бункер, тепер була схожа на склеп.

У прилеглому до зали коридорі озброєні бойовики несли на ношах поранених і вбитих до найближчого медпункту. Одне з тіл лежало скривавленим обличчям догори, заблокувавши двері ліфта. Ззовні на автоматні черги з верхніх поверхів Білого дому відповідали кулеметним вогнем із БТРів, що стояли на вулиці.

Незважаючи на все це, налаштовані проти Єльцина депутати, яких у цій темній залі можна було розпізнати лише за голосом, виступали з трибуни, закликаючи людей у залі триматися до переможного кінця. Один із промовців, Михайло Челноков, зазначив: «Померти за батьківщину – це зовсім не погано. В будь-якому разі що нам ще залишається?»

Опівдні лояльні до Єльцина війська захопили всі будівлі навколо Білого дому, обстріл тривав, а вогонь у відповідь із будівлі парламенту ставав дедалі слабкішим. Вибухи вразили тринадцятий і чотирнадцятий поверхи, звідти помаранчеве полум'я здіймалося вгору вздовж фасаду будівлі, і з кожним прямим влучанням вона тремтіла згори додолу, мов картковий будиночок.

Троїцький прислуховувався до звуку танкових гусениць, намагаючись вгадати, де саме містяться танки. Здавалося, що вони поруч. Він замислився про те, що станеться, коли випадковий снаряд чи граната потраплять у набиту людьми залу. «Як гадаєш, вони стрілятимуть сюди?» – звернувся він до Валерія Шуйкова,

депутата, який щойно повернувся до Москви з Абхазії. «Не думаю», – відповів Шуйков.

Цієї миті кулеметний вогонь раптово вщух, і пролунала ціла низка вибухів – це танки з Новоарбатського мосту рознесли вщент величезні секції давно спорожнілих верхніх поверхів.

«Я не такий упевнений», – сказав Троїцький.

О 14-й годині всі, хто перебував у залі, чекали на капітуляцію. Працівники буфету почали роздавати варених курей, подарованих якимось фермером – прихильником парламенту. Однак, зважаючи на явну підтримку Єльцина армією, навіть такі депутати крайнього націоналістичного напряму, як Сергій Бабурін, Ілля Константинов та Йона Андронов, погодилися, що час здаватися. Проблема полягала в тому, що ніхто не хотів виходити з білим прапором і водночас ніхто не був упевнений, що можна безпечно залишити будівлю в якийсь інший спосіб.

Народ у залі співав російських народних пісень, читав вірші й молився. Після 15-ї години по внутрішньому радіо Білого дому повідомили, що Валерій Зорькін, голова Конституційного суду, їде сюди для перемовин про перемир’я. Однак одразу ж пролунало й оголошення про посилення кулеметного обстрілу, а за цим – приголомшливий гуркіт і кілька вибухів поспіль. Не маючи більше новин щодо делегації перемовників, люди стали побоюватися, що захоплення будинку озброєними військовими є неминучим.

О 16-й годині в залі Ради національностей раптом з’явилися двоє офіцерів антитерористичного підрозділу «Альфа», одягнені в бронежилети та шоломи із забралами й захисними окулярами, що робило їх схожими на інопланетян. Один із них піднявся на трибуну, щоби звернутися до людей у залі, в якому фактично проходила остання сесія Верховної Ради. Він сказав, що мета групи «Альфа» – боротьба з тероризмом, а не вбивство обраних народом представників, і якщо захисники Білого дому складуть зброю, «Альфа» гарантує їм безпеку.

Потім ці офіцери пішли обговорювати капітуляцію Білого дому з віце-президентом Олександром Руцьким. У залі стало чутно безперервну автоматну стрілянину, яка лунала, здавалося, зі внутрішнього двору. У напівтемряві виникла паніка, але стрілянина вщухла так само раптово, як і почалася, до зали повернулися бійці «Альфи» й стали організовувати евакуацію.

О 16:45 першу групу евакуйованих – майже 300 осіб – вивели (з руками за головою) з будівлі на площу. Вони проходили повз тіла захисників, підстрілених на барикадах на початку штурму, – у багатьох бракувало частин голови або кінцівок. Вони також уперше побачили Білий дім іззовні: з розбитими кулями вікнами нижніх поверхів, із зжужмленими, поплутаними жалюзі, з охопленою помаранчевим полум'ям і чорним димом верхньою частиною будинку.

О 17:20 з будівлі вийшла – також без інцидентів – друга група, що складалася переважно з адміністративного персоналу. Незабаром після того на веранду, звідки відкривався краєвид Москви-ріки, вивели третю групу, до складу якої входили Константинов, Олег Румянцев – автор запропонованої парламентом конституції – і багато інших відомих представників парламентської опозиції. Почало сутеніти, й російська столиця забарвилася червонуватим кольором. Раптом із усіх боків гримнули постріли. Евакуйовані попадали на землю й пролежали обличчям у багнюку ще півтори години, поки «альфівці» не провели їх до найближчого житлового будинку, де й відпустили на волю.

Ось так було підтверджено російську традицію силового залагодження суперечок, і криза, що стала наслідком дворічної відмови обох сторін від розподілу влади й спонукала Єльцина розпустити російський парламент, завершилася.

1

ПУТЧ

Під розлогим каштановим деревом,
Я звів тебе, а ти мене...
Джордж Орвелл. «1984»

19 СЕРПНЯ 1991 РОКУ

У Москві йшов дощик, змиваючи пил із занедбаних фасадів і вкритих вибоїнами вулиць. Біла будівля російського парламенту, що стала символом демократичних прагнень усієї нації, височіла в тумані, і її сіра тінь віддзеркалювалася у водах Москви-ріки. Місто ще спало – за винятком хлібних фургонів, що розвозили вранішню випічку, та робітників, які поверталися додому з нічної зміни.

Проте цей день обіцяв бути незвичайним. У кримському селищі Форосі, за 800 кілометрів на південь, де Михайло Горбачов мав розкішну дачу, дві важкі вантажівки під прикриттям темряви під'їхали до злітно-посадкової смуги поблизу дачі й перекрили її. Потім підступи до дачі з моря були непомітно заблоковані військовими кораблями, а підрозділи КДБ перекрили дорогу до резиденції Горбачова, оточивши весь маєток й ізолювавши Горбачова, його родину та тридцятьох двох особистих охоронців.

О 6:06 ранку телетайп у радянській інформаційній агенції ТАСС на вулиці Герцена почав передавати повідомлення: президента СРСР Горбачова усунуто з посади в зв'язку зі станом здо-

ров'я. Виконання його обов'язків покладається на віце-президента Геннадія Янаєва. Керівництво державою тимчасово здійснюватиме Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС; російська абревіатура – ГКЧП), до складу якого входять Янаєв, голова КДБ Володимир Крючков, міністр оборони Дмитро Язов, міністр внутрішніх справ Борис Пуго, голова Селянської спілки Василь Стародубцев, президент Асоціації державних підприємств Олександр Тізяков, прем'єр-міністр Валентин Павлов і перший заступник голови Ради оборони СРСР Олег Бакланов. Майже всі члени комітету були призначені на свої посади Горбачовим і вважалися його близькими товаришами чи друзями.

У казармах Таманської і Кантемирівської дивізій у Московській області солдатів підняли з ліжок і наказали їм вирушити до Москви. Поки денне світло поступово розливалося над селами та полями Московської області, довгі колони танків і бронетранспортерів вже заповнили дороги, що вели до столиці.

Емма Брук, кардіолог Боткінської лікарні, прокинулася від дивної тиші. Впродовж місяців вона прокидалася під звуки дрилів і молотків – поруч, в американській амбасаді, тривав ремонт. Але сьогодні все було тихо. Вона підійшла до вікна й побачила, що всі роботи в амбасаді припинилися.

Емма ввімкнула телевізор. Замість новин передавали класичну музику, а потім диктор почав читати якусь підготовлену заяву. «Шість років тому, – сказав він, – Горбачов розпочав перебудову». Емму здивувало це «Горбачов» замість «товариш Горбачов» або «Михайло Сергійович». Вона здогадалася, що ніхто не назвав би його так нешанобливо, якби він залишався при владі. Диктор продовжував: «Реформи Горбачова зайшли в глухий кут. Країна стала некерованою, а екстремістські сили взяли курс на ліквідацію Радянського Союзу. В зв'язку із цим для порятунку країни від загибелі було створено Комітет із надзвичайного стану».

Коли зображення диктора змінилося заставкою, Емму охопила паніка. В пам'яті виникли доперебудовні роки, коли вона жила

в стані постійного страху. В той час головною розрадою для неї були книжки. Щоп'ятниці вони з друзями зустрічалися в когось на квартирі й обговорювали заборонену літературу, яку з великими труднощами вдавалося роздобути комусь із них. Коли до влади прийшов Горбачов, Емма не очікувала жодних змін на краще. Але її ставлення почало змінюватися на початку 1987 року – після того, як влада почала випускати на волю політичних в'язнів СРСР. А коли із запровадженням політики гласності з'явилася можливість перечитати в офіційних виданнях те, що раніше вона читала в «самвидаві», страх зник остаточно. Але зараз, перед спорожнілим екраном телевізора, першим відчуттям Емми було те, що керівники заколоту намагаються знову загнати її в глухий кут тиранії та страху, з якого вона, здавалося, так недавно вирвалася.

О 9-й годині ранку Емма вийшла з дому в своїх справах. На вулиці не відбувалося нічого незвичайного, лише типовий для понеділка затор перед в'їздом до тунелю під проспектом Калініна, де чотири смуги руху намагаються злитись у дві. Однак, увійшовши до місцевого гастроному на площі Повстання, вона стала свідком сцени, яка нагадала їй те, що вона бачила семирічною дівчинкою в 1941 році, після нападу Німеччини на Радянський Союз. Гастроном був ущерть забитий людьми, які щосили проштовхувалися до довгих черг, щоби скупити все, що можна, але цього разу ними керував страх не перед іноземним вторгненням, а перед Громадянською війною.

Емма пробилася крізь натовп і стала в довгу чергу за маслом. Довкола точилися запеклі суперечки. Одні казали: «Давно би так!» – інші називали ватажків перевороту фашистами. Одна старенька сказала: «Нарешті буде порядок».

«Про який порядок Ви кажете? – не втрималася Емма. – Ви будете за колючим дротом й отримуватимете від них миску юшки. Оце буде Ваш порядок».

Однак, вимовивши це, Емма одразу відчула страх. Колись у чергах було небезпечно висловлюватися проти режиму. Якщо тепер усе змінюється, їй не слід так забуватися.

Коли Емма повернулася додому, їй зателефонувала свекруха, що якраз збиралася до неї зайти, і сказала, що Кримським мостом ідуть танки.

Сергій Латишев, ветеран війни в Афганістані, який працював у московській ветеранській організації, о 7:30 їхав Садовим кільцем, коли побачив, як перед Павелецьким вокзалом паркуються кілька бронетранспортерів. Його здивувало, що вони тут роблять, але він не дуже цим перейнявся. Він виїхав на Варшавське шосе і попрямував на південь, до Подольська, де йому була призначена зустріч щодо виділення земельної ділянки під котеджі для інвалідів-афганців. Прибувши до Подольська, Сергій припаркував автівку й попрямував до будівлі міськради.

Вийшло сонце, і Латишева вразила запорошеність і занедбаність цього провінційного містечка. На вході до міськради йому зустрівся якийсь збуджений чиновник.

«Що Ви про все це думаєте?» – спитав чиновник.

«Ви про що?»

«Горбачова скинули».

«Жартуєте?»

Але чиновник запевнив, що говорить цілком серйозно, й вони пішли до автівки Латишева, включили мотор і стали слухати по радіо новини. Там механічно повторювалися перші декларації комітету путчистів. Комітет обіцяв у 1992 році знизити ціни й надати землю городянам. Латишева розлютили ці заяви. Він знав, що безглуздо знижувати ціни, коли в крамницях немає товарів.

Сергій вирішив негайно повернутися до Москви та зв'язатися з ветеранами-афганцями. Він не сумнівався, що за відсутності опору Радянський Союз опиниться під ярмом нового тоталітаризму.

Дорогою до Москви він згадував події останніх десяти років. На початку 1980-х Латишев був заступником командира військової частини, що розташовувалася поблизу міста Імам-Сахіб в афганській провінції Кундузі. У ті роки він вірив у правоту СРСР,

але жорстокість цієї війни його спантеличила. У своїх снах він знову й знову переживав смерть людей і забій коней.

Повернувшись із Афганістану, Сергій відчував агресивність, якої не міг пояснити. Він не міг спати без звуків артилерійського обстрілу, його гризло постійне відчуття, що чогось бракує. Пізніше він зрозумів, чого – його автомата. Якось, їдучи потягом з Москви до Ленінграда, він сидів навпроти чоловіка з маленькою донькою. Раптом дівчинка заспівала. Латишев дивився на неї і мимоволі почав посміхатися. Прибувши до Ленінграда, він відчув, що знову став людиною.

Він не мав сумнівів у тому, що вся пролита ним в Афганістані кров виправдовувалася інтересами Радянського Союзу, захистом його південних кордонів. Але коли він почав шукати роботу та житло в своєму рідному Нікополі в Україні, то усвідомив усю свою безправність і безпорадність перед бюрократичними установами. Він бачив, що вони цілком незалежні від нього, що вони не збираються його слухати й що на чолі кожної з них стоїть член комуністичної партії. І він став замислюватися – кого він захищав, воюючи в Афганістані: афганський народ чи лише афганську компартію?

Спочатку в газетах не писали про Афганістан майже нічого. Якщо же згадували про цю війну, то подавали її так, ніби учасниками бойових дій були самі лише афганці. Після великої операції в Панджшерській ущелині, яка коштувала Радянській Армії багатьох життів, радянські газети повідомляли, що ущелину було взято афганською армією.

Мовчання про Афганістан тривожило Латишева, як і непорушність радянського життя. Якась частка його самого залишилася в Афганістані, і він вважав, що боровся за важливу справу, але принесену ним жертву, здавалося, зводила нанівець інертність системи, керованої небагатьма в інтересах небагатьох, без огляду на решту народу. Його дедалі більше охоплювало відчуття, що в Радянському Союзі ніколи нічого не зміниться. Йому здавалося, що важкі поневіряння повсякденного життя перетворили народ на тупоголове стадо.

Коли до влади прийшов Горбачов, Латишев подумав, що нарешті країну очолила чесна людина. У 1986 році у своїй промові у Хабаровську Горбачов заявив, що комуністам не слід боятися критикувати один одного, й Латишеву здалося, що зміни справді можуть початися.

У 1988-му в газетах почали визнавати, що війна в Афганістані велася передусім радянськими військами й втрати були великими. Журналісти почали писати й про жорстокості в Афганістані та про народну підтримку афганського опору. Ця більша відвертість завдала багатьом колишнім воякам психологічної травми.

Переїхавши невдовзі до Москви, Латишев приєднався до однієї групи ветеранів-афганців і там уперше почув про ймовірність того, що він брав участь в аморальній війні. Одного разу йому зателефонував його друг Михайло Шильников, який втратив зір в Афганістані, й розповів, що почув по телебаченню, нібито ця війна була безглуздою. «То що ж, – запитав він у Латишева, – наші солдати гинули дарма?»

Останнім ударом для Латишева стала поява в 1990 році в радянській пресі статей, де припускалося, що Хафізулла Амін, колишній лідер Афганістану, був скинутий не афганською армією, а КДБ. Це означало, що офіційне обґрунтування цієї війни – нібито СРСР увійшов до Афганістану у відповідь на заклик його законного уряду про допомогу, – було брехливим.

Повернувшись до Москви, Латишев пішов до місцевої організації ветеранів і став телефонувати колишнім воякам і запрошувати їх до штаб-квартири. Проте, набираючи номери своїх товаришів і друзів, він усвідомив, що емоційно не готовий битись із заколотниками. Він пролив доволі крові в Афганістані. Він більше не хотів її проливати.

Ці вагання посилилися, коли Латишев поговорив телефоном з іншими ветеранами й відчув їхній страх перед кривавими боями. Дружина одного з них вихопила слухавку й сказала: «Що ви робите? Ви не вбили його в Афганістані, так хочете вбити тут?»

О 6:45 ранку 19 серпня радник Олександра Руцького Валентин Перфільєв прокинувся від телефонного дзвінка. Телефонував близький друг: «Погані новини, старий, владу захопили генерали. Я щойно чув по радіо. Горбачова заарештували».

Перфільєв одягнувся, схопив зі стола списки членів організації «Комуністи за демократію», яку вони з Руцьким створили на противагу наявній комуністичній партії, попрощався з дружиною та синами й попрямував до станції метро «Крилатська», весь час озираючись – чи не йде хтось за ним.

Перфільєв прагнув передусім занести списки до свого кабінету в будівлі російського парламенту, щоби КДБ не заволодів ними й не використав для арештів. Він доїхав до станції «Барикадна» й прибув до Білого дому приблизно о 9:15. Дивно, але будівля була доволі безлюдною. Перфільєв зайшов через головний вхід, пройшов повз сплячого міліціонера та прибиральницю, яка не звернула на нього уваги, піднявся ліфтом до свого кабінету в канцелярії віце-президента на четвертому поверсі й поклав узяті із собою матеріали до сейфу.

У 1970-х роках Перфільєв – обдарований юнак із бідної родини – вступив до Інституту світової економіки та міжнародних відносин (російська абревіатура – ИМЭМО), який тоді був улюбленим місцем навчання дітей радянської еліти. Там він із обуренням помітив наслідки невидимої класової структури. Спочатку його, як вихідця з бідної родини, цуралися та зневажали інші студенти, серед яких були й діти членів ЦК. Однак із часом він потоваришував із деякими з них, і, буваючи в них удома, був приголомшений різницею в рівні життя між ними та звичайними громадянами.

Пізніше, ставши свідком диктатури партійних функціонерів над усіма аспектами радянського життя, Перфільєв часто згадував свої студентські роки. Тоді він сам був членом партії й очолював маленьку парторганізацію в міжнародному банку, де працював юрисконсультом. Він бачив величезну прірву між партапаратом і звичайними партійцями й те, як цей партапарат намагався керувати всіма сферами їхнього життя.

З приходом до влади Горбачова в методах партійної ієрархії мало що змінилося. Партійні функціонери й надалі вимагали беззастережної політичної лояльності, і кожен, хто на тій чи іншій керівній посаді відхилявся від заданого курсу, розплачувався за це звільненням з роботи.

Одного дня в січні 1990 року, гуляючи із собакою, Перфільєв побачив якогось кандидата до російського парламенту, що виступав із мегафоном перед групою людей. Цим кандидатом виявився Руцькой. Після завершення виступу вони познайомились і стали друзями. Обидва тривалий час були комуністами й, обговорюючи ситуацію в країні, виявили, що мають однакову думку щодо потреби радикального реформування партії.

Руцькой переміг на виборах і за рік, 8 березня 1991 року, оголосив про створення парламентської фракції «Комуністи за демократію». Перфільєв зайнявся організацією позапарламентського руху підтримки, чия програма містила вимогу внутрішньопартійної демократизації та констатацію застарілості доктрин Маркса та Леніна і була орієнтована на ринкову економіку із системою соціального захисту малозабезпечених верств населення.

«Комуністи за демократію» почали отримувати тисячі листів від рядових членів партії. Їм писали цілі партійні організації, запитуючи, як можна вступити до лав руху. Однак у серпні і Руцького, і Перфільєва було виключено з партії. Інших членів руху теж було виключено, і після того таких людей нерідко звільняли з роботи. Перфільєв упевнився, що керівництво партії готує державний переворот.

Він зайшов до Руцького. Було ще рано, і Руцькой не знав, чи живий Горбачов, чи не заарештовано Єльцина. «Це ідіотизм, – сказав він, маючи на увазі путч, – із цього нічого не вийде». Але потім додав: «Якщо ці негідники прийдуть до влади, вони ні перед чим не зупиняться».

Перфільєв повернувся до свого кабінету і став спостерігати за рухом на Кутузовському проспекті – довгій магістралі, якою

Наполеон колись заходив до Москви. Вдалині він побачив першу колону танків.

Білий дім поступово оживав – один за одним з'являлися російські депутати, а врешті і Єльцин та інші члени російського уряду. До депутатів телефоном почала надходити інформація від звичайних громадян, від військових і співробітників КДБ. І, попри завісу плутанини та збентеження, Перфільєв бачив, що починається певне протистояння.

Загалом до Москви ввійшло приблизно десять тисяч військових і чотириста танків, які зайняли позиції в центрі міста. Бронетехніка та війська зосередилися також на двох плацдармах – центральному армійському аеродромі на Ленінградському проспекті та Тушинському аеродромі на північному заході від Москви. Водночас співробітники КДБ конфіскували наклади незалежних газет, а незалежне російське телебачення вимкнули з ефіру. Втім, центральне телебачення, контрольоване державою, продовжувало працювати. Воно почало передавати запис балету «Лебедине озеро» й потім повторювало його впродовж усього дня.

У Білому домі почали роздруковувати «Звернення до громадян Росії», складене Єльциним, Хасбулатовим та Іваном Силаєвим, російським прем'єр-міністром, на дачі Єльцина в Архангельському й передане телефоном ще до того, як вони прибули до будівлі парламенту. Там ішлося про захоплення влади комітетом як про «правий реакційний, антиконституційний переворот» і містився заклик до загального страйку.

Невдовзі у Білому домі з'явилися й інші члени російського уряду. Генерал Віктор Самойлов з великим подивом виявив, що заколотники не відключили будівлю від водо- та електропостачання. І що ще важливіше – вони не відрізали її від засобів зв'язку, тож зранку телефони дзвонили практично в кожному кабінеті – люди неперервно вимагали від своїх депутатів нової інформації про пересування військ і бронетехніки в місті й довкола нього.

Об 11-й годині на засідання зібралися тридцять членів пре-

зидіуму російського парламенту. Єльцин, який був ініціатором засідання, спитав, які засоби є в розпорядженні російського уряду, щоби протидіяти перевороту. Голова щойно сформованого російського КДБ Віктор Іваненко сказав, що під його командуванням – тридцять осіб, Віктор Баранников, міністр внутрішніх справ, доповів про наявність трохи більше трьох сотень.

Незважаючи на ці дуже незначні сили, Єльцин оголосив, що боротиметься. Наприкінці засідання він і кілька помічників вийшли на балкон з видом на річку й почали розкидати примірники його «звернення». Повернувшись усередину, Єльцин підписав указ про підпорядкування йому КДБ, МВС і Міністерства оборони. Потім викликав військових для опору ДКНС.

О 13-й годині довга колона танків пройшла Кутузовським проспектом, перетнула річку й розділилася надвоє, оточивши Білий дім.

У супроводі охоронців Єльцин спустився сходами й підійшов до першого танка. «Ви прийшли сюди вбити Єльцина?» – спитав він танкіста.

«Ні, звісно, ні», – відповів той.

Тоді Єльцин видерся на танк № 110 Таманської дивізії. «Громадяни Росії, – звернувся він до натовпу, що зібрався довкола, – законно обраного президента країни усунуто від влади... Ми маємо справу з правим, реакційним, антиконституційним державним переворотом... Реакція не пройде. Я не маю сумнівів, що армія не піде проти народу... Злочинці постануть перед судом».

Єльцин і його уряд не збиралися йти на компроміс із заколотниками. Вони зробили свій вибір.

Спочатку Перфільєв був приголомшений ситуацією, що склалася. Коридори Білого дому заповнили озброєні люди, деякі з них були в масках, а депутати повторювали чутки про неминучий штурм. Ззовні частина колони танків, що перетнула Калінінський міст, стояла, спрямувавши свої гармати на Білий дім. Проте о 14-й годині до Перфільєва стали надходити обнадійливі новини. Члени кооперативу «Алекс» – приватної охоронної фір-

ми, в якій працювало багато ветеранів-афганців, оголосили, що допомагатимуть захищати Білий дім. Те саме зробили курсанти Тульської та Орловської шкіл міліції та ОМОН Московської області. На острові Сахалін цілий військовий гарнізон заявив, що захищатиме Російську республіку.

Звістки про готовність військових підрозділів прийти на допомогу дали Перфільєву надію на те, що кровопролиття вдасться уникнути. Проте він майже не сумнівався, що в разі намагання керівників заколоту взяти Білий дім силою армійські підрозділи почнуть битися між собою, й країна зануриться в Громадянську війну.

Тим часом на вулицях поступово народжувався дух спротиву. Натовп навколо Білого дому, який почав збиратися близько 11-ї години, ставав дедалі численнішим. Десь було реквізовано підйомні крани, й люди почали зводити барикади з бетону, труб, цегли та частин дерев'яних парканів і шпал. На станції метро «Барикадна» стіни були обклеєні закликами чинити спротив, а на пероні стояла жінка з мегафоном і кричала: «Всі до Білого дому!» Валентин Полуектов, лідер молодої Російської демократичної партії, помітив жінку років сімдесяти, що прямувала до Білого дому, й спитав її: «Куди ви йдете? Вас же застрелять». – «Нехай застрелять, – відповіла старенька, – я більше не хочу слухати брехню».

У Білому домі генерал Костянтин Кобець, російський міністр оборони, та його співробітники розгорнули на столі велику мапу Москви та області. На підставі інформації, яку повідомляли телефоном громадяни, їм удавалося точно визначати розташування військових підрозділів, що розгорталися в Москві. Серед інформаторів Кобця були й агенти КДБ, що працювали у військовій контррозвідці.

А тим часом розвідувальні групи з «Альфи» змішалися з натовпом і знімали відеокамерами входи до Білого дому та засоби безпеки. О 14-й годині генерал-майор Віктор Карпухін, командир

групи «Альфа», приніс один із відеофільмів до Міністерства оборони, й на засіданні за участю командувача сухопутних військ генерала Валентина Вареннікова та командувача повітряно-десантних військ Павла Грачова було віддано наказ про штурм Білого дому. Згідно з планом, десантники під проводом генерал-майора Олександра Лебедя разом із ОМОНом мали взяти штурмом восьмий під'їзд і розчистити шлях для групи «Альфа», яка потім піднялася б ліфтом на п'ятий поверх, де розташовувався секретаріат Єльцина. Війська, залишені ззовні, мали обстріляти вікна, щоби відволікти увагу, коли «Альфа» ввірветься до секретаріату, знешкоджуючи охорону і вбиваючи російських керівників. Штурм був запланований на третю годину ранку 20 серпня.

Повернувшись до штаб-квартири групи «Альфа», Карпухін скликав своїх підлеглих і віддав їм відповідний наказ. Проте на його подив, двоє офіцерів – Михайло Головатов і Сергій Гончаров – сказали, що мають порадитися зі своїми людьми, а це означало, що вони залишають за собою право відмовитися.

Поки Карпухін чекав на відповідь, його безпосередні підлеглі зв'язувалися по радіо з базами «Альфи», розташованими довкола міста. Потім група «Альфа» уважно подивилася зроблені відеозйомки Білого дому й отримала зброю та боєприпаси. Ніхто не сумнівався, що російське керівництво буде швидко знешкоджено. Але «альфівці» не бажали зіткнення з цивільним населенням, і поки спливали хвилини, кожен розмірковував, як він виходитиме з Білого дому після знищення Єльцина та його колег. А що, як їм доведеться стріляти, щоби прорватися крізь розлючений натовп? У всіх у них були в місті родини.

На превеликий подив усіх присутніх, члени групи «Альфа» одностайно відмовилися виконувати наказ. Це був перший випадок в історії підрозділу, коли він не підкорився прямій команді. Розгублений Карпухін залишив штаб-квартиру й поїхав до КДБ. Штурм парламенту за допомогою «Альфи» став неможливим.

Танки, що зайняли позиції навколо Білого дому, почали відступати. Однак по той бік річки десять танків Таманської диві-

зії під командуванням майора Євдокимова розташувалися перед готелем «Україна». Депутат Сергій Юшенков спостерігав за цим маневром із вікна свого кабінету на 11-му поверсі, коли йому зателефонував Сергій Братчиков – цивільний, який розмовляв із майором Євдокимовим, і повідомив, що той в принципі готовий перетнути зі своїми танками річку й стати на захист Білого дому. Взявши із собою ще одного депутата, Віктора Аксючіца, Юшенков попрямував через Калінінський міст до танків, і там обох познайомили з Євдокимовим.

«Як я розумію, у вас два варіанти, – сказав Юшенков. – Або ви виконуєте накази злочинної банди, яка захопила владу, або підкоряєтеся наказам президента, обраного всім народом». У супроводі Юшенкова Євдокимов підійшов до своїх бійців і повідомив їм, що вони зараз перетнуть річку й стануть на захист Білого дому.

Коли перші танки проїхали мостом і здолали барикаду, галас натовпу заглушив гуркіт моторів, люди оточили перший танк, змусивши його зупинитися, і сотні людей намагалися потиснути руку його екіпажу. На кожному танку було піднято червоно-біло-синій російський прапор, і вони розташувалися півколом біля Білого дому, з гарматами, націленими назовні.

Західні радіостанції на весь Радянський Союз поширили новину про танкову роту, що перейшла на бік Росії.

Єльцин, який працював в одному з конференц-залів на третьому поверсі, підписав указ, яким створював тіньовий уряд і відряджав 23 військових і цивільних керівників до секретної місцевості за 35 км від Свердловська. В разі захоплення Білого дому ця група мала почати діяти від імені російського уряду.

О 21-й годині у вечірній інформаційній телепрограмі диктор зачитав заяву ДКНС, в якій переворот пояснювався бажанням захистити країну від екстремістських сил. Однак у тих самих новинах було показано кадри з Єльциним на танку й повідомлено про його заклик до загального страйку. Після цього йшов сюжет про прес-конференцію членів ДКНС, яка відбулася того дня. Телеоператор помітив, що у віце-президента Янаєва трем-

тять руки, й показав їх поближче, тож мільйони глядачів переконалися в тому, що ці «лідери» не впевнені в собі. Наприкінці програми було оголошено про введення з 23:00 комендантської години, й це спонукало москвичів бігти до Білого дому. Невдовзі зі станції метро «Барикадна» народ виходив потоками. У багатьох були із собою термоси, парасольки та ковдри – люди приготувалися провести там ніч. Водночас група російських депутатів звернулася до тих, хто зібрався перед Білим домом, із закликом залишатися на місці.

«Не залишайте нас самих», – говорилося в цьому зверненні. Белла Куркова, ведуча популярної телепрограми «П’яте колесо», оголосила через гучномовці, що щойно створена в підвальному приміщенні радіостанція Білого дому працюватиме до завершення кризи.

На початку другого дня сподівання керівників заколоту на те, що самого лише видовища танків на вулицях буде достатньо для залякування населення, не справдилися. О 10:30 пішов сильний дощ, але перед Білим домом уже був величезний натовп: до тих, хто провів тут ніч, приєдналося підкріплення.

На балконі з’явився Єльцин і звернувся до народу, стоячи за куленепробивними щитками. «Ця хунта зухвало захопила владу й так само зухвало збирається її утримати, – сказав він. – Хіба Язов не вкрив свої руки кров’ю в інших республіках? Хіба Пуго не закривавив своїх рук у Прибалтиці та на Кавказі? [Російські] прокурори та МВС отримали накази; кожен, хто виконуватиме розпорядження цього незаконного комітету, буде притягнутий до відповідальності! Демократія переможе, й ми залишатимемося тут стільки, скільки потрібно, щоб ця хунта постала перед судом!»

Коли Емма Брук близько полудня приїхала до Білого дому, чисельність натовпу її надихнула. Видовище тисяч людей, що стояли під дощем із парасольками чи вкрившись поліетиленовою плівкою, переконало її у можливості опору.

Опівдні з балкону до людей звернулися кілька промовців, які закликали їх захищати Білий дім і не розходитися. Серед них були Руцькой, радник Єльцина Геннадій Бурбуліс, вдова Андрія Сахарова Олена Боннер, священик Гліб Якунін – колишній політв'язень, а тепер депутат російського парламенту, а також гуморист Геннадій Хазанов, який насмішив народ, сказавши, що неможливо здійснювати чисту політику «брудними й тремтливими руками».

Під піддашшям біля одного з під'їздів Білого дому з боку річки було влаштовано пункт першої медичної допомоги, й після мітингу Емма пішла туди, щоби запропонувати свої послуги. З десяток людей із нарукавними пов'язками із червоним хрестом стояли за столами, на яких було викладено антисептики, спирт, марлю та бинти. Кілька медсестер, виснажені довгою безсонною ніччю, лежали на виступі під вікнами, намагаючись якось відпочити. Радіо Білого дому почало передавати попередження про потребу мати при собі вологі носовички або марлю й закривати ними рот і ніс у разі газової атаки. Лікарі та медсестри з пункту допомоги попросили Емму роздобути бинти та обладнання. Вона поїхала додому, щоби зателефонувати доньці до США. Коли вона повернулася через кілька годин, медпункт уже розташовувався біля тролейбуса, який слугував захисним бар'єром із того боку будівлі, що виходив на парк.

Лікарі та медсестри з різних московських лікарень, що з'їхалися до Білого дому разом із припасами, сказали, що в додаткових лікарях немає потреби, оскільки й пацієнтів поки що немає. Тоді Емма пішла до другого тролейбуса, де жінки займалися приготуванням канапок. Одна із жінок спитала: «Що ви тут робите? Ми готуємо їжу». Емма завагалася й хотіла піти. «Ну, то що ж Ви стоїте? – спитала жінка. – Давайте допомагайте нам». Емма сіла в кінці тролейбуса й почала готувати канапки з ковбасою та сиром і складати їх до великого кошика для роздачі людям.

Працюючи під ритмічний стукіт дощу по даху тролейбуса, Емма слухала розмову решти жінок між собою: вони обговорю-

вали популярних співаків і кінозірок, немовби й забувши про небезпеку.

Коли Сергій Латишев прийшов до Білого дому вранці 20 серпня, він побачив біля головного входу стіл і кількох людей за ним, а над ними – табличку: «ШТАБ САМООБОРОНИ». Він став у чергу тих, хто хотів взяти участь у захисті Білого дому, але процес здавався надто неорганізованим. Після того, як добровольці записувалися біля стола, їх відводили до найближчої групи, де вони й стояли, нічого не роблячи. Між групами починалося братання, а тим часом черга ставала довшою. Зрозумівши, що самостійно він може зробити більше, Латишев пішов звідти й повернувся до штаб-квартири ветеранів-афганців, щоби обговорити план дій із Володимиром Ніколаєвим, директором шляхобудівельного підприємства, закріпленого за їхньою групою.

Це підприємство, яке заробляло гроші для підтримки діяльності ветеранців-афганців, мало в своєму розпорядженні самоскиди, котки, бульдозери та трактори з причепами. Латишев розповів Ніколаєву про погану організацію захисту Білого дому й запропонував скористатися цими транспортними засобами для блокування руху на Алтуф'євському та Дмитровському шосе, тим самим завадивши пересуванню бронетехніки до столиці. Зважаючи на те, що на кільцевій дорозі довкола Москви залишалася значна кількість цієї техніки, будь-яка спроба відрізати їй шлях до центру могла мати стратегічне значення.

Обидва чоловіки зважили наслідки такого заходу. Вони усвідомлювали, що це може призвести до утворення великих і нездоланних заторів руху, але найбільше їх турбувало, як це позначиться на роботі «швидкої допомоги» та пожежників. Латишев вирішив повернутися до Білого дому й порадитися з його захисниками.

Коли він туди прибув, люди вже утворили довкола будівлі живий ланцюг. У ньому були чималі прогалини, але принаймні якийсь захист було організовано. Група ветеранів-афганців стала

в ланцюг перед двадцятим під'їздом, на найближчому до американської амбасади розі будівлі; це був один із кількох під'їздів, якими ще користувалися. При собі вони мали ножі та залізні прути, домовившись, що в разі штурму скористаються ними, щоби роззброїти хоча б одного нападника й заволодіти його автоматом для захисту від інших.

Латишев дивився на оборонців – студентів і вчителів, домогосподарок і бізнесменів-початківців – і думав: вони не знають, який жах на них чекає. Втім, із часом оборона стала щільнішою, прогалини в живому ланцюгу поступово зникали, додався другий, а потім і третій ланцюг захисників. Стороннім стало набагато важче наблизитися до Білого дому.

Стоячи під дощем, Латишев чув неперервні звістки про танки, що рухаються до будівлі парламенту. Атмосфера ставала напруженою, люди збиралися навколо тих, хто мав із собою радіоприймачі.

В одного з чиновників Білого дому Латишев спитав, чи не слід дати сигнал про зведення барикад за допомогою дорожньої техніки, але після довгого очікування почув, що в цьому немає потреби. Натомість декого з ветеранів попросили перевірити інформацію про те, що на дахах навколишніх будинків сидять снайпери.

Демонстранти тулилися один до одного, щоби не змерзнути, сірий дим від десятків багать здіймався в небо перед Білим домом. Залишалося лише чекати.

Надвечір стало виникати дедалі сильніше відчуття, що заколотники зіткнулися з проблемами. Державний переворот має відбуватися миттєво, а тут усе розвивалося якось уповільнено, путчисти пасивно спостерігали за тим, як Єльцин проголошує відкриту непокору, а довкола Білого дому продовжують зосереджуватися сили опору.

Підбадьорені нерішучістю керівників заколоту, депутати російського парламенту та Мосради почали об'їжджати військові частини й переконувати вояків перейти на бік народу.

Георгій Задонський, один із російських депутатів, приїхав до барикади на Калінінському мосту після того, як цілий день подорожував сільською місцевістю навколо своєї дачі. Він спитав перехожого, що відбувається. Той відповів: «Ліворуч наші танки, праворуч їхні танки, а посередині міст».

Задонський показав свій депутатський значок, переліз через барикаду й пішов до будівлі парламенту, де разом із групою інших депутатів отримав доручення: їхати до району Філі в кінці Кутузовського проспекту і поговорити там із солдатами. Прибувши на місце, Задонський хотів поспілкуватися з командиром частини, але офіцер відмовився з ним зустрічатися. Проте він не намагався перешкодити розмові Задонського із солдатами, і той разом із іншими депутатами став роздавати їм примірники звернення Єльцина до військовослужбовців із закликом не виконувати наказів ДКНС. Потім вони перейшли через міст і поспілкувалися з командиром однієї з рот.

«Частина Таманської дивізії перейшла на наш бік, – сказав Задонський. – А ви що ж?»

«Що б не зробила армія, – відповів офіцер, – її звинуватять. Ми будемо винні, якщо підемо проти народу, і будемо винні у невиконанні наказу, якщо не підемо».

Задонський повернувся до Білого дому, і його одразу відрядили на перемовини з танкістами, що розташовувалися біля станції метро «Електрозаводська» на Яузі. Але коли він та інші депутати туди прибули, то побачили, що солдати оточені місцевими мешканцями, які звинувачують їх у тому, що вони прийшли «стріляти у власний народ». Командир танкістів скаржився, що Язов поставив армію в скрутне становище. Проте коли Задонський спитав його, чи виконає він наказ стріляти в людей, той не відповів.

Ще одного депутата, Сергія Засухіна, відрядили з групою колеґ на Мінське шосе, де вони натрапили на кілька військових вантажівок, що везли прожектори для пошуку в небі парашутних десантів. Оскільки існувала небезпека штурму Білого дому з повітря, Засухін із іншими депутатами вирішили запобігти доправ-

ленню прожекторів в центр міста. Вони вийшли на шосе, зупинили два тягачі з причепами й попросили їх стати поперек дороги, заблокувавши в такий спосіб рух платформ із прожекторами, а самі почали бесіду з солдатами та їхнім командиром.

«Яке у вас завдання?» – спитав Засухін.

«Ми не знаємо, – відповів один із вояків. – Вони не сказали нам, куди саме ми поїдемо, сказали лише – до Москви».

Депутати заявили військовим, що розіб'ють прожектори, якщо вони не розвернуться і не поїдуть із Москви. Це не розлютило солдатів, вони лише попросили депутатів не чіпати вантажівок. «Ми за них відповідаємо, – пояснили вони, – якщо хочете щось розбити, бийте прожектори – за них ми не відповідальні».

Зрештою командир сказав, що його підрозділ розвернеться й залишить Москву, і Засухін із товаришами сіли в свої автівки й супроводжували його за межі міста.

Потім Засухін поїхав до станції метро «Аеропорт», де на Ленінградському проспекті стояло десять легких танків, і звернувся до полковника, який ними командував. Він спитав у нього про номер його підрозділу. Той відмовився відповідати, але сказав, що отримав наказ просуватися до середмістя, до густонаселеного району, й вирішив не виконувати цього наказу.

Це рішення полковника було одним із багатьох актів непокори, що почала ширитися на всіх армійських рівнях.

Замполіт танкового підрозділу, що відповідав за ідеологічну обробку особового складу, спробував пояснити депутатам свою особисту позицію. «Я мав би бути серед народу біля Білого дому, – сказав він, – але я в однострої, а тому в разі наказу йти до Білого дому й стріляти я піду до Білого дому й стрілятиму».

Засухін розлютився. «Ви не дитина, – сказав він. – У Вас шолом на голові, але ця голова Вам дана, щоби думати. Якщо Ви маєте дружину та дітей, то й подумайте, що буде для них краще». Бесіда тривала три години, й упродовж неї депутати роздавали військовим листівки й розмовляли з ними. Коли вони пішли звідти, Засухін мав упевненість у тому, що істотна частка армії відмовиться виконувати накази й не відкриватиме вогонь по людях.

Перфільєв розмірковував, що робити. З усієї країни надходили звістки, які вказували на те, що місцеві органи влади, КДБ і військові частини почали переходити на бік російського уряду. Натовп біля російського парламенту зростав, і увага світу була тепер прикута до протистояння, яке відбувалося перед самими його дверима. Водночас Перфільєв розумів, що заколотникам, щоби покінчити зі спротивом російського уряду, досить було однієї надійної військової частини. І він вирішив, що захисники повинні вдатися до всіх можливих засобів, щоби зв'язатися з генералами КДБ, МВС та армії і переконати їх не брати участі в жодному штурмі.

О 16:30 Єльцин вийшов зі свого кабінету й спокійно потис руки людям у приймальні. Тут зібралися ті, хто працював із ним багато років. Єльцин коротко поговорив із кожним із них. «Дякую, що залишилися, – сказав він. – Ми вистоїмо, будь-якою ціною».

Єльцин тримався спокійно, але очі виказували, що він стурбований і стривожений. З усіх джерел надходила інформація, що ДКНС налаштований штурмувати Білий дім цієї ночі. На цей випадок були розроблені плани евакуації Єльцина. І все ж таки його присутність зміцнювала загальний бойовий дух.

Єльцин і Руцькой зв'язалися з керівниками заколоту. Руцькой зателефонував Язову, Янаєву та Пуго і спитав про їхні наміри. Кожен із них наполягав на тому, що ніхто не збирається штурмувати будівлю парламенту і вони хочуть лише врятувати країну від краху.

Руцькой зателефонував також Крючкову, але той не відповів на дзвінок. Перфільєв скористався урядовим телефоном і поговорив з одним знайомим генералом, попередивши його, що в будівлі перебувають триста озброєних людей. Генерал, схоже, був здивований цією інформацією, й у Перфільєва склалося враження, що в армії є люди, які не бажають кровопролиття.

Час спливав, і поступово ставало очевидно, що воєначаль-

ники вагаються, тож учасники оборони Білого дому зрозуміли, що мають зробити все можливе, щоби посилити їхню непевність. Кожен, хто мав знайомих у Міноборони, КДБ чи МВС, постійно їм телефонував. У всіх таких розмовах йшлося про одне: армію не можна втягувати в політику, проблему треба розв'язувати законним шляхом, згідно з Конституцією.

Микола Столяров, полковник, який раніше очолював ревізійну комісію російської Комуністичної партії, поспілкувався телефоном із Язовим, Пуго, Янаєвим і Анатолієм Лук'яновим – головою Верховної Ради. Він наполягав, щоби вони відвели війська назад. Ті відповіли, що не збиралися застосовувати військову силу, а прагнули лише запобігти заворушенням.

Упродовж усього дня напруга зростала, але водночас для блокування діяльності Білого дому нічого не робили. Телефони продовжували працювати, не було жодних спроб припинити постачання води чи електроенергії. Руцькой був спантеличений поведінкою керівників заколоту. Після однієї розмови з Янаєвим він сказав: «Він весь час виправдовується. Каже, що не хоче жертв, а лише покращення економіки».

Проте згодом стали з'являтися ознаки того, що путчисти готуються до воєнних дій. Один із полковників КДБ перейшов на бік Білого дому й показав план штурму будівлі бійцями спецпідрозділу. Бронетехніка, яка до того пересувалася туди-сюди, немовби безсистемно, тепер почала займати позиції, розташувавшись широким колом навкруги будівлі, а захисники Білого дому стали помічати снайперів на дахах навколишніх будинків.

На нараді оборонців Перфільєв та інші радники Руцького намагалися вирішити, як найкраще захиститися від штурму. Перфільєв запропонував влаштувати довкола Білого дому 50-метровий кордон, щоби кожен, хто перетинатиме цю зону, був вразливий для нападу. Із цією ідеєю погодились і по радіо Білого дому закликали людей відсунутися від будівлі, залишивши вільною 50-метрову зону.

О 23-й годині Білий дім нагадував зону воєнних дій. Фасад будівлі освітлювали прожектори, дощ періщив косими струменями, скрізь палали багаття.

Незважаючи на комендантську годину, народ хвилями прибував сюди зі станції метро «Барикадна». Білий дім був оточений потрійним кільцем оборонців, що стояли лікоть до ліктя, – навіть журналістам було нелегко потрапити до входу в будівлю. Хмари висіли низько, до них було не більше двохсот метрів – погана погода для нападу з повітря. І все ж таки червоні сигнальні вогні на даху, які в цій ситуації могли стати маяками для гелікоптерів, вирішили розбити, і їхні друзки полетіли вниз, у натовп. На даху було встановлено кулемети.

Страх у натовпі чергувався з надією, люди хапалися за будь-які уривки інформації, хоч би якою сумнівною вона була. Постійно надходили звістки про рух бронетехніки в напрямку Білого дому. Водночас поширювалися чутки, нібито Язов і Крючков склали свої повноваження, а у Павлова стався серцевий напад.

Проте за межами території, безпосередньо прилеглої до Білого дому, тривало звичайне життя. Коли Валентина Лінікова, російський депутат, зайшла до готелю «Росія», то була приголомшена побаченим у готельному ресторані: лунала музика, люди танцювали й розважалися. Друг запропонував купити для неї троянди. «Чи ти при своєму розумі? – сказала вона йому. – Я стою на барикадах, а ти пропонуєш купити мені квіти».

Час спливав, і напруга довкола Білого дому продовжувала зростати.

Єльцина, який став би першою мішенню будь-якої атаки, доправили до бомбосховища в підвалі будівлі.

Один із охоронців зазирнув до тролейбуса, в якому працювала Емма Брук, і сказав, що волонтерам треба йти звідси.

«Ми робимо канапки», – сказала одна із жінок.

«Які ще канапки? – гримнув той. – Ми чекаємо на штурм!»

Емма приєдналася до натовпу. Попередження, які транслюва-

ло радіо Білого дому, ставали дедалі наполегливішими та зловіснішими. Емма дивилася на людей довкола себе й думала про те, що з ними усіма станеться. Незнайомі люди пропонували їй сигарети, їжу або склянку чаю, який кип'ятили на вогнищі. Люди посміхалися й намагалися підбадьорити одне одного, й це почуття братерства змусило Емму забути про такі речі, як дефіцит продуктів або грубощі в чергах.

З Білого дому вийшли депутати з автоматами й стали ходити перед ланцюгом оборони, розмовляючи з людьми й підбадьорюючи їх. По радіо лунав голос Руцького: «Якщо танки сунутимуться на вас, відступайте і не кричіть. Не провокуйте їх, не вдавайтеся до якихось активних дій проти них. Цей опір – не збройний, цей опір – духовний. Тому тим, хто має при собі залізні прути, треба їх викинути. Ви захищаєте нас своєю присутністю».

Потім радіо Білого дому повідомило що інформацію, нібито штурм має відбутися після півночі, але щодо цього з'явилися нові прогнози. І тоді Руцькой попросив жінок і дітей залишити площу. «Друзі, – сказав він, – якщо трапиться щось трагічне, не впадайте у відчай. Життя на цьому не зупиниться. Життя продовжується, і ви продовжите боротьбу».

Коли Емма почула ці слова, в неї захололо серце. Вона подивилася на юнаків, що стояли біля неї, і уявила, як на них наїжджатимуть танки, давитимуть їх чи розстрілюватимуть. Їй хотілося захистити їх, але вона була так само безпорадною, як і вони. У натовпі виник якийсь рух – це жінки залишали площу. Емма на мить замислилася, чи не піти і їй, але видовище цих молодих хлопців змусило її залишитися. Вона знала, що нічим не зможе їх захистити, але дивлячись, як вони стоять під дощем, відчувала, що їм властива певна духовна сила: вони готові битися за своє майбутнє й майбутнє своїх дітей.

Емма дивилася на прапор Російської Федерації, який майорів над парламентською будівлею, й усвідомлювала, що доля російського народу в цю мить висить на волосині.

Площа тепер була вщерть забита людьми, натовп сягав щой-

но зведених барикад, які блокували доступ до Білого дому збоку розташованого позаду парку ім. Павлика Морозова. Емма не вірила, що барикади зупинять танки, натомість була впевнена, що в разі газової атаки чи загальної паніки вони не дадуть людям змоги вибратися з площі.

Поки вона стояла разом із іншими в очікуванні, радіо Білого дому безперервно передавало останні новини. О 00:20 група танків почала рух від Таганської площі в напрямку Білого дому. О 00:45 БТРи рознесли барикади біля метро «Барикадна». У районі Теплого Стану було чутно постріли. Ленінградським проспектом до центру міста рухалося десять танків. Раптом натовп сполохали звуки стрілянини,що чулися з боку Садового кільця. З гучномовців пролунало оголошення: «Всім, хто знає таджицьку, узбецьку чи кавказькі мови, вийти з ланцюга й іти до Садового кільця». На цей заклик відгукнулося багато ветеранів-афганців – залишивши очеплення, вони побігли в указаному напрямку, щоби допомогти у спілкуванні з неросійськомовними солдатами з південних республік.

З різних місць було чутно залпи, а в небо запускали сигнальні ракети.

О 2:30 Белла Куркова оголосила по радіо: «Брати та сестри, ми чекаємо на штурм впродовж найближчих десяти хвилин». Оборонці почали вимикати світло в будівлі Білого дому, й уся вона занурилася в темряву.

Бурбуліс звернувся до всіх, хто перебував у будівлі чи поблизу неї. Він сказав, що треба дати дорогу танкам – це продиктовано не страхом, а бажанням уникнути безглуздих жертв. За кілька хвилин радіо Білого дому припинило мовлення, й до непевності ситуації додалася ще й відсутність інформації. Вночі продовжували лунати далекі постріли.

За квартал звідси, на Садовому кільці, біля в'їзду до тунелю під Калінінським проспектом утворилося велике скупчення народу. Там було споруджено барикаду з бетонних блоків, а з ін-

шого кінця тунелю виїзд блокували кілька тролейбусів, поставлених впритул один до одного.

Близько 2:15 збоку посольства США до тунелю почала рухатися колона легких танків і одна бронемашина. Коли вони наблизилися, люди стали стрибати вниз, у тунель, утворюючи живий ланцюг перед першою з бетонних барикад. Солдати почали стріляти в повітря. Натовп розступився, і танки прорвалися через загорожу й попрямували до тролейбусів, що блокували тунель з іншого кінця.

Перший танк колони проторував собі шлях через ряд тролейбусів, але після цього народ ринув до тунелю й почав штовхати тролейбуси назад, щоби закрити створену прогалину. Люди кричали солдатам: «Що ви робите? Ви маєте бути на нашому боці!»

Коли загорожу із тролейбусів було відновлено, а всі танки заїхали в тунель, люди стали підтягати бетонні блоки до в'їзду, відрізавши в такий спосіб військовим машинам шлях до втечі.

Хвилини спливали, напруга зростала. Поки танки чекали, хтось із натовпу накинув брезент на БТР, позбавивши солдатів можливості щось бачити. Тим довелося вилізти з машини, щоби прибрати брезент, але коли БТР знову почав рухатися, Дмитро Усов, ветеран Афганської війни, забрався на нього ззаду й відчинив один із люків, щоби спробувати поговорити з екіпажем. Солдати відкрили вогонь і вбили Усова. Він упав назад, але його нога застрягла в люку, а голова та руки тяглися по асфальту, залишаючи кривавий слід під дощем.

Коли БТР став штовхати тіло Усова назад і вперед, у тунелі здійнявся неймовірний ґвалт. Люди кричали: «Вбивці! Мерзотники!» – й проклинали солдатів. Ніхто не знав, живий Усов чи мертвий. У загальній паніці один молодий чоловік спробував забрати тіло і був поранений у плече. Підбігли на допомогу ще двоє хлопців, і першого з них, а потім і другого розчавили колеса бронемашини. Тунель продовжував заповнюватися людьми, аж поки БТР не зупинився й не дав витягти тіло. Після цього він спробував прорватися крізь барикаду, але тут хтось кинув пляшку

з «коктейлем Молотова», яка розірвалася поруч. За нею полетіла друга. БТР усе намагався прорватися. Кинули третю пляшку, але теж не влучили в машину. Потім полетіли ще чотири «коктейлі», і БТР почав горіти. Солдати вистрибнули з нього і стали стріляти, внаслідок чого ще одну людину було поранено. Після цього вони кинули палаючий БТР і побігли ховатися до інших машин. Люди, побоюючись вибуху, стали заливати БТР водою. Жертв забрали «швидкі допомоги» та міліцейські машини.

Солдати стояли з автоматами напоготові, щоби стримати натовп. Вони боялися, що їх лінчуватимуть. До тунелю зайшли кілька російських депутатів, вони заспокоїли народ і домовилися про відхід бронетехніки за умови, що вона поїде геть від Білого дому.

Поки Перфільєв ходив по кабінетах канцелярії віце-президента на четвертому поверсі, захисники неперервно отримували інформацію про рух бронетехніки вбік Білого дому. Язов делегував деякі зі своїх повноважень генералові Михайлу Моїсеєву, начальнику Генштабу. Перфільєв попросив одного близького друга зателефонувати помічникові Моїсеєва й спитати, чи можна подзвонити генералові. Відповідь була позитивною, і Перфільєв пішов до Руцького й сказав йому, що той може зв'язатися з Моїсеєвим. Проте Руцькой махнув рукою: «Немає сенсу, він не розмовлятиме зі мною».

Однак на подив усіх присутніх Моїсеєв сам зателефонував Руцькому. Генерал намагався заспокоїти його – мовляв, війська, що пересуваються в Москві й довкола неї, не захоплюватимуть Білого дому. Руцькой відповів, що в разі штурму буде криваве побоїще, але він, зі свого боку, зробить усе можливе, щоб уникнути битви.

До кабінету Руцького зайшов Столяров, і Руцькой із Перфільєвим чекали, поки він зателефонує Янаєву. На цей час було вже чутно гуркіт танків на проспекті Калініна, а також перші постріли. Надходили також повідомлення про висадження повітряно-десантних військ на аеродромі в Кубінці під Москвою,

а ще про рух Кантемирівської дивізії Кутузовським проспектом в напрямку парламенту.

«Ви маєте зупинити рух військ», – сказав Столяров Янаєву.

«Немає ніякого руху військ», – відповів той.

Потім Перфільєв спробував зателефонувати до КДБ. Крючков не відповідав, його заступник – теж.

О другій годині ночі повідомлення стали такими загрозливими, що Перфільєв спробував ще раз поговорити з Моїсеєвим. Слухавку взяв помічник, який сказав, що начальник Генштабу відпочиває в себе на дачі. Перфільєв спитав про тамтешній номер телефону. «Мені наказано не турбувати Моїсеєва й нікому не давати його телефонний номер», – відповів помічник. Але все ж таки потім назвав цей номер, і Столяров почав телефонувати Моїсеєву.

«Скажи йому, що танки вже підійшли, – сказав Столярову Перфільєв. – Хай послухає, що відбувається». І, максимально розтягнувши телефонного шнура, поставив телефон біля вікна. Вікно було трохи прочинене, і з вулиці було чутно гамір, крики та постріли.

«Ви чуєте, що вони вже вбивають людей? – сказав Столяров. – Негайно зупиніть танки».

Моїсеєв сказав: «Гаразд». І поклав слухавку.

Настала виснажлива пауза. Оборонці почали спускати жалюзі й вимикати світло по всій будівлі. Руцькой віддав наказ охоронцям відкривати вогонь без попередження, якщо до будівлі зайдуть співробітники КДБ в цивільному. Було повідомлення від Ради оборони, що 103-я повітряно-десантна дивізія КДБ почала рухатися проспектом Калініна вбік Білого дому, а три гелікоптери готуються до висадки парашутистів.

Перфільєв попросив у Руцького зброю. Той посміхнувся.

«Твоя головна зброя – це голова та ручка», – сказав він.

Потім Перфільєв пішов, а Руцькой увімкнув настільну лампу й поставив її на підлогу. Після цього сів за стіл і з автоматичним пістолетом у руці та звичайним – на столі став чекати на штурм.

Перфільєв тим часом ішов темними коридорами. Він помітив,

що в житлових будинках уздовж ріки досі було незвично багато освітлених вікон.

Перед входом до крила, в якому розташовувалася канцелярія віце-президента, спали виснажені оборонці. Вони спали сидячи, схилившись над своїми автоматами, які тримали в руках. Перфільєв пройшов повз них і подумав, що за кілька хвилин може початися штурм, і за перших пострілів він їх розбудить. Ніхто із цивільних помічників Руцького не спав.

Перфільєв пішов до свого кабінету й зателефонував тещі. «У нас за двадцять хвилин буде штурм, – сказав він їй. – Навряд чи виживуть усі. У будь-якому разі подбайте про мою сім'ю».

Внизу, на площі, була мертва тиша. Близько 2:40 радіо Білого дому припинило мовлення і впродовж наступних 20 хвилин мовчало. Невдовзі з будівлі вийшов Едуард Шеварднадзе, колишній міністр закордонних справ, помахав народові й потис руки тим, хто був ближче до входу. Трохи пізніше вийшов отець Гліб Якунін, член російського парламенту, і сказав захисникам: «Бог із нами».

О третій годині ночі Емма вступила в розмову з двома літніми чоловіками. «Це не кінець, – сказала вона, – поведінка цих фашистів непередбачувана. Вони не мали запасного варіанта, тож можуть утратити все».

«Вони вже втратили, – сказав один із чоловіків. – Їм забракло рішучості для негайного штурму будівлі. А тепер вже запізно. Але найголовніше те, що ми тут і стоїмо за справедливу справу».

У раді оборони увагу було зосереджено на діях двох підрозділів: оперативної групи в готелі «Мир», розташованого через дорогу від Білого дому, та спецбригади КДБ, що базувалася у віддаленому районі Теплому Стані.

Геннадій Янкович, який відповідав за збір розвідданих, усвідомлював, що, зважаючи на явний провал із підтримкою заколоту з боку керівників армії, єдиною надією путчистів залишаються

спеціальні підрозділи КДБ, які все ще вважалися лояльними до них. Бригади КДБ, розташованої в Теплому Стані, було більш ніж достатньо, щоби покласти край опору в Білому домі. До її складу входили фахівці з рукопашного бою, оснащені бронежилетами, гранатами зі сльозогінним газом та іншими спецзасобами. На цій бригаді увагу ради зосередив дзвінок до Білого дому від двох її вояків з повідомленням про те, що бригада отримала наказ почати штурм будівлі близько третьої години ночі.

Після отримання цієї інформації групу депутатів відрядили до Теплого Стану, щоби вони поговорили з вояками бригади й спробували переагітувати їх. На подив депутатів, командири надали їм безперешкодний доступ до всіх солдатів, і вони розповіли їм, що цей переворот антиконституційний і спрямований проти народу, а народ має право захищати обраних ним представників.

Рада оборони не мала можливості оцінити успішність впливу депутатів на членів бригади.

Незадовго до запланованого штурму ця бригада залишила місце свого базування й почала рухатися в напрямку Білого дому. Однак, прибувши на Профсоюзну вулицю, що на південному заході Москви, бригада зупинилася. Впродовж більш ніж години Янкович не мав інформації. Нарешті о 4:30, коли над Москвою вже почало розвиднятися, він отримав телефонний дзвінок від приятелів когось із членів бригади КДБ: бригада не збирається штурмувати Білий дім, люди відмовляються виконувати цей наказ. Янкович зрозумів, що тепер заколотникам немає на кого спиратись, і вперше зітхнув із полегшенням.

Приблизно в той самий час Емма Брук залишила площу перед Білим домом і пішла Дев'ятинським провулком, повз нову будівлю американського посольства. Один із перехожих сказав їй, що місцева радіостанція «Ехо Москви», яка ретранслювала передачі радіо Білого дому, відновила своє мовлення.

Емма пройшла повз ряди американських автівок, залишених посеред вулиці як бар'єр проти танків, потім повернула на Садове

кільце й пішла в напрямку площі Повстання. Розвиднялося, й Емма побачила, що день знову буде хмарним. Вдалині, на площі, виднілося скупчення темних танків. Раптом до неї наблизився якийсь чоловік і став кричати: «Йдіть звідси! Це не гра – це війна, це кров. Ви тут загинете!»

Емма злякалася, проте, озирнувшись довкола, не побачила ознак небезпеки. Потім помітила, що танки на площі Повстання ввімкнули фари й почали рухатися від Білого дому в напрямку площі Маяковського.

Спостерігаючи, як танки їдуть геть, Емма відчула неймовірне полегшення. Додому вона прийшла о п'ятій годині ранку й сказала своїй дванадцятирічній пасербиці: «Думаю, це кінець».

Коли Олена Райська потрапила на місце стрілянини на Садовому кільці, там стояв жахливий галас. Люди бігли до тунелю в майже істеричному стані. Солдати розмахували автоматами, щоби стримати натовп, а кілька депутатів кричали в мегафони: «Не стріляйте, не стріляйте!» Оскільки демонстранти були готові жбурляти в солдатів каміння, а солдати налаштовані знову стріляти в натовп, депутати стали кричати, що приберуть барикади, щоби БТРи могли виїхати.

За кілька секунд десятки людей почали відтягувати бетонні загорожі, а бронемашинам дали російські прапори, щоб їх більше не чіпали. Коли вони поїхали, Олена пішла до Білого дому, який тепер був оточений барикадами. Тут панувала атмосфера контрольованої паніки – люди повторювали звістки про те, що до Білого дому прямує Вітебська дивізія КДБ, відома як «головорізи». Їй знадобилося би дуже мало часу, щоби захопити будівлю.

Раптом по радіо Білого дому пролунав голос Белли Куркової. «Штурм починається, – сказала вона. – Сюди прямує величезна кількість танків».

За цим оголошенням настала тиша, а потім – звуки стрілянини в районі американського посольства. Олена була впевнена, що штурм розпочався.

Потім сталося щось моторошне. Група людей слухала «Ехо Москви», але ця зазвичай надійна радіостанція почала передавати якусь брехню: що ешелони танків атакували Білий дім, що будівля захоплена й багато людей вбито. Олена миттю зрозуміла, що чує не «Ехо Москви», а його імітацію, зроблену КДБ, включно з копіюванням голосів дикторів.

Приблизно за годину справжнє «Ехо Москви» повернулося до ефіру й оголосило, що Таманську та Кантемирівську дивізії відведено з Москви. Олені вперше здалося, що небезпека відступає.

О шостій ранку Олена поїхала додому. В таксі вона опинилася з літнім чоловіком, який теж залишав цей район.

«Чи є в нас шанс на перемогу?» – спитала вона його.

«Гадаю, є», – відповів старий.

«А я гадаю, що ні», – сказав таксист.

Олена повернулася додому, все ще не знаючи точно, що відбувається. Проте об 11-й годині, коли «Ехо Москви» почало передавати засідання російського парламенту, вона зрозуміла, що все позаду.

Вранці 21 серпня Сергій Латишев все ще не вірив, що криза минула. Йшов проливний дощ, але натовп перед Білим домом був ще більший, аніж уночі. Деякі багаття горіли, деякі згасли, а люди весь час обговорювали стрілянину на Садовому кільці: скільки людей там загинуло? Скільки поранених? Як це сталося?

Ветерани-афганці, що стояли в охороні будівлі, були виснажені після довгої ночі, але поки не наважувалися повірити в остаточний успіх. Сергій намагався проаналізувати ситуацію й дійшов висновку, що путчисти злякалися міжнародної реакції на розгін натовпу. Але з кожною годиною їхня нерішучість наближала їх до катастрофи.

Першою ознакою того, що криза справді минула, стало відкриття засідання російського парламенту. Сергій все ще стояв на варті біля 20-го під'їзду, коли радіо Білого дому почало транслювати сесію, і, щоб краще чути, він залишив свій пост і підійшов

поближче до гучномовців. Перш за все депутати скасували всі рішення ДКНС. Хасбулатов виступив із промовою, і деякі депутати звинувачували його в неправильному формулюванні фрази про незаконність цього комітету, а інші питали, яке це має значення.

Стоячи під дощем і слухаючи, Сергій подумав, що в залі, який він зараз охороняє разом із товаришами-ветеранами, відбувається щось дотепне і водночас зворушливе. Це наш законний парламент, думав він. Якби ми мали такий парламент десять років тому, то війни в Афганістані, можливо, ніколи не сталося б.

Усередині дня Хасбулатов оголосив, що літак із членами російського уряду, в тому числі Руцьким, перебуває на шляху до Криму, де вони мають зустрітися з Горбачовим. Він попросив охоронців залишитися на своїх постах до наступного ранку, щоби протистояти можливим провокаціям. Сергій з іншими ветеранами вирішили залишитися. Впродовж усього дня надходили дедалі кращі новини. Останні армійські підрозділи залишили Москву, й була інформація, що керівники заколоту заарештовані. О 17-й годині в продаж надійшов вечірній випуск газети «Известия» з величезним заголовком: «Реакція зазнала поразки».

Зрештою сесію парламенту почали транслювати по російському телебаченню, яке відновило своє мовлення.

Це остаточно переконало Сергія в тому, що небезпека минула. За дебатами в парламенті спостерігала вся країна. Тепер він міг іти додому.

2

ІДЕОЛОГІЯ

Вчення Маркса всесильне, бо воно вірне.

В. І. Ленін. Зібрання творів

«Як і багато хто з мого покоління, я зростала за соціалізму й без віри в Бога, – писала одна молода мати до газети "Правда" 18 січня 1988 року. – Можна сказати, що соціалізм і його ідеали й були нашим Богом. ... Унаслідок політики гласності та нестримної критики ідею соціалізму було певною мірою дискредитовано. Я не можу говорити за всіх, але моя віра похитнулася».

Один московський фахівець із економіки сільського господарства дізнався про злочини сталінської доби ще в сімдесяті роки, читаючи західні джерела під час своїх частих закордонних відряджень, але завжди пам'ятав, що читає написане «ворогами». Однак, коли історію сталінського періоду почали висвітлювати в радянських публікаціях, він раптом сказав своєму другові Анатолію Стріляному: «Вся наша історія, вся наша система – це ганьба. Якби я був молодший, я повернув би свій партійний квиток. Про який соціалізм, про які ідеали можна говорити після всього цього?»

«Все, у що я вірив у житті, – писав у листі до газети "Правда" Сергій Чапаєв, член КПРС з дев'ятнадцятирічним стажем, – розсипалося порохом. Не залишилося нічого святого. Сталін, Молотов, Ворошилов... Ми співали про них пісні. Ми вірили їм

більше, ніж самим собі. Як мені дивитися в очі іншим? Усе моє життя виявилося безглуздим».

Тридцятирічна стюардеса «Аерофлоту» говорила своєму другові Олександру Лякіну, релігійному дисиденту: «Після всіх цих публікацій просто жахливо жити. Я не розумію після всього цього, куди йти. Скрізь лише темрява та жах. Коли я бачу Бовіна та Зоріна [ветерани радянської пропаганди, що захищали перебудову], мені хочеться жбурнути в телевізор цеглину».

«Вони знищили в нас віру та правду, – говорила Таня Зав'язкіна, член партії і наглядачка у в'язниці "Матроська тиша". – Тепер ми ні в що не віримо й переконані, що правди взагалі немає».

У 1988 році у Радянському Союзі почалася певна криза віри. Причиною була політика гласності, яка принесла із собою величезний потік правдивої інформації, але водночас заклала бомбу під засади радянської системи, радянської ідеології.

Гори книжок були написані про марксизм-ленінізм – радянську ідеологію, й у багатьох із них прославляли марксистсько-ленінський аналіз капіталізму або описували способи захоплення влади. Однак найголовніша характеристика цієї ідеології полягає в тому, що вона дає змогу людині нехтувати ірраціональною, інстинктивною частиною своєї природи і є логічним, самодостатнім світоглядом, який методично виключає можливість існування Бога.

Намагання скасувати Бога походить від радикально негативних, деміфологізуючих інтелектуальних тенденцій доби Просвітництва. В Росії воно мало частковий успіх завдяки послабленню офіційної релігії. «Церкви, – писав Карл Юнг, – є символом традиційних і колективних переконань, які для багатьох вірян є наслідком не власного внутрішнього досвіду, а бездумної віри, що схильна зникати, як відомо, щойно починаєш про неї думати. Отже, зміст віри починає суперечити знанню, і часто виявляється, що ірраціональність першої не витримує конкуренції з логічними висновками другого».

Онтологічною серцевиною марксизму є теорія діалектичного матеріалізму, згідно з якою все наявне – це матерія в русі. Немає ні духу, ні Бога, ні душі. Свідомість – атрибут високорозвиненої матерії. Матерія характеризується «єдністю протилежностей», суперечливих аспектів одного предмета, які, попри це, обумовлюють одне одного.

Теорія діалектичного матеріалізму, яка постулює суто механічний світ, де все постійно перетворюється на свою протилежність, була радикальною відмовою від релігійного світогляду – припущення, що земне життя здобуває свій сенс з якогось трансцендентного джерела, та усувала підстави прав людини, бо позбавляла окрему людину будь-якого іншого земного орієнтиру.

У цьому безбарвному світі було потрібне якесь джерело сенсу, й цю роль виконала теорія історичного матеріалізму – «відкрита істина» ідеології.

У цій своїй теорії Маркс і Енгельс стверджували, що історія твориться шляхом матеріальної трансформації економічних умов виробництва, і це спричиняє конфлікт між продуктивними силами та виробничими відносинами й сприяє загостренню класової боротьби, яка на кожному етапі завершується перемогою найбільш прогресивного класу. Так, рабовласницьке суспільство змінилося феодальним, феодальне – капіталістичним, а з перемогою робітничого класу капіталістичне суспільство теж має поступитися місцем іншому – безкласовому – суспільству, в якому приватну власність буде скасовано й настане досконала демократія із цілковитою одностайністю та нечуваним добробутом.

Внеском Леніна стало те, що в межах Марксової теорії він зробив наголос на ролі дисциплінованої комуністичної партії як авангарду робітничого класу. Таким чином, головною дійовою особою історії замість робітників стала партія, а прагнення комуністів до абсолютної влади було прив'язане до певної всесвітньої теорії, що дало змогу комуністичним режимам претендувати на власну історичну непохибність і неуникність.

Марксизм протиставив світові, створеному Богом, який доз-

воляв сподіватися на рай після смерті, світ без Бога, що обіцяв рай на землі. Ленінізм додав до марксизму методику захоплення влади. Поєднання нової теорії дійсності з методами «реалізації» цієї дійсності мало потужний психологічний ефект. Це був усеохопний світогляд. Претендуючи на абсолютну раціональність, марксизм-ленінізм став знаряддям мобілізації всіх народних ресурсів – духовних, емоційних, політичних – на створення комуністичного режиму, встановлення якого стало найвищим досягненням безбожної релігійної віри.

Марксизм-ленінізм десятиліттями тримав у своїх лещатах мільйони людей, аж поки в середині 1980-х у Радянському Союзі не розпочалася криза віри – завдяки тому, що із запровадженням політики гласності стала очевидною вразливість марксистсько-ленінської ідеології.

Релігію, яка приберігає рай для наступного світу, неможливо піддати перевірці практикою, але світській релігії на кшталт марксизму-ленінізму, який обіцяє рай на цьому світі, для підтвердження власної легітимності доводиться докладати безперервних зусиль із перетворення реальності.

Для створення ілюзій радянський режим не шкодував сил. Однак із початком гласності довіра до цих ілюзій сильно похитнулася. Громадяни СРСР уперше побачили обриси реального світу, й коли віра в утопію, обіцяну марксизмом-ленінізмом, стала згасати, ідеологічний світ їхньої уяви втратив сенс.

Упродовж багатьох років, що передували приходу до влади Горбачова, радянська ідеологія спиралася на «уявне місто» – таку собі дзеркальну кімнату, створену на кожному рівні радянського суспільства.

Природа цього «уявного міста» віддзеркалювалася в тому, що викладали в школах. На уроках історії створення СРСР подавали як епохальну подію світової історії, а всі події після 1917 року – як підтвердження неуникності перемоги комунізму в усьому світі. На уроках літератури про великих письменників XIX століття

розповідали, що вони шукали позитивного ідеалу, а отже, були передвісниками більшовицької революції. Студентам-біологам викладали теорії академіка Опаріна – його праці, присвячені раннім формам життя, нібито «спростовували» ідею створення життя якоюсь зовнішньою силою. Походження людини від мавпи пояснювали на підставі теорії Енгельса, викладеної в «Діалектиці природи»: мавпи стали людьми після того, як почали задля виживання користуватися знаряддями. Тому саме праця, а не розум, відрізняла людину від тварин. На хімічних факультетах викладачі стверджували, що закони діалектики можна перевірити за допомогою класифікації елементів у періодичній таблиці Менделєєва.

Проте найважливішими були моральні закони. В марксистсько-ленінському світі не існувало абсолютної істини, а лише істини окремих класів, і найвищою з них була істина робітничого класу, яку й обстоював радянський режим. «Класову моральність» марксизму-ленінізму схарактеризував Ленін у своїй промові перед комсомольцями 2 жовтня 1920 року, заявивши, що комуністи відкидають будь-яку мораль, що спирається на «позалюдські» та «позакласові» поняття.

Для комуністів моральність цілком підпорядковувалася класовій боротьбі – добрим було те, що руйнувало старе експлуататорське суспільство і допомагало побудувати «нове, комуністичне».

Картину світу, прищеплювану в школі, підживлювала робота преси, яка теж описувала Радянський Союз як країну на шляху до земного раю. Замість хроніки подій, типових для життя в реальному світі: аварій, злочинів, корупції, боротьби за владу, – засоби масової інформації давали новини, які могли походити лише з раю: нескінченні ювілеї, статистика врожаїв і засідання Верховної Ради – парламенту, який завжди підтримував уряд. Будь-які проблеми, згадувані в радянській пресі, називали «недоліками».

Одним із тих місць, де виробляли інформацію для радянських

громадян, була штаб-квартира радянської інформаційної агенції ТАРС у центрі Москви.

Одного дня, невдовзі після того, як Валерій Федоров почав працювати в ТАРС, до відділу міжнародних новин надійшло повідомлення від американської інформаційної агенції UPI. В ньому йшлося про те, що одна американська компанія розробила нові, якісніші автомобільні покришки й заради реклами свого досягнення готова безкоштовно замінити старі покришки, починаючи з певного року випуску.

Черговий редактор вирішив не публікувати цієї новини, адже повідомлення про технічні вдосконалення та пропозицію безкоштовної заміни певного товару було би поганою ілюстрацією до розповідей про лиха капіталізму. Однак його начальник, редактор американських новин, сказав: «Ми можемо використати це за призначенням». Він забрав повідомлення й через п'ять хвилин повернувся з відредагованим текстом: «Оце можна публікувати».

«В умовах хитрого капіталістичного ринку, – йшлося в замітці, – фірми часто пропонують товари низької якості, знаючи, що покупці не завжди можуть визначити, який товар кращий. Саме тому відома американська фірма з виготовлення покришок нещодавно була змушена замінити виготовлені нею неякісні покришки...» Замітку було опубліковано під заголовком «Обман покупців».

ТАРС не претендувала на статус інформаційної організації у звичайному сенсі, вона вважала себе агенцією, яка передавала «правильне зображення подій». Коли влітку 1980 року в Польщі почалися страйки, ТАРС мовчала, аж поки протистояння не досягло критичної точки. Тоді в одній із кореспонденцій з Варшави вона повідомила, що Польща посідає одне з перших місць у світі з вирощування картоплі. В статті зазначалося, що країна культивує картоплю вже триста років.

Ставлення ТАРС до реальності віддзеркалювалося в її термінології, яка була стандартною в газетах і на телебаченні по

всьому СРСР. Західні держави були «імперіалістичними», соціалістичні країни – «демократичними». В Азії провідними демократіями були Північна Корея та В'єтнам.

Коли журналісти ТАРС вранці приходили на роботу, вони зазвичай обговорювали те, що чули напередодні ввечері від західних радіостанцій, вважаючи їх цілком надійними джерелами інформації. Проте вони ніколи не обговорювали змісту радянської преси, включно з власними кореспонденціями, які через замовчування вважали нічого не вартими.

Спочатку Федоров не писав власних статей, а лише коригував мову в кореспонденціях, що надходили з Азії. Свій перший матеріал він написав на підставі повідомлення однієї інформаційної агенції про умови утримання в'язнів на островах Фіджі, яке його попросили відредагувати. Там ішлося про те, що в'язниці на Фіджі такі комфортабельні, що люди віддають їм перевагу перед життям на волі.

Федоров розумів, що в оригінальному вигляді цей матеріал використати неможливо, і спочатку не знав, що з ним робити. Але навіть того короткого часу, який він працював у ТАСС, було достатньо, щоби прийнятий у відділі новин спосіб мислення почав впливати на нього. Коли він став писати, то сам здивувався тому, що знає, що від нього вимагають, і дуже швидко статтю було завершено. Відредагований зміст кореспонденції був такий: життя на Фіджі є таким нестерпним, що люди віддають перевагу життю у в'язниці. Серед причин цієї нестерпності були згадані інфляція та безробіття, хоча Федоров не мав жодного уявлення, чи справді вони там існують.

Статтю Федоров віддав черговому редактору, який прочитав її і, не поцікавившись, звідки у Федорова інформація про інфляцію на островах Фіджі, сказав: «Молодець. Саме те, що треба».

Повертаючись до свого стола, Федоров відчував задоволення, яке майже одразу змінилося панікою. «Якщо я не заберуся звідси, – подумав він, – то збожеволію».

«Московська правда», як і ТАРС, намагалася подавати «правильну» версію подій. Ця газета публікувала тексти урядових комюніке та телеграм, безглузді редакційні статті на ідеологічні теми та матеріали про економічні досягнення під заголовками на кшталт «Вище й вище» та «Обґрунтоване задоволення», які з таким самим успіхом можна було використати для описів статевого акту. Проте головним змістом цієї газети були кореспонденції про настрої мас. Одного разу, після отримання Леонідом Брежнєвим другої Зірки Героя Соціалістичної Праці, репортер «Московської правди», який регулярно висвітлював настрої трудящих, зателефонував до якоїсь автобази й запитав у директора, як до цієї події поставилися робітники. Директор запевнив, що вони сприйняли її схвально, і надав репортерові кілька прізвищ своїх головних «ударників», після чого журналіст написав від їхнього імені висловлювання зі схваленням і зобов'язаннями перевиконати план на честь нагороди товариша Брежнєва.

«Московська правда» публікувала також статті про конкретні зловживання, характеризуючи їх як «недоліки». Одного разу газета вирішила перевірити скарги щодо відсутності у певний час молока в деяких московських магазинах. У Московському управлінні торгівлі кореспондентові сказали, що ці магазини не отримують достатньої кількості молока зі заводу. На молокозаводі йому сказали, що не мають достатньої кількості вантажівок. Насправді вантажівок вистачало, але половина з них простоювала через брак запчастин. Кореспондент нормальної газети написав би про наслідки такого простою вантажівок для ефективного постачання молока, але це змусило б замислитися про стан економіки назагал. Тому журналіст вирішив пояснити проблему недоліками графіка постачання. Однак для отримання гонорару йому потрібно було запропонувати якесь рішення, й він запропонував збільшити кількість завозів молока до трьох разів на день – попри те, що й наявний графік неможливо було додержувати. Зрештою статтю опублікували. Робітники автобази

ухвалили резолюцію з подякою «Московській правді» за її критику та обіцянкою усунути проблему. На цьому все завершилось, і про цю тему швидко забули.

Пропаганду цього режиму було організовано так, щоби зображувати Радянський Союз земним раєм, а Захід – справжнім пеклом, і давати громадянам хибне уявлення про власне життя, яке часто було привабливішим, аніж та реальність, яку вони бачили довкола себе. Це уявлення підсилювалося за допомогою постійного фабрикування міражів.

МОСКВА, ГРУДЕНЬ 1981 РІК

З Ленінських гір відкривається краєвид на місто, що розкинулося на кілометри – на мегаполіс із широкими проспектами та кварталами брудно-жовтих багатоквартирних будинків, зі смугами лісів і парків, зі звивистою річкою, яка ділить його навпіл і вздовж берегів якої заводи викидають дим у вже імлисте небо. Лише там, унизу, на багатолюдних вулицях з убогими крамницями та повчальними гаслами, відчуваєш унікальність цього міста – не як фізичного явища, а як стану душі.

Ззовні Москва часто здається похмурою і невиразною. Але це оманливе враження. Вона існує на двох рівнях: реального міста та уявного, яке є плодом колективної уяви його мешканців.

Перший аспект уявного міста – це приголомшливий асортимент оманливих фасадів.

Центр Москви прорубає проспект Калініна – широка вулиця, по обидва боки якої вишикувалися двадцятип’ятиповерхові хмарочоси. На одній стороні вулиці – пасаж зі сталі та скла, на другій – кінотеатр і великі магазини. В ущелині між хмарочосами в обидва боки рухається потік транспорту і мчать середньою смугою службові чорні лімузини. На вуличному екрані демонструють

сцени з останніх радянських фільмів, і червоні та зелені кольори кінокадрів бризками віддзеркалюються у вітринах пасажу.

Цей проспект, за задумом, вочевидь, мав нагадувати великі авеню на Заході, з якими, втім, він має мало спільного. Тротуари заповнюють тисячі людей, але цей натовп є абсолютно добропорядним і безбарвним. Тут немає кіосків, яток, графіті й майже жодної реклами. Міліція у формі та в цивільному є практично зайвою, бо всі перехожі надзвичайно дисципліновані. Натовп є таким однорідним, що здається, ніби цей потік пішоходів регулює якийсь небесний аналог тієї самої дорожньої міліції, що керує транспортними потоками.

У переповненому гастрономі біля м'ясного прилавку – довга черга. Зараз година пік, але продавчиня саме зараз вирішує піти до вбиральні. Повернувшись за десять хвилин, вона продовжує працювати в черепашому темпі. Натовп починає виявляти невдоволення: «А швидше не можна? Ми після робочого дня, немає вже сил стояти». У багатьох на обличчі – ознаки якоїсь внутрішньої пригніченості. Похмурі, неусміхнені, часто з одутлими обличчями та червоними очами, вони схожі не так на будівничих XXI століття, як на людей, що пережили Громадянську війну.

«Вас багато, а я одна», – відповідає продавчиня. Але черга продовжує висловлювати свої претензії, і продавчиня нарешті не витримує: «Хочете на моє місце?» Вона знімає фартух і, тримаючи його перед собою, додає: «Ось вам. Давайте, попрацюйте».

Раптом до гастроному на візку завозять нову порцію м'яса, і в магазині здіймається неймовірна метушня, покупці хапають м'ясо, яке продавець кидає на прилавок, не звертаючи уваги на їхню штовханину – так, немов годує тварин.

Біля іншого прилавку виникає паніка, бо з гучномовців лунає: «Сир закінчується! Сир закінчується!»

«Ні молока, ні сиру, – каже жінка в черзі. – Скоро буде гірше, ніж в Америці».

Тим часом у одного з покупців, що стоїть у черзі вже півгодини, починає уриватися терпець. «Доки ми стоятимемо в цих чергах? – питає він. – Що це за життя?»

«Нічого, – відповідає якась старенька, – зате весь світ нас боїться».

В іншій черзі покупці вивчають брилу замороженої риби, намагаючись визначити, чи вона не тухла. Вони знають з гіркого досвіду, що рибі нерідко дають розморозитись, і якщо вона псується, її знову заморожують і продають.

Неподалік літня прибиральниця помічає Клару Якір, в якій справедливо розпізнає єврейку. «Сара, Сара, Сара, – каже вона. – Ці Сари завжди кидають папірці на підлогу».

«А ти знаєш, хто така Сара? – питає Клара. – Сара – це красуня, а ти – потворна стара відьма, тож замовкни, холеро, і займайся своєю справою».

Настає темрява, спалахують вуличні ліхтарі, з метро виринають маси народу, автобусні зупинки заповнюються людьми, що повертаються з роботи додому. Вогні в хмарочосах засвічуються косими рядами на стелях кожного поверху, й шум вуличного руху стає чутнішим у холодному вечірньому повітрі.

Щоби потрапити до кафе, де за прозорими фіранками світяться червоні та фіолетові вогні, треба постояти в черзі. Вечеря складається з котлет, макаронів і «компоту» – ароматизованої води з безбарвними шматочками яблук у брунатній плівці. В головному залі стукіт сталевих ножів і виделок поєднується зі звуком голосного сьорбання. Раптом виникає якась сварка – це одна з офіціанток у прагненні зменшити своє навантаження не дозволяє групі відвідувачів сісти за порожній столик. Потім видовище стає ще сумнішим: сидячи рівними рядами, люди зосереджено жують, їхні щоки роздуваються, щелепи рухаються, а увага відволікається лише зрідка – на якусь подобу бесіди. Спостерігаючи цю сцену, важко уникнути такого висновку: якщо праця зробила з тварини людину, то комунізм досяг успіху в зворотньому напрямку.

О цій порі на вуличному екрані з'являються оголошення. У першому з них перехожих закликають страхувати своє домашнє майно. Наступне рекомендує пішоходам переходити вулицю лише за сигналом світлофора. За цим іде попередження водіям – дотримуватися обмежень швидкості – і попередження про ризик пожежі із зображенням людини, що курить у ліжку. Цей цикл повторюється впродовж усього вечора.

Люди, що заповнюють тротуари, поспішають на автобуси або роблять останні покупки, проходять повз квіткові магазини, де продають лише штучні квіти, й повз черги до ресторанів з напівпорожніми столиками на другому поверсі. Нагорі довкола освітленої Земної кулі кружляє модель надзвукового літака, рекламуючи міжнародні авіаперельоти, квитки на які ці перехожі не можуть купити.

В одній із сусідніх зі мною квартир Аркадій Шапіро розмовляв із прибиральницею, що працювала в його батьків, – старою бабою років вісімдесяти, родом із підмосковного села.

«Як жилося в Росії до революції?» – питав її Аркадій.

«Та дуже добре, – відповідала стара, порпаючись на кухні. – Кожен мав своє господарство, й було повно їжі».

«І м'ясо було?»

«Так, синку, повно м'яса».

«А масло?»

«Авжеж, масла скільки завгодно».

«І кожен селянин мав власну ділянку землі?»

«Так, синку, земля була добра, і кожен селянин обробляв свою власну землю».

«То Ви вважаєте, бабусю, що життя тоді було краще, ніж тепер?»

Стара припинила терти підлогу й подивилася на Аркадія поглядом, якого він у неї досі не помічав.

«Ні, синку, тепер краще».

«Але якщо до революції кожен мав землю й було повно м'яса та масла, то як же можна казати, що тепер краще?»

«Так тепер же американці оточують нас своїми базами», – сказала стара, пильно вдивляючись в Аркадія. Ні в її простому обличчі, ні в голосі нічого не змінилося, але вперше за всі ті роки, що Аркадій її знав, він помітив у її очах хитрий вогник.

Окрім оманливих фасадів, на кшталт проспекту Калініна, в Москві були також фіктивні акції, призначені, як і фасади, справляти враження реалізації обіцяної радянською ідеологією досконалої демократії. Найпоширенішими з них були організовані політичні ритуали – вибори, суботники та соціалістичні змагання, які, попри відсутність якоїсь практичної мети, мали важливе значення, бо примушували радянських громадян брати участь у творенні ілюзій.

Вибори організовували для того, щоб продемонструвати громадянську свідомість радянського народу. За півтора місяця до виборів «агітатори», закріплені за кожною виборчою дільницею, обходили свою територію, фіксуючи зміни в списках, що відбулися з моменту попередніх виборів: хто помер або переїхав, пішов до армії або вийшов із ув'язнення. У кожній квартирі агітатор запитував, чи не хворіє хтось у родині, бо тоді виборчу скриньку могли принести додому.

В день виборів агітатори були присутні на виборчій дільниці, відзначаючи явку кожного зі своїх виборців. Зазвичай дільниці були забезпечені скромним буфетом і патріотичними маршами, що лунали з поганенького магнітофона. В кінці зали для голосування стояло погруддя Леніна в оточенні червоних прапорів і дві скриньки для бюлетенів. Бюлетені містили інструкцію для виборців: залишити прізвище лише того кандидата, за якого голосуєш. Далі в списку стояло тільки одне прізвище.

Вибори, на яких всі голоси віддавалися за одного-єдиного кандидата, вважалися демонстрацією «справжньої», а не «фор-

мальної» демократії. Однак ця «одностайність» була наслідком примусу.

Приблизно за тиждень до виборів у Верховну Раду Михайла Байсермана, про якого було відомо, що він відмовляється голосувати, відвідав агітатор. Він бадьоро спитав Михайла: «Ну що? Будемо голосувати чи ні?»

«Сусіди будуть, а я не буду», – відповів Байсерман.

«Чому?»

«Я багато років не голосую», – сказав Байсерман.

«Ви чимось незадоволені?»

«Я всім задоволений, але не голосуватиму».

Незабаром після цієї розмови Байсермана на роботі викликав начальник.

«Партсекретар сказав мені, що Ви відмовляєтесь голосувати. У Вас добра репутація, Ви провідний співробітник, маєте вищу освіту, проте не хочете голосувати. Може, Ви чогось не розумієте?»

«Я все розумію, – сказав Байсерман, – але все одно не голосуватиму».

«Я питаю Вас не як начальник, а як людина людину: чому Ви не хочете голосувати?»

«А навіщо? Мій голос нічого не змінить».

«Знаєте, – сказав начальник, – я сподівався, що Ви запропонуєте якесь оригінальніше пояснення».

Байсерман посміхнувся.

«Давайте відверто, – продовжував начальник. – Мене викликав партсекретар і сказав: "Ваш робітник відмовляється голосувати, вживайте заходів". І тепер мені треба якось відзвітувати».

Байсерман розумів проблему начальника. Якщо він наполягатиме на своєму, начальника звинуватять у поганій виховній роботі в колективі.

«Гаразд, – сказав він нарешті. – Я згоден. Скажіть партсекретарю, що я передумав і піду голосувати».

Начальник зітхнув із полегшенням. Байсерман пішов до виборчої дільниці й узяв відкріпний талон, що означало, що він збирається голосувати в іншому місці.

Ірина Мак-Клелан, дружина американського професора Вудфорда Мак-Клелана, якій упродовж дев'яти років відмовляли в дозволі на виїзд до США, теж не була налаштована брати участь у голосуванні. Незадовго до виборів 1980 року в її двері постукали.

«Пані Мак-Клелан?» – запитав агітатор.

«Так, це я».

«Ви збираєтесь голосувати?»

«Ні, не збираюся», – сказала Ірина. І пояснила, що намагається емігрувати, щоби жити разом із чоловіком, але їй постійно відмовляють у дозволі на виїзд, нічого не пояснюючи.

Агітатор повідомив, що кандидатом у депутати від округу, де живе Ірина, є сам Брежнєв.

«Моя історія, – сказала Ірина, – пов'язана саме з Брежнєвим. Я написала йому сотні листів і не отримала жодної відповіді».

«Але чому Ви думаєте, що в цьому винний Брежнєв?»

«Я чекаю на візу. Якщо я її отримаю до виборів, то піду й проголосую за будь-кого – хоч за Брежнєва, хоч за Вас».

За три тижні агітатор зателефонував і спитав, чи отримала Ірина візу. «Ні, – сказала вона, – і я не розраховую отримати її до виборів».

«Тож Ви не голосуватимете?»

«Ні, не голосуватиму».

У день виборів у двері постукали. «Ви не підете?» – спитав агітатор, коли Ірина відчинила двері. «Ні, – відповіла вона, намагаючись стримати роздратування. – Не піду».

Крім виборів радянські громадяни брали участь у суботниках і соціалістичному змаганні, де, як вважалося, виказували свій «ентузіазм». Суботники були днями «добровільної» праці

на державу, номінально – робочим дарунком із боку трудящих, і керівництво будь-якого радянського підприємства чи установи могло оголошувати їх у будь-який час. На всіх підприємствах СРСР проводився також Ленінський суботник – 22 квітня або найближчої до цієї дати суботи.

Один із лаборантів науково-дослідного інституту консервно-овочевої промисловості спитав керівника своєї лабораторії, чи не можна звільнити його від участі у Всесоюзному ленінському суботнику. «Не можна, – відповів начальник, – бо Ваша участь у ньому є суто добровільною».

«Ви не розумієте, – сказав лаборант. – Мені справді важко буде прийти».

«То Ваша справа», – відрізав керівник лабораторії.

Тоді лаборант пішов до секретаря партійної організації інституту. «Я хочу, – сказав він, – з'ясувати свій соціальний статус у разі моєї неявки на суботник».

Партсекретар відповів, що присутність на суботнику є, звісно, справою добровільною, але натякнув, підморгнувши, що неучасть у ньому негативно позначиться на й без того не блискучій громадській репутації лаборанта як члена колективу.

Радянські громадяни брали також участь у соціалістичному змаганні, де «добровільно» змагалися один із одним за збільшення обсягів виробництва. На початку року кожний громадянин брав на себе в установі чи підприємстві, в якому працює, письмові «соціалістичні зобов'язання», а потім працівники індивідуально чи колективно «боролися» за першість у виконанні цих обіцянок.

На Московському хімічному заводі, де працювала Соня Ісакова, ці урочисті обіцянки збирала голова профкому. «Дівчата, – казала вона, – давайте-но напишемо соціалістичні зобов'язання. Даю вам півгодини». І кожна жінка із цеху сірчаної кислоти писала приблизно таке: «У зв'язку з 64-ю річницею

Радянської влади зобов'язуюся взяти участь у виробленні до кінця року п'яти тонн сірчаної кислоти понад план, а також підвищувати свій ідеологічний рівень, відвідуючи заняття з вивчення творів Леніна, та дотримуватися трудової дисципліни». Те саме відбувалося в інших цехах підприємства, аж поки кожний робітник не підписував такої заяви. Після цього призначалися «суперники», з якими належало змагатися: робітник змагався з робітником, підрозділ – із підрозділом (бухгалтерія – з фінансовим відділом, інженери – з конструкторським бюро, цех сірчаної кислоти – з цехом виробництва поташу), а весь завод – із якимось заводом у Казахстані.

Результати змагань зводили в таблицю представники профспілок, які давали волю своїй фантазії, вигадуючи продукцію, ігноруючи прогули й приписуючи працівникам зусилля з підвищення свого ідеологічного рівня, яких ніколи не існувало. Наприклад, сімсот робітників цього хімічного заводу нібито записалися на курси марксизму-ленінізму. Коли ж проводилися заняття, на них були присутні лише троє осіб. Незважаючи на це, представник профспілки звітував про відвідання занять всіма робітниками, створивши тим проблему для заводу в Казахстані, на якому працювало лише п'ятсот осіб.

Доки все це тривало, створена режимом «дзеркальна кімната» мала гіпнотичний ефект. Скрізь, куди не поглянь, – у газетах, на радіо й телебаченні, в парламенті, на роботі, в залах засідань, у школі – людина стикалася з оманливими фасадами, які мали засвідчувати істинність однієї-єдиної точки зору. Свобода слова припинила своє існування навіть на рівні можливості, ідеї, які не можна було висловлювати, так і не були сформульовані, а люди, шукаючи прихистку в конформізмі, повернулися до стереотипного, безпечного способу мислення.

Проте коли в 1986 році було проголошено гласність, люди стали отримувати доступ до інформації, що суперечила офіційній

версії дійсності. Будь-які правдиві відомості в пресі, на кшталт справжніх цифр смертності немовлят у СРСР, були шоком після стількох років офіційної брехні. Часи правління Брежнєва в газетах незабаром почали називати «періодом застою».

У 1988 році, коли політика гласності йшла повним ходом, почали розвалюватися всі аспекти облудної дійсності, створеної режимом: його брехлива версія історії, його брехливий опис сучасної реальності та нескінченні міражі, метою яких було створення у власних громадян і в іноземців враження про одностайність підтримки цього режиму радянським народом.

Здавалося, що ледь не за одну ніч Москва змирилася зі зниженням певного метафізичного статусу. З торців будівель зникли гасла, з вулиць – портрети членів Політбюро, включно з Горбачовим, будинки стояли непофарбовані, давно вигнані міліцією з публічного простору п'яниці та інваліди знову з'явилися на вулицях, а на подвір'ях стало накопичуватися сміття. Створена режимом фіктивна утопія продемонструвала всю свою штучність, і віра в ідеологію йшла у минуле.

3

ГОРБАЧОВ І ПАРТІЯ

«То хто ж ти?»
«Я тої сили частка, що робить
лиш добро, бажаючи лиш злого...»
Гете. «Фауст»

23 серпня 1991 року. Похмурий, дощовий день. У штаб-квартирі ЦК КПРС на Старій площі – колись епіцентрі радянської влади – панувала атмосфера керованої паніки. Поки найвищі посадовці збентежено блукали коридорами, секретарки та кур'єри продовжували працювати. На столах накопичилися стоси документів із грифами «Надсекретно» та «Цілком секретно». На вулиці тих, хто виходив із будівлі, примусово обшукували, а обурений натовп із російськими прапорами вимагав військового трибуналу над КПРС.

У міжнародному відділі на шостому поверсі тривало засідання, на якому вирішувалося питання виключення віце-президента Янаєва з партії за його участь у заколоті. Один із посадовців сказав, що виключити Янаєва треба, бо заколот був ударом по звичайних комуністах, які про нього нічого не знали. Інший заявив: «Ми маємо залишити в партії Янаєва та керівників перевороту, а виключити всіх вас, бо вони справжні комуністи, а ви їх зрадили». Зрештою учасники засідання проголосували за виключення Янаєва.

Раптом із внутрішніх гучномовців пролунало оголошення: «Всім залишити будівлю впродовж 90 хвилин. Мосрада не може гарантувати безпеку тим, хто залишиться після цього терміну...»

Конференц-зала міжнародного відділу миттєво спорожніла. Ті, хто щойно судив Янаєва, побігли до своїх кабінетів шукати серед документів те, що можна було би їм інкримінувати. Валентин Фалін, завідувач міжнародного відділу, видав наказ знищити всі секретні документи, але коли співробітники стали зносити оберемки паперів до секретаріату, охоронці попередили, що спалювати їх не можна, бо народ на площі штурмуватиме будівлю, якщо побачить дим над дахом.

Незабаром чиновники вишикувалися в черги перед знищувачами документів, пхаючи до них геть усе. Коли до машин потрапляли металеві скріпки, у чергах вибухали сварки.

Фаліну нарешті вдалося зв'язатися телефоном із Горбачовим. Було чутно крики натовпу на вулиці та дзвін розбитого скла.

«Ви згодні із цими діями?» – спитав Фалін.

«Так», – відповів Горбачов.

«А ви знаєте, що в сейфах ЦК є надзвичайно делікатні документи, які стосуються Вас?»

«Знаю, – сказав Горбачов. І, підвищивши голос, додав: – Ви що, не розумієте, в якому я становищі?»

Фалін поклав слухавку й повернувся до одного зі своїх підлеглих:

«Він співпрацює з демократами, щоби врятувати власну шкуру».

Ці сцени в будівлі на Старій площі готувалися з квітня 1985 року, коли Горбачов прийшов до влади. Партія, заснована задля здійснення однієї ілюзії, втратила владу за шість років, бо стала жертвою ще однієї ілюзії – нібито комуністичний режим можна зберегти без насильства.

Реформи обговорювали в СРСР впродовж майже тридцяти років, але завжди вважалося, що можливі вигоди від змін не пе-

реважать очікуваних ризиків. Проте в середині 1980-х у доцільності спроби проведення реформ радянських керівників почали переконувати три чинники: зміни в сфері воєнних технологій, ідеї комуністів-«лібералів» і безрезультатність зусиль із модернізації.

Воєнні технології. 27 жовтня 1982 року Леонід Брежнєв виступив із останньою своєю великою промовою в Кремлі перед аудиторією, що складалася з військовослужбовців високого рангу. За кілька місяців до того ізраїльські пілоти, що літали на американських винищувачах F-15 і F-16 й користувалися перевагами останніх досягнень у галузі мікроелектроніки та комп'ютерних технологій, знищили над долиною Бекаа в Лівані понад 80 сирійських винищувачів МіГ-21 і МіГ-23, не втративши жодного власного літака. Шок від цієї поразки вразив і Радянський Союз.

«Центральний Комітет вживає всіх заходів для задоволення потреб збройних сил, – сказав Брежнєв, – і ми очікуємо, що ви будете гідні цієї турботи... Американський імперіалізм розпочав нову фазу політичного, ідеологічного й економічного наступу на соціалізм. Відставання неприпустиме. Боєготовність наших збройних сил має бути ще вищою. Ми повинні брати до уваги останні розробки... в сфері воєнних технологій...»

23 березня 1983 року президент Рональд Рейган виступив на американському телебаченні з описом програми Стратегічної оборонної ініціативи (СОІ), яка дозволила би перехоплювати в космосі радянські міжконтинентальні балістичні ракети. Наслідком цього оголошення стало усвідомлення багатьма радянськими керівниками того факту, що для конкуренції з Заходом у воєнних технологіях Москва має вдатися до істотних реформ.

Комуністи-ліберали. Керівна еліта в СРСР здавалася монолітною, але насправді в її лавах була певна кількість посадовців із ліберальними поглядами. Ці «ліберали» не були антикомуністами, але вони були антисталіністами. Вони вважали, що марксизм-ленінізм можна застосовувати гуманніше, і стверджували,

що комуністи можуть обійтися без репресій і цензури, не втрачаючи влади. Якби СРСР не почав стикатися із системною кризою, навряд чи ці ліберали колись набули би ваги, але з визнанням необхідності реформ до їхніх думок стали прислуховуватися, бо здавалося, що вони пропонують всередині партії якусь ідеологічну альтернативу.

Однією з перших ознак набуття лібералами впливовості стало призначення в серпні 1985 року Олександра Яковлєва, директора Інституту світової економіки та міжнародних відносин (ІСЕМВ) і колишнього посла в Канаді, на посаду завідувача відділу пропаганди ЦК. Позицію комуністів-лібералів Яковлєв продемонстрував під час свого виступу у Вищій партійній школі у жовтні. На запитання: «Що ми робитимемо, якщо Захід почне прямі телетрансляції в нашій країні?» – Яковлєв відповів: «Дивитимемося».

Безрезультатні спроби модернізації. Коли в 1985 році Горбачов став керівником Радянського Союзу, він спробував підвищити ефективність традиційними методами, включно з боротьбою за дисципліну, кампаніями проти алкоголізму та «нетрудових доходів», а також новою системою держприймання. У травні 1986 року прийняття нового закону дало змогу переслідувати кожного, хто отримував незареєстровані доходи поза своїм офіційним місцем роботи. У Волгограді влада розпочала «помідорну війну», знищуючи теплиці на присадибних ділянках, де вирощували овочі домогосподарки й пенсіонери, забезпечуючи місто чималою часткою потрібної йому свіжої городини. Однак наприкінці 1986 року, коли самовбивчий характер цього закону став очевидний, від нього відмовилися.

Горбачов запровадив також нову систему державного приймання готової продукції, надавши незалежним комісіям широкі повноваження відхиляти неякісну продукцію. Спочатку це «держприймання» вихваляли за те, що воно нібито заохочує підвищувати якість, але оскільки оплата праці була прив'язана до виконання норм, різке збільшення кількості відхиленої продук-

ції спричинило зниження зарплатні робітників і заворушення на підприємствах. Приймальні комісії було швидко корумповано й асимільовано керівництвом підприємств, і під тиском міністерств їхню діяльність без зайвого галасу припинили.

Мабуть, найдраматичнішим із усіх заходів стала антиалкогольна кампанія. Постачання горілки та вина було скорочено, години продажу алкоголю обмежено, а ціни на нього підвищено. Спочатку це призвело до зменшення кількості прогулів і нещасних випадків на виробництві, але вже за кілька місяців, упродовж яких тисячі людей труїли себе одеколонами, дезодорантами, авіаційним пальним та іншими сурогатами алкоголю, населення почало виробляти спиртне самостійно. Співвідношення легального та нелегального виробництва горілки, яке раніше становило два до одного на користь легального, стало протилежним без зменшення споживання та з величезними втратами доходів для держави.

У середині 1980-х років у керівників Радянського Союзу виникло глибоке занепокоєння внаслідок нездатності підвищити ефективність економіки в поєднанні з технологічним викликом із боку Заходу. В цій ситуації здавалося, що ідеї радянських «лібералів» можуть стати основою нової політики. Вперше реформи були історичним шансом, і що ще важливіше – сам Горбачов визнавав потребу в реформах.

Зміни починалися повільно. У травні 1985-го Горбачов сказав у Ленінграді про необхідність «перебудувати суспільство».

Менш ніж за рік він проголосив політику «гласності», і вона почала віддзеркалюватися в пресі, в статтях про злочинність і економічну неефективність. Ідея гласності сподобалася не всім. На статті про проституцію дехто реагував так: «Ось бачите, куди нас завела горбачовська демократизація? Тепер ми маємо проституцію». І все ж таки в суспільстві розпочалися процеси, які вже незабаром набули великого значення.

Одного дня в травні 1986-го Вікторія Мунбліт сиділа за своїм столом у редакції газети «Молодь Молдавії» у Кишиневі, коли один із приятелів сказав їй, що приїхав «лектор із Москви» й за п'ять хвилин його виступ розпочнеться в сусідньому Будинку преси.

Зайшовши до конференц-зали, Мунбліт зайняла місце й стала слухати, як лектор описує політичну ситуацію. «Мета американської програми "зоряних війн", – розповідав лектор, – не напасти на нас, а задушити нас економічно. Ми не можемо їх наздогнати. Це змагання, якого ми не в змозі виграти. Якщо вони захочуть перемогти нас, то зроблять це, бо ми відстаємо...»

Спочатку Мунбліт не повірила власним вухам. Вона озирнулася довкола й побачила, що інші журналісти шоковані так само. Радянський Союз завжди був налаштований «наздоганяти й переганяти». Мунбліт ніколи раніше не чула слова «відставання» щодо СРСР.

«Нам треба змінити своє уявлення про Сполучені Штати, – продовжував лектор. –Американці не хочуть знищувати СРСР. Як народ вони приязно ставляться до Радянського Союзу. Є лише окремі особи, що прагнуть війни з СРСР і гонки озброєнь. У нас завжди писали, що США – країна звироднiла й розбещена, але насправді наркоманів у СРСР не менше, ніж у США, і якщо наркоманія в нашій країні існуватиме надалі, то незабаром усе населення перетвориться на наркоманів.

Народ має знати, що ми пасемо задніх. Він має знати, що ми відстаємо не лише від Заходу, а й від таких розвинених соціалістичних країн, як НДР. Давайте не приховувати правду. Народ має усвідомлювати реальне становище».

Мунбліт повернулася до редакції приголомшеною, з якимось моторошним відчуттям, що ця дивна лекція сигналізує про певні зміни в способах управління Радянським Союзом і ці зміни матимуть далекосяжні наслідки. В наступні тижні Мунбліт дізналася, що таку саму лекцію було прочитано іншим журналістам, а також викладачам і партійним чиновникам. Водночас надійшли вказівки щодо пом'якшення лайливого тону в статтях, присвяче-

них Ізраїлю, а низку консервативних редакторів усунули з посад і замінили людьми ліберальніших поглядів. Тепер уже не було сумнівів у тому, що в офіційній політиці відбуваються зміни.

У той час, як країну готували до розширення доступу громадян до інформації, її керівництво почало також розглядати питання звільнення політичних в'язнів, яких у країні було приблизно тисяча. Більшість із них потрапила за ґрати саме за поширення інформації, й подальше їх перебування там утратило сенс, бо сам режим готувався розширити доступ до інформації. До того ж наявність таких в'язнів створювала проблеми для зовнішньої політики держави. Тож 16 грудня 1986 року Горбачов зателефонував Андрію Сахарову, який перебував у засланні в Горькому, і повідомив, що йому дозволено повернутися в Москву. За звільненням Сахарова настала черга сотень інших політв'язнів, яких випустили в 1987 році.

Проте обговорення реформ спричинило глибокий розкол у партії – чимало партійних керівників відчули небезпеку будь-якої лібералізації. Глибина цієї антипатії виявилася після несподіваного виступу Бориса Єльцина на пленумі ЦК КПРС 21 жовтня 1987 року.

Керівництво партії розділилося на дві групи: «академіків» і «практиків». «Практики», які набагато переважали, стверджували, що реформи призведуть до втрати політичного контролю й завершаться катастрофою. «Академіки» говорили про потребу звільнення економіки від бюрократичного контролю й відповідали на попередження про катастрофу твердженням, що катастрофа загрожує в будь-якому разі, й зволікання з реформами є фатальним. Лідером «практиків», до яких належали члени Політбюро з господарчим досвідом і партійні керівники обласного рівня, був секретар ЦК Єгор Лігачов. «Академіками» були здебільшого співробітники академічних установ і люди з досвідом у міжнародних справах. Їхнім лідером став Яковлєв.

Упродовж 1987 року Горбачов ініціював ухвалення кількох нових законів. Вони давали змогу підприємствам розпоряджатися надплановою продукцією за ринковими цінами, легалізували кооперативи та уможливлювали оренду землі для колективних фермерських господарств. Партійні чиновники відповіли на ці реформи саботажем. Закон про підприємства було нейтралізовано запровадженням «держзамовлень», на які припадало майже 100 відсотків продукції. Кооперативам протидіяли, ускладнивши їм отримання сировини та матеріалів. У сільській місцевості фермерам, які намагалися орендувати землю, голови колективних фермерських господарств відмовляли в наданні техніки. Зіткнувшись із таким спротивом, Горбачов зрозумів, що має знайти спосіб примусити відповідальних партійних робітників до виконання його розпоряджень, і вирішив зробити перший крок: покласти край партійній монополії на владу, поширивши гласність і критику на сам партійний апарат.

На червневому пленумі 1987 року Яковлєва було обрано членом Політбюро, що поставило його на один рівень із Лігачовим. З подачі Яковлєва деякі газети звернули увагу на випадки корупції в партії. Радянські громадяни з великим подивом помітили, що в газетах стали з'являтися статті, за які авторів ще кілька місяців тому могли заарештувати. Водночас координована Яковлєвим преса почала пропагувати діяльність щойно утворених «неформальних організацій», тим самим заохочуючи їх. Як наслідок, традиційний тоталітарний ландшафт доповнився незалежними громадськими організаціями і частково вільною пресою, здатною чинити тиск на партійний апарат.

Нова політика спровокувала запеклу й тривалу боротьбу в керівництві партії між лібералами та консерваторами, перший раунд якої стався на пленумі ЦК в жовтні 1987 року.

Горбачов відкрив пленум доповіддю про програму святкування 70-ї річниці Жовтневої революції. Потім слово отримав Єльцин, який несподівано для присутніх почав критикувати Лігачова. Він сказав, що червневий пленум став сигналом для

всіх партійних організацій, починаючи зі секретаріату, «перебудувати» свою роботу, але, попри це, в роботі як секретаріату, так і «товариша Лігачова» нічого не змінилося. Партійні керівники продовжують практикувати догани та прочухани. Два роки минуло після партійного з'їзду, на якому було окреслено цілі реформ, а тепер народові кажуть, що треба почекати ще два-три роки. Але «за два роки ми можемо виявити, що авторитет партії в очах людей різко впав». Зважаючи на відсутність підтримки Лігачова «певними колами», Єльцин запропонував звільнити його від обов'язків кандидата в члени Політбюро.

Кинутий Єльциним виклик був особливо неприємним для членів ЦК, які вже пережили шок від перших масових протестів у країні, зокрема демонстрації в Естонії.

Об 11:30 23 серпня 1987 року Тунне Келам, член естонського націоналістичного підпілля, відповідальний за надання Заходу інформації про діяльність націоналістів, ішов вузькими вуличками Старого міста в напрямку Ратушної площі.

Історик за фахом, Келам багато років працював нічним сторожем на птахофабриці – після того, як у 1970-х потрапив до чорних списків за свою дисидентську діяльність. Зараз естонські націоналісти вперше вирішили провести масову демонстрацію на площі, відзначивши в такий спосіб річницю підписання пакту Молотова–Ріббентропа. Радіостанції «Голос Америки» та «Свобода» поінформували, що демонстрація відбудеться опівдні на площі перед ратушею, і тридцять сенаторів США написали Горбачову листа з закликом не застосовувати силу проти демонстрантів. Проте Келам мав тривожні передчуття, бо була інформація, що до міста в зв'язку з демонстрацією введено спецпідрозділи КДБ.

Після двох дощових днів нарешті вийшло сонце, і вулиці, що вели до площі, були заповнені народом. Одні збиралися взяти участь у демонстрації, інші ще вагалися.

Коли годинник на ратуші пробив дванадцяту, люди групами

почали заходити на площу, але більшість усе ж таки залишалися позаду, в затінку. Проте, на подив Келама, натовп, що прибував до площі з прилеглих вулиць, продовжував збільшуватись, аж поки не сягнув майже двох тисяч. До демонстрантів звернувся Хейкі Ахонен, щойно звільнений політв'язень. Він сказав, що його попередили про неможливість проведення мітингу на площі, й закликав людей іти за ним до парку Хірве у Верхньому місті.

Демонстранти попрямували до парку під наглядом міліції, яка не перешкоджала їм. Коли довгий потік людей заповнив вузьку вулицю Хар'ю, що веде з Ратушної площі до Верхнього міста, демонстранти почали діставати сховані під одягом прапори та плакати з вимогами суду над сталінськими злочинами, оприлюднення пакту Молотова–Ріббентропа та звільнення політичних в'язнів.

Келам був упевнений, що міліція відбиратиме транспаранти та прапори, але вона не вдавалася до жодних дій. У натовпі крутилися провокатори, пропонуючи демонстрантам скандувати: «Росіяни, забирайтеся геть!» – але на них ніхто не зважав.

Нарешті демонстранти почали підніматися до Верхнього міста, де розташований замок Тоомпеа – традиційна резиденція уряду Естонії, звідки відкривається краєвид на дахи під червоною черепицею та вкриті патиною мідні шпилі храмів Старого міста. У парку Хірве демонстранти розташувались у видолинку, що утворює природний амфітеатр. Першим виступив Тійт Мадіссон, робітник із Пярну й нещодавно звільнений політв'язень. Він сказав, що долю Естонії було вирішено секретними протоколами пакту Молотова–Ріббентропа, й у дусі гласності естонському народу тепер треба розповісти про зміст тих протоколів.

Мітинг тривав майже годину. Хтось із присутніх аплодував, в інших на очах були сльози від того, що вони стали свідками події, до якої вже не сподівалися дожити. У натовпі стали поширювати петиції із закликом поставити пам'ятник жертвам сталінських репресій в Естонії. Але страх був ще доволі сильний, щоби завадити мітингарям заспівати естонський національний гімн. Вони

мирно розійшлися, а за кілька годин Келам зустрівся в Старому місті з Ахоненом і Арво Песті – ще одним організатором цього заходу. Вони одностайно визнали, що ця демонстрація є успіхом, й у майбутньому можливі набагато масовіші акції.

Однак звістка про демонстрацію в Естонії вразила партійних лідерів, відродивши в них прихований страх перед народними масами.

Єльцин був представником того крила партії, яке зробило можливими такі події, як демонстрація в Естонії. Тому його промова не згуртувала решту його колег, а дала ЦК шанс, захищаючи Лігачова, продемонструвати весь свій спротив реформам.

Після того, як Єльцин завершив свій виступ, на трибуну піднявся С. І. Монякін, голова Комітету народного контролю, і став хвалити Лігачова. Те саме зробили голова ВЦРПС Сергій Шалаєв і п'ятеро перших секретарів обкомів.

Восьмий промовець, директор Інституту США та Канади Георгій Арбатов, сказав, що Єльцин заслуговує на повагу за сміливість, але він завдав величезної шкоди справі перебудови. «І це, мабуть, неможливо виправити, бо від його промови вже розходяться кола».

Після Арбатова виступив голова Ради міністрів Микола Рижков, який звинуватив Єльцина у «внесенні розбрату в Політбюро» і похвалив Лігачова за «дотримання правильної лінії і виконання величезного обсягу роботи».

Рижков був близьким товаришем Горбачова, і його промова була сигналом, що Горбачов знає про зосередження навколо Лігачова антиреформаторських сил і що намагатися усунути його ще зарано. Тож інші члени Політбюро теж почали засвідчувати свою підтримку Лігачову.

«Ми не маємо жодних робіжностей, – сказав Віталій Воротніков. – Хай усі чітко та ясно зрозуміють, що у нас цілковита єдність».

Після короткої перерви виступив голова КДБ Віктор Чебриков. Єльцинську характеристику роботи секретаріату ЦК він назвав «наклепом»: «Раптом ми чуємо розмови про якийсь розкол у керівництві. Про які групи ми говоримо? Ви бачите, ми тут усі перед вами. Про які групи мова?»

Нарешті настала черга Яковлєва. Як головний суперник Лігачова Яковлєв, мабуть, був би радий підтримати Єльцина, але зважаючи на таку рішучу підтримку Лігачова, йому не залишалося нічого іншого, як засудити Єльцина. Він назвав його виступ «політично хибним» і «суперечливим».

Після Яковлєва слово взяв його близький союзник Едуард Шеварднадзе. Усвідомлюючи співвідношення сил, він теж засудив Єльцина й підтримав Лігачова. Єльцина він звинуватив у «зраді» партії. «Хто в цій залі сумнівається, що товариш Лігачов є кришталево чистою людиною високих моральних принципів, відданою тілом і душею справі перебудови?» – спитав він. Подібна похвала Лігачову пролунала з вуст Шеварднадзе вперше і востаннє.

Нарешті Єльцину надали останнє слово. «Для мене це була, звісно, сувора школа, – сказав він. – Усе своє життя я працював на посадах, де йшлося про довіру ЦК партії...» Потім промову Єльцина було оголошено хибною – за це пленум проголосував одностайно, а питання про його звільнення від обов’язків мали вирішити Політбюро та Московський міськком партії – «в світлі обговорення на пленумі».

Того вечора чутки про те, що трапилося на жовтневому пленумі, поширилися Москвою, а за кілька днів – і всією країною. Проте керівники партії ще не завершили з Єльциним.

На засіданні Московського міськкому КПРС 11 листопада 1987 року під головуванням Горбачова Єльцина було усунуто з посади першого секретаря міськкому. Єльцинську промову Горбачов схарактеризував як «політично незрілу, вкрай заплутану та суперечливу», сказав, що вона «не містила жодної конструктивної пропозиції», «була демагогічною» і продемонстру-

вала «цілковиту теоретичну та політичну некомпетентність». Потім на трибуну піднімалися один за одним численні міські партійні функціонери, які теж засуджували Єльцина. В. А. Жаров, заступник голови Мосради, сказав, що своєю промовою Єльцин «зробив ставку на розкол. Завтра ми, безсумнівно, почуємо... про тих... хто намагатиметься зробити з Бориса Миколайовича такого собі Ісуса Христа, що постраждав за свою... відданість соціалістичному оновленню й демократії».

Загалом на засіданні виступили майже півсотні партійних діячів, і всі вони засудили Єльцина. Потім піднявся сам Єльцин. Він сказав: «Я дуже винуватий перед московською партійною організацією, дуже винуватий перед міським комітетом партії, перед вами, звісно, перед бюро та, безперечно, я дуже винуватий перед Михайлом Сергійовичем Горбачовим, чия репутація в нашій організації, в нашій країні та в усьому світі є такою високою».

Минали місяці, й ставало зрозуміло, що, незважаючи на дедалі ширшу народну активність у країні, самої лише гласності не досить для того, щоб підштовхнути партію до реформ. Тому Горбачов вирішив створити нову політичну систему, про що було урочисто оголошено 25 березня 1989 року, на першому засіданні З'їзду народних депутатів.

Переконавшись у неможливості протистояти Лігачову в ЦК, Горбачов вдався до менш відвертих маневрів. На засіданні Політбюро 7 січня, яке відбувалося за відсутності Лігачова, було вирішено звільнити секретаріат ЦК від розгляду важливих кадрових, економічних і зовнішньополітичних питань – на тій підставі, що ними вже займається Політбюро. Ця зміна, подана як намагання покінчити з дублюванням завдань, фактично вихолостила секретаріат.

Тим часом консервативні керівники партії стали об'єктами викривальних публікацій у пресі, а Яковлєв, який регулярно зустрічався з головними редакторами, почав обговорювати можливість розкриття правди про Сталіна, здатної дискредитувати всю партію.

Атмосфера збентеження поволі охоплювала партійний апарат. Більшість чиновників погоджувалися з необхідністю «реформи», яку вони були схильні ототожнювати з більшою ефективністю. Проте вони вперше почали в приватному порядку висловлювати думку, що політика генерального секретаря спрямована проти партії.

У квітні 1988 року Лігачов підтримав публікацію в газеті «Советская Россия» листа невідомої викладачки з Ленінграда Ніни Андреєвої, в якому вона захищала Сталіна. Однак потім у газеті «Правда» цей лист було засуджено, а преса, заохочувана Яковлєвим, розпочала антисталінську кампанію, що стало істотним внеском у майбутній розвал Радянського Союзу.

Газети, часописи та телебачення раптом почали оприлюднювати раніше приховані факти злочинів сталінського періоду. В пресі описували місця поховань сталінської доби – від Биківнянського лісу під Києвом і Куропат у Білорусії до Калитниковського цвинтаря й Новоспаського монастиря в Москві, а також публікували історії вцілілих людей і свідчення декого з катів.

Впродовж тридцяти п'яти років кожен, хто намагався розповісти всю правду про сталінський період, ризикував бути заарештованим, але тепер подробиці актів геноциду, здійснюваного радянським керівництвом проти власного народу, почали обговорювати скрізь. Весь цей жах подавали як зраду «ленінізму», але розповіді про родичів, забраних уночі, і про тіла, скинуті в ями п'яними катами, стали абсолютно фатальними для всієї ідеологічної містики радянської системи*.

* Наслідком гласності стало також оприлюднення секретних протоколів пакту Молотова–Ріббентропа – спочатку в Прибалтиці, а потім і в центральній пресі. Публікація протоколів стала каталізатором національних рухів у прибалтійських республіках, чий приклад надихнув решту країни й спричинив зростання націоналізму по всьому СРСР.

Радянський режим було організовано на кшталт церкви. Його метою було втілення в життя певної ідеї – утопії, описаної ідеологами марксизму-ленінізму. Хоч якою абсурдною виглядала комуністична ідеологія ззовні, вона долучала кожного радянського громадянина до участі у великій історичній справі, завдяки чому він відчував, що його життя має сенс. Тобто вона задовольняла – хай і фіктивно – головну духовну потребу людини. Саме заради цієї справи громадяни були готові жертвувати своїми основними правами та свободою.

Вони терпіли, бо вірили, а вірили тому, що за допомогою терору, який створив цілий фіктивний світ, їх систематично вводили в оману. Коли завдяки гласності й антисталінській кампанії виявилося, що ця радянська справа була не чимось величним, а безглуздим, варварським нагромадженням жорстокостей, несумісних із мораллю і незбагненних для розуму, громадяни більше не схотіли миритися зі своїм безправним становищем і почали відкидати радянську систему як таку.

Проте поразка Лігачова та антисталінська кампанія не позначилися на силі спротиву партійного апарату реформам. Щоби захистити себе й забезпечити майбутнє реформування, Горбачов у червні скликав спеціальну партконференцію для зміни політичної системи. Конференція, яка розпочалася 23 травня, схвалила створення демократично обраного З'їзду народних депутатів як «найвищого органу влади в країні».

У липні відбулися значні скорочення в промислових відділах ЦК, які впродовж багатьох років мали абсолютну владу над величезною централізованою економікою. Тим партійним чиновникам, що залишилися на посадах, було наказано не «втручатись» у функціонування економіки.

Ці зміни, схвалені XIX партійною конференцією, проклали шлях до березневих виборів 1989 року. З 2250 членів нового З'їзду народних депутатів 750 мали висувати «громадські організації», включно з КПРС. Кандидатів мали також затверджувати

контрольовані партією виборчі комісії. Внаслідок цього в 384 із 1500 виборчих округів кандидати від партії не мали суперників.

Однак, попри ці обмеження, у монолітній політичній системі з'явився певний простір. Єльцин став кандидатом до нового парламенту від Москви й виявив, що його публічне приниження партією забезпечило йому ореол мученика. Він здобув у 13 разів більше голосів, аніж його суперник Юрій Браков, директор автозаводу «ЗІЛ». У Ленінграді виборці не проголосували за жодного із представників партійного керівництва. У норовливих прибалтійських республіках перемогу здобули щойно сформовані народні фронти.

Назагал із 2250 обраних депутатів нового органу від 300 до 400 осіб можна було назвати реформаторами. Горбачов створив незалежний від партії центр влади, водночас не дозволивши виникнення альтернативної політичної сили.

Навесні 1989 року Горбачов був готовий взяти під свій контроль і парламент, і партію, але перехід до напівпарламентської системи надзвичайно послабив КПРС. Більшість партійних керівників просто не витримували справжньої політичної конкуренції, і це майже одразу виявилося на першому З'їзді народних депутатів.

Разом із іншими депутатами на перше засідання з'їзду до Палацу з'їздів у Кремлі прибула Галина Старовойтова – єдина росіянка у делегації Вірменії. Етнограф і співробітник Академії наук СРСР, вона була обрана депутатом майже випадково – практично лише завдяки своїй реакції на події у Сумгаїті у лютому 1988 року.

Двадцятого лютого обласна рада Нагірного Карабаху – району в Азербайджані з переважно вірменським населенням – проголосувала за приєднання до Вірменії. Отже, вперше депутати, обрані в межах радянських виборів із одним кандидатом, прого-

лосували з політичного питання самостійно. За вісім днів після того в Сумгаїті – азербайджанському місті на Каспійському морі поблизу Баку – спалахнув антивірменський погром.

«Де можна сісти на автобус до Сумгаїта?» – спитав якогось чоловіка біля залізничного вокзалу Баку Андрій Шилков, кореспондент часопису «Гласність», що виходив у самвидаві.

«Автобуси до Сумгаїта скасовані», – відповів той. Було 9 березня, вокзальний годинник показував одинадцяту годину ранку. «Туди можна дістатися лише на таксі».

Шилков поговорив із кількома таксистами, але всі вони відмовилися їхати. Один із них спитав, чому йому так кортить потрапити до Сумгаїта. Андрій – високий білявий росіянин, зовнішність якого ясно свідчила, що він не тутешній, – відповів, що тільки-но звільнився з колонії під Махачкалою й хоче побачитися з другом. «До Сумгаїта таксі немає», – сказав йому з підозрою таксист і порадив спробувати знайти попутну машину. Шилков так і зробив. Водій автівки, яку він зупинив, спочатку відмовився підвезти його до Сумгаїта, а потім сказав, що довезе Андрія до околиці міста за тридцять рублів, що було вдесятеро вище за звичайну таксу. Шилков зрештою погодився. За кілометр від Сумгаїта його висадили, і, щоб дістатися самого міста, довелося скористатися ще однією попуткою.

Погода стояла тепла, але день був похмурий. Перед п'ятиповерховою, заплетеною плющем будівлею обкому партії виднілися міліцейські барикади. На сусідньому бульварі стояла колона танків, а на кожному розі – солдати та дружинники. Андрій підійшов до молодого азербайджанця, який погодився за 25 рублів провезти його містом.

Коли вони сіли в машину, азербайджанець вказав на один із житлових будинків на бульварі: «Бачите той будинок? Вони викинули з вікна четвертого поверху голу дівчину».

Впродовж кількох годин Шилков їздив Сумгаїтом, таємно фотографуючи військових і бронемашини. Нарешті водій зупинився біля якогось торгового комплексу, й Андрій вийшов із ав-

тівки. Він підійшов до людей, що стояли в черзі перед яткою, в якій жінка продавала пиріжки, й став розпитувати про «події». Люди в черзі не схотіли з ним розмовляти: мешканців міста попередили по місцевому радіо й телебаченню про притягнення за «антирадянську пропаганду» всіх, хто поширюватиме «чутки» про нещодавні події. В радянських умовах «чутками» називалося все, що не публікувала офіційна преса. Зрештою Андрій зайшов до сусіднього подвір'я, де помітив жінку слов'янської зовнішності, яка сиділа на лавці.

«Перепрошую, – сказав він. – Я щойно приїхав. Кажуть, тут були якісь події, щось трапилося».

Жінка впродовж хвилини вивчала Андрія, а потім сказала: «Я живу ось у тому будинку. Це був жах. Я прожила в Сумгаїті майже все життя і ніколи не повірила б, що таке може статися. А тепер, якщо Ви скажете мені, що в Москві варять і їдять дітей, я повірю».

Жінка розповіла, що вона болгарка, одружена з вірменином. Увечері 29 лютого вона почула, як у будинку кричать і вибивають двері квартир. Її чоловік був у цей час у сусідньому містечку, він подзвонив їй і наказав зачинити двері на засув. Близько 22-ї години вона визирнула з вікна й побачила, як із вікна п'ятого поверху розташованого навпроти будинку викидають десятирічну дівчинку. Дівчинка впала на кущі й ще рухалася, але потім кілька чоловіків викинули з того ж вікна кухонну шафу, яка впала прямо на дівчинку. Наступного ранку жінка дізналася від сусідів, що банда азербайджанців убила там усю родину. Решту того дня 1 березня, жінка просиділа вдома із зашторенними вікнами. Увечері вона почула галас і звук розбитого скла – юрба надворі почала бити вікна. В якийсь момент вона наважилася визирнути з вікна й побачила надворі купу меблів, охоплену вогнем. Вранці 2 березня, нарешті вийшовши з помешкання, вона зустріла одну зі своїх сусідок, азербайджанку, яка працювала в пологовому будинку. Та була близька до істерики. «Я не можу йти на роботу, –

сказала вона, – ці бандити вбивають вагітних жінок». І розповіла, що зграя азербайджанців увірвалася до пологового будинку і, погрожуючи ножем лікарю, зажадала, щоби він показав їм вірменок. Побоюючись за своє життя, лікар назвав їм прізвища, і вони вбили цих жінок, розпоровши їм черева, а потім витягли з них і вбили ще живих немовлят.

Ця болгарка наполегливо радила Андрієві залишити місто ще засвітла, щоби не бути заскоченим комендантською годиною, яка починалась о 22-й годині.

На магістралі Андрієві вдалося зупинити автівку з водієм-азербайджанцем і пасажиркою, схожою на росіянку. Андрій сів на заднє сидіння, а вони продовжували обговорювати між собою останні події. «У цих мерзотників надто багато гашишу», – сказав азербайджанець до жінки. «Якби лише гашиш», – відповіла та. «Звідки вони знали, де шукати вірменів? У кожного з них у руках був список із вірменськими прізвищами».

Андрія довезли до Баку, де він узяв таксі до аеропорту. Чекаючи рейсу на Єреван, він помітив неголеного вірменина у чорній сорочці, що свідчило про жалобу. Андрій заговорив із чоловіком, і той розповів, що під час погрому загинув його племінник.

«Він був удома сам. Вони виламали двері й розбили йому голову молотком, потім стягли його по сходах за ноги, і його голова билася об кожну сходинку, а потім викинули його тіло на звалище. Мій брат пропрацював тридцять п’ять років, а вони знищили все, що він мав. Та йому було би байдуже, тільки б хлопчик залишився живим».

«Хтось іще в родині загинув?» – спитав Андрій.

«А хіба цього мало?»

Андрій вибачився. Сказав, що він незалежний журналіст і готує репортаж про ці події.

«Вони з Вами розправляться так, що забудете про всі репортажі», – сказав чоловік.

Галина Старовойтова займалася у 1980-х роках дослідженнями на Кавказі й коли почула перші звістки про вбивства в Сумгаїті, надіслала вірменській поетесі Сильві Капутикян листа з висловленням солідарності й скорботи. Цього листа розмножили в тисячах примірників і роздавали на Театральній площі в Єревані. Завдяки цьому Старовойтова стала широко відомою людиною у Вірменії, і її обрали депутатом З'їзду народних депутатів від цієї республіки. Таких незалежних депутатів, як Старовойтова, була лише купка, але вони вперше створили політичну конкуренцію партії.

Депутати реєструвалися й поступово заповнювали залу, відшукуючи призначені їм місця. Галина зазначила, що вони дисципліновані й нерухомі, але неуважні. Засідання почалося о 10-й годині, й незабаром стало очевидним, що з'їзд є не зовсім контрольованим.

О 4-й годині ранку 9 квітня військові, застосувавши отруйний газ і саперні лопатки, напали на мирних демонстрантів на центральній площі Тбілісі, вбивши двадцять одну людину й поранивши сотні інших. Демонстранти вимагали незалежності Грузії.

З'їзд почав із питання про обрання голови Верховної Ради СРСР. Кандидатура Горбачова була визначеною заздалегідь, але присутність демократичних депутатів майже одразу внесла свої корективи. Мар'ю Лаурістін, лідер Народного фронту Естонії, спитала Горбачова, коли він дізнався про напад військових на цивільних людей у Тбілісі, й додала: «Чи Ви особисто вважаєте сумісним із демократією застосування армії для каральних операцій проти цивільного населення?»

Прямодушність Лаурістін надихнула інших. Зрештою, коли зміст бюлетеня був майже узгоджений, Олександр Оболенський, інженер із міста Апатити, висунув свою кандидатуру на пост голови Верховної Ради. Цей вчинок збентежив залу. Коли на голосування було поставлено питання про включення прізвища Оболенського до бюлетеня, за це проголосувало 689 депутатів

(проти були 1415) – багато з них тому, що вважали висунення цієї кандидатури ідеєю Горбачова.

Таємне голосування відбувалося поблизу, в Георгієвській залі Кремля. Там були встановлені кабінки, й депутатам видали бюлетені. Проте єдиною підставою затриматися в кабінці було викреслення прізвища Горбачова, а за голосуванням пильно стежили. Остаточний результат – 2133 голосів за Горбачова й 87 проти.

У наступні дні почала виникати певна система. Горбачов контролював залу за допомогою консервативної більшості, і саме він як головуючий вирішував, кому з депутатів надавати слово. Виступи членів партійної більшості були в тоталітарному стилі:

«Плюралізм думок є обов'язковий, але... в діях має бути єдність!» – Е. Н. Мєшалкін, Новосибірськ.

«Я не пригадую, коли існувала б така потреба у консолідації всіх сил суспільства... Давайте відмовимось від мітингів. За роботу! Зараз час працювати!» – В. С. Образ, Полтава.

«Що потрібно зараз від кожного – це порядок, порядок і дисципліна, й демократія лише виграє від цього...» – Леонід Кравченко, Москва.

Голосування на з'їзді жорстко контролювали. Коли з'їзд обирав 542 депутати до складу Верховної Ради – робочого парламенту, поразки зазнали всі відомі демократичні депутати, включно з Єльциним. За членами територіальних делегацій наглядали керівники цих делегацій – партійні функціонери високого рангу, які мали змогу покарати за непокору економічними засобами. Водночас багато депутатів із національних республік не розмовляли російською мовою, й оскільки перекладу не було, вони просто підносили руки разом із очільниками своїх делегацій, що породило жарт: «Всі за, підніміть свої тюбетейки».

Проте сам уже факт відкритої політичної дискусії змінив атмосферу в країні. Коли незалежним депутатам вдавалося пробитися до мікрофону, сказане ними мало певний вплив. Юрій Черниченко – депутат від Москви, відомий журналіст –

гостро виступив з критикою на Лігачова, якому нещодавно доручили курирувати сільське господарство. «Чому, – запитував він, – відповідальність за політично важливу галузь поклали на людину, яка нічого не розуміє [в сільському господарстві] і провалила ідеологію?» Юрій Карякін – депутат від Москви, літературний критик, – закликав забрати тіло Леніна з мавзолею на Червоній площі. «Сам Ленін бажав бути похованим поруч із могилою матері на Волковському цвинтарі в Петербурзі», – сказав він. Старовойтова виступила з критикою висунення Анатолія Лук'янова, давнього друга Горбачова, на посаду заступника голови й хотіла знати, чому армія чекала три дні, перш ніж втрутитися в події у Сумгаїті.

Вперше радянські громадяни побачили, що депутати можуть відверто висловлювати неортодоксальні погляди. В країні припинилася нормальна робота – люди в установах і на підприємствах збиралися довкола телевізорів, аплодуючи й посилаючи поцілунки екрану, коли чули від депутатів думки, які вони поділяли. Ті, хто не міг стежити за перебігом з'їзду вдень, не спали до другої години ночі, передивляючись трансляцію в записі.

На четвертий день роботи з'їзду демократичні депутати були завалені телеграмами – вони надходили по тисячі на день. А після кожного засідання, коли вони виходили з Кремля й шли через Червону площу до своїх готелів, їх вітала маса прихильників. Опитування засвідчили, що депутати-демократи, які складали на з'їзді не більше 15 відсотків, користуються підтримкою 70 відсотків населення.

Найбільше враження справила промова на з'їзді Юрія Власова – колишнього чемпіона-штангіста, який виступив із викриттям і засудженням КДБ. «КДБ, – сказав він, – це не служба, а справжня підпільна імперія, яка й досі не видала своїх таємниць, окрім виявлених могил [жертв Сталіна, вбитих НКВС – попередником КДБ]».

Невдовзі Горбачов зіткнувся з проблемою. Він створив З'їзд народних депутатів для того, щоб послабити здатність партії усу-

нути його й чинити опір реформам, а не для того, щоб поступитися демократам своїм моральним авторитетом у країні. Однак несподівана хвиля народної підтримки демократів засвідчила, що вони можуть стати самостійною політичною силою, тож Горбачов і керована ним більшість вирішили відповісти.

Другого червня депутати-консерватори виступили з критикою академіка Сахарова. Сергій Червонописький – тридцятидворічний колишній майор, що втратив обидві ноги в Афганістані, засудив фізика за те, що той в одному інтерв'ю сказав, нібито радянські пілоти інколи стріляли в радянських солдатів, щоби запобігти їхньому захопленню афганськими повстанцями. Потім Червонописький висловив те, що було на думці й у інших депутатів: «У цій залі більше 80 відсотків депутатів є комуністами… Але від жодного з них я не чув слова "комунізм". Я проти гасел, але гадаю, що є три слова, за які ми маємо боротися: "держава", "батьківщина" та "комунізм"». Горбачов, Політбюро та майже вся зала встали й улаштували овацію.

Сахаров сказав, що не мав наміру образити Радянську Армію, а хотів нагадати, що сама війна в Афганістані була злочином. Більшість депутатів схопилися з місць і, тупаючи ногами, стали кричати: «Ганьба! Сахарова геть!» – тоді як меншість аплодувала.

На початку 1990 року влада поступово переходила від партійного апарату до Верховної Ради, в якій більшість становили члени партії. Партійний апарат відповідав на це нападами на політику Горбачова, що, своєю чергою, спонукало Горбачова вжити заходів, щоби позбутися впливу партії, – одним із них стало запровадження посади президента СРСР.

Верховна Рада, що складалася з 542 депутатів, розпочала свою роботу, і її голосування віддзеркалили схильності й наміри партії. І все ж таки Верховна Рада діяла незалежно від партії і створила власну ієрархію та систему впливу, відмінні від партійних, тож її домінування породило в партії спротив Горбачову.

Наприкінці 1989 року ЦК був завалений листами, в яких Горбачова звинувачували в тому, що він нехтує партією й залишає без відповіді критичні напади на неї. Партійні керівники почали застерігати, що перебудова завершиться катастрофою. На грудневому пленумі 1989 року один із промовців сказав: «Якщо нас хвалять капіталісти й Папа Римський, це означає, що ми на хибному шляху».

Запеклість цих нападів змусила Горбачова знову повернутися до питання створення в СРСР інституту президентства. Однак такий крок передбачав скасування 6-ї статті Конституції СРСР щодо «керівної ролі» партії в суспільстві, оскільки владою мав бути наділений президент, а не партія.

Раніше Горбачов ігнорував заклики до скасування 6-ї статті, але в січні 1990 року змінив свою думку й підтримав цю ідею. Невдовзі, 4 лютого, за його мовчазної згоди в Москві відбулася демонстрація з вимогою покласти край політичній монополії партії. Наступного дня ЦК, поступившись бажанню Горбачова, 249 голосами проти одного проголосувало за скасування статті 6 Конституції. Після цього в Москві відбулася 500-тисячна демонстрація за демократію.

Дванадцятого березня 1990 року засідання З'їзду народних депутатів розпочиналося в атмосфері нервової непевності. Під час засідання юрист і близький союзник Горбачова Сергій Алексєєв роз'яснив потребу в президентській системі. «Суто парламентська система, – сказав він, – може заблокувати будь-яке рішення. І... досвід засвідчує, що суто парламентська система... більше за всіх уможливлює диктатуру».

Після завершення виступу Алексєєва дискусія зосередилася на питанні, чи не забагато влади отримає президент. Хоча Горбачов прагнув посади президента заради зменшення своєї залежності від партії, консервативна частина КПРС тепер підтримувала ідею президентства в сподіванні, що воно сприятиме стабільності.

Проте члени міжрегіональної групи депутатів, які сподівалися залучити Горбачова на свій бік, побоювалися, що запропонований законопроект надасть президентові майже необмежене право управляти за допомогою указів і перетворить його на диктатора.

Тим часом виникали дедалі більші сумніви щодо того, чи здатний будь-який вид керівництва цілком контролювати ситуацію.

Новий рівень політичної активності радянських громадян став очевидний під час мітингу, який відбувся лише за кілька днів до того.

Об 11-й годині ранку 25 лютого Ольга Принцева, московський біолог, підійшла до входу до парку імені Горького і побачила там великий натовп, що заповнив усю площу. Впродовж усіх вихідних демократична опозиція в Москві займалася організацією демонстрації на честь річниці Лютневої революції 1917 року. В намаганні завадити їй влада поширила чутки про плани застосування сили.

Незважаючи на це, Ольга вирішила взяти участь у демонстрації і тепер бачила поруч тисячі людей, які теж не дозволили себе залякати.

Це видовище нагадувало світлини масових демонстрацій останніх років царського режиму. На вході до парку майоріли російські триколори й виднілися транспаранти з написами «Геть Лігачова та КПРС!», «Чекайте на свій Нюрнберг». Були також прапори напрочуд великої кількості політичних партій. Ольга й не уявляла, що в Радянському Союзі вже створено стільки різних партій. Вона приєдналася до групи «Демократичної Росії» – головного демократичного опозиційного руху – й разом із нею пройшла Кримським мостом і далі, повз станцію метро «Парк культури», звідки виходили маси людей, що приєднувалися до багатолюдної демонстрації на Зубовському бульварі. Демонстранти заповнили всі десять смуг руху Садового кільця, й Ольга нарахувала не менше сімнадцяти різновидів прапорів і сотні плакатів.

Коли перед будівлею прес-центру АПН розпочався мітинг, стало очевидно, що підсвідомі сумніви щодо комунізму з подвійною силою виринули на поверхню в умовах гласності та свободи слова.

Юрій Черниченко охарактеризував комуністичне правління в Радянському Союзі як «сімдесят років війни з народом» і сказав, що більшовики почали зраджувати народ уже за два місяці після захоплення влади, розпустивши Установчі збори. Він запропонував оголосити злочином колективізацію сільського господарства та знищення селянства.

Сергій Кузнєцов, незалежний журналіст із Свердловська, сказав, що багато людей закликають до спілкування між партією та опозицією. «Але який сенс у “круглих столах” зі злочинцями?»

Організатор демонстрації Олег Рум’янцев попередив у своєму виступі, що партія готується знищити ті демократичні здобутки, які вже є в країні.

Протягом багатьох років паради та демонстрації в Радянському Союзі організовувала влада, тому цей марш спочатку здавався матеріалізацією примари далекого минулого. Величезний натовп ряснів не лише триколорами Російської імперії, а й саморобними плакатами, що віддзеркалювали нововіднайдену народну креативність: «Комуністи, не вчить нас жити!»; «Приватна власність – це свобода!»; «Ми натягнемо на ваші кийки презервативи!»

Коли демонстранти наблизилися до площі Маяковського, якась літня жінка на тротуарі почала кричати: «Сталін знав би, що з вами робити!» Проте учасники ходи, яких надихала вже сама їхня чисельність, не зважали на неї.

На площі Маяковського Ольга озирнулася назад і не побачила кінця колони – була лише суцільна ріка людей в обрамленні мегалітичних житлових будинків під куполом неба, що починало темніти. Видовище цієї людської маси переконало її в тому, що після стількох років мовчання та страху щось у країні нарешті змінилось. Їй уперше спало на думку, що в СРСР мільйони людей

думають так само, як вона. Вона вже не відчувала себе самотньою, а отже, могла тепер брати участь у тих змінах, що охопили країну.

Тринадцятого березня, на другий день роботи з'їзду, пожвавилися дебати довкола питання про інститут президента СРСР.

Перший секретар Комуністичної партії Таджикистану К. Махкамов сказав, що для припинення міжетнічних конфліктів «потрібна сильна... цивілізована влада».

Іван Полозков, перший секретар Краснодарського крайкому партії, заявив: «Наша країна потребує президентської влади..., інакше сповзання суспільства в трясовину, грузькішу за трясовину застою, неуникне».

А молдавський письменник Н. Т. Дабіжа сказав: «Тепер наша черга захищати Горбачова від Горбачова. Зосередження величезної влади в руках однієї людини є небезпекою для процесу демократизації... Хто з нас може бути упевненим, що за чотири роки або дев'ять років не з'явиться людина, яка захоче створити соціалізм барачного типу?»

Завершивши дебати, з'їзд перейшов до голосування. За законом спочатку мали розглянути поправки, а потім із урахуванням внесених поправок поставити законопроект на голосування. Однак цього разу Горбачов поставив його на голосування, не заслухавши поправок. В результаті було отримано 1771 голос за і 164 проти. Реформатори думали, що це було голосування за основу. Але Горбачов оголосив, що законопроект ухвалено як частину Конституції.

Потім він запропонував, щоби першого президента обрав з'їзд. Згідно з опитуваннями, переважна більшість радянських громадян були за прямі вибори президента, але Горбачов розгорнув агітаційну кампанію, щоби переконати з'їзд, що це призведе до політичної нестабільності. Академік Дмитро Ліхачов, якому було вже за 80, попередив, що прямі вибори президента можуть мати наслідком Громадянську війну. Для ухвалення рі-

шення було потрібно 1497 голосів. Остаточний результат голосування був такий: 1542 депутати за, 360 проти й 76 утрималися.

Після цього Горбачов висунув свою кандидатуру на посаду президента. Два інших кандидати, Рижков і міністр внутрішніх справ Вадим Бакатін, зняли свої кандидатури, тож Горбачов залишився єдиним претендентом на цю посаду. Незважаючи на це, він був не зовсім упевнений у собі. Раїса Горбачова переконувала жінок-депутатів голосувати за її чоловіка, запевняючи їх, що він не диктатор. Окремі інтелектуали, що були присутні на з'їзді як гості, стали умовляти демократів проголосувати за Горбачова, бо якщо його не оберуть, президентом може стати якийсь консерватор на кшталт Лігачова.

Нарешті голосування відбулося, і за Горбачова віддали свої голоси 1329 депутатів, проти були 495 осіб. При цьому сотні депутатів не скористалися своїм правом голосу. Це був спосіб сказати «ні» й ознака того, що прихована опозиція до Горбачова виникла практично одночасно із захопленням ним влади.

Ставши президентом СРСР, Горбачов зосередив у своїх руках більше офіційної влади, ніж будь-який радянський керівник від часів Сталіна. Проте його політичні перемоги, здобуті нібито заради здійснення важливих економічних реформ, призвели зрештою не до реформ, а до дестабілізації радянської системи.

Після обрання президентом Горбачова створив нову систему президентської влади. Свій офіс він облаштував у Кремлі, взявши із собою частину апарату ЦК, яка становила основу президентської адміністрації.

Місцеві та республіканські вибори, які відбулися в лютому та березні 1990 року, стали поразкою для партії. Завдяки гласності країна змінилась, і в цій новій атмосфері було неможливо проводити місцеві вибори з резервуванням місць для «громадських організацій» і з виборчими комісіями, контрольованими партією. Все це було ліквідовано, і кількість незалежних кандидатів зрос-

ла. Демократи здобули більшість голосів у Москві, Ленінграді та Свердловську, а в республіках Прибалтики, Вірменії, Молдавії і Грузії до влади прийшли націоналісти (11 березня Литва проголосила свою незалежність). Демократи посіли також третину місць в органах влади Росії, що дало змогу Єльцину висунути свою кандидатуру на пост голови російського парламенту.

Шістнадцятого травня у Великому Кремлівському палаці відкрилося перше засідання З'їзду народних депутатів Росії, і народ завалив депутатів листами й телеграмами, вимагаючи обрання Єльцина головою Верховної Ради. Двадцять третього травня до з'їзду звернувся Горбачов, який звинуватив Єльцина в намаганні відокремити Росію від соціалізму й у демонстрації «брутальності та нетолерантності». Промова Горбачова й, зокрема, цей особистий випад проти Єльцина лише сприяли його перемозі. У третьому раунді голосування Єльцин здобув 535 голосів – на чотири більше, ніж було потрібно для перемоги. Демократичні сили в країні вперше отримали обраного лідера.

Влітку 1990-го втрата партією прихильності народу призвела до виникнення глибоких розбіжностей у її лавах, де утворилися чималі групи з діаметрально протилежними програмами. Дев'ятнадцятого червня в Москві розпочала свою роботу конференція, яка мала на меті створення окремої Російської комуністичної партії, вільної від горбачовського впливу, і вона проходила в атмосфері відвертого незадоволення керівником партії. Організатор конференції Іван Осадчий звинуватив Горбачова у підштовхуванні партії до «самовбивства». Генерал Альберт Макашов сказав, що Радянський Союз може втратити статус великої держави. Проте, незважаючи на сильні консервативні та антигорбачовські настрої на цій російській партконференції, консерваторам у партії не вдалося здолати Горбачова. Це виявилося невдовзі – на XXVIII з'їзді КПРС.

Коли делегати з'їзду 2 липня зайшли до Палацу з'їздів у Кремлі, стало очевидним, що це вже не та колишня монолітна партія. У коридорах стояли вербувальні столи різноманітних фракцій, а делегати, що розділилися на ліберальні та консервативні групи, не спілкувались і навіть не віталися між собою.

Горбачов відкрив з'їзд промовою, що тривала дві з половиною години. У ній він подав себе як реформатора, відданого соціалістичній системі.

Однак після Горбачова виступив Володимир Блудов, делегат від Магаданської області, який запропонував звільнити всіх членів Політбюро і ЦК. Його промову зустріли овацією.

Рижков, який виступив першим із членів Політбюро, був освистаний. Наступного промовця – головного ідеолога Вадима Медведєва – перервали ритмічними оплесками. Те саме могло спіткати Яковлєва, але, піднявшись на трибуну, він говорив без зупинки, що не дало делегатам змоги почати своє ритмічне плескання й тупотіння. Єдиним членом Політбюро, якому було надано теплий прийом, став Лігачов. «Всілякі імпровізації, – сказав він, – не дуже багато дали нам за п'ять років перебудови».

Нарешті було висунуто пропозицію провести оцінювання окремих членів Політбюро. Переважна більшість зали проголосувала за цю пропозицію, і головуючий оголосив перерву.

Коли засідання поновилося, у кріслі головуючого сидів Горбачов. Яковлєв, сівши біля Отто Лациса, журналіста з ліберально-комуністичними поглядами, сказав йому, що Політбюро проголосувало за те, щоб оголосити про свою відставку в разі спроби з'їзду оцінювати членів Політбюро індивідуально. «Тепер я хочу звернутися до всіх вас, – сказав Горбачов. – Якщо ви хочете розколоти партію, хочете поховати її, то ви обрали правильний спосіб. Час подумати, й подумати як слід».

Впродовж наступної години делегати думали. Лацис розумів, що Горбачов обрав блискучу тактику. Комуністи були налаштовані на єдність, і кожен, хто спонукав би до розколу, втратив би симпатії рядових членів партії. Оскільки цей конфлікт був

спровокований консерваторами, то і відповідальність лежала б на них. Як генеральний секретар Горбачов контролював також власність партії. У разі розколу прихильники жорсткої лінії залишилися б зубожілим охвістям, якому протистояла б не лише більшість партії, а і нові президентські структури.

Делегати почали звертатися до Горбачова з проханням дати їм можливість переглянути своє рішення. Зрештою Горбачов поставив на голосування питання про скасування резолюції, ухваленої раніше, й це рішення було прийняте майже з такою самою перевагою голосів, що й перше.

Наступним пунктом порядку денного було обрання нового генерального секретаря. Але тепер перемога Горбачова була неминучою: він продемонстрував свою здатність знищувати опозицію, і більшість делегатів побоювалися, що в разі непереобрання він використає свою президентську владу для переслідування партії. Підсумок голосування був такий: 3411 голосів за Горбачова проти 501 голосу за Теймураза Аваліані, партійного керівника зі західносибірського міста Кисельовська і єдиного альтернативного кандидата; 1116 осіб не голосували, що свідчило про сильну опозицію. І все ж таки повномасштабний заколот, який здавався реальним ще місяць тому, не відбувся.

Навесні 1991 року влада Горбачова над партією почала нагадувати мертву хватку. Ідея збереження соціалістичної держави без застосування сили вже видавалася сумнівною, бо командна економіка почала занепадати, як і вся імперська радянська система. Оскільки криза поглиблювалася, Горбачов став більше піклуватися про збереження своєї влади, ніж про реформи, маневруючи між партійно-державним апаратом і новими демократичними силами, що зрештою спонукало партію спробувати усунути його на пленумі ЦК у квітні 1991 року.

У 1989 році почали відчуватися наслідки усунення партії від управління економікою. Темпи економічного зростання різко

впали, й у 1990 році почали знижуватися обсяги виробництва. За фіксованих цін прихована інфляція призвела до колапсу споживацького ринку. Влітку 1989 року із 211 продовольчих товарів можна було вільно купити лише 23.

Однак Горбачов не вжив жодних заходів для запровадження довгоочікуваних ринкових реформ. Радянські інтелектуали помічали, що він немовби втратив орієнтацію. Народний рух набув виразно антикомуністичного характеру, і для збереження свого впливу на нього і водночас контролю над ним Горбачов почав обстоювати політичні заходи, що суперечили один одному: демократизацію та збереження імперії, маркетизацію та заборону приватної власності.

Зрештою Горбачову не залишилося іншого вибору, як вдатися до певних рішучих дій. Спроба запровадити ринкові реформи в економіці, яка базувалася на запереченні ринку, призвела до економічного безладу. Водночас республіки, включно з Росією, почали проголошувати свій суверенітет (або незалежність) і наполягати на верховенстві своїх законів, що призвело до «війни законів» із союзним урядом. Поєднання всіх цих чинників змусило Горбачова погодитися з пропозицією Єльцина доручити Станіславу Шаталіну, члену Президентської ради, розробити стратегію серйозної економічної реформи.

План Шаталіна, який мав бути здійснений впродовж «500 днів», передбачав масову приватизацію державного майна і передачу збирання податків на рівень республік. Тому фактично це була рекомендація демонтувати Радянський Союз. Одинадцятого вересня Горбачов здійснив спробу підтримати план Шаталіна перед Верховною Радою. Однак уже 21 вересня він усвідомив можливі наслідки цього плану і сказав, що його не можна втілювати в життя. Впродовж наступних кількох тижнів Горбачов намагався поєднати цей план із планом, розробленим Рижковим, який передбачав збереження централізованого планування, але врешті-решт від шаталінського плану взагалі відмовилися.

Відхилення плану Шаталіна стало початком періоду реакції, коли Горбачов став орієнтуватися на армію, міліцію та КДБ. Одинадцятого грудня Крючков у телевізійному зверненні проголосив, що КДБ всіма можливими засобами боротиметься з антикомуністичними елементами. За дев'ять днів після того Шеварднадзе на З'їзді народних депутатів оголосив про свою відставку, додавши: «Насувається диктатура».

Першим наслідком зміни політики стало придушення протестів у Литві.

Десятого січня Горбачов надіслав литовському уряду звернення, в якому звинуватив Литву в «кричущих порушеннях» радянської Конституції. Наступного ранку десантники у супроводі танків, стріляючи з бойової зброї, захопили головне поліграфічне підприємство республіки та антитерористичну школу міліції. Того самого дня лояльні до Москви комуністи оголосили про створення Комітету національного порятунку.

О 12:30 13 січня 1991 року перед телевізійною вежею у Вільнюсі панувала атмосфера дозвілля. Підлітки танцювали під музику, що лунала з портативного магнітофона, рознощики торгували кавою та булочками. Лорета Асанавічуте, двадцятичотирирічна робітниця одного з підприємств, змішалася з натовпом, який готувався захищати телевежу від захоплення радянськими військовими. Проте о 13-й годині напруга раптово зросла. Двадцять танків стали рухатися вулицею Космонавтів, а потім заїхали в прилеглі зелені насадження. Демонстранти зчепилися ліктями, не зводячи очей із танків, фари яких горіли поміж голих зимових дерев.

Раптом небо освітили трасуючі кулі. Танки, оточені солдатами, почали просуватися до телевежі. Солдати кинули димові шашки, й коли захисники стали тікати, відкрили вогонь, а танки різко прискорили рух і в'їхали в натовп.

Лорета побігла від вежі разом із кількома друзями – через поле, вкрите димом і пронизане променями прожекторів.

Напівзасліплена димом, вона втратила орієнтацію, несподівано опинилася на шляху одного з танків, і друзі з жахом побачили, як Лорета оступилася й впала під гусениці.

Після того, як танк проїхав над Лоретою, друзі віднесли її до «швидкої допомоги», де лікар зробив їй укол; вся нижня частина її тіла була розчавлена.

«Дядьку, – спитала Лорета, із жахом дивлячись на своє тіло, – я з такими ногами зможу вийти заміж?» Лікар утішав її, як міг, але невдовзі вона померла.

Тоді як десятки демонстрантів гинули від куль або під танками, через гучномовець біля телевежі почали передавати оголошення: «Брати та сестри, буржуазна, фашистська влада в Литві впала. Вся влада тепер у руках Комітету національного порятунку».

Після захоплення телевежі радянськими військовими демонстранти почали масово збиратися перед будівлею литовського парламенту. Звістки про побоїще поширилися швидко, й на світанку територія довкола парламенту вирувала, мов вулик. Перед входами було встановлено величезні спіралі колючого дроту, а за вікнами почали складати мішки з піском. Потужні крани опускали на землю навколо будівлі великі бетонні блоки, а всередині парламенту добровольці та члени щойно створених литовських сил самооборони роздавали мисливські рушниці, які надходили сюди безперервним потоком.

Опівдні спорудження основних укріплень було завершено, а на площі зібралося близько двадцяти тисяч людей, які утворили живий кордон довкола будівлі. З'явилися наклеєні на фанерні щити світлини людей, убитих біля телевежі. На одній світлині був зображений хлопчик, що тягнеться в намаганні торкнутися голови батька в труні. З гучномовців лунала жалобна музика, скрізь мерехтіло жовте полум'я свічок біля тимчасових меморіалів.

Вільнюс почав готуватися до вуличних боїв. На проспекті Гедимінаса було встановлено триметрові бетонні бар'єри, що заблокували доступ до площі перед парламентом, залишивши лише вузький прохід. Центральну бібліотеку було перетворено на тимчасовий шпиталь із прапором Червоного Хреста над входом, а на кілометри довкола будівлі парламенту всі вікна в житлових будинках було заклеєно паперовими смугами хрест-навхрест, щоб убезпечити скло на випадок стрілянини або танкових боїв.

Двадцятого січня в Москві близько 500 тисяч осіб вийшли на демонстрацію протесту в зв'язку з загибеллю людей біля Вільнюського телецентру. Ввечері під час штурму військами Міністерства внутрішніх справ Латвії у Ризі було вбито чотирьох людей. Тепер здавалася очевидною готовність союзної влади до силового розпуску парламентів прибалтійських республік і запровадження прямого центрального правління. Але, на подив багатьох, наказу про напад не надійшло.

Двадцять першого січня, в обстановці загального збентеження, приготування до захисту литовського парламенту продовжились. Але наступного дня литовський Комітет національного порятунку й такий самий комітет у Латвії оголосили про призупинення своєї діяльності. Незабаром після того підрозділи десантних і внутрішніх військ, надіслані до балтійських республік для полювання на юнаків, що ухиляються від призову до Радянської Армії, були виведені звідти.

Загроза для Литви та Латвії минула.

Після подій у Прибалтиці відбулася ще одна спроба наступу на демократію, цього разу в Москві.

Горбачов призначив на 17 березня референдум щодо збереження Радянського Союзу. В Росії Єльцин додав ще одне запитання до населення: чи хоче воно прямих виборів російського президента. Дев'ятнадцятого лютого Єльцин закликав

Горбачова піти у відставку, а депутати російського парламенту від комуністів стали вимагати імпічменту для Єльцина. Для вирішення долі Єльцина на 28 березня було скликано термінове засідання З'їзду народних депутатів.

Референдум відбувся 17 березня. Пропозиція зберегти СРСР набрала 75 відсотків голосів, але виборці схвалили й ідею президентської посади в Росії. Дата запланованого усунення Єльцина наближалася, й рух «Демократична Росія» почав готувати на 25 березня масову демонстрацію на підтримку Єльцина. Союзний уряд відповів на це тритижневою забороною демонстрацій у Москві. Однак прихильники Єльцина заявили, що проведуть демонстрацію в будь-якому разі, й уряд почав готувати введення до Москви тисяч військових.

Двадцять восьмого березня провулки та подвір'я в центрі Москви були заповнені сотнями військових автомобілів і тисячами солдатів. Під похмурим небом вулицями бігла у водостоки вода, на тротуарах літні жінки кололи ломами кригу, ніби й не звертаючи уваги на протистояння, що наростало довкола.

У будівлі Мосради, де «Демократична Росія» мала тимчасову штаб-квартиру, постійно дзвонили телефони – надходили нові повідомлення про пересування військ. Один із лідерів руху Володимир Боксер проводив нараду з групою колег для уточнення планів щодо сьогоднішнього мітингу. Ніхто не очікував такої демонстрації сили. Нарешті було ухвалено рішення провести мітинг, але – задля уникнення можливих провокацій – не на щільно оточеній міліцією та військовими Манежній площі навпроти Кремля, як спершу планувалося, а на площах Арбатській і Маяковського.

Демонстрації були призначені на 17:30, але народ почав збиратися задовго до того. Радіостанція «Ехо Москви» розповідала про розташування військ на вулиці Горького та Манежній площі. ТАРС передав попередження Віталія Прилукова – начальника

московського КДБ: влада застосує «всі засоби» для запобігання демонстраціям, – і ряди машин «швидкої допомоги» стояли напоготові біля Червоної площі, щоби вивозити поранених.

О 15-й годині п'ятдесят тисяч солдатів внутрішніх військ заповнили всі вулиці на підходах до Манежної площі.

Проте мірою того, як число учасників демонстрації зростало, небезпека нападу танула. Солдати та міліціянти не робили жодних спроб перешкодити натовпу, який збирався на двох площах, попри наявність бронетехніки на вулицях, і поводилися нейтрально чи навіть приязно. Одна жінка спитала командира підрозділу внутрішніх військ біля площі Маяковського: «Ви збираєтеся нас бити?» Офіцер відповів: «Окрім погонів, я маю ще й совість».

О 17:13 Арбатську площу затопило людське море. О 17:45 розпочалися промови. Внаслідок убивств у Литві ставлення до Горбачова радикально змінилося. Російський депутат Юрій Лучинський сказав: «Найбільшим порушником і найбільшим злочинцем у країні є сьогодні президент Горбачов».

Лідер Демократичної партії Росії Микола Травкін заявив: «Ми повинні позбутися Комуністичної партії. Якщо ми знімемо лише верхівку айсберга, ця партія повернеться в ще більш реакційному вигляді». З вікон розташованого поруч пологового будинку лікарі та медсестри аплодували демонстрантам, а люди на площі також вітали їх схвальними вигуками.

Кількість людей на площі Маяковського швидко зростала, і незабаром стало зрозуміло, що організатори недооцінили її місткість. О 18-й годині площа була заповнена вщерть, а до мітингу продовжували приєднуватися десятки тисяч робітників міських підприємств, що потоком виринали з метро. Боксер, який допомагав вирішувати організаційні питання, виявив, що для просування лише на 500 метрів потрібно більше години. З промовами на мітингу виступили Гавриїл Попов, мер Москви, Юрій Афанасьєв, отець Гліб Якунін, Галина Старовойтова.

Афанасьєв сказав, що мітинг продемонстрував силу та єдність демократичних сил, і тепер підтримку ними Єльцина та реформ уже неможливо ігнорувати.

Сутеніло, почав падати сніг, і перші лави п'ятдесятитисячної колони демонстрантів з Арбатської площі з'явилися на Садовому кільці. Побачивши колону, багатолюдний натовп на площі Маяковського вибухнув вітальними вигуками, й два людських потоки з'єдналися саме в той момент, коли спалахнули вуличні ліхтарі, а прожектори висвітили величезну статую Маяковського серед скупчення демонстрантів.

Кількість людей на площі Маяковського та поблизу неї перевищувала 100 тисяч, що було рекордом для демонстрації в Москві в робочий день, і, попри військових і міліцію на стаціонарних позиціях, було очевидно, що влада не вдасться до силових дій.

Настрій у натовпі був святковий. Люди скандували: «Єльцин! Єльцин!» і «Геть Горбачова!» Демонстранти тримали сотні російських прапорів і транспарантів: «Жінки, не народжуйте комуністів»; «КПРС – на звалище історії»; «Борис, тримайся!»; «Вся Росія – за Бориса». Нарешті отець Якунін, перекриваючи вигуки натовпу: «Єльцин – президент!» – закликав усіх іти додому грітися. Підсумовуючи результати мітингу, він сказав: «Зроблено велику справу». Через якийсь час, коли успіх демонстрації був уже безсумнівний і вулиці почали порожніти, тисячі солдатів і техніка, що заповнили Москву зранку, були виведені з міста.

Це протистояння завершилося цілковитою перемогою Єльцина. Російський З'їзд народних депутатів не тільки відхилив пропозиції прихильників жорсткої лінії про усунення його з посади, а і проголосував за надання йому нових повноважень. Президентські вибори в Росії було призначено на 12 червня.

Тепер Горбачов знову звернувся до питання реформ. Двадцять третього квітня він таємно зустрівся з Єльциним і керівниками

ще вісьмох республік у підмосковному селищі Ново-Огарьово. Після десятигодинних перемовин учасники зустрічі підписали заяву, в якій закликали до укладення нового союзного договору і розробки нової конституції, після чого в 1992 році в усій країні мали відбутися вибори. Права союзних республік передбачалося «істотно збільшити», а шістьом республікам, не представленим на зустрічі – трьом прибалтійським, Молдові, Грузії та Вірменії, надавалося право відмовитися від підписання нового союзного договору. Горбачов офіційно відступився від наміру забезпечити єдність Радянського Союзу силою.

Тим часом партія, обурена маневруванням Горбачова, почала гуртуватися проти нього на квітневому пленумі 1991 року.

Пленум розпочав свою роботу в Кремлі в атмосфері приголомшеної недовіри. Члени ЦК, які звикли сприймати Горбачова та Єльцина як суперників, були ошелешені новоогарьовською заявою та гаданим примиренням обох лідерів.

О 15-й годині Горбачов відкрив пленум деякими вступними зауваженнями. «Давайте говорити відверто, товариші, – сказав він. – Було б негідно робити вигляд, нібито керівництво не помічає, що багато рядових членів партії дезорієнтовані, а... інші, включно з партійними керівниками, навіть впали в істерику. Ця атмосфера нагадує той... період, коли В. І. Ленін різко повернув партію та країну вбік НЕПу». Складність ситуації, продовжував Горбачов, є подібною: треба заохочувати підприємництво, обстоюючи права трудящих, і підтримувати суверенітет республік, захищаючи водночас союзну владу.

Зауваження Горбачова викликали загальне збентеження і лише поодинокі оплески. Після нього стали виступати члени ЦК, чиї промови віддзеркалювали нерозуміння подій, що відбувалися в країні, а також ностальгію за недавнім минулим.

Станіслав Гуренко, перший секретар ЦК КПУ, сказав: «Люди з гіркотою зазначають, що за останні роки країні завдано шко-

ди, якої їй і вороги не могли би завдати. Економіку зруйновано, суспільство розколоте, значна частина його живе за межею бідності. Безробіття, страйки та криваві міжетнічні конфлікти стали реальністю... Одне слово, ми швидко втратили все те, чого досягли... іноді ціною неймовірних зусиль усіх поколінь радянського народу...»

А. П. Рубікс, перший секретар Компартії Латвії: «Люди запитують, скільки мішків резолюцій треба надіслати в Москву, щоби було вжито конкретних заходів з відновлення правопорядку в країні?»

А. М. Зайцев, перший секретар Кемеровського обкому: «Ситуація в країні стала практично некерованою. Останні шість років призвели до хаосу і колапсу урядових структур і керівних органів... Антикомунізм і капіталізація економіки стали реальною політикою Радянського Союзу...»

Горбачов нарешті скипів. З червоним обличчям, здригаючись від обурення, він сказав: «Гаразд, досить, тепер я відповім усім... Я пропоную припинити дебати й зайнятися питанням генерального секретаря, а також тим, хто посяде його місце до наступного з'їзду партії. І ще тим, хто влаштує ті дві, три чи чотири партії в залі... Я подаю у відставку».

Тим самим Горбачов загнав консерваторів у безвихідь. За партійним статутом, його можна було замінити лише на з'їзді партії. Якби він пішов у відставку до того, як збереться новий з'їзд, то продовжував би виконувати функції генерального секретаря, контролювати партійне майно й навіть був би здатний створити нову партію. Консерватори не могли звільнити Горбачова, а він їх – міг.

Більшість членів ЦК були в опозиції до Горбачова, але їм був потрібен час, щоби згуртуватися проти нього. Тому 332 голосами проти 13 вони проголосували за виключення з порядку денного питання про відставку. Пленум продовжив свою роботу, обговорюючи проблеми економіки та національних конфліктів.

І все ж таки усім було ясно, що усунення Горбачова з посади генерального секретаря є питанням найближчого майбутнього.

Влітку демократичні сили, випущені на волю політикою Горбачова, стали загрозою для нього самого. Не бажаючи вдаватися до масових репресій і не маючи змоги зберегти без них радянську систему, він цілком присвятив себе збереженню тих своїх функцій і можливостей, які ще можна було зберегти в цій новій політичній ситуації.

Минали тижні, й Горбачов стало просувався вперед у спільній із Єльциним роботі над новим союзним договором, який передавав республікам істотну частку повноважень.

Горбачов готував також проект нової програми партії, який передбачав відмову від усіх традиційних комуністичних позицій. У проекті було засуджено «злочини сталінізму», підтримана приватна власність і передбачено політичний плюралізм, релігійну толерантність і верховенство права.

У червні Єльцин абсолютною більшістю голосів виборців був обраний президентом Росії і 10 липня в Палаці з'їздів офіційно заступив на посаду як перший російський президент. За десять днів після того він видав указ про заборону діяльності партійних організацій на підприємствах і в установах. Цей наказ, якого не зміг скасувати Горбачов, загрожував позбавити партію її організаційної основи.

Тим часом у партії запанувала похмура атмосфера. Коридори ЦК, і до того не дуже багатолюдні, тепер майже спорожніли. З канцелярій почали звільняти друкарок, із буфету зникли столові прибори та продукти.

На липневому пленумі було представлено і затверджено «для опублікування» програму партії, що фактично не залишало сумнівів щодо її майбутнього. Однак найважливішим питанням було визначення дати партійного з'їзду. Консерватори в партії були переконані, що єдиним шансом урятувати партію та Радянський

Союз є усунення Горбачова, але це можна було зробити лише на з'їзді, який вони прагнули провести якомога швидше. Натомість Горбачов хотів відтермінувати цю подію, щоби зміцнити свій союз із Єльциним, завершити роботу над союзним договором і розколоти партію на своїх умовах.

Консерватори запропонували призначити з'їзд на вересень, але Горбачов, пославшись на потребу дочекатися завершення жнив, наполіг на грудні або січні, і вони, згнітивши серце, погодилися.

Тепер консерватори були впевнені в невідворотності усунення Горбачова. Проте 2 серпня той оголосив, що Росія, Узбекистан і Казахстан готові підписати союзний договір 20 серпня, що фактично означало припинення існування СРСР. Наслідком цього оголошення стало приготування армії, КДБ і уряду до державного перевороту, який розпочався – без участі партії – через сімнадцять днів.

О 9:30 ранку 19 серпня танки були вже на вулицях Москви. Олег Шейнін (який керував партією за відсутності Володимира Івашка, заступника генерального секретаря, що одужував тоді після операції на горлі) скликав засідання секретаріату в будівлі на Старій площі. Секретарі ЦК запитували про здоров'я Горбачова, який у цей момент був ув'язнений на своїй дачі у Форосі. Відповіді були ухильні. Потім усім роздали текст шифрограми, яку збиралися розіслати місцевим парторганізаціям: вона містила рекомендацію «залучати комуністів до діяльності Надзвичайного комітету».

Атмосфера в будівлі ЦК стала на диво спокійною. Багато співробітників, яким більше не було чого робити, стали дивитись у своїх кабінетах передачі CNN про переворот. Вони побачили першу прес-конференцію керівників заколоту і натовп, що оточив танки на московських вулицях.

О 17-й годині до ЦК привезли каретою «швидкої допомоги»

Івашка. Наступного дня місцевим парткомам було надіслано ще одну телеграму із запитанням про настрої громадян. Засідань, реакції чи пояснень ЦК більше не було. Партійні чиновники, як і мільйони громадян, стежили за подіями по радіо й телебаченню.

Проте, коли стало очевидним, що заколот практично провалився, будівлею на Старій площі прокотилася хвиля таємного страху. Народ звик до тотального панування партії в усіх аспектах радянського життя, тож у нього були всі підстави припустити, що і цей переворот був справою рук КПРС.

Отриманий 23 серпня наказ звільнити приміщення на Старій площі приголомшив членів ЦК. Коли перші чиновники залишали будівлю через головний під'їзд, їхні сумки та портфелі обшукувала міліція. Невдовзі всі під'їзди будівлі, крім виходу на вулицю Куйбишева, були заблоковані. Всіх, хто виходив звідти, натовп, поділений навпіл і стримуваний міліцією, пропускав вузьким «коридором ганьби» й супроводжував вигуками: «Мерзотники!»; «Падлюки!»

У той час, як працівники ЦК під дощем втікали від розлюченого натовпу, Горбачов входив до Білого дому, щоби разом із Єльциним постати перед Верховною Радою Росії. У залі Єльцин спонукав Горбачова прочитати записи, зроблені під час серпневого засідання Ради Міністрів, на якому міністри (всі вони були членами партії) переважною більшістю підтримали заколот.

Потім Єльцин вийняв якийсь документ і сказав: «Тепер, щоби трохи перепочити, дозвольте мені підписати указ про заборону діяльності Комуністичної партії РРФСР». Горбачов відповів: «Борисе Миколайовичу… Я не знаю, що Ви тут підписуєте. Це недемократично – забороняти цілу партію через злочини кількох людей». Єльцин не звернув на ці слова уваги й підписав документ під оплески депутатів.

Тепер Горбачов був єдиною людиною в Радянському Союзі,

здатною захистити комуністичні партії СРСР і Росії. Він усе ще був радянським президентом і міг скасувати указ Єльцина і спробувати використати армію та КДБ для відновлення контролю над країною. Однак із урахуванням досвіду заколотників, Горбачов не міг бути впевненим в успіху. І він вирішив підтримати Єльцина.

Вранці 24 серпня радянське радіо передало заяву Горбачова, в якій він сказав, що, зважаючи на свою бездіяльність під час заколоту, партія має ухвалити «важке, але чесне рішення про саморозпуск», а також повідомив, що склав повноваження генерального секретаря і віддав розпорядження про конфіскацію державою всього партійного майна.

Поки Горбачов виступав, міліція та солдати МВС почали оточувати всі головні будівлі Комуністичної партії у Москві, стримуючи розгніваний народ. Таким чином, через 73 роки після захоплення влади більшовиками кривава, безумна і сюрреалістична доба комуністичного правління в Радянському Союзі нарешті завершилася.

4

ШУКАЧІ ПРАВДИ

Бо кожному, хто має, дасться йому та й додасться,
хто ж не має, забереться від нього й те, що він має.

Євангеліє від Матвія. 25:29

МОСКВА, КВІТЕНЬ 1988 РІК

Щовечора великі юрби народу заповнюють просторий Московський аеровокзал – термінал для автобусів до московських аеропортів, який є одним із транспортних вузлів Радянського Союзу (СРСР). У країні з одинадцятьма часовими поясами автобуси виїжджають із аеровокзалу до аеропортів до пізньої ночі, а потім поновлюють рух у передсвітанкові години, тож у цьому скляному терміналі із його дуговими лампами, рядами шкіряних крісел, цілодобовими рестораном і телеграфом майже безперервно вирує життя. Переважну частину людської маси становлють пасажири. Вони зважують свій багаж або стають у чергу до заповненого тютюновим димом буфету, тоді як на великому табло над подвійними дверима висвітлюється час відправлення літаків внутрішніх авіарейсів. Проте крім пасажирів у залі перебувають й інші люди, які нікуди не летять. Вони фактично живуть у аеровокзалі, й дехто з них провів тут чималу частку свого життя.

Ці «мешканці» аеровокзалу є шукачами правди – трудовим людом, що приїжджає до Москви у пошуках справедливості в приймальнях державних установ зазвичай у відповідь на якусь несправедливість, вчинену в їхньому трудовому колективі.

Як правило, ці шукачі правди розпочинають свій пошук справедливості з листів до органів центральної влади, подекуди – до радянських газет. Ці листи читають, вибирають із них потрібну інформацію, а потім відсилають назад, до тієї місцевої установи, на яку скаржився шукач правди. Зазвичай це спричиняє нову хвилю листів: «Ні-ні, ви мене не зрозуміли. Я вже звертався до місцевих органів. Вони не хочуть допомогти, ВОНИ ВСІ ЗАОДНО! ТОМУ Я Й ЗВЕРНУВСЯ ДО ВАС!!!» На цей другий лист, як правило, не відповідають, і безпорадний шукач правди, нічого не добившись, залишається сам на сам із розлюченою місцевою владою. Саме після такого безрезультатного листування більшість скаржників приїжджають до Москви.

Коли такий скаржник вирушає зі свого провінційного міста шукати правди в Москві, він ступає на стежку, вкриту несправдженими сподіваннями його попередників. Його посилають із однієї приймальні до іншої, де йому доводиться заповнювати ще більш докладні бланки заяв. Минає багато часу, перш ніж йому пощастить зустрітися з якимось посадовцем, і кожна така зустріч закінчується порадою звернутися до когось ще. Цей процес ходіння установами може тривати місяцями чи навіть роками – власне кажучи, доти, доки шукач правди не зрозуміє, що шукати справедливості в радянській системі – марна справа.

У приймальні ЦК КПРС один із шукачів правди розмовляє із чиновником крізь скляну стіну за допомогою мікрофона. Інші сидять на жорстких стільцях уздовж стіни. Один-два з них мають вигляд збуджених, немовби ведуть уперту боротьбу з невидимим ворогом, який збирається зруйнувати їхнє життя.

У приймальні генерального прокурора СРСР якась жінка розповідає, що її сина заарештували на підставі хибного звинувачення у зґвалтуванні й засудили до семи років колонії після того,

як він спробував викрити фінансові махінації голови їхнього колгоспу. Жінка плаче і не може примусити себе піти з приймальні, хоч її клопотання про перегляд справи відхилено.

У редакції газети «Известия» Володимир Магарик помічає, що варто лише зніяковілому провінціалу вступити до приймальні, як її працівники починають кричати: «Хто Ви? Що Ви тут робите?» Інвалід війни на милицях запитує в Магарика, чи служив він колись в армії. Магарик відповідає, що ні. «В армії, – каже інвалід, – є одна чудова річ, називається "калашников". Стріляєш від стегна, й одразу всім кінець...»

Шукачі правди виходять на світанку з потягів, що прибувають на московські вокзали з провінційних міст, і йдуть замерзлими вулицями столиці, щоби потім годинами нетерпляче чекати, поки відчиняться двері приймалень. Їхня віра у справедливість радянської системи є найміцнішою, хоч у цій системі для них насправді немає місця.

Початок гласності, з її набагато вільнішим доступом до інформації та готовністю до викриття корупції на місцевому рівні, не покращив становища шукачів правди. До Москви ринув потік зневірених людей зі свіжими скаргами, а також охочих поновити старі справи. Але скрізь вони наражалися на такий самий неуспіх. 12 лютого 1988 року Абульфазіза Аліскерова, мати чотирьох дітей з Азербайджану, облила себе бензином і підпалила в приймальні Верховної Ради. «Я сюди приїжджаю вже десять років, – кричала вона. – Десять років вони мене не приймають!»

Із часом – нерідко в результаті бесід з іншими прохачами в приймальнях – шукачі правди знаходять аеровокзал, і там для них починається якась подоба життя. Між шкіряними кріслами немає металевих роздільників, тож на них можна лягти, і шукачі правди часто влаштовуються там на ніч, укрившись пальтами й підклавши під голову свої валізи з речами. Вдень вони залишають ці речі в металевих боксах камери схову, розташованої в підвалі вокзалу, – це коштує 15 копійок.

З багатьох поглядів аеровокзал є найбільш прийнятним прихистком для цих людей у радянській столиці. Він тепліший і затишніший, ніж схожий на печеру і неопалюваний Київський вокзал. Крісла тут зручніші, ніж тверді пластикові сидіння на Ярославському вокзалі. Тут легше вмитися, ніж у переповнених туалетах Ленінградського вокзалу. Ці зручності дають змогу шукачам правди імпровізувати, а отже – виживати.

Із плином часу життя шукача правди набуває одноманітного характеру. Після дня, проведеного в написанні клопотань за стійками Центрального телеграфу з наступним відправленням їх до відповідних приймалень, він раннім вечором повертається до аеровокзалу і годинами сидить, спостерігаючи за життям пересічних людей, яке вирує довкола. Минають тижні, й він поступово знайомиться з іншими шукачами правди, а також із інформаторами, які наглядають за залою за дорученням КДБ.

Вночі в залі аеровокзалу стоїть галас і сяє яскраве світло. Колами ходить міліція, яка запросто може затримати шукача правди за «вештання». Одного разу міліціянти підійшли до жінки, що сиділа поруч із Валентиною Ромашовою, і заговорили з нею. Жінка стала кричати: «Я шкільна вчителька! Я порядна людина! Мене звільнили, але...» Міліціянти вивели її. Ромашову, яка була в такому самому вразливому становищі, вони чомусь не стали чіпати.

З 1988 року почалася певна лібералізація, й шукачі правди отримали змогу ночувати в аеровокзалі без періодичних утисків.

В аеровокзалі пахне пилом далеких країн. Але більшість шукачів правди через короткий проміжок часу уже майже не помічають нічого довкола. Минають тижні, й вони здебільшого сидять, занурені в свої думки, поглинуті своєю боротьбою, яка й привела їх до Москви.

Радянське суспільство відзначалося двома особливостями, внаслідок яких і виникли ці шукачі правди: безправністю радян-

ських громадян у своїх трудових колективах і схильністю чиновників уважати людей взаємозамінними.

Колективи були засобом засліплення громадян щодо радянської системи, й фактично саме на рівні колективу траплялося найбільше утисків. Якщо громадянин демонстрував неприйнятний ступінь незалежності, перша реакція надходила не від КДБ, а саме від його колективу, де його могли піддати гонінням, звільнити чи змусити подати заяву про звільнення.

«Керівник трудового колективу має виховувати членів цього колективу, щоби вони не пиячили, не крали й взагалі були добрими радянськими громадянами», – розповідав мені Йоганнес Тамме, ліберальний естонський посадовець-ідеолог, коли ми сиділи з ним у талліннській кав'ярні в березні 1988-го. «Якщо ти поб'єш дружину, вона може прийти на твоє підприємство й поскаржитися, що вони не виховують тебе належним чином. Зазвичай кожний керівник на підприємстві відповідає за виховання підлеглих. Директор виховує начальників цехів, ті – бригадирів, а бригадири – майстрів. Якщо хтось вчинить злочин, подасть заяву на еміграцію або не повернеться із закордонного відрядження, це розглядається не просто як рішення окремої людини, а як провал у колективному вихованні, й за це можуть бути покарані керівники всі рівнів у трудовому колективі».

«Відповідальність» колективу за своїх членів давала йому право цікавитися кожним аспектом їхнього особистого життя – від подружньої зради до зловживання алкоголем і будь-яких інцидентів, дружніх зв'язків чи висловлювань, що давали підстави для підозри в політичній нелояльності. Людина не тільки перебувала під контролем свого колективу, а і цілком залежала від нього. Серед працівників розподіляли високо ціновані путівки на курорти, записували в чергу на придбання меблів або автомобілів, а головне – тут зазвичай регулювали чергу на квартиру. Як і будь-який дефіцит, квартири були предметом спекуляції, і навіть ті, хто чекав на квартиру 10–15 років, не могли бути впевнені у збереженні свого місця в черзі.

Громадянин залежав від свого трудового колективу навіть тоді, коли хотів змінити місце роботи. Щоби влаштуватися на нову роботу, треба було пред'явити трудову книжку, що містила всі деталі його попереднього стажу. Таким чином, зафіксовані в книжці пониження на посаді, догани чи звільнення – незалежно від їхньої обґрунтованості – могли зіпсувати людині перспективи працевлаштування на все життя.

Іншим чинником, який сприяв виникненню шукачів правди, була зумовлена бюрократичною машиною надзвичайна залежність суспільства від документів.

Від моменту зачаття майбутнього громадянина його мати має засвідчити факт своєї вагітності. Якщо вагітна жінка не має документів, які це підтверджують, їй не нададуть на роботі декретної відпустки – хоч би її вагітність і було видно неозброєним оком. Після народження дитина отримує «медичний паспорт», в якому вказуються імена, дати народження та національність батьків. Отже, дитина часто вже має паспорт ще до отримання власного імені.

У шістнадцять років громадянин отримує внутрішній паспорт і вже офіційно вважається повноцінним членом радянського суспільства. Він зобов'язаний завжди мати свій паспорт із собою, а сам цей документ є вражаючим прикладом обробки окремої людини в Радянському Союзі задля потреб суспільства. Некорисний для самої людини, паспорт призначений забезпечувати важливою інформацією міліцію. Там є штамп про шлюб або розлучення. Там є місце для переліку дітей, а найголовніше – є штамп прописки, який свідчить про те, що цій людині дозволено мешкати за певною адресою.

Отже, міліція має змогу тримати під наглядом майже все населення. Якщо громадянин хоче переїхати в інше місце, він має отримати в паспорті штамп про виписку з останнього місця проживання, бо без такого штампу не зможе зареєструватися на новому місці. До 1990 року радянський громадянин, плануючи

поїздку до іншого міста більш ніж на три дні, мав звертатися до тамтешньої міліції за дозволом на тимчасову реєстрацію.

Коли громадянин має намір одружуватися, він знов-таки залежить від документів. Після подання нареченими заяви про намір взяти в шлюб їм пропонують заповнити анкети, які мають засвідчити правомірність їхнього наміру. Під час приймання документів майбутньому подружжю видають «Запрошення», яке дає їм право на придбання обручок, взуття та одягу в спеціальних салонах для наречених, а також на замовлення весільної машини.

Після смерті громадянина перший обов'язок найближчих родичів – здати його паспорт. Після цього їм видають свідоцтво про смерть, потрібне для придбання труни в спеціальній крамниці речей для поховання відповідного району. Глава родини зберігає документи на два місця на цвинтарі. Загубивши документи, він втрачає і місця. Підготувавши все для поховання, найближчий родич отримує довідку, на підставі якої небіжчику призначають місце на районному цвинтарі. Визначають дозволений тип пам'ятника і родичів попереджають, що за будь-яке порушення відповідних правил пам'ятник буде демонтовано.

Отже, на кожному етапі свого життя громадянин підлягає «обробці» адміністративною машиною, яка трактує його відповідно до його соціальної функції та поширює бюрократичну стандартизацію на найінтимніші та найболючіші моменти людського життя.

Тенденція адміністративного апарату вважати людей взаємозамінними часто має трагічні наслідки.

У травні 1971 року у Вітебській області Білорусії на путівцях між Вітебськом і Полоцьком став орудувати серійний вбивця. Число жертв зростало з кожним роком, і на жовтень 1985 року їх було вже тридцять сім. Тіла вбитих жінок знаходили в кущах, лісах, на пустищах, подекуди на міських околицях. Усі жертви були задушені.

Злочинець рік за роком безперешкодно скоював свої вбивства, а міліція кожне з них розглядала як окремий випадок, аж поки у 1985 році, після виявлення тіла тридцять сьомої жертви, розслідування не доручили Миколі Ігнатовичу, старшому слідчому білоруської прокуратури. Він став читати матеріали справ з усіх нерозкритих убивств жінок у цій місцевості й дійшов висновку, що всі вони були вбиті однією людиною. Схожість цих справ була цілком очевидною. Всі жертви були знайдені задушеними поблизу малолюдних сільських шляхів, і багатьох із них бачили востаннє, коли вони сідали в машину якогось незнайомця. Чимало із цих жінок були зґвалтовані, але ознаки боротьби були відсутні, що наводило на думку про зґвалтування в непритомному стані або після смерті.

Міліція нарешті почала шукати одного вбивцю, а не різних, і характер розслідування змінився. Інформація, отримана за ці роки від свідків, вказувала на те, що вбивця був високим чоловіком міцної статури, й на 1985 рік йому було близько 40. Ігнатович став шукати людину, яка відповідала цьому описові й була спроможна вбивати жінок, починаючи від 1971 року.

Слідчі спробували порівняти паузи в серії цих убивств із періодами, коли відомі злочинці з цих місць перебували в колоніях, але це не дало результатів. Однак у 1985 році знайшовся свідок, який бачив, як одна з останніх жертв сідала в червоний «Запорожець». Ігнатович виявив півтори тисячі «Запорожців», зареєстрованих у Вітебській області, і міліція почала зупиняти ці автомобілі й перевіряти документи у водіїв. Активність міліції знервувала вбивцю, і для того, щоб її дезорієнтувати, він убив ще одну жінку в незвичний спосіб. Це сталося поблизу Вітебська, і вбивця залишив у роті жертви записку: «За зраду – смерть. Боротьба з лягавими та комуністами». Завдяки записці Ігнатович отримав зразок почерку злочинця.

Ігнатович склав мапу всіх убивств жінок у цій місцевості від 1971 року, позначивши місця, де востаннє бачили жертв. Згідно

з нею жертви або виїжджали вранці з Полоцька, або поверталися до нього ввечері з інших міст. Тепер стало очевидним, що вбивця жив неподалік Полоцька, й Ігнатович припустив, що останнє вбивство було вчинено під Вітебськом, щоби збити слідчих зі сліду. Він перевірив дані державної реєстрації автомобілів і виявив у районі Полоцька 45 власників червоних «Запорожців». Порівнюючи їх із ймовірним профілем убивці, Ігнатович зупинився на Геннадії Михасевичі – завідувачі авторемонтної майстерні в радгоспі «Двина», розташованому за два кілометри від Полоцька.

Михасевичу було 38 років, він був одружений і мав двох дітей. Він був активним комуністом і часто писав у місцевій газеті як передовий робітник. Коли слідчі завітали опитати його, сусіди були дуже здивовані. В минулому Михасевича, здавалося, не було нічого, що давало змогу пов'язати його з якимось злочином. Проте слідчі взяли зразок почерку Михасевича і виявили, що він збігається з запискою, знайденою в роті останньої жертви. Михасевича заарештували.

Впродовж чотирнадцяти років Михасевич убивав жінок на дорогах Білорусії, але жорна правосуддя теж оберталися: за його злочини було засуджено тринадцятьох осіб, дванадцятеро з них отримали тривалі терміни ув'язнення, а одного було розстріляно.

Першим із засуджених був Олександр Гарилов, заарештований у 1971 році після нелегального повернення до Вітебської області з колонії, де він відбував покарання за хуліганство. Гарилова звинуватили у першому з убивств, вчинених Михасевичем, хоч єдиний його зв'язок із жертвою полягав у тому, що він був заарештований за іншим обвинуваченням невдовзі після знайдення тіла жертви.

Гарилов погодився зізнатися в цьому вбивстві після того, як слідчий Михайло Жовнерович став погрожувати йому смертною карою. Проте в останню хвилину Гарилов почав кричати, що обвинувачення хибне, а Жовнерович – негідник. Незважаючи

на це, суд тривав далі, і зрештою Гарилова засудили до 15-ти років ув'язнення.

Двадцятидворічному робітнику Орлу теж погрожували смертною карою. Його посадили до камери, що кишіла вошами, й запевнили – якщо він не зізнається, вони з'їдять його живцем. Воші не давали йому ні спати, ні відпочивати, тож врешті-решт Орел зізнався в тому, чого не скоював.

Ще одним звинуваченим став волоцюга на прізвище Тереня, заарештований за дрібне правопорушення, вчинене ним у стані сп'яніння в той період, коли розслідували перші вбивства. Йому пообіцяли 15 років ув'язнення, якщо він визнає свою провину. Тюремні умови були для Терені звичними, а смертної кари він боявся, тому пристав на цю пропозицію. Однак на суді він раптом заявив, що нікого не вбивав. Але потім махнув рукою й повторив ту версію злочину, яку продиктували йому слідчі. Несподівано для Терені суд засудив його до смертної кари. Клопотання про пом'якшення покарання було відхилено, і Тереню розстріляли.

Терені було понад 30 років, він був родом з одного із сіл Вітебської області. Після арешту Михасевича мати Терені звернулася до одного із московських слідчих із проханням допомогти в поверненні їй останків сина. Той зателефонував до вітебської в'язниці й дізнався, що Тереню поховали в загальній могилі. Пізніше цей слідчий розповідав журналістові «Літературної газети» Ігорю Гамаюнову: «Я не міг на неї дивитися. Вона стояла там у хустці, з очами, повними сліз, і в мене завмерло серце. Я лише сказав їй: "Ваше питання ще розглядається"».

Блинова та Лужковського заарештували за вбивства їхніх коханок. Блинова було важко залякати, але Жовнерович сказав одному з міліціянтів: «Блинов хоче пити. Дайте йому напитися». Міліціянт відвів Блинова до сусідньої кімнати й завдав такого удару, що в того кров із носа потекла до рота. Після цього слідчий спитав: «Ну що, напився?»

Потім Блинова направили до психіатричної лікарні, де після кількох ін'єкцій він почав нестримно говорити. Лікарі прислуховувалися до цього бурмотіння, намагаючись почути якісь подробиці його гаданого злочину, але марно. Незважаючи на це, лікарі надали висновок, який узгоджувався з висунутим обвинуваченням.

Адамов працював водієм самоскида поблизу місця, де було виявлено тіло однієї із жертв. Його заарештували й допитували десять разів впродовж двох тижнів, перш ніж він зізнався в злочині, щоб уникнути смертної кари. Адамова засудили до 15 років ув'язнення. В колонії він намагався повіситися.

Дев'ятнадцятирічного вітебського студента Ковальова заарештували після того, як один зі свідків повідомив, що Ковальов зі своїми друзями Янченком і Пашкевичем грав у волейбол поруч із тим місцем, де було знайдено тіло останньої жертви. Ковальов отримав 15 років ув'язнення, а Янченко та Пашкевич – по 12 років.

Після затримання Михасевича Ігнатович відрядив одного зі своїх слідчих із дорученням звільнити Ковальова, який на той час провів у колонії 13 років. Коли його заарештовували, його наречена відмовилася повірити в те, що він убивця, а потім поїхала до нього в колонію під Мінськом, де вони зареєстрували шлюб, і чекала на нього 13 років, доки його не випустили.

Коли Ігнатович зайнявся цією справою, йому навіть не сказали, що було вже десять справ, фігуранти яких отримали вироки. Лише тоді, коли він почав розслідування і звернувся на додаток до матеріалів двадцяти шістьох офіційно не розкритих справ про вбивства ще й до цих десяти справ, він уявив собі справжній масштаб злочинів, вчинених цим убивцею.

На 1985 рік деякі із засуджених уже відбули свої терміни й вийшли з колоній. Одним із них був Гарилов, який відсидів десять із присуджених йому 15 років. Ігнатович запросив інформацію про нього, і йому повідомили, що Гарилов живе у Вітебську.

Ігнатович написав Гарилову і запросив його на бесіду.

Невдовзі по тому йому зателефонувала сестра Гарилова й сказала, що він не зможе приїхати. Коли Ігнатович спитав про причину, вона відповіла: «Приїздіть і самі побачите».

Ігнатович приїхав до квартири в напівзруйнованому будинку на околиці міста. На той час Гарилову було 37 років, але Ігнатович побачив перед собою старого, геть сліпого чоловіка. І хоча справжнього вбивцю на той час ще не впіймали, Ігнатович був упевнений у невинуватості Гарилова й сказав йому: «Я не можу повернути вам ні зору, ні років, дарма проведених у таборах, але я можу повернути вам чесне ім'я». Гарилов заплакав і сказав: «Поверніть принаймні чесне ім'я, щоби сусіди не вважали мене вбивцею». Батько Гарилова теж розплакався, та й сам Ігнатович ледь стримував сльози.

Зрештою Ігнатовичу вдалося звільнити шістьох осіб. Інші відсиділи свої терміни до кінця, а Тереню було страчено. Виходячи на свободу, дехто плакав, інші ж лаялися.

Більшість звільнених чоловіків змирилися зі своєю долею й поступово повернулися до звичайного життя – навіть найбільш озлоблені з них. Глушаков, який відбував термін у колонії на Крайній Півночі, сказав, що єдиним його стимулом до життя було бажання вбити Жовнеровича. Проте коли Ігнатович через півроку після звільнення Глушакова випадково зустрів його і спитав, чи він усе ще збирається вбити Жовнеровича, той відповів: «Він сам здохне. А мені треба якось життя влаштовувати».

Поєднання безпорадності людей у своїх трудових колективах із бюрократичним апаратом, який вважав їх взаємозамінними, породжувало мільйони жертв і тисячі шукачів правди. В радянському суспільстві існували закони, які давали змогу захищати окремого члена колективу, але їх не застосовували, бо судді та прокурори отримували накази від місцевих партійних органів. Через це більшість громадян не сприймали чинні закони серйозно. Проте шукачі правди не могли змиритися з розбіжностями між чинними законами та реальною практикою. Вони вирушали

до Москви, щоби домогтися виконання цих законів, але це щоразу виявлялося шляхом в нікуди.

Якби Радянський Союз справді був тією демократичною країною, яку він із себе вдавав, то ЦК КПРС, Верховна Рада СРСР, Генпрокуратура та інші органи й установи, до яких надходили скарги від громадян, були б готові захищати права людей, що зазнавали несправедливості в своїх трудових колективах. Однак шукачі правди швидко виявляли, що установи для розгляду скарг насправді є фікцією, й у багатьох випадках це відкриття давало їм перше справжнє уявлення про радянську систему.

Одного тихого літнього дня 1987 року Валентина Ромашова ввійшла до Центрального телеграфу на вулиці Горького й побачила там групу шукачів правди, які вивчали якусь статтю в газеті «Московская правда». В статті критикували такого собі Сергія Григорянца, редактора газети «Гласність» – його звинувачували у використанні державної фотокопіювальної техніки в громадських цілях.

«Де ця “Гласність”? – запитував один із шукачів правди. – Де її знайти?»

Минув тиждень, і шукачі правди отримали відповідь на своє запитання. Номер телефону редакції газети повідомили західні радіостанції. Ромашова зателефонувала туди, отримала адресу й приїхала до редакції лише для того, щоби переконатися, що з десяток інших шукачів правди її випередили.

Ромашова виросла в Горькому, а до Москви переїхала в 1979 році, приставши на пропозицію роботи в психіатричній лікарні № 27, де лікували людей, залишених своїми родичами. Заради життя в Москві вона погодилася стати лімітницею, тобто людиною, яка отримує тимчасову прописку в столиці в обмін на згоду працювати в галузях, недостатньо забезпечених робочою силою. Лімітники – дуже вразлива категорія населення, бо хоч вони й можуть за три-п’ять років отримати постійну реєстрацію, тобто

прописку, дозвіл на постійне проживання їм не гарантований. Це залежить від згоди керівника трудового колективу.

У лютому 1980 року Ромашова почала працювати в цій клініці й одразу була вражена тамтешніми умовами. Пацієнти ходили босоніж і в лахмітті, ніхто навіть не намагався чимось їх зайняти. Замість того, щоб утримувати їх у спокійному стані, застосовували психотропні засоби на кшталт галоперидолу та аміназину. В ті години, коли пацієнти не були замкнені в своїх палатах із відчиненими через погане повітря кватирками (попри мороз надворі), їх часто залучали до важкої праці, примушуючи тягати відра з водою або купи мокрої білизни. А потім їх, забруднених і виснажених, у промоклому вбранні, залишали годинами вештатися холодними коридорами.

Але ще більше, ніж ці жахливі умови, Ромашову занепокоїли ознаки корупції. Директор Олександр Чупраков мав водія та персонального кухаря, яких оплачувала лікарня, а крім того, в ній значилися працівниками люди із зарплатнею в 800 рублів на місяць, які насправді там не працювали. Водночас на шість сотень пацієнтів був лише один лікар, а кожній санітарці доводилося за зміну опікуватися ста двадцятьма хворими. Позбавлені своєчасної медичної допомоги, пацієнти лікарні мерли, наче мухи.

Ромашову дуже непокоїло те, що вона бачила, але, усвідомлюючи своє вразливе становище, вона мовчала. Однак у червні 1981 року вона з подивом дізналася, що Михайло Корсаков, головний лікар клініки, надіслав до МВС листа, в якому звинувачував Чупракова в корупції. Невдовзі було відкрито кримінальну справу, і Чупраков почав викликати до свого кабінету працівників лікарні, вимагаючи від них заяв із свідченнями проти Корсакова. Ромашовій він запропонував написати заяву з обвинуваченням Корсакова в спекуляції, але вона відмовилася.

Впродовж півроку ситуація залишалася невизначеною, аж поки після втручання Алли Нізовцевої, першого секретаря райкому партії, розслідування не було припинено. Чупраков відно-

вив свій авторитет, а Корсакову довелося звільнитися, як і фармацевту Наїрі Степановій. Пішли з клініки й інші співробітники, які разом із Ромашовою відмовилися свідчити проти Корсакова, але сама Ромашова не могла звільнитися, бо як лімітниця вона втратила би тоді право жити в Москві. Їй не було куди подітися.

Із закриттям справи життя в клініці повернулося в звичайного ритму. Приїжджали вантажівки з будматеріалами для дачі Чупракова. Деякі з пацієнток завагітніли й зробили аборт, а в одному випадку санітарки заскочили Петра Єгорова, одного з приятелів Чепракова, голим у вбиральні із психічно хворою пацієнткою.

Ромашова сумлінно виконувала свою роботу, стежила за тим, щоби пацієнти не дошкуляли один одному й були поміркованими в їжі та питті. Чупраков скоротив їй зарплатню й позбавив премій, але найбільше Ромашову тривожило те, що він може відмовитися підтвердити її московську прописку по завершенні її трудової угоди.

Нарешті, у вересні 1984-го, Чупраков викликав Ромашову до себе і заявив, що за згоду на її постійну прописку вона має дати йому хабара. «Не буде грошей – не житимеш у Москві. Згадай останні п'ять років свого життя», – сказав він. Ромашова знала, що для отримання дозволу на постійне проживання в Москві їй потрібна згода Чупракова, але відмовилася підкоритися.

Вона пішла до місцевого відділку міліції, де її прийняв Микола Новіков, завідувач паспортного столу. «Ми знаємо, що Чупраков – крадій, – сказав Новіков, – але залагоджувати ситуацію Ви маєте з ним, тільки з ним».

«Але як?»

«Як хочете, – відповів Новіков. – Але пам'ятайте – Ви не маєте жодних прав».

«Як це? У Конституції записано, що ми маємо право на працю, й ніхто не може нас його позбавити».

«Я вам ще раз кажу – у Вас немає прав, взагалі жодних».

Тим часом Чупраков став зупиняти Ромашову в коридорі

й вимагати грошей. Коли це не допомогло, він наказав їй звільнити кімнату в гуртожитку лікарні й перебратися до прохідної кімнати, розташованої між двома іншими. Коли вона відмовилася, він поселив у сусідній з нею кімнаті агресивного хулігана, а голова профспілки клініки організував мітинг, на якому мешканці гуртожитку поставили вимогу виселити Ромашову.

Двадцять п'ятого грудня 1984 року у Ромашової сплив термін реєстрації, але вона все одно відмовлялася давати хабара. У січні вона дала Чупракову свій паспорт, і він виписав її з Москви. Вісімнадцятого лютого її було звільнено в зв'язку із завершенням терміну трудової угоди.

Ромашова знала, що без реєстрації вона довго в Москві не проживе, що її можуть затримати в будь-який момент, але не хотіла змиритися з тим, що стала жертвою Чупракова. Вона вирішила шукати справедливості в різних приймальнях. Зверталася до Верховної Ради, ЦК КПРС, ВЦРПС, Генпрокуратури та Міністерства соціального забезпечення, блукаючи давно протоптаним шляхом від однієї приймальні до іншої.

Ромашова вже давно була знайома з Володимиром Ізотовим, працівником Жовтневого трамвайного депо, і він запропонував їй одружитися, щоб отримати законне право жити в столиці. Обміркувавши ситуацію, Ромашова неохоче погодилася.

Після реєстрації шлюбу Ромашова вже могла не боятися, що її зупинять на вулиці, але в неї з'явився інший клопіт. Вона оселилася в Алевтини Коцабуч, з якою раніше разом працювала в лікарні № 27, і якби стало відомо, що вона живе з Алевтиною, а не з Ізотовим, її могли вислати з Москви за укладення фіктивного шлюбу. Ця небезпека стала реальнішою, коли один із її колишніх залицяльників, Віктор Сараєв, дізнався, де вона мешкає, і став погрожувати викриттям.

Тим часом до влади прийшов Михайло Горбачов, в лютому 1986 року Ромашова вперше почула слово «перебудова» й обіцянку карати за злочини всіх, незалежно від рангу. Невже часи справді змінюються?

Але поки що вона продовжувала відвідувати приймальні різних установ. Їй часто доводилося подорожувати між Городцем, де жила її мати, та Москвою, де вона займалася своїми скаргами, існуючи на отримані від матері гроші. Врешті-решт Ромашова посварилася з Коцабуч і, не маючи бажання переїжджати до Ізотова, стала жити на вокзалах. Тоді з усіх офіційних трибун лунало слово «перебудова», і проголошували боротьбу з хабарництвом. Але ніхто, здавалося, не збирався щось робити з конкретними випадками хабарництва.

Сцени, що розігрувалися в приймальнях, вражали своїм сюрреалізмом. Оскільки газети рясніли детальними викриттями хабарництва та корупції, шукачі правди приїжджали до столиці, сповнені надій, але наражалися на брутальне й зневажливе ставлення до себе і своїх скарг. У приймальні редакції «Известий» із шукачів правди взагалі глузували через їхню довірливість до прочитаного в пресі.

Генеральний прокурор повідомив Ромашовій, що її скаргу на здирництво розглянуто й визнано необґрунтованою, хоча в лікарні було добре відомо про намагання Чупракова добитися від неї хабара. У ВЦРПС заявили, що для відновлення Ромашової на колишній роботі немає підстав, хоч у випадках здирництва навіть лімітники мали право на захист профспілок. Жінка в редакції часопису «Человек и закон» сказала Ромашовій: «Якщо Ви лімітниця, то до Вас поставилися належним чином. Мета нашого часопису – не допомагати окремим людям, а роз'яснювати радянські закони».

Інші радянські газети не зацікавилися справою Ромашової. Певне співчуття виявило лише Центральне телебачення. Його співробітники порадили жінці відмовитися від боротьби й залишити це питання на совісті правоохоронних органів.

Більше року Ромашова подавала свої клопотання, аж поки в Московському міськкомі партії її не прийняв посадовець на прізвище Тропін. Він повідомив їй, що вивчив її скарги за допомогою «спеціальних методів» і встановив, що жодного злочину

проти неї вчинено не було. А ще сказав, що Наїри Степанової, яку Ромашова згадувала в своїй заяві, не існує.

«Вибачте, – сказала Ромашова, – але ж вона ще не померла. І якщо Ви розповідатимете мені, що її не існує, розмовляти з Вами далі немає сенсу».

«Тоді до побачення», – сказав Тропін, вочевидь радий завершити бесіду.

Ромашова намагалася збагнути, що відбувається в країні. Їй здавалося очевидним, що влада хоче змін, але поки що вона бачила, що всіх хабарників і шахраїв, як і раніше, захищають їхні партійні зв'язки.

А тим часом Ромашова отримала звістку, що Сараєв повідомив міліції про те, що вона не живе разом із Ізотовим. Сараєв знав про її конфлікт у 27-й лікарні, і колишні колеги сказали їй, що він зробив Чупракова своїм союзником.

Незабаром після того до квартири Ізотова надійшла повістка для Ромашової, і їй довелося йти до начальника міліції. Він спитав її, чи живе вона зі своїм чоловіком і чи є між ними статеві стосунки. «Я впевнений, що немає», – сказав він.

«Поводьтеся пристойно, – відповіла Ромашова, – й не лізьте людям у душу своїми чоботами».

Врешті-решт Ромашова склала докупи всі отримані нею відповіді й вирішила піти з ними до Верховної Ради, щоби показати, яка «перебудова» відбувається в країні. Коли вона прийшла на Центральний телеграф, щоби написати нову заяву, до неї підійшла інша шукачка правди й спитала, куди вона збирається йти зі своєю скаргою. Ромашова відповіла, що до Верховної Ради, й тоді жінка сказала: «Не ходіть туди сама. Вони витягають людей звідти й відвозять до психіатричних лікарень. Якщо підете, беріть когось із собою».

Ромашова вирішила не ходити. Після багатьох років роботи у психлікарні вона знала, що може статися там із радянським громадянином, і ризик бути схопленою й підданою примусовому лікуванню вважала цілком реальним.

Зрештою Ромашова почала відчувати втому від своїх невпинних пошуків справедливості. Адже вона була цілком занурена у боротьбу за свої права, тижнями жила на вокзалах, виснажувала себе писанням заяв і скарг, билася за посади – і все дарма. Врешті-решт Ромашова дійшла висновку, що єдина надія – це звернутися до ООН. Від іншого шукача правди вона довідалася, що на вулиці Луначарського є представництво ООН.

Ромашова пішла туди й побачила, що співробітники представництва – радянські громадяни. І все ж таки вона віддала їм свого листа. Вона не очікувала негайної відповіді, тож поїхала до матері в Городець, щоби провести там літо. А коли повернулася до Москви, на пошті, у відділі «до запитання», на неї чекав лист із ООН. Там було написано, що ООН не має повноважень для розгляду її справи, і містилася порада звернутися до відповідних радянських органів.

Після цієї відповіді Ромашова зрозуміла, що її справа безнадійна. Але перш ніж зайнятися чимось іншим, вона пішла на Центральний телеграф, де випадково зустріла групу шукачів правди, які вивчали статтю в газеті «Московская правда» зі згадкою про якийсь новий «неофіційний» журнал. Ця звістка про незалежний журнал стала променем надії.

Ромашова розповіла свою історію редакторам «Гласності», й вони опублікували її в 16-му випуску часопису. Вона знову стала відвідувати приймальні різних установ і помітила певні зміни.

Лібералізація країни нарешті дісталася й цих приймалень, і на початку 1988 року міліція вже не хапала людей і не доправляла їх до психіатричних лікарень. Одного дня подруга Ромашової взяла її з собою на зустріч із однією шукачкою правди – Катериною Арсеньєвою, яка збирала підписи під петицією з протестом проти несерйозного ставлення органів влади до скарг. За лічені тижні їй вдалося зібрати п’ятсот підписів.

Ромашова теж поставила свій підпис під петицією, а за кілька днів приєдналася до демонстрації шукачів правди біля Ради Міністрів. Один із посадовців погодився організувати їм потріб-

ні зустрічі, вони відбулися наступного дня, і чиновники, на подив шукачів правди, виявилися дуже лагідними.

Однак минали тижні, а від Ради Міністрів не надходило жодних звісток. Нарешті Ромашова отримала листівку з повідомленням, що її скаргу розглянуто й визнано безпідставною. Аналогічні листівки були отримані й рештою учасників тієї демонстрації. Після цієї невдачі з пошуком справедливості в Раді Міністрів Ромашова вирішила зробити конче потрібний їй перепочинок.

Проте 16 жовтня вона отримала повістку до суду. Сараєв не припинив бомбардувати офіційні установи листами, в яких наполягав на фіктивності шлюбу Ромашової, й органи, які виявили так мало цікавості до її обвинувачень Чупракова у здирництві, дуже охоче зайнялися дослідженням підозри в укладенні фіктивного шлюбу заради прописки у Москві.

Одного ранку Ізотов зустрів Ромашову в редакції «Гласності» й попередив, що міліція приходила по неї до його квартири й що її оголошено у всесоюзний розшук. Після цього Ромашова припинила свої намагання знайти справедливість у приймальнях державних установ.

Боротьба Ромашової за справедливість була справою принциповою, але тепер вона зіткнулася з безпосередньою загрозою. У листопаді Ждановський районний суд визнав її шлюб недійсним. Вона звернулася до міського суду, який повернув справу до районного. Ізотов написав заяву, в якій наполягав на законності шлюбу з Ромашовою. Однак районний суд проігнорував цю заяву і став готувати розгляд справи та наступне ймовірне вислання Ромашової з Москви.

Одного березневого дня 1981 року Надія Мартова працювала за в'язальною машиною на трикотажній фабриці «Дніпрянка» в Дніпропетровську, коли біля неї зупинилася одна з колег і сказала, що її викликають до актової зали, де проходить засідання профкому фабрики.

Мартова підвелася й пішла довгим коридором до актової зали, де на неї чекали керівники фабрики, включно з директоркою Ольгою Федоровою та головою профкому Всеволодом Рясуєм. Шість років тому Мартова стала об'єктом цькування на фабриці через те, що наполягала на своєму праві на велику окрему квартиру як мати чотирьох дітей.

Коли Мартова сіла, Федорова повідомила, що отримала листа з облради з проханням дати Мартовій квартиру. «Я розглянула таку можливість, – сказала вона, – але не збираюся цього робити, бо Мартова – злодійка й постійно пише скарги. Через неї ми не можемо працювати. Мартову треба звільнити, а не квартиру їй давати».

Наступним виступив Рясуй. «Мартова має право на велику квартиру, – сказав він. – У неї велика сім'я, а син служить у Радянській Армії. Але ми не дамо їй квартиру, бо вона весь час скаржиться. У Польщі зараз страйки, люди там не хочуть працювати. У нас тут теж є такі люди, й ми не терпітимемо їх. Ми їх позбуватимемося».

Це обвинувачення Мартової стало підсумком тривалого процесу її зусиль покращити свої житлові умови. Невдовзі після того, як вона почала працювати в'язальницею на фабриці «Дніпрянка», директор Борис Чернявський сказав Мартовій, що виділену фабриці чотирикімнатну квартиру буде надано їй. На той час вона з дітьми та другим чоловіком, шахтарем на пенсії Василем Ситих, жили в двох крихітних кімнатах із кухнею. Проте незабаром після цієї розмови Чернявський звільнився, й директором стала його колишня коханка Федорова.

Минав місяць за місяцем, а Мартова нічого не чула про обіцяну квартиру. Вона стала звертатися з цим питанням до профкому підприємства, але там від неї щоразу відкараскувалися. Тоді вона вирішила зайти до міськради Дніпропетровська і там довідалася, що квартиру вже передано фабриці.

Ця новина дуже занепокоїла Мартову. Якщо квартиру було передано фабриці, її мали надати їй, тож вона запідозрила, що

квартиру забрав хтось інший. І скоро від однієї з робітниць Мартова почула, що квартиру привласнила Федорова.

Мартову охопило почуття безпорадності. І все ж таки вона пішла до Федорової. Намагаючись стримувати емоції, вона сказала директорці, що квартира призначалася їй як матері великої родини. Втім, на Федорову це не справило враження. «А хто винний, – спитала вона, – що ви народжуєте стільки дітей, примножуючи бідність у Радянському Союзі?»

Мартова стала розмірковувати, що робити далі. Шестеро осіб не могли вічно жити в двох кімнатках, але вона побоювалася помсти Федорової в разі спроби відстояти свої права. Схоже було, що єдина надія – це спробувати вирішити питання за межами підприємства, можливо – в якійсь загальносоюзній установі в Москві, але Мартова не мала жодного уявлення, чи буде таке звернення за справедливістю успішним.

Ще кілька місяців Мартова зважувала, чим може для неї обернутися виклик, кинутий Федоровій, і врешті-решт вирішила шукати справедливості в Москві. Остаточно переконав її досвід іншої в'язальниці, Тетяни Уразбаєвої.

Уразбаєва була однією з тих, хто допомагав будувати фабрику «Дніпрянка». Вона найнялася на будівництво в 1969 році, і їй пообіцяли, що вона однією з перших отримає окрему квартиру. Проте коли вона вже почала працювати швачкою на фабриці, то виявила, що офіційна черга на квартири не дотримується. Уразбаєва поїхала до Москви й поскаржилася в Міністерство легкої промисловості. Міністерство відрядило комісію для перевірки ситуації, внаслідок якої робітники одержали перемогу над адміністрацією (що було рідкісним випадком), й певна кількість робітників, включно з Уразбаєвою, отримали квартири.

Мартова знала, що успіх Уразбаєвою був радше винятком, але за кілька тижнів після розмови з Федоровою вона взяла відпустку за свій рахунок і вирушила до Москви.

Куди йти в столиці, вона собі не уявляла, але врешті-решт вирішила піти до Міністерства оборони, бо один із її синів саме

почав служити в армії. У приймальні вона пояснила зміст своєї скарги, і її провели до сусіднього кабінету, де вона з великим здивуванням побачила Дмитра Устинова, міністра оборони СРСР. Мартова розповіла йому свою історію, й він пообіцяв надіслати запит до місцевих органів влади в Дніпропетровську, засвідчивши таким чином зацікавленість міністерства в цій справі.

Мартова повернулася додому, але вже незабаром виявила, що запит міністерства оборони лише розлютив керівництво фабрики. Одного вечора, коли вона виходила з фабрики після другої зміни, її зупинив охоронець і попросив показати сумку. За кілька днів після того її викликали до місцевої міліції, де сказали, що в її сумці було виявлено рулон вкраденої тканини.

Впродовж наступних восьми місяців слідча районної прокуратури й приятелька Федорової Журавльова щодня викликала Мартову телефоном до відділення міліції та вимагала зізнатися в крадіжці тканини.

Розслідування відбирало в Мартової весь вільний час. Справу було закрито лише після того, як вона поскаржилася Генпрокурору СРСР. Обласна прокуратура перевірила дії Журавльової і відсторонила її.

Потім Мартова стала писати посадовцям Дніпропетровської області листи з проханням надати обіцяну квартиру. Вона зверталася до профспілок, до міськради та партійних організацій, однак швидко переконалася, що бореться зі справжньою місцевою мафією.

За законом, при визначенні права Мартової на більшу квартиру мали враховувати всіх чотирьох її дітей, попри те, що один із синів служив в армії, а інший вчився в Одесі. Проте в кожній установі Дніпропетровської області їй казали, що вона не має права на велику квартиру, бо має лише двох дітей. Мартова швидко зрозуміла, що місцеві чиновники просто телефонують один одному, змовляються й повторюють одне й те саме.

Минав час, і напруга цієї боротьби стала позначатися на чоловікові Мартової Василі Ситих: він став апатичним, вони з

Мартовою сварилися через речі, які до того ніколи не були для них важливими. Діти жили своїм життям, він – своїм, і одного разу, повернувшись додому з роботи, Мартова виявила, що Ситих пішов.

Ця подія дуже пригнітила Мартову. І все ж таки вона вирішила продовжувати свою боротьбу. Вона знайшла підтримку в Уразбаєвої, яка не лише підбадьорювала її, а і часто реально підтримувала, підписуючи скарги разом із Мартовою.

Минали роки, й Мартова стала звичною фігурою в приймальнях Дніпропетровської міськради та ради профспілок, але із часом її зусилля набули суто ритуального характеру. До її квартири вселилася Федорова, й Мартова втратила будь-яку надію.

Проте в грудні 1980 року сталося дещо несподіване. У відповідь на одне з клопотань Мартової голова Дніпропетровської облради Володимир Бойко призначив комісію для розгляду її скарги, й ця комісія, на її подив, дійшла висновку, що вона має право на велику квартиру.

Це рішення було першою позитивною офіційною відповіддю за п’ять років, і воно сповнило Мартову надією. Але насправді воно лише підготувало ґрунт для остаточної конфронтації з Федоровою.

Доки Мартова боролася сама, Федорова могла цим не перейматися. Але тепер, коли її підтримав Бойко, все змінилося. Як голова Дніпропетровської облради Бойко міг віддати перевагу дотриманню законності, і, якби він ухвалив рішення про право Мартової як матері великої сім’ї на більшу квартиру, це було б визнанням того факту, що їй було відмовлено в цій квартирі незаконно й за це хтось має буде покараний – можливо, Рясуй і сама Федорова.

Перша ознака того, що Федорова готується до рішучих дій проти «дисидентів» в очолюваному нею колективі, з’явилася 22 січня 1981 року, коли Мартова та Уразбаєва прийшли на роботу. Бригадирка скликала робітниць і оголосила, що від рулону тканини було відрізано шматок.

Крадіжки не були чимось незвичайним на фабриці, але таких публічних оголошень досі не практикували. Впродовж наступних двох тижнів усі бурхливо обговорювали, що буде далі. Шостого лютого Уразбаєву викликали на допит щодо крадіжки тканини, й вона побачила в ролі слідчого Журавльову, яку відновили на посаді. Після допиту Уразбаєвій дозволили піти, але 18 лютого на фабриці відбулися загальні збори, на яких Журавльова звинуватила Уразбаєву в крадіжці.

«Вона винна, – сказала Валентина Тальян, начальниця Уразбаєвої. – Вона краде щодня».

Двадцятого лютого, в атмосфері зростання напруги, Журавльова вдерлася до цеху в супроводі двох жінок у важких пальтах. Жінки підбігли до Уразбаєвої, а Журавльова гримнула: «Хапайте її!» Уразбаєва закричала, вирвалася від жінок і вибігла з цеху.

Журавльова поквапилася до телефону, щоби викликати міліцію, й Уразбаєва побігла до виходу з фабрики. Але там охоронець крикнув їй: «Ховайся! Вони оточили фабрику!» Жінка побігла в протилежному напрямку, зрештою сховавшись десь на території фабрики, яка все ще добудовувалася. Мартова тим часом одяглася й залишила фабрику через головний вихід. Але коли вона опинилася на вулиці, її схопили міліціянти й силоміць посадили до машини.

Мартову відвезли до відділення міліції, де вона побачила тих самих двох жінок, що намагалися схопити Уразбаєву, й помітила, що під верхнім одягом у них білі халати.

Один із міліціянтів відвів Мартову до Журавльової. «Ви мені не потрібні, – сказала та. – Мені потрібна Уразбаєва. Ви тут як свідок і маєте підписатися під заявою, що бачили, як вона відрізала шмат тканини».

«Я не підписуватиму, – сказала Мартова. – Я відмовляюся підписуватися під брехнею».

«Потім підпишете, – відповіла Журавльова. – Ми Вас приму-

симо. А що стосується Уразбаєвої, то її заберуть до психлікарні, бо вона божевільна».

О 15-й годині, коли на фабриці завершилася перша зміна, Уразбаєва вибралася зі своєї схованки й пішла на квартиру до Мартової, куди невдовзі повернулася й вона сама. Обидві жінки були приголомшені. Вони розуміли, що лише втеча Уразбаєвої допомогла їй (а може, і їм обом) уникнути запроторення до психіатричної лікарні. Але вони не знали, що робити далі, й зрештою вирішили, що їм нічого не залишається, як продовжувати ходити на роботу.

Впродовж наступних кількох днів на фабриці панував підозрілий спокій. Але 9 березня було здійснено другу спробу затримати Уразбаєву. Того дня міліцейська машина чекала біля дверей фабрики. О 15-й годині, коли Уразбаєва виходила з роботи, троє чоловіків схопили її під руки й відвезли до приміщення, що охоронялося, а потім пішли заарештовувати Мартову.

Саме в цей час вдома у Мартової перебував її син Станіслав, який приїхав із армії у відпустку. Уразбаєва, на кілька хвилин залишившись в кімнаті сама, скористалася цією нагодою, щоби зателефонувати Станіславу і попросити його прийти до міліції. Коли охоронці виявили це, вони вимкнули всю телефонну мережу фабрики.

Коли Мартова прийшла на другу зміну, її затримала міліція, і їх із Уразбаєвою привезли до відділення, на допит до Журавльової. Однак під час допиту Уразбаєва розчинила навстіж двері кімнати й побачила сина Мартової, який щойно приїхав до відділення. «Стасик! Стасик!» – вигукнула вона.

Зрозумівши, що це син Мартової, Журавльова відпустила жінок. Втім, ця друга невдала спроба затримання не заспокоїла їхніх нервів. Одинадцятого березня Станіслав повернувся до своєї військової частини, й майже негайно переслідування почалися знову. Мартову викликали на засідання профкому, де Федорова оголосила її злодійкою. Мартова спитала, коли їй повідомлять

письмово, що вона злодійка й тому не отримає квартири. Їй сказали, що вона довідається про це 16 чи 17 березня.

Ситуація стала критичною. Міліцейські машини щодня чергували біля фабрики, й Мартова боялася, що їх із Уразбаєвою заберуть до психлікарні або ж Федорова замовить її вбивство, щоби позбутися Бойка й раз назавжди вирішити це квартирне питання. Взагалі найімовірнішою здавалася перспектива опинитися в психіатричній лікарні.

Мартова та Уразбаєва вирішили не чекати, поки їх схоплять. Вони поїхали до Москви – шукати допомоги в приймальнях. Прибувши до столиці, жінки пішли до приймальні ЦК КПРС, де були прийняті Рудаковим, який розмовляв із ними три години й виглядав співчутливим. Він зателефонував до Дніпропетровського міськкому партії та сказав: «Скільки це може тривати? Зробіть щось, інакше ми відрядимо комісію».

Насправді Мартова та Уразбаєва не дуже повірили в запевнення Рудакова, але в них не було грошей, щоби залишатися в Москві, тож 6 квітня вони повернулися до Дніпропетровська.

Щоби позбутися Мартової та Уразбаєвої, Федоровій була потрібна лише підстава для їхнього звільнення з фабрики, й коли жінки втекли з Дніпропетровська, щоб не потрапити до психлікарні, їхня самовільна відсутність на роботі дала Федоровій таку підставу.

Чотирнадцятого квітня обом жінкам було наказано наступного дня з'явитися на засідання профкому, де мало розглядатися питання про їхнє звільнення.

Мартова та Уразбаєва не вийшли на роботу. Вони знали, що за їхньої відсутності їх не можуть звільнити. Тим часом вони обмірковували, куди звернутися по допомогу і зрештою вирішили піти до Бойка.

Щойно вони зайшли до приймальні обкому, як зі свого кабінету вийшов Бойко. Мартова кинулася до нього. «Мене до вас не пускають», – сказала вона. Але Бойко, впізнавши її, відвернувся.

Тепер Мартова зневірилася й у Бойку. Вона зрозуміла, що він

не збирається кидати виклик усій місцевій партійній мафії через правове питання. Вони з Уразбаєвою втратили будь-яку надію й у відчаї вирішили знову поїхати до Москви.

Проте цього разу вони дали собі слово зустрітися з іноземними журналістами, й під час цього їхнього останнього перебування в Москві мене і познайомили з ними – просто біля мого офісу на Кутузовському проспекті. Назагал Мартова та Уразбаєва провели в Москві три тижні, але не домоглись успіху в приймальнях, і їхні поїздки почали втрачати сенс, тим більше, що обом жінкам доводилося утримувати сім'ї, і вони не мали, на що жити.

Пізніше я зустрівся з ними на квартирі когось із віддалених родичів Уразбаєвої, і жінки розповіли мені свою історію. Я мало чим міг їм допомогти, і врешті-решт їм не залишилося нічого, як повернутися до Дніпропетровська й фабрики «Дніпрянка», де їх через короткий час звільнили. Потім вони розповідали мені по телефону, що зверталися до суду Індустріального району, де розташована фабрика, але суд відмовився розглядати їхню справу.

Ця історія двох жінок переривається на тому, що їм довелося здавати свої речі до ломбарду, щоб якось вижити. До Москви вони більше не приїжджали, а на мої дзвінки не відповідали, тож їхня подальша доля невідома.

Одного тихого весняного дня Петро Резниченко ввійшов до контори птахофабрики в Первомайському – селищі, розташованому за 60 кілометрів від Одеси, та вручив начальниці відділу кадрів своє призначення на роботу, видане одним із райкомів партії в Одесі. Резниченку була потрібна робота, і, зважаючи на поданий ним документ, жінка не могла відмовити йому в прийомі, хоча вираз її обличчя ясно свідчив про те, що їй хочеться саме цього.

Кадровичка сказала Резниченку, що він не може розпочати роботу без інструктажу з техніки безпеки, а відповідальний за це інженер зараз у від'їзді. А доки він не почав працювати, він не може оселитися в гуртожитку. За цих обставин Резниченку

нічого не залишалося, як байдикувати цілий тиждень, ночуючи в полі. Коли повернувся інженер, він підписав Резниченку документи без жодного інструктажу. «Правила вивчиш під час роботи», – сказав він.

Коли Резниченко повернувся до відділу кадрів із підписаними документами, жінка спитала його: «А де фото для перепустки?»

«У мене немає фото», – сказав Резниченко.

«Тоді вам треба поїхати до Одеси й сфотографуватися». Резниченко втратив самовладання. Впродовж семи днів він чекав на повернення інженера, і за весь цей час кадровичка жодного разу не згадала, що потрібна фотографія. «Слухайте, Ви! – сказав він. – Ви безграмотна й бездушна жінка!» Та теж розлютилася: «Ви тут не працюватимете, хоч би там що!»

І все ж таки коли Резниченко повернувся з Одеси з фотографіями, помічниця кадровички оформила його на роботу, й він отримав місце в гуртожитку, тож тепер мав притулок.

Його поставили працювати на конвеєр, який збирав яйця з курячих кліток і доправляв до пункту збору. Проте Резниченко помітив, що в шістьох клітках бракує дротяної сітки для утримання яєць, і вони падають на підлогу. Наприкінці дня на підлозі утворився товстий шар розбитих яєць. Коли Резниченко спитав бригадира, чому ніхто не відремонтував сітки, той наказав йому прибрати яйця з підлоги.

«Може, полагодите клітки?» – натякнув Резниченко.

«У мене поперек болить», – відповів бригадир.

«А за що Вам платять? – спитав Резниченко. – За доноси чи просто за підлабузництво?»

Наступного дня Резниченко сам полагодив клітки в своїй робочій зоні, а пізніше, під враженням катастрофи з яйцями, заговорив із іншими робітниками про різницю між СРСР і США.

«В капіталістичному світі жоден бос не став би тримати на роботі таких працівників, – сказав він. – А тут варто показати себе підлабузником, і тебе тримають – за рахунок мене та всіх решти».

«А що тобі відомо про капіталістичний світ?» – спитав один із молодих робітників. Резниченко запитав його, скільки він заробляє. Той відповів, що 130 рублів. «В Америці, – сказав Резниченко, – ти заробляв би від двох із половиною до трьох тисяч доларів. А тепер поміркуй, що ти можеш купити на рубль і що – на долар».

Робітники, схоже, були вражені.

«За відповідями на всі запитання просто звертайтеся до мене», – сказав Резниченко.

На четвертий день роботи Резниченка на птахофабриці головний механік Ігнатьєв, побачивши його, почав гримати: «Ти чого тут командуєш?»

У своїй зоні Резниченко полагодив клітки, але в інших секціях, по всьому цеху, яйця продовжували падати на підлогу й розбиватися. Він підвів механіка до купи розбитих яєць на підлозі: «Подивіться на це».

«Забирайся геть із цеху!» – несамовито заволав Ігнатьєв.

Резниченку не залишалося нічого іншого, як залишити фабрику й повернутися до гуртожитку. Ввечері під його двері підсунули записку з наказом з'явитися наступного ранку на комісію птахофабрики. Вранці він постав перед комісією, очолюваною заступником директора, який спитав Резниченка, чому він залишив роботу. Той відповів, що так наказав йому Ігнатьєв, і описав, що сталося після того, як він показав Ігнатьєву розбиті яйця на підлозі.

Заступник директора оголосив Резниченку, що його звільнено.

«Раз так, – сказав Резниченко, – я спробую знайти справедливість через суд».

«Вперед. Я звільнив сотні таких, як ти, й нічого не сталося».

Резниченка охопив відчай, але незабаром він довідався, що профком не давав згоди на його звільнення, що робило його незаконним. Він звернувся до районного суду, і той прийняв його справу до розгляду. Однак заступник директора фабрики нака-

зав Резниченку залишити гуртожиток. Насправді він мав право залишатися там, поки розглядається його справа, але адміністрація стежила за входом до гуртожитку й неодноразово намагалася не пустити туди Резниченка. Врешті-решт він вирішив піти з гуртожитку й тепер знав, що не зможе з'явитися на слухання своєї справи до суду, бо не отримає листівку з датою судового засідання, надіслану на адресу гуртожитку.

Резниченко вирішив поїхати шукати справедливості до Москви. Спочатку він прийшов до Верховної Ради. Один із тамтешніх чиновників, Федір Давидов, сказав, що направить скаргу Резниченка прокурору Одеської області, й порадив йому повернутися до птахофабрики та гуртожитку.

Проте коли Резниченко повернувся, начальство, як він і очікував, не пустило його до гуртожитку. День судового засідання вже минув. Резниченко пішов до місцевого прокурора, й той сказав, що судову справу буде поновлено, якщо він пояснить, чому не з'явився до суду.

Знову переночувавши в полі, Резниченко звернувся до Обласного управління юстиції, де був прийнятий співробітником на прізвище Коровкін, і розповів, що йому було наказано пояснити свою відсутність у суді. «Правильно, – відповів Коровкін, – якщо у Вас була для цього поважна причина, ми призначимо ще одне слухання».

Резниченко розповів Коровкіну, що був у Москві й обговорював свою справу зі службовцем Верховної Ради в той час, коли на адресу гуртожитку прийшла повістка. Але Коровкін ніби й не чув його. «Назвіть поважну причину, чому не були в суді, й ми її вивчимо», – сказав він. Резниченко попросив дати йому документальне підтвердження щойно сказаного.

«Я не дам Вам ніякого документа», – сказав Коровкін.

Тут Резниченко зрозумів, що в Одесі ніхто не збирається надавати йому жодної допомоги, тому залишив кабінет Коровкіна і знову вирушив до Москви. Цього разу у Верховній Раді його прийняв Совков, який замінив на посаді Давидова.

«Хто приймав Вас в Одеському управлінні юстиції?» – спитав Совков.

«Коровкін, начальник», – відповів Резниченко.

Совков зателефонував до Одеси й спитав Коровкіна про справу Резниченка. Нетерпляче вислухавши явні заперечення з того боку, він нарешті вигукнув: «Розгляньте справи!» І, кинувши слухавку, наказав Резниченку повертатися до Одеси.

В Одесі Резниченку довелося переночувати на вокзалі, а вранці він пішов на прийом до Коровкіна. Однак цього разу Коровкін сказав йому, що його справу вже переглянули й вирішили, що звільнення було виправданим. Як таке рішення могло бути ухвалене без судового засідання, залишилося для Резниченка таємницею. Він знову поїхав до Москви і знову був прийнятий Совковим.

Совков проглянув подані Резниченком документи й побубонів пальцями по столу.

«Вам що – подобається їздити до Москви?» – спитав він нарешті.

«Мені що – пику вам натовкти?» – не витримав Резниченко.

Совков відкинувся в кріслі й натиснув кнопку. Майже негайно відчинилися двері й ввійшов міліціянт. Тоді Совков додзвонився до Одеси й істерично закричав: «Я сказав, проведіть засідання суду!» Потім повернувся до Резниченка: «Їдьте до Одеси!»

Але цього разу Резниченко до Одеси не повернувся. Вийшовши з приймальні, він побачив на лавці навпроти двох осіб. Це були Віра Травкіна, що працювала в газетному кіоску в Києві, та інженер із Ташкента.

«Ви так сміливо розмовляли, – сказала Віра (вони з інженером усе чули крізь двері). – Ми були вражені. Як це Ви не боїтесь отак із ними говорити?»

«Вовків боятися – в ліс не ходити», – відповів Резниченко.

Травкіна пошепки сказала: «Послухайте, тут створюють організацію». І дала Резниченкові ім'я – Валентин Поплавський –

та адресу в Климовську. Резниченко поїхав електричкою до Климовська, зустрівся там із Поплавським, і той розповів про організацію, яка захищатиме права трудящих. Він запропонував Резниченку зустрітися, якщо той хоче, наступного дня біля станції метро на «Пушкінській площі» о 9-й годині ранку.

Вони зустрілися о призначеній годині й попрямували до станції «Кузнецький міст», що неподалік від будівлі КДБ на площі Дзержинського. Резниченко побачив групку людей, в яких одразу розпізнав шукачів правди – за рішучим виразом обличчя та провінційним одягом. Серед них був один чоловік, який вирізнявся впевненою, діловою поведінкою. Це був Володимир Клебанов, шахтар із Макіївки.

Резниченко розповів свою історію, і Клебанов спитав, чи зацікавлений він приєднатися до цієї групи, мета якої – робота з подібними скаргами. Якщо їхні вимоги не будуть виконані, вони створять незалежну профспілку й організують прес-конференцію для іноземних журналістів. Якщо й це не допоможе, вони вимагатимуть колективного виходу з громадянства СРСР у зв'язку з тим, що не мають прав радянського громадянина.

На Резниченка Клебанов одразу справив велике враження. Ідея організувати незалежну профспілку здалася йому чудовою. Він сказав, що хоче долучитися. Клебанов привітав його зі вступом до групи й сказав, що завданням номер один буде організація колективних листів. Разом із іншими членами групи Резниченко почав складати листи та документи, в тому числі скарги до газет «Правда» та «Известия», популярних журналів «Огонек» і «Человек и закон», до ЦК КПРС, Генеральної прокуратури та Верховної Ради СРСР.

Члени групи зустрічалися щоранку о 9-й годині на вулиці Горького, біля Центрального телеграфу. Резниченко та інші почали також встановлювати перші контакти з іноземними журналістами, в тому числі зі мною та Гелом Пайпером із газети *Baltimore Sun*.

Емісари групи відвідували вокзали та приймальні, швидко збираючи потрібні підписи. Після місяців, а подекуди й років розчарувань, члени групи нарешті почали відчувати, що є якась надія.

Органи влади не відповідали на колективні клопотання, тож зрештою була призначена дата прес-конференції, і ми з Гелом і Девідом Шіплером із *New York Times* зустрілися з Клебановим і Поплавським у центрі Москви. Разом з іншими членами групи ми поїхали на метро до станції «Текстильники» на околиці Москви, й там, у квартирі в одному з будинків поблизу, на нас чекала решта групи Клебанова.

Клебанов розповів про свій досвід. У 1968 році, ставши старшим майстром зміни на шахті ім. Бажанова, він почав відмовлятися відряджати гірників до шахти за відсутності чи несправності засобів безпеки. Результатом цього стали утиски адміністрації шахти.

Поплавський раніше очолював адміністративно-господарський відділ на заводі залізобетонних конструкцій у Климовську, і був звільнений за відмову вписати догану в трудову книжку робітниці, яка протестувала проти використання коштів підприємства для пияцтва.

Анатолій Позняков працював у Москві слюсарем-замочником за 75 рублів на місяць. Коли він попросив про підвищення зарплатні, йому сказали, що його доля – «їсти зі свинячого корита». Він продовжував наполягати на своєму, і тоді його звільнили з роботи, й тепер йому доводиться жити на пенсію напівінваліда в розмірі 21 рубль на місяць.

Надія Куракіна розповіла, що пропрацювала 25 років в одному волгоградському ресторані. Дирекція регулярно відраховувала у неї та інших офіціанток певні суми зі зарплатні нібито за розбитий посуд, а потім замовляла новий для самої себе. В 1975 році Куракіна прилюдно висловила протест проти цієї практики, й була звільнена «за прогули».

Прес-конференція тривала до пізнього вечора. Резниченко не виступав, але його справу було викладено в документах групи.

Приблизно за тиждень після прес-конференції Клебанова затримали на вулиці й доправили до відділення міліції біля Пушкінської площі. Звідти двоє співробітників КДБ відвезли його на Курський вокзал і посадили на потяг до Донецька в супроводі двох міліціянтів. В управлінні КДБ в Донецьку Клебанову сказали, що його конфлікт із начальством шахти в Макіївці буде врегульовано. Його попросили тільки не повертатися до Москви. Клебанов погодився, і його відпустили, хоча двоє співробітників КДБ пішли за ним. Через якийсь час Клебанову вдалося вислизнути з-під нагляду й утекти до сусіднього міста, а за два дні він з'явився в Москві перед Центральним телеграфом.

У січні Клебанов скликав ще одну прес-конференцію, на якій оголосив про офіційне створення Незалежної вільної профспілки. На цей момент група зібрала підписи 70 людей, готових вступити в нову профспілку, і знайшла чималу підтримку в приймальнях – навіть тих, хто боявся.

Звістка про створення нової профспілки поширилася країною завдяки західним радіостанціям, і Клебанову почали надходити сотні листів до запитання на ім'я К-9.

Однак на цей час КДБ вже розпочав арешти. Двадцятого січня Резниченко сидів на Київському вокзалі та їв хліб із салом на розстеленій газеті «Правда», коли помітив двох міліціянтів, що йшли просто до нього. Вони перевірили його документи, а потім заарештували й доправили до Люблінського спецізолятору, де в камерах було набито по двадцять осіб. Через три тижні Резниченка відвезли назад на Київський вокзал і далі, під охороною, звичайним пасажирським потягом доправили до Одеси.

Коли потяг о 17-й годині прибув до Одеси, співробітники КДБ супроводили Резниченка до птахофабрики, де йому дозволили працювати, але не дали ліжка в гуртожитку. Три дні він

спав там на одному ліжку з приятелем, а на четвертий продав свого годинника й повернувся до Москви.

У Москві Резниченко поїхав на Курський вокзал, а звідти електричкою – до Климовська, де сподівався знайти Поплавського. Проте коли він вийшов із електрички в Климовську, то побачив на платформі Варвару Кучеренко, члена їхньої групи. Вона сказала, що їй дали можливість повернутися на консервну фабрику в Махачкалі, де вона працювала, і стала переконувати Резниченка залишити цей рух. Проте він відмовився її слухати. Він знайшов Поплавського й дізнався від нього, що Клебанова в лютому заарештували.

Оскільки Клебанов опинився за ґратами, Резниченко з Поплавським стали відповідати на листи до Клебанова, що надходили на К-9. Працюючи поодинці, вони шукали нових учасників руху. Резниченко вишукував на вокзалах у натовпі чоловіків зі стиснутими кулаками або заплаканих жінок. Спочатку в профспілці було сімдесят осіб, але впродовж кількох тижнів після арешту Клебанова майже всіх їх відправили додому через загрозу арештів. Резниченку з Поплавським удалося залучити до профспілки ще сімдесятьох осіб.

Однак 13 березня КДБ наблизився впритул. Резниченко з Поплавським домовилися зустрітися о 10-й годині ранку на станції метро «Кузнецький міст», але Поплавський не з’явився на зустріч. Після майже годинного очікування Резниченко пішов до будівлі Центрального телеграфу, де його затримали співробітники КДБ. Його відвезли в аеропорт Домодєдово, посадили під охороною в літак і відправили назад до Одеси. В Одесі КДБ надав Резниченку приміщення для ночівлі, а наступного дня його повезли на птахофабрику і там відвели до гуртожитку. Коли він увійшов до кімнати зі своїм ескортом із КДБ, то побачив там кров на простирадлах, липку підлогу, залишки їжі на столиках і силу-силенну мух. Один із кадебістів висловив директору претензію, і той наказав прибрати в кімнаті. Частину ночі

Резниченко провів там, але о 2-й годині зібрав свої речі, залишив радіо ввімкненим (щоби ввести в оману охоронців за дверима) й виліз надвір через вікно першого поверху.

Впродовж трьох діб він пересувався лише вночі, перетинаючи поля й уникаючи шляхів. Нарешті дістався якогось села, де сів на електричку й «зайцем» доїхав до Донецька, звідти – електричкою до Воронежа, потім до Мічуринська і нарешті до Рязані, де майже два місяці прожив у парку та на вулицях.

У Рязані Резниченко обходився хлібом і сіллю, на які заробляв гроші, здаючи порожні пляшки. Він також написав заяву на вісьмох сторінках до Брежнєва та заяви до президента Джиммі Картера і Генерального секретаря ООН Курта Вальдгайма. Врешті-решт він вирушив до Москви, а звідти – до Климовська, де розшукав квартиру Поплавського.

Дружина Поплавського розповіла Резниченку, що чоловіка було заарештовано, звинувачено у бродяжництві й засуджено до однорічного ув'язнення.

Резниченко повернувся до Москви, де влаштувався жити на стадіоні ім. Леніна. Впродовж двох місяців він був там єдиним мешканцем, завдяки чому відчував себе кимось на кшталт Робінзона Крузо. Потім, коли він сам опинився у в'язниці, то згадував ці місяці на стадіоні із ніжністю.

Коли настала осінь і прийшли холоди, Резниченко переїхав на Київський вокзал, де 8 жовтня був заарештований тим самим міліціянтом, який вже затримував його раніше. Його вже збиралися доправити до місцевого відділення міліції, коли оперативний черговий Феоктистов спитав, чи має він щось із собою. Резниченко показав йому звернення до Брежнєва, написане ним у Рязані. Там ішлося про «ганьбу червоним фашистам» і «ганьбу червоним убивцям», а також про те, що Резниченко відмовляється від радянського громадянства і вважає своїм президентом Джиммі Картера.

Прочитавши цю заяву, Феоктистов сказав, що вона дуже йому

подобається, а потім передав її своєму керівникові, начальнику відділка, який повторив те саме. Феоктистов повідомив, що незабаром збирається до Міністерства внутрішніх справ і обов'язково передасть заяву міністрові, Миколі Щолокову, а той – Брежнєву.

Резниченка відвезли до Одеси, а потім – до відділення міліції поблизу птахофабрики. Було розпочато слідство за фактом бродяжництва та порушення паспортного режиму. Він відмовився співпрацювати зі слідством, пояснивши це «недовірою до червоних фашистів». Врешті-решт 21 грудня 1978 року Резниченка було засуджено до двох років ув'язнення за бродяжництво і відправлено до виправно-трудової колонії у Ворошиловградській області.

5

РОБІТНИКИ

Всі дотеперішні рухи були рухами меншостей або в інтересах меншостей. Пролетарський рух є самостійний рух величезної більшості в інтересах величезної більшості.

Карл Маркс. «Маніфест Комуністичної партії»

КУЗБАС, 1989 РІК

Вже кілька місяців на допотопних вугільних шахтах Кузбасу панувало передчуття якихось подій. Шахтарі в цьому задимленому і забрудненому регіоні давно були роздратовані дефіцитом продуктів, який щороку посилювався. Потім, у 1989 році, у магазинах не стало прального порошку, зубної пасти та мила. На шахті ім. Шевякова в Мєждуреченську, за 60 кілометрів від Новокузнецька, емоції вирували особливо бурхливо. Шахтарі написали у грудні 1988-го листа до телепрограми «Прожектор перебудови» з проханням про краще забезпечення продовольством і транспортом, а також про додаткову оплату вечірньої та нічної праці, але цього листа було переслано до офіційної профспілкової організації, і відповіді вони так і не отримали.

Навесні дирекція шахти оголосила, що мила немає не тільки в міських крамницях, а і на самій шахті. Замість нього шахтарям, яким треба було помитися після тривалої зміни під землею, видавали мийну рідину для чищення механізмів, від якої у них випадало волосся. У душовій не всі крани були справні, й під одним душем доводилося митися вчотирьох.

Врешті-решт один із шахтарів, Валерій Кокорін, почав збирати підписи під зверненням із низкою вимог, у тому числі щодо підвищення оплати праці в складних умовах, кращого забезпечення продовольчими товарами та підвищення рівня медичного обслуговування. На 8 липня звернення підписали п'ятсот шахтарів, але керівництво залишилося до нього байдужим. Коли Кокорін подав звернення до дирекції, то не отримав жодної відповіді.

Вранці 11 липня у шевяковських шахтарів нарешті урвався терпець. Коли над лісистими пагорбами за шахтою зійшло сонце, триста осіб прийшли на ранкову зміну, вдягли свої каски з ліхтариками, але відмовилися спускатися в шахту. Шахтарі денної та вечірньої змін так само з'явилися на роботу, переодяглися в робочий одяг, але відмовилися працювати. Наприкінці дня перед шахтою зібралися сотні шахтарів.

Коли смерклося, шахтарі стали відряджати емісарів до інших мєждуреченських шахт із проханням про допомогу. Ті прибували туди опівночі, під час перезмінки, й шевяковські події повторились і там. Геть усі шахтарі відмовлялися спускатися в шахти. Акція продовжилась і на початку ранкової зміни, а шахтарі загітували приєднатися до страйку ще й робітників автобази – водіїв вантажівок, що вивозили видобуте в шахтах вугілля. Опівдні 12 липня страйкували всі 17 великих підприємств міста.

Мєждуреченськ скоро почав нагадувати місто в облозі. Шахтарі довгими колонами вирушили зі шахт у навколишніх долинах до міста і стали табором на центральній площі, перед чотириповерховим будинком міськкому партії. Надвечір на площі зібрався тридцятитисячний натовп, і влада в місті перейшла

від місцевого партійного органу до шахтарських страйккомів. Вуглекопи організували власні дружини, які закрили всі горілчані крамниці, а міліція погодилася співпрацювати із цими дружинами у підтриманні порядку.

Місцева влада, побоюючись, що страйкарі вчинять погром у місті, надала їм мікрофони та гучномовці, й ті із саморобної трибуни стали виступати з осудом подібних дій, тоді як інші шахтарі, до яких приєдналися дружини та діти, розпалювали вогнища для обігріву, готуючись провести тут ніч.

Цей заколот радянських шахтарів був раптовий і драматичний. Проте позбутися страху вдалося не одразу, адже саме страхом була позначена для радянських робітників ціла епоха.

ДОНЕЦЬК, 1980 РІК

Ми з Кевіном Клоузом із газети *Washington Post* приїхали до напівзруйнованого шахтарського селища у Панфіловському районі й пішли до житлового будинку, що самотньо стояв на краю зарослого бур’яном поля. Через дорогу від будинку виднілися побілені крейдою хати та поіржавілі металеві гаражі, а позаду вимальовувались у тумані величезні терикони.

Почався дощ, і голі гілки дерев, сірі хмари та ворони, що з карканням кружляли серед телеграфних дротів, додавали похмурості цьому занедбаному місцю.

Ми ввійшли до будинку і піднялися на четвертий поверх. Сюди, до квартири донецького шахтаря Олексія Нікітіна, нас запросила його сестра Любов Полудняк. Вона сказала нам, що Нікітін не повернувся додому. «Я боюся, що вони його схоплять», – додала вона.

Любов провела нас до кімнати Нікітіна, де ми деякий час чекали, відчуваючи дедалі більше занепокоєння. Нарешті ми вирішили спуститися вниз і почекати біля під’їзду.

У повітрі стояв запах вугільного пилу, а одягнені в чорне жінки з відрами біля колонки нагадували якусь картину з XIX століття, невідомо як перенесену в XX.

Тут одна за одною почали під'їжджати автівки, і скрізь довкола нас під стріхами гаражів зайняли позиції кадебешники. Дехто зі сусідок Нікітіна теж вийшов на ґанок і став поруч із нами.

Зрештою я попросив одну з них – низеньку згорблену жінку зі зморшкуватим обличчям і водянистими очами – подивитися, чи немає десь поблизу Нікітіна. Вона погодилась і повільно пошкандибала під дощем у кінець вулиці, повз кадебешників, що чекали, потім повернула за ріг і подивилася за будинками. За чверть години вона повернулась і сказала, що ніде не побачила Нікітіна. Це була погана звістка. Я вважав, що єдиним шансом Нікітіна уникнути арешту була можливість приєднатися до нас до того, як його схоплять.

Раптом одна із жінок звернула мою увагу на маленьку фігурку чоловіка в зеленому одязі й великому капелюсі, що майже закривав обличчя, – він наближався до нас зі сусіднього поля, і коли підійшов ближче, я побачив на його обличчі посмішку та з раптовим жахом вирішив, що це кадебешник, який іде повідомити нам, що Нікітіна заарештовано.

Проте, коли чоловік наблизився, я розгледів його краще.

«Ха-ха-ха, – засміявся Нікітін, знімаючи капелюха. – От дурні, подивіться тільки на них! Я цих кадебешників стільки разів обдурював, що тепер знаю – відсотків 70 із них треба звільнити. Вони ж там працюють лише заради грошей».

Ми обмінялися з Нікітіним рукостисканням і поплескали його по спині. Люди з КДБ стояли тепер у кінці вулиці й мовчки спостерігали. «О, тепер звільнять цілу купу людей, – сказав Нікітін. – Я їх добряче надурив, цих покидьків. Вони мені дошкуляли, знущалися з мене, а тепер хай обмірковують, як це я їх обкрутив навколо пальця. Їх звільнять не за те, що мене не впіймали, а за те, що не змогли перешкодити нашій зустрічі».

«Це вовки в людській подобі, – продовжував Нікітін, насолоджуючись своєю перемогою. – Вони збиралися схопити мене на вокзалі й запроторити просто до психлікарні. Вони чекали на пероні, а поруч був автомобіль із червоним хрестом, але я зробив коло, пройшов позаду потяга і втік до приятеля, а він дав мені інший одяг».

Ось так Олексій Васильович Нікітін успішно повернувся з Москви додому, в Донецьк, і на рідній землі зустрівся з двома іноземними журналістами.

Протистояння Нікітіна комуністичній владі почалося за багато років до того. Наприкінці 1950-х він пішов працювати на шахту «Бутівка» в Донецьку. Вступив до партії, рішуче налаштований боротися з «недоліками» в інтересах радянської влади, й спочатку керівництво шахти розглядало його як потенційного партійного лідера. Однак, працюючи у відділі вентиляції, Нікітін став перейматися порушеннями техніки безпеки, зокрема надто глибоким розташуванням вентиляторів у стовбурі шахти, й попередив про можливість вибуху.

Якийсь час дирекція терпіла Нікітіна через його відданість і дуже сумлінну працю, але в червні 1969 року сталася подія, яка змінила його життя.

Шахтарі «Бутівки» були залякані й безпорадні. Впродовж уже кількох місяців директор Віктор Савич практикував понаднормовий видобуток вугілля по неділях і включав це вугілля в план наступного місяця, щоби не виплачувати шахтарям преміальних надбавок. Це їх обурювало, і зрештою внаслідок відвертого свавілля Савича став назрівати бунт. Знаючи, що Нікітін завжди готовий обстоювати їхні інтереси, гірники обговорили з ним цю проблему, і він запропонував їм сформувати делегацію. Невдовзі група шахтарів на чолі з Нікітіним прийшла до Савича.

«Шахтарі – люди грамотні, – почав Нікітін. – Вони розуміються на графіках і знають, скільки вугілля відвантажують що-

дня. Вони з точністю до копійки знають, скільки їм належить до сплати, і знають, що мають право на 15-відсоткову надбавку».

На це Савич відповів, що платитиме стільки, скільки захоче, і виставив делегацію зі свого кабінету. Тоді гірники під керівництвом Нікітіна вдалися до звичного кроку – написали колективну скаргу до ЦК КПРС. Через кілька місяців до шахти завітав перший секретар обкому партії Володимир Дехтярьов і наказав виключити Нікітіна з партії. Інших шахтарів примусили відмовитися від своїх підписів під скаргою.

Відданий комуніст, Нікітін намагався домогтися відновлення в партії, але швидко виявив, що партійні органи Донецька не тільки не цікавляться правами трудящих, а і вважають активність гірників прямою загрозою собі.

Перший секретар Донецького міськкому партії Кубишкін сказав Нікітіну: «Ти захищаєш людей? Ти ж грамотний хлопець, учив історію, а там написано: ті, хто намагалися очолити маси, зрештою склали голови».

За вісім місяців після виключення з партії Нікітіна звільнили з шахти, й це стало початком тривалих пошуків роботи. У Донецьку було сорок вісім шахт, і скрізь були потрібні шахтарі, але Нікітін скоро переконався, що на всіх цих шахтах він був у «чорному списку».

Його думки почали набувати несподіваного напряму: «А що, як комуністи, – думав він, – лише вдають, що будують комунізм, а насправді створюють якесь суспільство катів? Що, як правова система є лише фасадом, за яким ховається країна, керована бандою фашистів, якихось піночетівських головорізів?»

Ця думка Нікітіну не подобалася, але він не міг її позбутися. Адже люди, які переслідували його за те, що він захищав робітників, називали себе комуністами. Він влаштувався працювати на півставки муляром і почав їздити до Москви шукати справедливості в приймальнях державних установ.

Впродовж двох років Нікітін відвідував Москву п’ять разів і вже впізнавав тих, хто, як і він, неодноразово звертався до цих

приймалень. Він побачив, що жоден із цих людей за той час, поки він сам шукав справедливості в Москві, не поїхав зі столиці, добившись від влади задоволення своєї скарги. Навпаки – вони курсували назад і вперед – між ЦК, Верховною Радою та Генеральною прокуратурою, і на кожному етапі були змушені заповнювати дедалі більші за обсягом документи, доки їх – виснажених, зневірених і збентежених – не відсилали до тих самих місцевих органів, на які вони приїхали скаржитися.

Нікітін розмірковував, що робити далі. Він міг спробувати жити на випадкові заробітки й забути про вчинену з ним несправедливість, але це означало підкоритися місцевій мафії, а ця думка була для нього нестерпною майже фізично. Тож він вирішив просунутися в своїй боротьбі ще на крок.

П'ятнадцятого квітня 1971 року Нікітін блукав центром Москви, придивляючись до різних іноземних посольств з охороною на вході. До амбасади ФРН наблизитися було важко, турецька виглядала доступнішою, але Нікітін вирішив пошукати ще. Врешті-решт, проходячи повз посольство Норвегії, він помітив, що радянський охоронець дивиться в інший бік, і, скориставшись нагодою, прослизнув через браму.

Нікітіна прийняв молодий дипломат, який розпитав його і дав телефон американської амбасади. Вийшовши на вулицю, Нікітін зателефонував туди й поговорив із якимось дипломатом, який пообіцяв надіслати йому запрошення до запитання в поштове відділення на вулиці Горького.

Повісивши слухавку, Нікітін відчув величезне полегшення. Першою думкою було: якщо амбасада США виказала готовність йому допомогти, то ООН вже напевно прийде йому на допомогу. Він відчув себе практично вільною людиною.

Те, що це не зовсім так, з'ясувалося, коли Нікітін прийшов на пошту за своїм запрошенням. Там стояла довга черга, але нарешті він дістався віконця, назвав своє прізвище й спитав, чи немає листа. Несподівано для Нікітіна жінка у віконці відповіла, що є

лише бандероль. Нікітін сказав, що чекає на листа, а не на бандероль. «Дивно, – сказала жінка, – є бандероль з Новочеркаська, а листа немає». Назва цього міста миттєво вразила Нікітіна як сигнал небезпеки. Новочеркаськ був місцем масової розправи з робітниками, що вийшли з протестом у 1962 році.

Нікітін пішов, але згодом знову повернувся на пошту. Жінка у віконці знову повторила йому, що на його ім'я прийшла бандероль. «Ні, – сказав Нікітін. – Тут, у Москві, живе мій близнюк. Це бандероль для нього. А я чекаю на листа з американської амбасади».

За два дні він знову завітав на пошту й спитав про свого листа. Цього разу йому відповіли, що немає ні бандеролі, ні листа. Збентежений і з поганими передчуттями, Нікітін пішов геть, і щойно за ним зачинилися двері пошти, як ззаду його схопили двоє чоловіків і заштовхнули в автомобіль, що чекав поруч. Спочатку його відвезли до відділення міліції, а потім до психіатричної лікарні, де співробітники КДБ допитали його, перш ніж дозволити повернутися до Донецька.

У наступні місяці Нікітін перебивався різними підробітками в колгоспах під Донецьком, але залишався під постійним наглядом КДБ, чиї агенти часто сиділи в автомобілі під будинком Нікітіна.

Зашморг довкола Нікітіна затягувався, і друзі почали його уникати. Йому здавалося, що арешт – лише питання часу.

Проте впродовж кількох місяців Нікітіна не чіпали. Небезпека залишалася туманною й невизначеною. Реальних обрисів вона набула лише після того, як вранці 22 грудня 1971 року, на початку нової зміни, в шахті «Бутівка» стався потужний вибух.

Вибух зруйнував шахту. Семеро гірників загинули, понад сотню людей отримали поранення, в тому числі серйозні. Після катастрофи розлючені шахтарі зібралися перед шахтою, вигукуючи: «Нікітін вас попереджав!» Незабаром до місця події з'їхалося близько сотні автомобілів із півтисячею співробітників КДБ і мі-

ліції. Зіткнувшись із такою демонстрацією сили, шахтарі поволі розійшлися, стискаючи кулаки, але обмежуючись лише гнівними вигуками.

Коли Нікітін дізнався про вибух, він зрозумів, що його долю вирішено. Він був упевнений, що місцева влада не дозволить йому стати об'єднувальною силою для розлючених гірників. За три тижні Нікітіна затримали й посадили до донецької в'язниці за обвинуваченням в антирадянській агітації та пропаганді. Він провів там без суду п'ять місяців, поки однієї ночі його раптом не відвезли вантажівкою на залізницю і не посадили до вагону для перевезення в'язнів.

За роки, що минули з моменту першого зіткнення Нікітіна із Савичем на шахті «Бутівка», він пережив чимало ударів, але до того, що з ним трапилося далі, був не готовий.

Потяг вирушив із Донецька й пізно вночі прибув до Дніпропетровська, де Нікітіна разом із іншими в'язнями вантажівкою перевезли до схожої на фортецю будівлі, оточеної високим муром із колючим дротом. Потім Нікітіна відвели до підвалу, де були якісь душові.

Він зрозумів, що це щось на кшталт в'язниці, але був спантеличений, бо хоч його і звинуватили в антирадянській агітації, жодного суду над ним не відбулось, і жодного вироку винесено не було.

Першу підказку щодо свого становища Нікітін отримав від санітара, який став складати перелік його речей.

«Ці речі тобі не потрібні, дорогий товаришу, – сказав той, – бо ти тут на все життя».

«На все життя? – здивувався Нікітін. – Звідки це Вам відомо?»

«Друже, – засміявся санітар, – вони вирішили, що ти несповна розуму, якщо поліз у політику. Тож не хвилюйся за свої речі – ти тут довічно». Після цього Нікітіна відвели в душ, потім дали одягнути чорну тюремну робу і повели сходами нагору, до коридору з довгим рядом замкнених дверей.

Санітар відчинив одну з дверей, і те, що Нікітін за нею побачив, викликало в нього раптовий страх і відразу. Перед ним було тридцять чоловіків із жовтими обличчями та жахливо викривленими кінцівками. Дехто сидів, висунувши язика і тупо дивлячись перед собою, інші були не здатні на щось дивитися, бо їхні обличчя були спотворені жахливими судомами. Повітря в кімнаті було так отруєне запахом немитих тіл і нездоровим, хімічним диханням людей, яких накачували ліками сильної дії, що Нікітін ледь утримався від блювоти.

Він зрозумів, що знаходиться не у в'язниці. Його помістили до лікарні.

Дніпропетровська спеціалізована психіатрична лікарня стала для Нікітіна притулком на наступні три роки. На другий день після прибуття його оглянули лікарі й за два тижні поставили діагноз «психопатологія, проста форма».

Нікітін швидко збагнув, що завдання цієї лікарні – змінювати поведінку пацієнтів за допомогою медичних препаратів. Він побачив, що десять міліграмів галоперидолу можуть перетворити людину на замордовану істоту, не здатну опиратися, а лікарі прописують прийом десяти таблеток за раз, що десятикратно перевищує звичайну дозу. Він довідався і про сульфазин – препарат із очищеної сірки, який піднімав температуру до 40 градусів і спричиняв страшенний біль, що посилювався й посилювався – як дриль, що вгризається в тіло людини, аж поки не ставав геть нестерпним.

Із часом Нікітін побачив, що багато пацієнтів у лікарні справді страждають на психічні розлади, а інші запроторені сюди за політичними звинуваченнями. Він познайомився з Олександром Полежаєвим, радянським моряком, який під час служби в Єгипті намагався втекти до Ізраїлю; з Василем Серрі, вчителем із Одеси, який спробував захопити літак; з українським студентом, якого визнали неосудним за демонстрацію українського прапора.

Вдень пацієнтам робили уколи, і дехто з них після цього пе-

ребував у недієздатному стані, але тих, хто міг працювати, залучали до шиття мішків або миття підлоги. Вночі ж життя в лікарні набувало вигляду справжнього Дантова пекла. Всіх пацієнтів замикали в палатах, і ті, кому перед тим було зроблено ін'єкції, лежали на вузьких ліжках, стогнучи від болю, мимовільно смикаючись або вигинаючись у жахливих судомах. Всю ніч на високій стелі горіло світло для запобігання самогубствам, і Нікітін із жахом спостерігав за тінями від пацієнтів на стінах, коли вони, охоплені спричиненими ліками конвульсіями, з останніх сил проклинали психіатрів і радянську владу.

Впродовж двох років Нікітін залишався в лікарні, працюючи теслярем і каменярем і водночас отримуючи «лікування» мажептилом, після чого його призначили санітаром, а ще через дев'ять місяців перевели до психіатричної лікарні в Донецьку й нарешті 26 березня 1976 року звільнили.

Вийшовши з лікарні, Нікітін став жити у своєї сестри в Панфіловському районі. З моменту його арешту минуло чотири з половиною року, й за цей час Савич, Кубишкін і Дехтярьов позбулися своїх посад – подейкували, що через спекуляції з квартирами. Однак минули тижні, і стало зрозуміло, що ці зміни ніяк не позначилися на долі Нікітіна. Жодна шахта не брала його на роботу, а місцева влада відмовлялася допомагати йому із працевлаштуванням. Він виживав лише за рахунок випадкових заробітків, а також їздив до Москви, шукаючи допомоги в приймальнях – цього разу не заради виправлення несправедливості, а просто щоб здобути постійну роботу.

Жодної допомоги він не отримав, але його апеляції до Москви розлютили місцевих посадовців, які відплатили йому чергуванням двох міліціонерів у коридорі комунальної квартири, де він мешкав із сестрою.

«Ми тебе закриємо, – сказав Нікітіну один із них. – Хай не зараз, але ми знайдемо спосіб».

Врешті-решт Нікітін зрозумів, що треба вдаватися до рішучих дій. Двадцятого лютого 1977 року він вийшов із квартири

о 5-й годині ранку, щоби уникнути зустрічі з міліцією, доїхав автобусом до Макіївки, а там сів на потяг до Москви. Пробувши в Москві два дні, він знову прийшов до норвезького посольства, де його прийняв сивий чоловік із вузьким обличчям і гострим носом. Нікітін пояснив йому, що хоче просити політичного притулку.

«Ми не можемо надати Вам політичний притулок, – сказав дипломат. – Це можна зробити лише на норвезькій території».

Нікітін спробував угамувати напад паніки. «А як же Гельсінкські угоди, які зобов'язують вас надавати притулок людині в критичній ситуації?»

«Вибачте, – повторив дипломат, – але отримати політичний притулок Ви можете лише в Норвегії».

Нікітін підвівся, і дипломат провів його до дверей. Нікітін вийшов із посольства на морозну вулицю й одразу ж був заарештований співробітником КДБ у військовій формі. Озирнувшись на будівлю амбасади, він побачив, що з кожного вікна за ним спостерігають люди.

Нікітіна забрали до найближчого відділення міліції, а потім знову відправили до дніпропетровської спецпсихлікарні, де він негайно отримав ін'єкції трьох препаратів – трифтазину, тізерцину і хлоропротиксену, внаслідок чого йому стало важко пересуватися.

Нікітіну було страшно знову опинитися в цій лікарні, але, на його подив, друге перебування тут виявилося набагато легшим. Співробітники лікарні пам'ятали, що Нікітін – вправний тесляр і каменяр, і стали залучати його до різних будівельних робіт, призупинивши на цей час медикаментозне лікування. Незабаром до Нікітіна почали ставитись як до вільного працівника, але був один випадок, коли йому нагадали про його статус. Одного дня, виконуючи якусь ремонтну роботу, він перервався, щоби поговорити з викрадачем літака Серрі. «Політичним» було суворо заборонено спілкуватися між собою, і коли санітари побачили Нікітіна і Серрі в коридорі, вони схопили їх, затягли в окремі

палати й почали вколювати галоперидол та аміназин. Нікітіну робили по два уколи три рази на день, аж поки на його сідницях не залишилося вільного місця.

По завершенні цього курсу ін'єкцій Нікітін повернувся до роботи. В жовтні 1979 року його перевели до донецької 2-ї психіатричної лікарні, з якої випустили через сім місяців, 5 травня 1980 року.

Вийшовши на волю, Нікітін знову оселився в квартирі сестри, але все ще не міг знайти собі роботу.

Ще в дніпропетровській лікарні Нікітін почув від інших пацієнтів про організацію, яка була створена московськими дисидентами й називалася Робочою комісією з розслідування використання психіатрії в політичних цілях. Після звільнення він за першої ж нагоди поїхав до Москви, щоби зустрітись із членом цієї комісії Феліксом Серебровим, адресу якого дізнався з передач іноземних радіостанцій.

Нікітін розповів Феліксові свою історію і вперше за всю свою тривалу боротьбу відчув, що зустрів у Москві людину, готову вислухати його зі співчуттям і розумінням. Після цього Серебров вирішив зателефонувати мені.

Фелікс мешкав у новому робочому районі Москви, неподалік Олімпійського селища, і я приїхав до нього в ту годину теплого літнього вечора, коли довкола ще вирувало життя. Приблизно за чверть години після мого прибуття пролунав дзвінок, і Фелікс пішов відчиняти двері. В дверях стояв невисокий кремезний чоловік у картатому піджаку зі значком «Інженер» на лацкані. Вгодованим обличчям, колючим поглядом блакитних очей і подвійним підборіддям він трохи нагадував молодого Микиту Хрущова.

Нікітіна саме перед тим оглянув Анатолій Корягін, харківський психіатр і член Робочої комісії, який визнав його психічно здоровим. На моє прохання Нікітін розповів свою історію, а за три місяці запропонував поїхати разом із ним до Донецька,

щоби познайомитися з реальними умовами життя радянських трудящих. Я підмовив Кевіна Клоуза приєднатися до нас, і ми вирушили до Донецька.

Нікітінська хитрість залишила кадебешників ні з чим – принаймні тимчасово, і ми піднялися до його квартири. Нікітін перевдягнувся, і ми, в піднесеному настрої від своєї перемоги, стали розробляти плани на наступні дні.

Нікітін сказав, що найкраще розмовляти із шахтарями під час перезмінки, тож ми вирішили відкласти свій перший візит до шахти «Бутівка» на світанок наступного дня.

Дощ припинився, але небо залишалося хмарним, і цей шахтарський район виглядав безлюдним і занедбаним – купка напівзруйнованих будівель перед залізничним насипом під блідим, невиразним небом.

Найпершим нашим завданням було поговорити із шахтарями, але навіть із допомогою Нікітіна залишалося незрозуміло, чи вдасться нам це зробити. Іноземні журналісти були в Донецьку рідкістю, тож кожен шахтар мав підстави побоюватися, що за бесіду з іноземним кореспондентом він може втратити роботу. Водночас уся країна була збуджена звістками про робітничу кризу в Польщі та постійними звинуваченнями польських робітників у радянській пресі як «антисоціалістичних елементів».

Ми вирішили відвідати тих людей, яких знав Нікітін. Вийшовши зі шахтарського селища на трасу, ми зупинили таксі й поїхали через місто – з «хвостом» у виді автомобіля із чотирма кадебешниками, який нас скрізь супроводжував.

Ми приїхали на квартиру до одного з друзів Нікітіна, з яким він працював разом наприкінці 1960-х, але той відговорився зайнятістю. Потім навідалися до жінки, з якою Нікітін познайомився під час своїх пошуків правди в Москві, але й вона не схотіла розмовляти.

Врешті-решт Нікітін вирішив повезти нас до свого колиш-

нього сусіда, який жив у Юзівці – районі, що носить ім'я Джона Х'юза, англійського капіталіста, який брав участь у фінансуванні перших підприємств вугільної промисловості в Донецьку.

До Юзівки ми приїхали о восьмій годині вечора, і в сріблястому світлі місяця легко було уявити, що ми потрапили до якогось англійського передмістя. Юзівка була заснована як зразкове містечко російських шахтарів і складалася з потинькованих білим двоповерхових будиночків із червоними череп'яними дахами, розташованих на просторих ділянках з акуратною дерев'яною огорожею. З обох боків добре брукованих вулиць росли крислаті дерева, а на подвір'ях виднілися літні кухні, де в гарну погоду родини могли обідати на свіжому повітрі.

Нікітін провів нас до заднього двору одного з будинків. Кількість дверних дзвінків і поштових скриньок, а також розвішана білизна, що виднілася у вікнах, не залишали сумнівів у тому, ще тепер у будинку мешкають шість-вісім радянських родин.

Ми перетнули двір і постукали в двері маленької літньої кухні. Звідти до нас вийшли тесляр із «Бутівки» Микола та його дружина Зіна, сортувальниця. Впродовж кількох годин ми слухали їхню розповідь про працю на таких шахтах, як донецька «Бутівка».

Зіна розповіла, що видобуте вугілля надходить на конвеєр разом із масою каміння. Приблизно десятеро жінок кожну зміну працюють сортувальницями, вибираючи руками це каміння з конвеєра й кидаючи його в отвір, через який воно потрапляє на платформи триколісних візків. Керівництво намагається підтримувати безупинний процес, тому жінкам доводиться, схилившись над конвеєром, сортувати вугілля якомога швидше.

Сортувальниці дихають вугільним пилом, але за ризик захворіти силікозом їм додатково не платять. У них немає і визначених перерв у роботі, бо їхні рухи цілком підпорядковані рухові конвеєра. Якщо сортувальниця скаржиться на погане самопо-

чуття, її відсилають до медчастини і вимірюють температуру. У багатьох випадках сортувальниць примушували працювати з температурою до 38 градусів. Хворі й виснажені, вони цілком могли впасти на стрічку конвеєра.

Микола сказав, що шахтарі давно звикли до шестиденного робочого тижня, а також до праці по неділях, хоча за законом їх можна просити вийти в неділю лише двічі на місяць, і вони мають право відмовитися. В листопаді 1980 року гірники шахти «Бутівка» відпрацювали всі п'ять неділь, і кожного, хто насмілився би скористатися своїм законним правом відмовитися, звільнили би з роботи.

В які дні надавати відгули за працю по неділях, вирішувало начальство, а години роботи шахтарів могли змінюватися відповідно до вимог виробництва. Впродовж одного-єдиного місяця шахтар міг відпрацювати нічну зміну (з 22-ї години до 6-ї ранку), ранкову зміну (з 6-ї до 14-ї), а потім і другу зміну (з 14-ї до 22-ї) без жодної компенсації за такий напружений графік, отримуючи лише додаткові 22 копійки на день за роботу вночі.

Шахтарі жили практично в стані постійної мобілізації. Нікітін сказав, що донецьке керівництво тримає робітників під контролем завдяки тому, що розколює робітничий клас. На «Бутівці» всі гірничі бригади працювали на однакових комбайнах, але для ефективної праці їм були потрібні також вагонетки, вентиляційне обладнання, матеріали для укріплення стовбура шахти, вода та запчастини. Забезпечення всім цим було гарантоване лише ударникам, які завжди виступали на зборах на боці керівництва, і тому ці ударники регулярно видобували більше вугілля. А оскільки зарплатня залежала від видобутку, вони й заробляли вдвічі більше за ту саму роботу, ніж члени звичайних бригад.

Я спитав у Миколи та Зіни, чому так мало шахтарів готові обстоювати права трудящих.

«Робітники бояться кидати виклик начальству, – відповіла Зіна. – У цій країні правди не люблять».

Вона додала, що більшість шахтарів чекають на окрему квартиру по 15–20 років. Тому вони навчились уникати будь-яких конфліктів, сподіваючись зберегти роботу і своє місце в квартирній черзі.

Крім розподілу житла дирекція шахти контролювала також графіки відпусток шахтарів, що давало їй величезну владу над людьми, які цілий рік працювали під землею.

Коли ми зібралися йти, було вже пізно. Але перш ніж повертатися до нікітінської квартири, ми з Миколою та Зіною перейшли з літньої кухні в їхнє помешкання. Воно містилося на розі будинку й складалося з погано освітленої кімнатки, заставленої меблями, та передпокою, відокремленого від кімнати шторою. Ванною кімнатою в кінці коридору сім'я користувалася разом із трьома іншими родинами.

Нікітін сказав, що більшість шахтарських родин у Донецьку живе у схожих умовах, по п'ятнадцять років чекаючи на окрему квартиру. І якщо вони ворогуватимуть із начальством, то житимуть у таких умовах до кінця своїх днів.

Коли ми залишали квартиру Зіни та Миколи, вже горіли вуличні ліхтарі, а на місто спустився легкий туман. Ми вийшли на вулицю, зупинили таксі й повернулися до квартири Нікітіна в супроводі білої автівки з чотирма чоловіками всередині.

Перед нікітінським будинком я побачив ще людей, які стояли на тротуарі або сиділи у припаркованих машинах.

Сестра Нікітіна Любов приготувала для нас вечерю. На початку 12-ї години я підійшов до вікна й відсунув фіранку. На вулиці, навпроти будинку, стояли дві автівки. За цих обставин я завважив, що наша присутність забезпечує Нікітіну певний захист, і ми вирішили не повертатися до готелю. Любов постелила мені на дивані, Кевіну – на ліжку, а Нікітін пішов спати до кімнатки сестри.

ДЕНЬ 2

Будильник розбудив нас о 4:30 ранку. Ми одяглися, поснідали, вийшли з нікітінської квартири й пішли тихими вулицями в напрямку дороги, що вела до шахти «Бутівка».

На вулиці потеплішало, йшов дрібний дощик. З димарів побілених хат піднімався дим. Ми дійшли до автобусної зупинки, де стояли в очікуванні купки чоловіків. У ранковому повітрі було видно блакитні димки від їхніх цигарок. Під'їхав автобус, і за двадцять хвилин ми прибули до шахти.

Вона була сукупністю шахтових копрів і будівель із червоної цегли. Ми з Нікітіним підійшли до входу в лазню. В димному тумані ореолами горіли ліхтарі. З лазні один за одним виходили шахтарі у своєму звичайному одязі й поспішали на автобус, щоб їхати додому. Багато хто з них впізнавав Нікітіна й тис йому руку, питаючи, де він був. Проте, коли він спробував зав'язати розмову, це йому не вдалося. Ситуація викликала у шахтарів підозру. Нікітін указав на нас із Кевіном, сказав, що ми є представниками «двох найвпливовіших газет у світі», і пояснив, що допомагає нам у написанні статей про умови життя шахтарів у Донецьку. Однак така рекомендація не дуже нам допомогла. Гірники, мабуть, боялися, що за Нікітіним стежать. До того ж дехто з них, безперечно, знав, що Нікітін перебував у психлікарні, і не прагнув розділити його долю.

Зрештою лазня спорожніла, й ми перетнули вулицю та спробували поговорити із шахтарями на автобусній зупинці. Проте коли Нікітін згадував, хто ми такі, вони або замовкали, або змінювали тему й зауважували, що автобус спізнюється.

Поступово спорожніла й автобусна зупинка. На шахті почали працювати двигуни, й ми відчули під ногами легку вібрацію. Шанс поговорити із шахтарями «Бутівки» цього ранку було втрачено.

Ми залишили шахту й пішли вулицями Донецька. Проте ні в магазинах, ні в кав'ярнях, ні на автобусних зупинках нам май-

же не вдалося ні з ким поговорити. Я згадав слова однієї жінки в Москві, яка сказала мені, що за сорок років життя в Донецьку вона жодного разу не почула «вільної, відверто висловленої думки». Спливали години, і я почав замислюватися, чи варті взагалі таких зусиль наші намагання порозмовляти з гірниками.

Нарешті в Нікітіна виникла ідея. Він сказав, що дехто із шахтарів-пенсіонерів із «Бутівки» живе в районі, відомому як Нова Колонія, й на відміну від гірників, що працюють, вони, можливо, погодяться поговорити з нами, бо їм нема чого втрачати.

Після сорокахвилинної поїздки на таксі ми опинилися серед комплексу житлових будинків на краю провіяного всіма вітрами степу. Нікітін підійшов до літньої жінки, що йшла порослою бур'яном стежкою до першого з будинків, і спитав, чи можна нам подивитися на її помешкання. На наш подив, вона запросила нас до себе.

Жінку звали Матрьона Дмитрієва, і вона провела нас до кімнати, де зі стелі звішувалася мокра білизна, а щільно наставлені стільці та шафи були вкриті пилом. Через відкриті двері зазирали інші жінки, і Дмитрієва запросила їх зайти познайомитися з «гостями».

Я спитав Дмитрієву, чи може вона розповісти нам про своє життя, й мені здалося, що ця цікавість їй приємна. Вона сказала, що працює в лазні на шахті «Бутівка» й що разом із чоловіком-інвалідом Тихоном і сином Віталієм живе в цій кімнаті, маючи свій куток на загальній кухні, від 1945 року. Її 80-річний чоловік, який втратив обидві ноги ще в 1938 році, потрапивши під колеса вагонетки на териконі, спить на ліжку в кухні. Вона розповіла також, що в будинку немає водогону, тож доводиться ходити до криниці та до туалету надворі, а вони за 400 метрів звідси. Тихон, який не підводиться з ліжка, користується відром.

Вона розповіла про те, як працювала оператором конвеєра на шахті «Бутівка», про нещасний випадок із чоловіком і про становище сина, який мав мало шансів колись залишити цю кімнату, в якій прожив усі сорок років свого життя.

Я спитав, чи намагалася вона поліпшити свої житлові умови. Дмитрієва відповіла, що просила надати їй окрему квартиру в листі до Анатолія Дюби – наступника Савича на посаді директора «Бутівки», посилаючись на стан свого чоловіка та його похилий вік. Дюба відповів, що її запит передано його заступникові з житлових питань. Після цього вона більше нічого про це не чула.

Коли Дмитрієва завершила свою розповідь, кімната була майже заповнена сусідами, які теж прийшли поскаржитися на свої житлові умови. Вони сказали, що пенсіонерів завжди відкидали в кінець квартирної черги, а керівники шахти тим часом незаконно роздавали квартири своїм родичам і друзям.

Я попросив пенсіонерів поділитися пережитим, і вони почали один за одним розповідати свої історії.

Лідія Білозорова, 78 років, пропрацювала 18 років, власною спиною гальмуючи вагонетки з вугіллям на нижній площадці похилого спуску. Виснажена цією роботою, вона врешті-решт вийшла на пенсію (невеличку) і жила на кухні комунальної квартири. В 1979 році вона пішла до одного з керівників шахти просити однокімнатну квартиру й показала йому свідоцтво, яке підтверджувало, що вона багато років займалася важкою працею. Керівник сказав: «Ви працювали на орден. Тож отримуйте його. Я для Вас нічого не можу зробити».

Вісімдесятирічна Ольга Фаміна розповіла, що працювала сортувальницею вугілля і тепер отримує пенсію в 24 рублі на місяць, якої їй не вистачає на молоко. У відчаї вона звернулася по допомогу до райради.

«Ви маєте ліжко?» – спитав тамтешній чиновник.

«Так».

«А плиту?»

«Так».

«Чого ж Вам іще? Ідіть звідси».

Фаміна розплакалася. «Я сюди більше не повернуся», – сказала вона.

Інші мешканці Нової Колонії теж розповідали про комірки та кухні, в яких їм доводилося жити. Згодом ми розпрощались, і Бєлозорова провела нас надвір. Сіре небо потемніло, швидко схолодніло, й пішов дощ.

Наступні кілька годин ми провели, подорожуючи Донецьком на таксі в пошуках різних людей, яких пам'ятав Нікітін, але знову марно. За роки переслідувань він вочевидь втратив зв'язок із багатьма людьми, яких колись знав.

Врешті-решт ми вирішили повернутися до нікітінської домівки. Коли ми дісталися Панфіловського району, похолодніло ще більше, вітер ущух, і дим повільно здіймався з димарів у морозному повітрі. Ми піднялися до квартири Нікітіна, де Любов готувала на кухні вечерю. Це був довгий день. Ми майже сімнадцять годин кружляли містом, але єдиним нашим успіхом можна було вважати бесіду з групою пенсіонерів. Робочий люд міста приховував свої думки та почуття за завісою мовчання.

За півгодини до півночі Любов подала нам вечерю, а потім Нікітін показав мені дещо з написаних ним звернень, в тому числі до Всесвітньої федерації праці та Британського конгресу тред-юніонів, де він просив про допомогу в організації незалежної радянської профспілки. Читаючи ці документи, я був вражений не лише сміливістю Нікітіна, а й його феноменальною волею до боротьби. Любов принесла нам чаю з варенням, і нас охопив якийсь тужливий настрій.

Вперше за весь день я замислився над наслідками цієї поїздки для Нікітіна. Я підійшов до вікна й відсунув штору. Півмісяць слабко освітлював рейки та гаражі, і поки я дивився, зі затінку виступило кілька чоловіків у темних пальтах і хутряних шапках.

Коли я повернувся до столу, Нікітін спитав, коли ми збираємося їхати з Донецька. Я сказав, що, мабуть, у понеділок.

«Думаю, вони схоплять мене, щойно ви поїдете», – спокійно сказав він.

Ми якийсь час сиділи мовчки – я писав свої нотатки, й ми пили чай, розмішавши в ньому варення, від якого він став червоним.

Цілком усвідомлюючи складність становища Нікітіна, я намагався винайти якийсь спосіб забрати його із собою до Москви. Було ясно, що КДБ не дозволить «Аерофлоту» продати Нікітіну квиток на літак, але можна було поїхати потягом. Розмірковуючи вголос, я говорив Нікітіну, що на кілька днів він може розчинитися в московському натовпі, а потім зв'язатися зі мною через Сереброва, й ми тоді вирішимо, що робити.

«Ви можете провезти мене в своїй автівці», – сказав Нікітін.

«У моїй автівці?» – перепитав я, не зовсім розуміючи, що він має на увазі.

«До посольства, – пояснив він. – Я сховаюся на задньому сидінні, Ви проїдете повз охорону, і я попрошу політичного притулку».

«В американській амбасаді?»

«Авжеж. Ось як ті п'ятидесятники, що там тепер живуть*».

«Але що Ви там робитимете?»

«Я вмію все. Я електрик, тесляр, можу будь-що полагодити, вмію класти цеглу. Хай би що вони мені доручили – я виконаю».

«Але ж Вам, можливо, доведеться залишитися в американському посольстві до кінця своїх днів», – сказав я.

«Це краще, ніж бути замордованим до смерті в психлікарні», – відповів Нікітін.

Наш настрій ставав дедалі похмурішим. Запітнілі зсередини вікна вкрилися візерунками – ознака сильного морозу. Кевін вимкнув портативний магнітофон, яким зазвичай записував наші розмови.

«Переправлення радянського громадянина до іноземної амбасади, – обережно почав я, – суперечить вашим законам. Незважаючи ні на що, ми повинні діяти в межах закону. Якщо

* У червні 1978 року семеро членів секти п'ятдесятників із Сибіру, які хотіли виїхати з СРСР, спромоглися пробігти повз охорону на територію посольства США в Москві й попросили там притулку. Їм дозволили залишитись, і вони прожили в амбасаді, в однокімнатній квартирі, 5 років, аж поки в 1983 року не отримали дозволу на еміграцію.

я привезу Вас до американського посольства, мене можуть заарештувати. І найкраще, на що я можу сподіватися, – це негайна висилка з країни».

Я замовк. Нікітін теж довго нічого не говорив.

«Все так, – сказав він нарешті. – Я сам знайду вихід».

Він допив свій чай, який вже встиг охолонути, і додав, маючи на увазі кадебешників, що мерзли надворі: «Я відплачу цим мракобісам. Всі ці роки вони мене мордували та принижували...» Його думки ніби десь блукали. «Я не переживаю, – сказав він. – Я знайду вихід». Нікітін подивився на свої руки, складені на столі. «Так, – твердо додав він, – із кожної ситуації є вихід».

Мені раптом стало соромно, що я думав про своє вигнання. Я сказав Нікітіну, що зараз важливо привезти його до Москви, але тепер думка про подорож туди та звернення до іноземного посольства, схоже, стала йому неприємною. Він сказав, що за одним із донецьких териконів є густий ліс. В ніч на неділю можна було б туди під'їхати, і ми з Кевіном постояли б там із чверть години, прикриваючи Нікітіна від поглядів кадебешників, поки він тікатиме до лісу.

Я знову підвівся й підійшов до вікна. Цього разу я нікого не побачив унизу, хоча не сумнівався, що вони там. Більше ми того вечора не розмовляли, але ми з Кевіном вже вдруге поспіль залишилися ночувати у Нікітіна.

Попередньої ночі мені вдалося заснути доволі швидко, але цього разу заважав холод. Я лежав без сну й думав про майбутнє Нікітіна. Я припускав, що йому вдасться втекти. Але що він робитиме далі? Він не мав ані грошей, ані документів. А без роботи та житла його затримання було лише питанням часу.

ДЕНЬ 3

Ми знову встали рано. Я подивився у вікно й побачив, що земля та дахи вкрилися свіжим снігом. Вуличний ліхтар слабко світив у передсвітанковій темряві. Ми одяглися, поснідали,

вийшли втрьох на вулицю і на таксі доїхали до нашого готелю. Трохи пізніше ми пішли до агенції «Аерофлоту» і купили квитки до Москви на понеділок.

Робити було більше майже нічого, тож ми прогулялися центром міста. Хоча ми вже не розраховували на якісь зустрічі у Донецьку, була одна людина, на спілкування з якою ми все ще могли сподіватися. Це була дружина політичного в'язня, з яким Нікітін познайомився в дніпропетровській психлікарні. Проте коли ми до неї прийшли, її не виявилося вдома.

Зрештою ми провели весь день, вештаючись без особливої мети морозним містом, і лише під вечір, цілком випадково, Нікітін помітив жінку, яку ми шукали: вона виходила з трамваю. Наша коротка зустріч із нею стала символом тих труднощів, з якими ми зіткнулися в Донецьку.

Коли Нікітін побачив цю жінку, він підійшов до неї, і вона, здавалося, зраділа йому. Нікітін показав їй на нас. Я бачив, як вона киває головою, слухаючи Нікітіна, але потім раптом відвертається й іде геть. Нікітін повернувся до нас і пояснив, що вона не схотіла з нами розмовляти через страх, що це може якось зашкодити чоловікові.

Дорогою до помешкання Нікітіна ми знову зайшли до Миколи та Зіни. Нікітін постукав у двері літньої кухні, де ми провели вечір п'ятниці. Однак цього разу Зіна лише трохи прочинила двері й, побачивши Нікітіна, сердито наказала йому йти геть, сказавши, що їх із Миколою весь вчорашній день допитувало КДБ.

Ми повернулися до квартири Нікітіна, де Любов знову приготувала нам щедру вечерю. Нікітін відповів на деякі мої запитання щодо його колишнього життя, але поки ми розмовляли, я весь час розмірковував, чи зможемо ми допомогти йому здійснити втечу.

Після вечері Нікітін сказав мені, що залишається в Донецьку, щоби владнати деякі справи, й приїде до Москви пізніше. Це, безперечно, означало, що він вирішив зустрітися з КДБ сам на сам.

ДЕНЬ 4

Вранці нашого останнього дня в Донецьку ми розрахувалися в готелі й на таксі поїхали до Нікітіна. Під час перебування тут нам не вдалося поспілкуватися з багатьма людьми, але й здобутої інформації було достатньо, щоби зрозуміти, що умови для заворушень робітників, від яких здригалася Польща, існують і в Радянському Союзі. Ми піднялися до помешкання Нікітіна й знайшли його за роботою: він лагодив замок і вставляв двірне вічко. За його словами, він уперше за ці дні добре виспався.

Ми разом пішли до його кімнати, й сестра Нікітіна принесла нам чаю. Сам він поводився бадьоро й по-діловому. «Якщо мене заарештують, – сказав він, – я негайно оголошу голодування, а якщо запроторять до психлікарні, я відмовлюся приймати будь-які препарати, що впливають на поведінку. Хочу нагадати вам, що доктор Анатолій Корягін визнав мене психічно здоровим».

Я сказав, що все зрозумів, але наголосив на тому, що він має приїхати до Москви якомога швидше.

Більше нам нема чого було робити. Ми потисли одне одному руки й попрощалися з Любов'ю, яка вийшла з кухні, витираючи руки. Я подякував їй, а вона вибачилася за те, що так скромно нас приймала. Ми домовилися, що Нікітін зателефонує мені з донецького головпоштамту о 20-й годині, щоб я знав, що в нього все добре. Він вирішив не проводжати нас до машини – коли ми почали спускатися сходами, він помахав нам рукою й зачинив двері квартири.

Знову залишившись сам, Нікітін чимось зайнявся вдома, а потім, коли минуло кілька годин, став виходити з квартири на короткі прогулянки. Коли він вийшов надвір уперше, то був приємно здивований зникненням кадебешників, які раніше стояли довкола будинку, й тим, що може йти, куди заманеться.

Я щовечора чекав у своєму кабінеті на дзвінок від Нікітіна, але марно. Нарешті в п'ятницю він зателефонував Вірі Серебровій

і сказав їй, що все чудово, він може вільно пересуватися. Віра передала це повідомлення мені.

Подзвонивши Серебровій, Нікітін повернувся додому. Невдовзі біля його будинку тихо загальмувала машина «швидкої допомоги». За кілька секунд у двері постукали. Коли Любов відчинила, до квартири увірвалися семеро чи восьмеро кадебешників у цивільному, відштовхнули її та кинулися до кімнати Нікітіна. Там почалася боротьба, і Любов стала кричати. Один із кадебешників сказав їй: «Замовкни, бо теж потрапиш до лікарні». Через розчинені двері кімнати вона з жахом побачила, що братові роблять укол. Він одразу обм'якнув, його загорнули в ковдру, немов труп, і в такому стані винесли з квартири.

Через кілька годин після того, як Сереброва повідомила мені телефоном, що Нікітін вільний, вона подзвонила знову й сказала, що його заарештовано. Я спитав про деталі, але вона сказала, що той, хто їй дзвонив, був такий переляканий, що міг лише повідомити про факт арешту.

За кілька днів після арешту Нікітіна я вечеряв із Феліксом Серебровим і спитав, що, на його думку, станеться з Нікітіним.

«Найімовірніше, його заберуть до психіатричної лікарні», – відповів Серебров.

«І лікуватимуть?»

«Можливо».

Я трохи помовчав.

«Думаєте, це наш візит визначив його долю?»

«Його доля була б такою самою незалежно від цього, – сказав Серебров. – Рано чи пізно це все одно завершилося би психлікарнею. Щоби цього уникнути, йому треба було знову злитися з тією сірою масою, яку він назавжди залишив позаду».

Серебров покрутив у пальцях цигарку й закурив.

«Те, що трапилося з Нікітіним, – продовжував він, – відбувається з багатьма людьми у його становищі. Він почав із того, що відчув несправедливість і вдався до низки дій, наслідки яких

переконали його, що інтуїція його не підвела. Але поступово він упевнювався в тому, що ця несправедливість існує не лише на шахті, де він працює, чи в місті, в якому він живе, а несправедливою є вся система, й тільки геть забувши про це, він міг сподіватися залишитися на волі».

«Тож у нього не було шансів урятуватися?»

«Єдиний шанс для нього був – це приповзти до влади на колінах й благати про прощення, але для цього він занадто багато страждав».

«Олексій зазвичай називав себе “простим робітником”. Він завжди казав: “Я лише простий робітник”, – бо знав, що вже не є пересічною людиною».

«Він пройшов ту точку, коли ще можна було відмовитися від боротьби з ними, й був готовий до всього, що вони можуть із ним зробити».

Ми на мить замовкли, раптом усвідомивши, що говоримо про Нікітіна в минулому часі.

Минали дні, а ми більше нічого не чули про Нікітіна, аж поки Вірі Серебровій зателефонував хтось із Донецька й повідомив коротко, що Нікітін перебуває в донецькій психіатричній лікарні № 2 й що його відвідали там сестра та інші родичі. У нього дуже висока температура внаслідок низки ін’єкцій (можливо, сульфазина) та сильні болі.

Тим часом довкола Сереброва стали стискатися щупальця КДБ. Вранці 8 січня агенти держбезпеки прийшли на його квартиру з обшуком, і по його завершенні Сереброва заарештували й доправили до Лефортова. Він став останнім заарештованим у Москві членом Робочої комісії з розслідування використання психіатрії в політичних цілях.

Оскільки Нікітін знову опинився в психіатричній клініці, я вирішив, що маю щось зробити на його захист. Сімнадцятого січня я поїхав до Харкова, щоби зустрітися з Корягіним. До мене

дійшла звістка, що Нікітіна перевели до дніпропетровської психіатричної спецлікарні. Саме Корягін оголосив Нікітіна психічно здоровим, тож я вирішив просити його про підтвердження цього діагнозу, щоб я міг написати статтю для *Financial Times*, продемонструвавши невиправданість ув'язнення Нікітіна.

Корягін прийняв мене та Тоні Барб'єрі з газети *Baltimore Sun* у себе вдома, де його дружина Галина влаштувала на нашу честь вишуканий бенкет.

Після обіду я спитав Корягіна, чи готовий він повторити свій діагноз стосовно Нікітіна для публікацій у *Financial Times* і *Baltimore Sun*. Він енергійно закивав головою.

«Зайве нагадувати Вам, – сказав я, – що наша бесіда становить для Вас чималий ризик».

«Просто ставте запитання».

Я ввімкнув магнітофон і попросив Корягіна говорити в мікрофон.

«Чи знайомі Ви з Олексієм Нікітіним?» – запитав я.

«Так».

«Як би Ви його схарактеризували?»

«Я оглядав Олексія Нікітіна у вересні 1980 року і на підставі цього огляду можу сказати, що він належить до типу енергійних, активних людей, здатних бути успішними в будь-якому суспільстві, незалежно від соціальної системи».

«Чи помітили Ви в нього якісь ознаки психічного захворювання?»

«Ні, він не виявив жодних симптомів шизофренії, яка зазвичай супроводжується зниженням рівня активності пацієнта, або параної, хоча в нього й було негативне ставлення до оточення внаслідок конфлікту з місцевою владою, що тривав роками. У нього не було ускладнень мовлення, він був здатний до глибоких міркувань і формулював свої думки швидко та стисло».

«Я отримав інформацію, що Нікітіна помістили до психіатричної лікарні, – сказав я. – Чи можете Ви уявити якісь законні підстави для цього?»

«Я дійшов висновку, оглянувши Нікітіна, – відповів Корягін, – що для двох його попередніх перебувань у психлікарнях не було жодних підстав. Я схильний думати, що й теперішня його госпіталізація – такого самого характеру».

Зроблене Корягіним публічне підтвердження психічного здоров'я Нікітіна було одним із джерел його підтримки, але самому Корягіну воно фактично гарантувало арешт.

Тринадцятого лютого подружжя Корягіних їхало в потязі Харків – Москва, коли до їхнього купе в пошуках «злочинця» вдерлися двоє міліціонерів і троє агентів КДБ у цивільному. Вони мали із собою фотографію й, побачивши Корягіна, заарештували його.

Коли потяг зупинився в Белгороді, першій зупинці на шляху до Москви, Корягіних зняли з потяга, й Анатолія забрали.

Тим часом Нікітін залишався ув'язненим у похмурому світі радянських психіатричних лікарень.

Вісімнадцятого травня Люба Полудняк приїхала до Дніпропетровська відвідати брата. Їй не дозволили його побачити, але один із лікарів запевнив її, що його «лікують».

Лише в грудні 1981 року Любові нарешті дозволили побачитися з Нікітіним. Він не міг розмовляти з нею відверто в присутності охоронців, але виглядав бадьорим і доволі здоровим. Можливо, під час цього чергового ув'язнення в лікарні йому давали менше ліків, але на початку 1982 року ставлення до дисидентів у країні стало жорсткішим. Юрій Андропов, очільник КДБ, розпочав кампанію, спрямовану на перехоплення влади у вмираючого Леоніда Брежнєва.

У січні 1982 року Нікітіна було переведено до спеціальної психіатричної лікарні в Талгарі (Казахстан), і наступні два роки про його долю практично нічого не можна було дізнатися. Завіса мовчання прорвалася лише на початку 1984 року, коли Нікітіна перевезли назад до донецької психлікарні № 2. Проте на цей час він уже ні для кого не становив загрози. Він умирав від раку шлунка й майже не підводився з ліжка. В лікарні Нікітіна утри-

мували майже до самого кінця – через кілька днів після того, як його нарешті випустили, він помер у квартирі своєї сестри.

Після смерті Нікітіна Любов Полудняк відмовлялася зустрічатися з будь-ким, хто хотів довідатися про його останні дні, однак відповіла на листа Віктора Давидова – теж жертви психіатричного терору: «Дорогий товаришу Давидов, дякую за Вашого листа. На жаль, новини погані. Мій улюблений брат Олексій помер 21 січня. Я не можу більше нічого написати, бо навіть тепер вони не залишать мене в спокої. Люба Полудняк».

НОВОКУЗНЕЦЬК, 1989 РІК

У Новокузнецьку, вугільній столиці Кузбасу, швидко поширювалися чутки про страйк шахтарів у Мєждуреченську.

Згідно з політикою гласності, звістки про страйки тепер не замовчувалися, тож увечері 11 липня коротке повідомлення про припинення шахтарями роботи пролунало в регіональній інформаційній програмі «Пульс».

Наступного ранку гірники, які їхали на роботу електричками та автобусами, тільки й говорили, що про страйк у Мєждуреченську. Раніше на шахтах Кузбасу ніколи не було акцій протесту, але тепер майже всі були впевнені, що в Новокузнецьку, найбільшому вуглевидобувному місті СРСР, страйк є неминучим.

Перед шахтами під час перезмінок почали збиратися гірники. Вони закликали підтримати робітників Мєждуреченська, бо інакше їх придушать. Єдина складність полягала в тому, що ніхто не знав, чого вимагають вуглекопи Мєждуреченська. Майже всі вони перебували на площі, тож зв'язатися з ними не було можливості. Після дня дедалі більшої напруги, суперечливих чуток і всіляких здогадів новокузнецькі шахтарі почали конфісковувати транспортні засоби, що належали шахті, й вирушати до Мєждуреченська самостійно.

Одним із них був Микола Очередной із шахти «Єсаульська», який прибув до Мєждуреченська о третій годині ночі. Те, що він там побачив, було справжньою революцією трудящих у СРСР. Вся центральна площа міста була заповнена людьми, а в кожному вікні навколишніх будинків горіло світло. З імпровізованої сцени перед будівлею міськкому партії один за одним виступали промовці, описуючи ситуацію в місті. Шахтарі говорили про небезпечні умови праці й недотримання правил безпеки, лікарі – про неналежне забезпечення медицини, перукарки вимагали встановлення вихідних днів, щоби мати змогу проводити час із сім'єю, домогосподарки просили кращого забезпечення продовольчими товарами.

Очередной протискувався крізь натовп, повз матерів із дітьми, повз купки шахтарів і багаття, на яких вони кип'ятили чай, аж поки не дістався місця біля сцени, де зібралися Валерій Кокорін та інші лідери страйкарів. Він спитав шахтарів про їхні вимоги. Гірники показали йому перелік із сорока двох вимог, в тому числі щодо підвищення зарплатні, збільшення поставок продовольства та покращення умов життя в місті, включно із будівництвом нової лікарні та стадіону. Очередной пообіцяв, що вони можуть розраховувати на підтримку з боку шахтарів Новокузнецька.

На світанку 13 липня всі новокузнецькі шахтарі були охоплені страйковою лихоманкою, а місцева адміністрація – страхом. Директор шахти «Полосухінська» Віктор Пішенко вийшов до гірників, які прийшли на ранкову зміну, й застеріг їх від участі в страйку. Однак саме в цей момент до «Полосухінської» під'їхав невеликий автобус, позичений Очередним на своїй шахті, з нього виліз він сам і швидко піднявся сходинками до лазні.

«Я щойно повернувся з Мєждуреченська, – сказав Очередной, і одразу його оточила юрба з майже трьох сотень гірників у робах і касках. – Мєждуреченські шахтарі вимагають виконання їхніх вимог і просять нашої підтримки».

«Ми страйкуватимемо!» – пролунали вигуки з натовпу.

Отже, жереб було кинуто. Впродовж десятків років КПРС

мала монополію на всі форми організованого життя в Кузбасі, й тепер весь гнів, придушений роками, вибухнув, спричинивши нестримну ланцюгову реакцію. За лічені хвилини шахтарі обрали страйковий комітет із двадцяти осіб, який зайняв адміністративні приміщення шахти. Його керівники негайно почали обдзвонювати інші шахти й дізналися, що страйкові комітети виникли одночасно в усіх шахтах міста.

О 10-й годині ранку члени страйккомів десятка шахт зібралися у великій актовій залі шахти «Абашевська» й обрали районний страйкком. На середину дня в Новокузнецьку страйкували вже всі шахти, й цей комітет було перетворено на міський.

Упродовж багатьох років Кузбас був одним із найбільш пасивних і забитих регіонів мовчазної і заляканої країни. Вважалося зрозумілим, що план із видобутку вугілля має бути виконаний за будь-яку ціну, і жодні гуманні міркування не повинні були заважати цій безжальній експлуатації надр.

Згідно з офіційною ідеологією, справжніми «володарями» країни були робітники, а партійне правління було віддзеркаленням їхнього успіху. Розбіжності між робітниками та партією виключалися, адже партія не була чужою робітничому класу – вона була лише його «найсвідомішою частиною», а незалежні профспілки були зайві, бо радянські трудящі не потребували захисту від своїх власних представників. Водночас страйки вважалися безглуздям, бо робітники страйкували би проти самих себе.

Таке нав'язане (за допомогою міліцейського терору) бачення дійсності вибивало в робітників ґрунт із-під ніг. Скрізь можна було побачити гасла на кшталт «Робітники – господарі країни» та «Слава робітничому класу!» На перших шпальтах газет вміщувалися світлини робітників, що варять сталь або видобувають руду. Вони були героями кінофільмів. Проте самим робітникам ніколи не дозволялося безконтрольно робити будь-які публічні заяви, і в будь-якій конкретній ситуації з ними поводилися, як

із дітьми – кожну їхню думку висловлювали лише представники режиму.

Але все це змінилося з початком гласності та вільнішого доступу до інформації. Гласність зняла полуду з очей шахтарів щодо справжніх умов їхнього життя й підірвала довіру до всієї системи влади та її обґрунтування.

«Гласність зробила пролом у системі, – говорив гірник Анатолій Маліхін. – Внаслідок гласності стало можливо виступати на зборах. Раніше це було небезпечно. Система дискримінувала людину як особистість. Два роки тому неможливо було висловлювати свою думку або захищати особисту гідність. Але у кожної людини є діти, яких вона виховує, й оскільки вона їх виховує, вона є особистістю. Ми дізнавалися з газет, як місцеві начальники в Узбекистані фальсифікують звіти про врожаї бавовни. Гірники знали, що те саме робили щодо видобутку вугілля в Кузбасі директори шахт. Процес визволення став незворотним, і всім було ясно, що страйки не за горами. Питання було лише в тому, хто почне першим».

«Якби ми зустрілися десять років тому, – говорив Володимир Лапін, гірничий інженер, – я був би іншим. Я довіряв радянським засобам інформації. Я припускав, що преса замовчує якісь питання, але можливість відвертої брехні я виключав. Що стосується передач західного радіо, то я вважав, що вони беруть правдиву інформацію й фабрикують різні правдоподібні версії. Ми все своє життя жили в оточенні ворогів. Американський імперіалізм погрожував нам ядерною війною. Добро було лише на нашому боці, й тому ми мали збільшувати свою військову міць. Якщо ми жили з деяких поглядів гірше, ніж Захід, то це було тому, що нам була потрібна сильна армія, інакше західні країни задушили би соціалізм, який є для них небезпечним. Коли люди згадували про свободу слова, я говорив, що її немає ніде. Американці мають ту свободу слова, яка є для них зручною. Вільне підприємництво я вважав спекуляцією й не міг собі уявити, що воно може існува-

ти в промисловості. Коли розпочалася гласність, я став вирізати статті з газет. До того преса роками розповідала про сумну долю робітників на Заході, й раптом ми побачили, що все не так погано на Заході, як ми думали. Я вперше дізнався, що назад до СРСР повертається менше одного відсотка емігрантів, а ті, хто повернувся, вже за кілька місяців прагнуть знову потрапити на Захід. І все це стали друкувати в наших газетах. Ще з моїх студентських часів тут був такий вислів: "Це не для друку". І це було нормою. Гласність відкрила нам очі. Найбільшою несподіванкою для мене стало показане по радянському телебаченню інтерв'ю однієї американки, яка працювала перекладачкою для видавництва "Прогрес". Вона розповідала, зокрема, що в Америці кілька місяців не мала роботи й отримувала допомогу по безробіттю. Цієї допомоги їй вистачало на життя, але вона відчувала дискомфорт через відсутність роботи. А я вважав, що безробітні в Америці живуть на вулиці й жебракують!»

«Ми роками не мали можливості порівняти своє становище із життям людей на Заході, – говорив Сергій Сухов, лікар "швидкої допомоги" з Новокузнецька. – Нам усе подавалося у викривленій формі: у США лінчують негрів, там немає свободи, там добре живуть лише багатії. Тепер, завдяки гласності, ми знаємо, як усе це було далеко від істини. Нещодавно по телебаченню показували передачу "Сільська Америка" – про американські ферми. Ми побачили ветеринарів, які їздять санітарною автівкою і роблять уколи свиням одноразовими шприцами. У нас в Новокузнецьку таких шприців немає навіть для людей. Коли я все це побачив, то замислився: "Чому в нас така бідність? Чому всі ці потужні шахти та величезні сталеливарні не здатні гарантувати нам отримання хоч би мінімальних послуг?"».

Коли ті самі запитання почали ставити собі тисячі інших людей, в Новокузнецьку та інших вуглевидобувних містах виникли умови для соціального вибуху.

Вдень 13 липня страйкком переїхав до Будинку культури ім. Маяковського – цю можливість йому надав директор бу-

динку Валерій Комаров, сам колишній шахтар. Члени комітету скупчилися в директорському кабінеті, скориставшись єдиною телефонною лінією, щоб зателефонувати на кожну із сорока міських шахт і організувати пікети. Водночас сотні гірників почали прибувати на площу перед Будинком культури, щоб захистити комітет (якщо потрібно – власними тілами) та морально підтримати його.

Спочатку цей міський страйкком складався із шістдесятьох осіб, але коли страйк охопив автобази, будівельні майданчики та підприємства, до штабу почали приходити нові представники, й комітет ставав дедалі численнішим. Однак коли робота припинилася по всьому місту й великі маси народу зібралися на площі перед штабом, керівники страйккому відчули страх. Вони розуміли, що вуглекопів можна легко придушити, й усі пам'ятали про розстріл протестувальників у Новочеркаську в 1962 році. Вони усвідомлювали також, що найбільша небезпека полягає в тому, що якийсь скандал чи п'яна бійка дадуть владі законний привід застосувати силу. Щоби цьому запобігти, вони вдалися до свого першого офіційного заходу – закриття винно-горілчаних магазинів. Із шахтарів, що стояли на площі, були набрані патрулі. Із червоними пов'язками на рукавах вони ходили містом, закриваючи крамниці з алкогольними напоями й доправляючи п'яних до витверезника.

Тим часом страйкком працював над формулюванням своїх вимог. Шахтарі вже давно порівнювали ті величезні обсяги вугілля, які відправляли з Кузбасу, з мізерною кількістю продуктів, ліків і одягу, що постачали до регіону. Тому першою й найважливішою вимогою стала економічна самостійність шахт, щоби робітники могли використовувати прибуток від видобутого ними вугілля для закупівлі продовольчих та інших необхідних товарів і не були змушені жити в злиднях і залежати від централізованого планування. Вони вимагали також триваліших відпусток, вищих пенсій і вищого коефіцієнту оплати праці в цьому регіоні, а також встановлення ліміту в 70 відсотків для держзамовлень,

що забезпечило би підприємствам більший простір для незалежної економічної діяльності.

Посеред метушні, що панувала в директорському кабінеті, Лапін, обраний до страйккому від шахти «Полосухінська», розмірковував про ті події, що призвели до страйку.

Життя в Новокузнецьку завжди було важким, але напередодні страйку стало ще гіршим. На шахтах скінчилися запаси мила. Стало неможливо придбати взуття. Шахтарям доводилося літати до Москви за товарами першої необхідності, ночуючи в аеропорту на підстелених газетах в очікуванні рейсу. Проте найбільше непокоїло Лапіна відчуття того, що ці життєві скрути стосувалися в Новокузнецьку не всіх однаково. В період брежнєвського правління він спостерігав утворення жорсткої кастової системи, особливо помітної на шахтах.

У 1982 році Лапін пішов працювати на розріз відкритого видобутку «Листвянський» в селищі Листвяги. Він разом із матір'ю мешкав у Новокузнецьку, а більшість шахтарів жили в комунальних квартирах без газу, опалення та водогону.

Восени 1983 року було оголошено, що незабаром працівники «Листвянського» отримають квартири в новій дев'ятиповерхівці. Багато шахтарів чекали на окреме помешкання по 15 років, і кожен із них знав своє місце в черзі. Проте одночасно з будівництвом житлового будинку для «Листвянського» поруч зводився такий самий будинок для сусідньої шахти «Бунгурська», який мав бути завершений трохи пізніше. Коли будинок для «Листвянського» було завершено, в управлінні шахти вивісили список тих, хто мав отримати в ньому квартири. Цей список здивував усіх: замість 67 шахтарів, які числилися в черзі на отримання квартир, там стояли прізвища лише 52 осіб. Начальство пояснило, що 15 квартир передано шахті «Бунгурська», і решта шахтарів із черги отримають квартири в її новому будинку, коли його буде завершено.

Отож ті, кому виділили квартири, їх отримали, а ті, кому сказали чекати, стали чекати. Проте, коли будинок для «Бунгурської»

був нарешті готовий, про це не було жодного оголошення, й ті обіцяні додаткові 15 квартир роздали не шахтарям із черги, а родичам, коханкам і політичним союзникам керівників «Листвянського».

Минуло кілька місяців, і п'ятнадцять шахтарі, які чекали на квартири, почали запитувати, коли ж вони їх отримають. Профспілкові діячі, які й організували цю махінацію, надали низку складних пояснень, і шахтарі, не маючи докладної інформації, не знали, що відповісти. Водночас кожен із шахтарів відчував свою незахищеність. Люди, які мали отримати нові квартири, працювали на різних дільницях, деякі – на відстані до семи кілометрів один від одного й у різні зміни. Вони лише зрідка заходили до дирекції шахти й не мали змоги довідатися про інших жертв цього обману. І кожен усвідомлював, що в разі надто активного протесту може втратити не лише квартиру, а й роботу.

За якийсь час Лапін дізнався, що сталося на шахті «Бунгурська»: отримавши 15 квартир у будинку «Листвянського» до завершення власного будівництва, начальство шахти віддало їх своїм друзям і родичам, нічого не сказавши робітникам. І оскільки ці квартири містилися в будинку іншої шахти, гірникам із «Бунгурської» було складно це перевірити, й коли власний будинок шахти було зведено, начальство просто оголосило, що має до розподілу 52 квартири замість 67, бо отримало від «Листвянського» 15 квартир і має їх повернути.

Отож на обох шахтах гірники не мали жодної змоги якось протидіяти здатності начальства винагороджувати своїх родичів і друзів.

У 1986 році Лапін залишив розріз «Листвянський» і перейшов на шахту «Полосухінська», де зіткнувся зі ще одним прикладом нерівності – цього разу у виді системи так званих «взірцевих працівників».

На шахті «Полосухінська» взірцевим працівником був

Єгор Дроздецький, Герой Соціалістичної Праці. У центрі Новокузнецька йому навіть було поставлено пам'ятник.

На кожній шахті був свій «маяк» або «стерновий», який мав бути джерелом натхнення для решти працівників. Дроздецького обрали таким «маяком» за те, що він не пив, був одружений і, що найголовніше, – політично надійний. Місцевій владі був потрібний приклад успішної праці, тож Дроздецького в терміновому порядку призначили керувати експлуатацією перспективного вугільного пласта триметрової товщини, розташованого дуже близько до поверхні. Для полегшення роботи йому дали новий конвеєр, нові стійки для кріплення стін шахти, нові комбайни та чотири телефони на його дільниці шахти, щоб йому не доводилося в разі виникнення проблем витрачати час, долаючи відстань до єдиного телефону.

Отож ніхто не здивувався, коли Дроздецький зі своєю бригадою почав видобувати величезні обсяги вугілля, а оскільки оплата праці здійснювалася на підрядній основі, то члени цієї привілейованої бригади почали заробляти по тисячі рублів на місяць – вдвічі більше решти вуглекопів, які працювали на застарілому обладнанні в складних геологічних умовах. Дроздецький виступав на телебаченні, обіцяючи застосувати свої «особливі методи» для досягнення в майбутньому ще більших трудових перемог. На початку горбачовського періоду політикою партії було «прискорення», й Дроздецький урочисто проголошував, що саме в його бригаді буде «справжнє прискорення».

Лапін, як і майже всі шахтарі, ненавидів Дроздецького й вважав ці телепередачі «інформацією для дурнів».

За багато років жителі Новокузнецька призвичаїлися до певного порядку, який здавався незмінним, як схід сонця. Якщо в місті щось відбувалося, то лише за наказами місцевого партійного комітету. Проте коли розпочався страйк міських робітників, накази партії втратили свою дієвість. Робітники були готові виконувати накази лише страйккому.

Головою страйккому було обрано Валерія Демидова із шахти «Абашевська». Зі свого штабу в Будинку культури комітет дав доручення постачати вугілля електростанціям, щоб уникнути перебоїв із електрикою в місті. Комітет схвалив також продовження особливо важливих робіт у шахтах, як-от функціонування вентиляційних систем.

Водночас до страйккому неперервним потоком ішли жителі Новокузнецька зі своїми скаргами. Вони приносили докази корупції при розподілі житла та махінацій із встановленням розмірів заробітної платні. Окрему групу зневірених відвідувачів становили міські діабетики. У Новокузнецьку скінчилися запаси інсуліну, й тепер, у спеку, діабетикам було важко дихати. Комітет негайно розпорядився про термінові поставки інсуліну.

Впродовж усього другого дня страйку перелякані керівники підприємств, зокрема металургійних комбінатів і фармацевтичних фабрик, теж приходили до Будинку культури, благаючи, щоб їх виключили з участі в страйку.

Виробництво в Новокузнецьку було паралізоване, тож місцеві партійні органи виявляли ознаки цілковитого збентеження. Замість того, щоби погрожувати придушенням страйків, вони не говорили нічого або обмежувалися на зустрічах із членами страйккому докорами в «політичній короткозорості». Перший секретар міськкому партії Альберт Ленський прийшов до штабу страйкарів опівночі й, мовчки прочитавши деякі з попередніх вимог комітету, сказав: «Хлопці, я бачу у вашій роботі перші паростки робітничого самоврядування».

Переконавшись у тому, що народ відданий ідеї страйку, члени комітету стали сміливішими. Вони почали телефонувати до міськкому з проханням про надання транспорту, і жодного разу їм не відмовили. Комітет запросив до себе партійних функціонерів, щоби ті розповіли, скільки продовольства надходить до міста, скільки житлових будинків будують, скільки ліків є в лікарнях, і невдовзі почав отримувати звіти від усіх місцевих органів, зокрема відділу охорони здоров'я та управління торгівлі,

яке відповідало за продаж всіх товарів у магазинах. Ошелешені успіхом страйку, місцеві партійні керівники сприймали всі побажання страйккому як накази.

Люди з усіх верств новокузнецької громади спостерігали за страйком із захопленням, але мало хто був зацікавлений у ньому більше, ніж Сергій Сухов, лікар «швидкої допомоги».

Сухов виріс під Новокузнецьком, медицину вивчав у Красноярську, а потім, у середині 1980-х, повернувся додому. Він упевнився в тому, що з охороною здоров'я треба щось робити, після того, як приїхав на виклик до матері з 11-місячною дитиною, хворою на пневмонію. Сухов повіз дитину до дитячої лікарні № 4, ввійшов до будівлі і, проваливиись на трухлявих дошках підлоги, ледь не впустив немовля.

Сухову здавалося, що центральна влада не поважає жителів Новокузнецька. У 600-тисячному місті було 29 лікарень, і всі вони містилися в похмурих будівлях барачного типу, зведених більше 50 років тому. Промисловий смог, що вкривав місто, сприяв поширенню захворювань дихальних шляхів і шкірної алергії, але в місті майже не було ні дерматологів, ані отоларингологів. У Заводському районі був лише один отоларинголог на 40 тисяч дітей. За годину він приймав 13 пацієнтів.

Однак найбільше непокоїла Сухова недбалість лікарів, які не докладали всіх можливих зусиль для врятування життя своїх пацієнтів. Доправляючи хворих до лікарень, він часто виявляв, що на додаток до дефіциту кисневих приладів і лікарняних ліжок пацієнти стикалися там із лінощами та байдужістю медичного персоналу. Особливо помітно це було у лікуванні дітей.

Сухов почав працювати на станції швидкої допомоги в Новокузнецьку в червні 1986 року, й однієї ночі, в перший тиждень роботи, виїхав за викликом до чотирирічного хлопчика з нападом астми. Він забрав його з матір'ю до лікарні, й, коли вона з сином на руках зайшла до будівлі, один із лікарів став кричати на неї: «Куди ви йдете у верхньому одязі?» З жінкою сталася істерика, й вона теж почала кричати на лікаря, а він – на неї.

Більшість дітей у Новокузнецьку страждали на астму, і найтяжчі напади траплялися в них між північчю та 4-ю годиною ранку, коли підприємствам дозволялося викидати в повітря забруднені відходи без будь-яких обмежень. Тож лікар, побачивши, що стан дитини не критичний і зважаючи на те, що була лише десята година вечора, відмовився оглядати хлопчика і, на подив Сухова, заявив, що жінка привезла дитину зарано. Було очевидно, що він просто прагне уникнути зайвої роботи. Зіткнувшись із таким ставленням, жінка миттєво втратила довіру до цього лікаря й стала погрожувати, що забере дитину додому. Лише втручання Сухова змусило лікаря оглянути хворого й переконало жінку залишитися.

За два роки Сухов зіткнувся зі ще одним випадком байдужості медиків. Увечері 17 квітня 1988 року, о 18-й годині, Андрія Головея, десятирічного сина однієї новокузнецької вчительки, його батько привіз до дитячої лікарні № 4 із сильним нападом бронхіальної астми. Головей попередив лікарів, що син у важкому стані, але вони не зважали на це. Попри те, що хлопчику було важко дихати, лікарі примусили його піднятися пішки на другий поверх. Там його залишили в одному з кабінетів до 22-ї години, аж поки він не посинів і не став кричати, що не може дихати. Врешті-решт його забрали до реанімаційного відділення, але навіть там залишили без будь-якої допомоги. Минали години, стан дитини погіршувався, й о третій годині ночі хлопчик втратив свідомість. Проте він так і не отримав жодного лікування до 9-ї години ранку. Але тоді було вже запізно. За дві години він помер.

У штаб-квартирі страйку в Будинку культури безперервно дзвонили телефони, а неголені шахтарі в хмарах цигаркового диму всю ніч обговорювали свою тактику та вимоги до уряду. Більшість дзвінків надходила від городян, які скаржилися на спекуляцію продуктами або просили про допомогу у відновленні справедливості.

Проте на третій день страйкарям зателефонував Михайло Щадов, міністр вугільної промисловості, який приїхав до міста з Мєждуреченська, щоби спробувати домовитись і припинити страйк, який уже поширився з Новокузнецька на весь Кузбас і загрожував викликати такі самі страйки в Донецьку, Воркуті та Караганді. Щадов запропонував шахтарям надіслати своїх представників для зустрічі з ним у міськкомі партії.

«Щадов переплутав, – сказав Демидов. – Це не він нас запрошуватиме, а ми його».

Комітет відрядив одного зі своїх членів із цим повідомленням, і за десять хвилин Щадов прибув до Будинку культури на перемовини. Виснажений і ледь здатний говорити після свого перебування в Мєждуреченську, він зайшов до штабу зі щирою посмішкою, кожному з присутніх потиснув руку й обійняв декого із членів комітету.

У Мєждуреченську Щадов безуспішно намагався переконати гірників повернутися до роботи в обмін на додаткові поставки тисячі тонн продовольчих товарів, мила і мийних засобів. У Новокузнецьку він відмовився від цієї тактики й вирішив вдатися до відвертого обману.

Перший секретар Кемеровського обкому партії Олександр Мельников, який супроводжував Щадова в поїздці до Новокузнецька, виготовив телеграму, яку нібито щойно отримав і яка містила повідомлення про повернення мєждуреченських шахтарів до роботи.

Члени комітету спробували зателефонувати до Мєждуреченська, але його код виявився заблокованим. Тим часом у Мєждуреченську поширилися чутки, що до роботи стали новокузнецькі шахтарі. Правда з'ясувалася, коли до Будинку культури прийшли троє гірників із Мєждуреченська дізнатися, чи триває страйк у Новокузнецьку. Інформацію з мельниковської телеграми – нібито Мєждуреченськ повернувся до роботи – вони спростували. Під час цієї розмови Щадов сидів, втупившись у свої папери.

Коли перемовини поновилися, Щадов і його супровід спробували застосувати іншу тактику. Він став погоджуватися з усіма вимогами. «Чого ви хочете? – питав міністр. – Автомобілів? Ми вам їх дамо. Продуктів? Дамо. Хочете самостійності? Беріть. Навіщо здіймати такий галас?»

Потім вуглекопи помітили, що Щадов підписує своє схвалення шахтарських вимог на звичайному папері, а не на офіційному бланку. Коли вони спитали його – чому, він сказав, що не має із собою бланків. Тоді вони поцікавилися, чи має Щадов узагалі повноваження погоджуватися на їхні вимоги. І він визнав, що не має.

«Чому ж Ви підписуєте документи з питань, які не маєте права вирішувати?» – спитав Маліхін.

«Я не можу вирішити цих питань, але я можу дати вам свій підпис», – відповів Щадов.

З'явився кур'єр зі звісткою, що до Новокузнецька вирушила державна комісія на чолі із членом Політбюро Миколою Слюньковим. Шахтарі припинили перемовини зі Щадовим і вирішили чекати на Слюнькова.

Одним із найбільш войовничо налаштованих членів страйккому був Юрій Комаров, переконаний у тому, що шахтарі даремно ризикують життям заради виконання плану. Він не міг спокійно сприймати безперервну низку шахтарських смертей – чи то внаслідок нещасних випадків на шахтах, чи то через недбалість медиків у лікарнях. Згодом він взагалі втратив лік цим смертям.

Ризик, пов'язаний із працею на шахтах Кузбасу, був істотний. Почасти це було наслідком природних умов: кузбаські вугільні поклади генерують надзвичайно багато метану – до 15 тисяч кубометрів на тисячу тон видобутого вугілля. Водночас завдяки багатству цього регіону на вугілля міністерство компенсувало низький технологічний рівень гірничих робіт гонитвою за відкриттям нових покладів, часто нехтуючи такими засобами безпеки, як огородження та додаткові вентиляційні шахти.

Однак найсерйознішою проблемою була організація праці. Якщо шахтарі не виконували місячного плану, то отримували лише 350 рублів, якщо ж виконували – отримували вдвічі більше. За таких умов самі гірники часто нехтували правилами безпеки. Щоб не затримувати роботу, вони подекуди відключали прилади вимірювання кількості метану в шахті й вимикали електрику в разі надто великої концентрації газу або нестачі повітря, і в результаті часто працювали, не помічаючи небезпечного накопичення метану.

Комаров зіткнувся з нещасними випадками майже одразу, як у 1981 році почав працювати шахтарем. Перший серйозний інцидент стався на шахті «Бадаєвська» в 1982 році. Не закріплений належним чином гідравлічний домкрат посунувся у вагонетці, якою його доправляли на поверхню. Огородження не було, й вагонетка промчала 750 метрів вниз, де зіткнулася з генератором, а той впав на чотирьох гірників, які сиділи за сніданком, і відрізав їм ноги. Пізніше один із них помер.

У 1985 році, працюючи шахтарем на Шпіцбергені, Комаров отримав листа від дружини, в якому вона розповідала про нещасний випадок на його ділянці шахти. Загинуло 16 гірників, серед яких четверо членів бригади Комарова. Двох розчавило до смерті. Інші, в тому числі батько двох дітей, згоріли заживо.

Одного разу, коли Комаров працював уночі під землею на «Бадаєвській», він помітив маленький блакитний вогник, що рухався вздовж перекриття шахтного стовбура. Спостерігаючи за цим полум'ям, Комаров відчув, що в нього волосся стає дибки. Він знав – якщо це полум'я дійде до осередку газу, станеться вибух, і всі, хто опиниться на його шляху, згорять заживо. Проте вогник зрештою зник, і Комаров безпечно дістався поверхні землі.

Випадок, який остаточно переконав Комарова в необхідності щось робити з умовами праці на шахті, стався 25 лютого 1989 року, коли він працював на «Абашевській». Одним із тамтешніх

приятелів Комарова був Іван Власов, який займався укріпленням шахти. В день катастрофи Власов перебував на віддаленій ділянці забою, встановлюючи стійки, коли раптом на нього обрушилася покрівля. Спрацювала тривожна сигналізація, 18 чоловіків розкопували завал упродовж 16 годин, перш ніж нарешті дісталися Власова, і саме Комаров витяг його назовні.

За кілька днів до того він переконував 48-річного Власова піти на пенсію. Власов уже купив будинок у селі, де збирався жити з дружиною та двома доньками, але сказав Комарову, що ще не готовий залишити роботу. Щоби отримати повну пенсію, йому треба було пропрацювати ще два роки.

Комаров із особливою гіркотою переживав смерть Власова, якого доля позбавила життя за лічені роки до відпочинку. Але він бачив, що навіть якщо шахтар доживав до пенсії, він міг розраховувати хіба що на почесну грамоту від керівництва. Своє здоров'я він у будь-якому разі залишав у шахті.

Коли Щадов поїхав із Будинку культури, в штабі вирішили скликати нараду представників страйккомів усіх вугледобувних міст Кузбасу. Всі страйккоми діяли окремо, й це давало підстави побоюватися, що влада знайде спосіб налаштувати їх одне проти одного.

Представники страйкарів із Прокоп'євська, Осинників, Кисельовська, Мєждуреченська та Ленінська-Кузнецького почали прибувати до новокузнецького Будинку культури. В очікуванні приїзду Слюнькова вони обговорювали текст вимог для всього регіону. Зрештою кожен страйкком обрав двох представників до обласного страйкового комітету, який почав систематизацію всіх економічних, екологічних і медичних пропозицій, щоби сформулювати їх в одному документі.

Шістнадцятого липня обласний комітет провів своє перше засідання в Прокоп'євську, в управлінні «Гідровугілля» – одного з величезних місцевих виробничих об'єднань з видобутку ву-

гілля. Однак цей комітет виявився не дуже працездатним. Коли виникли розбіжності, дискусія стала хаотичною, бо гірникам бракувало належної компетентності. Врешті-решт представник прокоп'євського страйккому Юрій Рудольф запропонував передати керівництво страйккомом кваліфікованому економісту.

«А його й шукати не треба. Він сидить у залі», – сказав один із шахтарів, вказуючи на Теймураза Аваліані, народного депутата.

Аваліані колись написав Брежнєву листа про стан радянської економіки, внаслідок чого ледь не потрапив до психіатричної лікарні. Завдяки цьому він набув репутації місцевого дисидента. І члени страйккому обрали Аваліані своїм головою, хоча він не був шахтарем і не брав участі в страйку. Під його керівництвом комітет підготував регіональні вимоги, в тому числі щодо економічної незалежності всього регіону.

Пізно ввечері 17 липня до Прокоп'євська прибула державна комісія, і наступного дня розпочалися перемовини. Слюнькова супроводжували Сергій Шалаєв – голова ВЦРПС та Леонід Воронін – заступник голови Ради Міністрів. Слюньков справляв враження людини, яка дуже поспішає.

«Товариші, – сказав він членам обласного страйккому, – чому ви тут сидите? Чому не працюєте?»

Це викликало в шахтарів роздратування.

«Кого ви представляєте?» – спитав Юрій Герольд, заступник голови страйккому.

Така відповідь стала несподіванкою для численних помічників, що супроводжували Слюнькова. Подібне звернення звичайного робітника до члена Політбюро було безпрецедентним. Але Слюньков відповів просто: «Комуністичну партію Радянського Союзу та Раду Міністрів». Попри той факт, що страйк уже паралізував видобуток вугілля по всій країні, радянські керівники продовжували вважати робітників своєю власністю.

Перемовини тривали майже добу. Коли обговорювали практичні поступки – підвищення зарплатні, краще забезпечення

товарами, згода була можливою, проте будь-яке питання регіональної самостійності та самоврядування для шахт губилося в тумані слів.

Слюньков, як до нього Щадов, не збирався серйозно сприймати вимогу економічної самостійності Кузбасу. Він був готовий обіцяти лише збільшення постачання товарів.

О першій годині ночі 19 липня Слюньков залишив стіл переговорів і пішов на центральну площу Прокоп'євська, де зібралося від 8 до 10 тисяч шахтарів і членів їхніх родин, які чекали на новини про перемовини. Слюньков хотів заспокоїти народ і схилити його на бік уряду. Він пообіцяв, що з нового року в магазинах буде більше товарів. Площа вибухнула глузливими вигуками. «Ідіть до біса! – волала юрба. – Думаєте затулити нам рота ковбасою?»

Коли про подробиці перемовин у Прокоп'євську розповіли по місцевому телебаченню, Ірина Гладкова, студентка Новокузнецького педагогічного інституту, яка після розлучення сама виховувала маленького сина, відчула приплив надії. Їй уперше здалося, що життя в Новокузнецьку може налагодитися.

Не було нічого дивного в тому, що радянські чиновники спокушали шахтарів перспективою збільшеного постачання продовольства, бо для жителів Новокузнецька проблема продуктів стояла дуже гостро – особливо для тих, хто мав маленьких дітей.

Впродовж місяців, що передували страйку, Ірина часто бачила один і той самий сон: нібито десь щось продають, і їй треба стрімголов бігти туди зі своєю продуктовою карткою, щоби встигнути купити. Проте коли вона діставалась у сні цього місця, то бачила лише довгу чергу й порожні прилавки. Цей сон постійно дошкуляв Ірині, але влітку 1989 року він і справді став віддзеркаленням дійсності.

У державних магазинах Новокузнецька м'яса не було з 1960-х років, але в 1980-х, з початком війни в Афганістані, зникла

й ковбаса. Почалися перебої з молоком, яйцями, маслом і сиром, а наприкінці того десятиліття перерви в постачанні почастішали й тривали довше. У 1989-му зник цукор, потім карамель, а водночас – будь-які дешеві ліки, зокрема засоби від головного болю, а також зубна паста, пральний порошок та мило.

Наслідком цього стала масова паніка, бо люди боялися, що зникне все, й почали скуповувати в магазинах будь-що, в тому числі макарони, муку, рис і навіть сіль, аж поки ці продукти теж не стали недосяжними. Врешті-решт почала зникати в магазинах картопля, а на ринку ціни на неї стрімко зростали, хоча багатьох врятувало те, що вони вирощували картоплю на власних городиках.

Жорстокий дефіцит у Новокузнецьку врешті-решт призвів до запровадження карткової системи продажу. Це давало кожному шанс придбати елементарні товари. Але постійні зусилля з пошуку необхідних продуктів вичерпували всі сили Ірини.

Проте, навіть здобувши якісь продукти, ніхто не міг бути впевненим у їхній якості.

Якось Ірина знайшла собі роботу нічної вантажниці в одному із хлібних магазинів, щоби щось додати до свого щомісячного 80-рубльового доходу – аліментів і студентської стипендії. У магазині працювали переважно жінки – студентки або пенсіонерки, які розвантажували щоночі дві вантажівки десятикілограмових піддонів із хлібом.

Незабаром Ірина стала помічати щось дивне на хлібі, який вона розвантажувала. Спочатку вона подумала, що він притрушений мукою, але, придивившись, зрозуміла, що насправді буханці вкриті пташиним послідом. Ірина спитала в свого безпосереднього начальника, в чому тут справа, й той відповів, що склад продукції хлібозаводу, який обслуговує Новокузнецьк, є великим напіввідкритим ангаром, тож птахи збираються там на крокввах і з 15-метрової висоти випорожнюються на хліб.

Піддони з хлібом можна було б захистити поліетиленовою плівкою, але ніхто про це не потурбувався. Ірина стала уважніше відстежувати забруднений хліб, хоча це було і нелегко, бо він був укладений в щільні ряди піддонів. Виявивши такі буханці, вона вилучала їх, і хліб відсилали назад до пекарні як зіпсований. Але на цьому історія не завершувалася. Пропрацювавши в хлібному магазині кілька місяців, Ірина дізналася від водія хлібного фургону, що цей зіпсований хліб справді повертався на хлібозавод, але, всупереч її припущенням, його не викидали, а перемелювали разом зі свіжою мукою й знову випікали, а потім розвозили по крамницях.

Перемовини між страйкарями та Слюньковим, Шалаєвим і Вороніним тривали два дні. Було досягнуто згоди щодо зарплатні, пенсій, відпусток і збільшення продовольчого постачання. Зійшлися навіть у думках стосовно найважливіших шахтарських вимог – економічної незалежності підприємств і регіонального самофінансування для всього Кузбасу.

Проте сформульовано цю домовленість щодо економічної самостійності було досить розпливчасто. У ній містився заклик до «цілковитої економічної і юридичної незалежності» шахт і підприємств Кузбаського регіону, але не було чіткого пояснення, про що йдеться.

Представники влади зобов'язалися забезпечити підвищення зарплатні на 30-відсоткову і 40-відсоткову надбавку за роботу в нічну зміну. Вони погодилися на 45-денну оплачувану відпустку для тих, хто працює під землею, та на збільшення обсягів постачання товарів до Кузбаського регіону, включно із 6,5 тисячами тонн м'яса, 5 тисячами тонн масла, 10 тисячами тонн цукру і 3 тисячами тонн мила.

Угода надавала підприємствам право продавати продукцію, вироблену понад державне замовлення, за вільними цінами – як усередині країни, так і за кордон. Проблема полягала в тому, що на держзамовлення нерідко припадало майже 100 відсотків продукції.

Підсумки перемовин не зовсім задовольняли робітників. Влада пристала на більшість їхніх вимог, але вони не могли бути впевнені, що держава дотримуватиметься цих домовленостей. І все ж таки 19 липня представники шахтарів оголосили про досягнення згоди й на світанку наступного дня повернулися до своїх шахт, щоби розповісти про ці домовленості робітникам. Того самого дня Слюньков виступив перед членами робітничого комітету, і його промову транслювали для народу, який зібрався перед Будинком культури. Слюньков сказав, що уряд розуміє вимоги робітників Кузбасу і зробить усе можливе для їхнього задоволення. Хтось спитав Слюнькова, що робити, якщо місцева влада спробує перешкодити виконанню домовленостей. Він відповів: «У цьому разі телефонуйте до мене в ЦК».

Двадцять першого липня шахтарі повернулися до роботи.

П'ЯТЬ МІСЯЦІВ ПО ТОМУ

У слабкому світлі грудневого надвечір'я Анатолій Маліхін, Валерій Комаров і Юрій Комаров вийшли зі старезного автобуса, пішли до шахти «Зирянівська» й оголосили там загальні збори шахтарів в актовій залі. За десять хвилин зала була заповнена гірниками, які саме завершили денну зміну. Ставши під білим погруддям Леніна, Маліхін почав відповідати на запитання.

Страйкком став робітничим комітетом, чиє завдання полягало в контролі за виконанням липневих угод. Всі члени цього комітету отримували зарплатню із добровільних внесків колегшахтарів і, зі свого боку, регулярно відвідували шахти, інформуючи гірників про ситуацію в Новокузнецьку або про поступ у перемовинах, які тривали надалі.

На вулиці темрява вже спустилася на берези та вкриті снігом пагорби.

«Я хочу знати, – сказав один із шахтарів, – що змінилося за чотири чи п'ять місяців після страйку».

Насправді не змінилося майже нічого. Постачання миючих засобів, мила та продовольчих товарів припинилося майже одразу й більше не відновлювалося. Здавалося, що в Новокузнецьку нарешті вирішена проблема черг, бо в багатьох крамницях просто не було що купувати. Водночас визначальним чинником у роботі шахтарів залишалося, як і раніше, прагнення виконувати план.

«А що Ви пропонуєте?» – запитав Маліхін.

«Я вважаю, що треба повернутися до страйку».

Інший вуглекоп описав нещодавній інцидент на шахті. На одній ділянці гірникам сказали, що виплачуватимуть їм надбавку – три рублі за тонну – за працю у важких геологічних умовах. Проте після видобутку вугілля їм повідомили в бухгалтерії, що на надбавки бракує грошей, і кожен шахтар отримав на двісті рублів менше, ніж очікував. Коли шахтарі стали скаржитися, головний бухгалтер заявив, що в країні великі проблеми й Міністерство вугільної промисловості взагалі не має грошей. «Ви просили незалежності, – сказав він, – ось тепер її маєте».

Гірники запитували й про страйк у Воркуті, де шахта «Воргашорська» припинила роботу, висунувши політичні вимоги, в тому числі скасування 6-ї статті радянської Конституції, яка гарантувала комуністичній партії провідну роль у суспільстві. Новокузнецькі гірники збирали гроші для страйкарів Воркути і тепер дуже переймалися тим, що там відбувається.

Юрій Комаров, який щойно повернувся з Воркути, розповів, що з вісімнадцяти вимог, висунутих тамтешніми шахтарями, сімнадцять мали політичний характер, в тому числі про відставку уряду.

«Я питав їх одного за іншим, – розповідав Комаров. – У тебе є квартира?» – «Ні». – «Є автомобіль?» – «Ні». – «То що тобі до тієї шостої статті?»

«Факт той, – сказав Маліхін, – що при спробі змінити ситуацію без співпраці з партією ми отримаємо кровопролиття».

І ніби для ілюстрації цієї тези до зали вбіг секретар партор-

ганізації шахти Олександр Волков. «Хто вам дозволив тут збиратися? – спитав він. – Я замкну двері до актової зали і всіх тут порозганяю».

«Гаразд, – сказав Маліхін, – нехай робітники самі вирішать. Побачимо, кого вони послухають. Гадаю, це радше вони тебе звідси викинуть». Коли розгардіяш вщух, Волков теж сів, і збори продовжилися.

Попри те, що страйки продемонстрували здатність шахтарів зупиняти виробництво, вони нічого не могли змінити в радянській системі. Щойно влада відчула полегшення від припинення масового страйку, як уже була готова забути про багато з пунктів укладеної угоди. А в радянській системі не існувало способу примусити її дотримуватися своїх обіцянок. Та стихійність, яка уможливила поширення страйку зі швидкістю ланцюгової реакції, була водночас і його слабкістю. Щойно страйки завершились, як шахтарі виявили, що в будь-якому аспекті свого життя залежать, як і раніше, від того самого ворожого їм чиновництва.

У наступні місяці делегації кузбаських робітників їздили до Москви вісімнадцять разів, але так і не змогли домогтися від уряду виконання тієї угоди, що поклала край страйку.

Різним групам гірників призначали зустрічі в різних організаціях. Донецьких шахтарів приймали у ВЦРПС, групу з Воркути – в Раді Міністрів, делегацію з Новокузнецька – у Міністерстві вугільної промисловості. Водночас представники держави під час розмов із кузбаськими шахтарями намагалися зануритися в деталі, розглядаючи одне за одним вузькі питання на кшталт збільшення поставок продовольства чи миючих засобів і уникаючи головного пункту – економічної незалежності всього регіону. Подеколи вуглекопів навіть не пускали на зустрічі з посадовцями.

Заступник Вороніна Табеєв приймав шахтарську делегацію,

до складу якої входив і Юрій Комаров. Шахтарі розповіли йому, що хочуть повної економічної незалежності для кожного підприємства і вільного статусу для міст, здатних домовлятися з постачальниками.

Табеєв сказав: «Хлопці, ви вимагаєте економічної самостійності та прямих зв'язків з іноземними фірмами. Якщо ми вам це дамо, за п'ять років весь Союз буде поставлено на коліна».

Відмова уряду обговорювати нову систему економічних стосунків – попри те, що це містилося в липневих домовленостях, – викликала повсюдне невдоволення. Робітничі комітети, радячись з економістами, постійно вдосконалювали свої пропозиції щодо запровадження економічної самостійності Кузбасу і відправляли їх до Москви, але державні відомства навіть не розглядали їх.

Кінцевою датою розроблення плану економічної незалежності Кузбаського регіону було 1 січня, але цей день минув, а жодного зрушення не відбулося. Водночас, попри домовленість розпочати реконструкцію Кемеровського металургійного комбінату, урядовці не вживали жодних заходів із реконструкції будь-яких підприємств або покращення стану довкілля чи інфраструктури регіону.

2 січня 1990 року терпець у робітничих комітетів нарешті урвався. Вони повідомили урядові: якщо він негайно не надішле до регіону свого представника, то нестиме повну відповідальність за наступну дестабілізацію. Це справило враження, і невдовзі до Кузбасу відрядили першого заступника голови Ради Міністрів Льва Рябєва. Його відрядження тривало два тижні, й за цей час він наочно продемонстрував віроломство уряду не лише робітничому комітету, а й усьому населенню Кузбасу.

Коли Рябєв 16 січня прибув до Новокузнецька, він заявив: «Я готовий обговорювати будь-яке питання, крім повалення радянської влади». Проте коли розпочалися зустрічі з людьми, він спробував переконати шахтарів у тому, що в країні криза й уряд

обмежений у своїх можливостях втілювати в життя ним же укладені домовленості.

Робітники показали Рябєву план перетворення Кузбасу на зону вільного підприємництва і закликали його підтримати цей план. Він відмовився. «Країна в дуже складному становищі, – сказав він. – Без Кузбасу ми не можемо виробляти сталь, вугілля та хімічну продукцію».

Два тижні Рябєв подорожував від міста до міста, намагаючись уникнути зустрічі із загальнорегіональним робітничим комітетом. В одному місці він обіцяв кошти на нову школу, в іншому – збільшення постачання продуктів або реконструкцію застарілого підприємства. В деяких містах він мав успіх, бо був добре поінформований про нагальні місцеві потреби й обіцяв задовольнити їх. Однак кожного разу, як дискусія переходила від конкретного питання про додаткове постачання до глибшої проблеми змін у системі, вона розчинялася в потоці безглуздих слів.

У своїх перемовинах із центральною владою страйккоми наштовхнулися на глуху стіну, водночас зустрівши протидію місцевих партійних організацій, які робили все, щоби послабити підтримку страйкарів населенням.

Довіра до партії на місцях похитнулася під час страйків, які тимчасово нейтралізували її владу, але вона продовжувала контролювати підприємства, суди, міліцію та підвідомчі міністерствам місцеві установи. Вона визначала, що й де будувати, кого призначати на керівні посади, а також разом із центральними органами вирішувала життєво важливі економічні питання, спираючись на встановлену цими органами вартість вугілля.

З урахуванням усього цього місцеві керівники закликали робітничі комітети «єднатися» з партією, проте водночас вели активну пропаганду проти страйків. Партійні лідери розповідали новокузнецькій аудиторії, скільки коштів втрачено через страйк і скільки на них можна було би побудувати житла, лікарень

і шкіл. Газети друкували листи від «ветеранів війни» та «пенсіонерів», які засуджували дії робітничих комітетів як шкідливі для країни, але для відповідей комітетів на ці звинувачення місця на шпальтах газет не знаходилося.

Проте ще важливішим було, мабуть, те, що партійні чиновники не давали робітникам змоги видавати власну газету. Вони тримали під своїм контролем усе – газетний папір, газетні кіоски, друкарське обладнання, і це не залишало робітничому рухові жодних шансів на незалежний голос.

Тож ситуація зайшла в глухий кут і викликала тривогу. Робітники були безсилими контролювати бюрократію, але тепер вони могли страйкувати, що було взагалі неможливо раніше, в умовах тотальних репресій з боку силових структур.

Щоби зберегти свою репутацію серед шахтарів, робітничий комітет регулярно відвідував усі місцеві шахти й тримав гірників у курсі своєї діяльності. Він намагався також і надалі захищати звичайних громадян, які приходили до комітету зі своїми скаргами та клопотаннями.

До Маліхіна, який відповідав за робітничий комітет в Орджонікідзевському районі, надходили прохання, в яких віддзеркалювалася надзвичайна нужденність місцевого населення. Його просили допомогти роздобути взуття великих розмірів для трьох робітників-будівельників, придбати пральні машини для чотирьох важкохворих інвалідів, які не могли виходити з дому, та для дитячого садка, який не могли відкрити без пральної машини.

Для населення робітничі комітети були чимось на кшталт неофіційного уряду, але весь регіон відчував, що страйк нічого не дав, і наслідком цього стала спроба перетворити комітет на профспілку, яка охоплювала б увесь трудящий люд цієї території.

У листопаді 1989 року кузбаські страйккоми зібралися разом, щоби створити Спілку трудящих Кузбасу, до якої приймали пра-

цівників усіх місцевих колективів, а не лише із шахт і заводів. Керівники страйккомів сподівалися, що це призведе до створення робітничих спілок у Донецьку, Воркуті та Караганді, а зрештою і по всьому Радянському Союзу.

На засіданні Новокузнецького робітничого комітету, яке проходило в його новій штаб-квартирі в Будинку політичної освіти, Віктор Долгов так обґрунтовував потребу в новій організації: «Ми виростили три покоління ледарів, які нічого не вміють робити, але отримують гроші, працюючи в якійсь бюрократичній установі. Вони стільки років обдурювали нас, розповідаючи, як нам добре живеться! Що ж, тепер ми позбулися рожевих окулярів».

6

ЕКОНОМІКА

Вільному робітнику доводиться платити, але він виконує свою роботу швидше за раба; а швидкість виконання є однією з головних складових економії... Вільний робітник отримує свою платню грошима, раб – вихованням, їжею, доглядом, одягом... У кінцевому підсумку раб обходиться дорожче, ніж вільний робітник, а його праця є менш продуктивною.

Алексіс де Токвіль, «Демократія в Америці»

У липні 1989 року Дмитро Барабашов, співробітник відділу хімічної промисловості ЦК КПРС, увійшов до будівлі ЦК на Старій площі після тривалої відсутності й був приголомшений майже порожніми коридорами й явно не робочою обстановкою.

Був тихий літній ранок, і в такі дні раніше у відділі вирувала гарячкова діяльність – усі його працівники готувалися до жнив. У цей період завжди надзвичайно зростало використання пального, особливо газу та дизельного палива, й саме на Барабашова та його колег було покладено завдання стежити за тим, щоби нафтопереробні заводи в країні працювали на повну потужність, а цистерни для палива діставалися місць призначення. Якщо, наприклад, цистерни затримували на запасній залізничній колії в Астрахані, нафтопереробний завод у Куйбишеві, який на них чекав, не мав змоги примусити начальника астраханської сортувальної станції відправити їх далі. Але цей начальник був членом партії, і якийсь посадовець із ЦК міг наказати йому відправити цистерни до Куйбишева.

Зазвичай у цей період такі інструктори, як Барабашов, сиділи на телефоні з 9-ї ранку до 9-ї вечора, а ще були чергові, які всю ніч підтримували зв'язок із головними нафтопереробними підприємствами та сортувальними станціями, забезпечуючи постачання палива до тих заводів, де воно було потрібне.

Однак того дня, коли Барабашов повернувся на Стару площу, більшість тамтешніх співробітників були відсутні, секретарки байдикували за своїми столами, а телефони майже мовчали. Наприкінці 1988 року в апараті ЦК відбулося значне скорочення штату. Із сорока двох співробітників відділу хімічної промисловості залишилося лише дев'ять, і їм було наказано «не втручатися» в економіку.

Коли почалися жнива, ті, що залишилися у відділі, без особливого ентузіазму зробили кілька дзвінків, не дуже розуміючи, чого від них чекають. Замість віддавати накази вони тепер писали звіти, на які ніхто не зважав.

«**Товарна біржа** існує для того, щоб допомагати підприємству розв'язувати свої проблеми, – говорив Олександр Солнцев директорові казанського заводу холодильників в червні 1991 року. – Раніше вам доводилося покладатися на відділ постачання вашого заводу, щоби придбати потрібні матеріали, а ми можемо дістати їх для вас швидко, безболісно та ефективно».

Коли розвалилася система централізованого планування, товарні біржі стали виникати по всій країні. Солнцев був представником Нижньогородської товарної біржі, яка, маючи щоденний обіг у мільйони рублів, стала найбагатшою комерційною структурою в області.

Директор заводу почав дратуватися. «Ви – пройдисвіт, – сказав він. – А ваша біржа – це збіговисько вискочнів». – «Біржа – це джерело сировини та новий канал збуту, – відповів Солнцев. – Вам потрібне і те, і те. Питання в тому, чи здатне це суспільство існувати, спираючись на здоровий глузд. Я гадаю, що здатне. Інакше я б цим не займався».

Одного сонячного дня в червні 1991 року Павло Лебедев – директор силікатного заводу в місті Бор – роздав інформаційні листки працівникам, що зібралися в актовій залі заводу для обговорення нової ідеї – приватизації.

«Цей завод дуже прибутковий, – говорив Лебедев, – але зараз 94 відсотків прибутку забирає міністерство. Якщо ми станемо власниками, ці прибутки зможемо розподіляти між собою».

Хоча підприємства в СРСР нібито належали робітникам, ідея розподілу прибутків була новою. Люди намагалися зрозуміти, що їм дасть приватизація.

«Як ми отримуватимемо те, що нам потрібно? – запитував один із робітників на зборах. – Адже держава забезпечує нас матеріалами».

«Ми виробляємо 150 мільйонів силікатних цеглин на рік, а цегла – дефіцитний товар, – сказав Лебедев. – Тобто ми маємо дефіцитний товар, і вони мають дефіцитні товари, тож ми будемо обмінювати свій дефіцит на їхній».

Лебедеву були добре відомі проблеми роботи заводу. Підприємство споживало величезні обсяги газу, електрики та сировини, щоби йому не скоротили фінансування. Водночас робітники вирізнялися цілковитою байдужістю. Якщо виходило з ладу обладнання, ніхто не переймався його ремонтом. Завод був третім у місті на місяць за кількістю робітників, підібраних п'яними на вулиці й відправлених до витверезника. Але остаточно переконало Лебедева у потребі приватизації підприємства постійне втручання партії в його роботу.

Наприкінці серпня 1990 року він отримав наказ відрядити сорок робітників до сусіднього колгоспу копати картоплю. А 1 вересня його викликали до місцевого комітету партії, і перший секретар дав йому доручення надіслати ще шістдесят робітників для допомоги в завершенні до 30 вересня житлового будинку, що зводився поблизу. Лебедев став пояснювати, що не може знайти шістдесят вільних робітників після того, як відрядив сорок осіб на збирання картоплі.

«Я тут не для того, щоби вислуховувати пояснення», – сказав перший секретар.

«У такому разі, – відповів Лебедев, – я звільняюся».

Наступного ранку Лебедева знову викликали до міськкому. «Ви вчора дуже неввічливо поводились із першим секретарем, – сказав йому один із партійних функціонерів. – Але він усе ж таки вирішив зняти з Вас відповідальність за картоплю, бо будівництво житлового будинку треба завершити вчасно».

Цей інцидент став для Лебедева останньою краплею. Коли почалася приватизація державних підприємств, він вирішив, що його завод буде першим.

«Приватизуючи підприємство, – пояснював Лебедев робітникам, – ми стаємо самостійними. Єдине, що ми винні державі, – це податки». – «А якщо ми матимемо збитки?» – запитав один із робітників. «Оце і буде наше та ваше завдання – забезпечити, щоб цього не сталося», – відповів Лебедев.

Зменшення контролю, виникнення вільної економічної діяльності та приватизація позначили початок спроб демонтувати планову економіку.

Маркс писав, що коріння зла в сучасному світі – це приватна власність на засоби виробництва. Тому радянську систему центрального планування було зорієнтовано на усунення приватних власників і на запровадження командного функціонування всієї економіки. І цієї мети було успішно досягнуто. За допомогою планових завдань центральна влада керувала життям тисяч підприємств, вирішуючи, які регіони морити голодом, а які підтримувати, які галузі розвивати, а якими нехтувати, не зважаючи при цьому на бажання тих, хто жив у цих регіонах або працював у цих галузях.

Директорам заводів і головам колгоспів говорили, що їм виробляти, звідки отримувати матеріали, які ціни призначати, скільки працівників наймати, яку зарплатню їм платити і як розподіляти між ними роботу.

Однак, підпорядковуючи економічні стосунки круговій логіці замкненої інтелектуальної системи, централізоване планування знищувало особисту ініціативу. Коли мета полягає не у виробленні корисної продукції, а у виконанні заздалегідь накресленого плану, центр уваги зміщується з характеру виготовленого виробу на кількісні показники – одиниці, тонни, кілометри, тобто на єдиний спосіб оцінки виконання плану. У цьому процесі робітники перетворюються на роботів. Якщо валову продукцію обчислюють в рублях, додають зайві, але коштовні деталі; якщо в кілограмах – використовують найважчі матеріали; якщо в кілометро-годинах – фури ганяють туди й сюди між віддаленими містами.

За таких обставин перехід до ринкової економіки є не просто питанням усунення централізованого управління та залишків монополістичної системи. Насамперед це питання створення можливостей для особистої ініціативи після періоду роботи за планом упродовж трьох поколінь. Адже задушливий вплив командної економіки десятиліттями позначався на кожному заводі, кожному колгоспі в Радянському Союзі.

Володимир Танчук влаштувався на роботу на Трубний завод, розташований на вул. Барклая в Москві, бо хотів подивитись, як працює економіка на рівні окремого підприємства. Його увагу негайно привернули дві речі: підлога в цехах була завалена купами різноманітних матеріалів, а майже всі працівники заводу були напідпитку.

Робочий день починався о 8-й годині ранку, і майже всі приходили на роботу вчасно. Проте зранку їм часто не було чого робити, й вони починали день з очікування матеріалів.

Першою більш-менш значною подією робочого дня був «всесоюзний перекур» о 10-й годині. На початку своєї роботи на Трубному заводі Танчук намагався працювати під час цього перекуру, але решта робітників сказали йому, що ця перерва є обов’язковою, а один пояснив, що існує закон: через кожні дві

години роботи працівники мають право на двадцятихвилинну перерву. Тут була кімната для перекурів під час зміни, де стояв великий стіл, лавки, а на стіні висіли плакати із антиалкогольною агітацією. Ще висів червоний транспарант із білими літерами, який закликав робітників виконувати правила техніки безпеки. Під цим транспарантом вони зазвичай спали, а коли були напідпитку, витирали об нього руки.

Після перекуру о 10-й годині робітники думали лише про їжу. Об 11-й була ще одна перерва, об 11:25 темп роботи починав уповільнюватися, а об 11:45 всі залишали робочі місця і йшли обідати. Завод мав їдальню, але багато хто з робітників нею не користувався. Там була довга черга і пахло радянським милом, комунальною кухнею та дезінфекцією, тож багатьом було огидно навіть заходити туди. Їжу вони приносили із собою з дому і проводили обід у роздягальні за грою в доміно. Як правило, у когось була пляшка пива чи вина, хоча вживати алкоголь на заводі не дозволяли. Тож під кінець обіду робітники часто були добряче на підпитку.

Коли обідня перерва завершувалася, вони залишалися в роздягальні доти, доки за ними не приходив бригадир. Його поява нерідко спричиняла розлогі дискусії. Робітники полюбляли обговорювати з бригадиром питання, чи надійшли необхідні матеріали, бо ці розмови подовжували час обідньої перерви. Коли ж вони нарешті один за одним підводилися з місць, то робили це якомога повільніше. Вони вдягали робочі рукавиці, поки бригадир нетерпляче ходив вперед і назад, і починали поволі повертатися до цеху.

О 13:30 робота поновлювалася, але о 14-й був ще один перекур. Зазвичай саме після нього робітники починали відчувати потребу в додатковому алкоголі, й когось відряджали за горілкою.

О 15-й годині керівництво заводу подекуди спеціально виходило в цехи, щоби пересвідчитися, що ніхто не п’є на робочому місці, й тоді щойно придбані пляшки швидко ховали. Якщо на-

чальник помічав у когось опуклину за поясом, то міг ляснути по ній, і якщо це була пляшка, зазвичай починав гримати й позбавляв робітника премії.

Оскільки в пообідні години майже кожен щось випивав, темп роботи на заводі помітно сповільнювався. Дехто починав хитатись, і, щоб не впасти, найп'яніші затискали якусь частину спецівки лещатами на верстаті. При цьому всі продовжували виконувати свою роботу.

Устаткування на заводі було імпортне, а отже, користуватися ним мало бути зручно. І все ж робітники примудрялися поводитися з ним неправильно. Одне із завдань на заводі полягало в нарізанні труб на п'ятиметрові секції. Власне, це було нескладно – треба було лише натиснути кнопку в потрібний момент. Але від кожного працівника вимагали водночас перевіряти якість труби, щоб не пропустити бракованої продукції. Це потребувало уваги, й, відстежуючи дефекти, робітники часто відрізали на півметра коротші або довші труби, що призводило до величезного марнування металу. Для різання труб потрібно було також тиснути на кнопку з однаковою силою. Це теж часто робили неправильно, внаслідок чого краї труб виходили загнутими, й отримувачам продукції потім доводилося знову обрізати труби з обох кінців, що теж було зайвою витратою металу.

Під час роботи на підлозі цеху утворювалися величезні купи різних матеріалів. Хоч в який бік Танчук повертався, скрізь були штабелі ящиків, металевих деталей, інструментів і всіляких припасів. Робітники часто обмежувалися тим, що брали якийсь предмет із однієї купи, виконували за його допомогою якусь операцію й кидали до іншої купи, аж поки не починало здаватися, що вони не так користуються матеріалами та приналежностями, як порпаються в цих стосах.

Заводські вантажники відвантажували труби 2-х типів: звичайні, які треба було змащувати для запобігання корозії, та спеціальні, нержавіючі, які треба було тримати подалі від мастила,

бо воно миттєво їх псувало. Різні характеристики цих двох різновидів труб, здавалося, передбачали потребу складати їх окремо, але робітники робили навпаки. Результат був очікуваним: мастило зі звичайних труб потрапляло на поверхню нержавіючих і псувало їх.

Це робили задля виконання плану. Зазвичай нержавіючих труб замовляли мало, і їх було недостатньо, щоб заповнити товарний вагон, а виконання плану вимірювали винятково кількістю завантажених вагонів. Подеколи труби з нержавіючої сталі були вже поржавілими від контакту з повітрям, але їх все одно складали разом зі змащеними трубами. До того ж робітники ходили по цих трубах у вкритому мастилом взутті та ще й кепкували із цього: чому б їм не ставати на них, якщо їх все одно вантажитимуть у вагони разом зі змащеними трубами?

Врешті-решт труби відправляли до консервного заводу в Молдавії, де їх використовували у виробництві томатного соку, який відтак мав присмак іржі.

Коли на заводі не було чого робити, зокрема через перебої у постачанні, які траплялися часто, ті робітники, що залишалися відносно тверезими, намагалися зробити на території заводу щось для себе. В таких випадках Танчук зазвичай ішов до ливарні попрацювати над стійкою для велосипеда, інші виконували різні випадкові роботи – наприклад, розвантажували вантажівку за п'ять рублів. Якщо їх кликали назад до цеху, вони розвантажували її зі швидкістю, яка здавалася неймовірною тому, хто був обізнаний з їхнім звичайним темпом праці.

О 16-й годині робітники починали загортати в папір все, що хотіли забрати додому – викрутки, цвяхи, олівці, блокноти, й залишали ці пакунки на підлозі в роздягальні. Кожен, хто зайшов би в цей час до роздягальні, побачив би купи паперових рулонів на підлозі, й ніхто не зміг би пояснити, чому вони там лежать. Фактично не було і дня, щоби хтось із робітників не виносив чогось із заводу в кишені пальта або під пахвою.

Нерідко вони крали щось і для своїх друзів. Друг міг працю-

вати на підприємстві, де не було потрібної йому речі, тож сам він не мав змоги її поцупити. Робітники до всього ставилися як до спільної власності й уважали, що все належить їм. Робочий день завершувався о 17:30. Переодягнувшись, робітники йшли з заводу о 17:45. О 18-й годині розпочиналася нічна зміна, коли робота продовжувалася вже без начальства.

Якщо продуктивність праці була низькою вдень, то вночі вона падала остаточно. В робочий час усі пили, але, на відміну від денної зміни, на нічну робітники з'являлися вже напідпитку. Більшість із нічних робітників були вантажниками. Єдиним представником адміністрації в ці години був черговий, який наглядав за кількома цехами й більшу частину зміни спав.

Вночі важкі вантажі слизьких труб тягали з місця на місце чоловіки, які від сп'яніння майже нічого не бачили. Жінка, що керувала підйомником у цеху, кричала: «Петько, геть звідси!» – робітникові, який із безглуздою посмішкою дивився на неї з-під в'язанки труб, що висіла у нього над головою. «Не хвилюйся, Марусю, – відповідав він, – усе гаразд». І падав на підлогу.

Іноді нічну зміну пожвавлювала філософська дискусія.

«Ти п'яний, – говорив один із робітників. – Тебе міліція забере до витверезника». – «Вони нічого мені не зроблять, – відповідав інший. – Я благонадійний. Володимир Маяковський казав: "Моя міліція мене береже"».

«Ну, що там Маяковський! Він погано вчинив – застрелився. Жодний християнин такого б не зробив».

«Ти віриш у Бога?»

Дискусія на мить перервалася, бо її заглушив гуркіт труб, що скотилися з автонавантажувача, та верещання блоків нагорі.

«Бога немає. Але щось є». «Ти примушуєш своїх дітей вірити в Бога?»

«Вони мають вірити у власні сили, може, й у Бога, якщо це те, у що вони вірять».

У нічну зміну часто траплялися нещасні випадки. Однієї ночі, коли Танчук був начальником зміни, один із робітників позбув-

ся частини пальця: той був засунутий у трубу, коли її раптом підняв кран. За кілька секунд після цього робітник – п'яний до нестями – підійшов до Танчука й сказав, показуючи на оголену кістку: «Ти дивись!» – наче пошкодив не власне тіло, а якесь обладнання. Танчук хотів відвести робітника до медпункту, але його зупинив заступник. Якщо нещасний випадок буде зареєстровано, робітникові не оплатять лікарняний, бо він був п'яний, коли це сталося. Танчука звинуватять у тому, що допустив його до роботи в такому стані. Насправді Танчук не мав іншого виходу, як ставити на нічну зміну п'яних працівників, щоби мати достатньо людей, але зрештою він погодився зі своїм заступником і не став офіційно фіксувати нещасний випадок.

Отримавши першу допомогу, постраждалий підійшов до Танчука зі своїм покаліченим пальцем і сказав: «Я виховав двох своїх дітей у дусі відданості народу». Судячи з його тону, він не вважав, що з ним трапилося щось надзвичайне.

«Ось чому Гітлер програв війну, – говорив мені Танчук пізніше. – Цей робітник не дивиться на цей обрубок як на свій палець. Все це – справа державна».

Нещасні випадки фіксували, коли обставини не залишали адміністрації вибору. Одного вечора глуха прибиральниця впала в темряві на слизькій підлозі цеху і потрапила під вагонетку. Її тіло було так спотворене, що її потім не одразу впізнали. І все ж факт смерті було неможливо приховати, тому згодом її особу було встановлено, і нещасний випадок зафіксовано.

Вантажники працювали лише за наявності залізничних вагонів, до яких треба було завантажувати готові труби. Вони із принципу не готували труби для наступного ранку. Коли вночі прибували вагони й уже не було можливості ухилитися від роботи, вантажники виконували своє завдання належним чином. Проте щойно роботу було завершено, вони знову сідали й починали пити горілку або чифір. А потім, геть п'яні, чекали на денну зміну.

На московському машинобудівному заводі «Арсенал» в Росії головною метою, схоже, теж було ухиляння від роботи. Сергій Возников улаштувався на завод верстатником, і перше, що він зазначив, це постійне лайливе невдоволення робітниками та їхня реакція на неї – прагнення працювати якомога менше.

Робочий день розпочинався о 8-й годині ранку. Доки тривало безперервне постачання матеріалів, робітників утримував біля верстатів ритм праці. Як правило, вони залишалися на своїх місцях до 11-ї години, коли була передбачена обідня перерва. Проте, якщо з верстатом щось траплялося, вони не робили нічого – просто сиділи поруч або виходили на перекур.

Крім верстатників, на заводі була ще безліч допоміжного персоналу: вантажники та пакувальники, оператори підйомників, бригади техобслуговування та ремонту, а також чималий адміністративний штат, включно з інженерами, бухгалтерами та керівниками. Бригади техобслуговування більшу частину дня сиділи на лавках і курили. Якщо якийсь верстат потребував ремонту, начальник цеху давав письмове доручення члену бригади, який не квапився його виконати. Коли начальник питав, чому роботу не зроблено, робітник зазвичай пояснював, що в нього було інше доручення, або не було запчастин, або в нього вкрали валізку з інструментами. Зрештою минали години чи навіть дні, поки він виконував заявку начальника.

Трохи іншою була ситуація з адміністративним персоналом. Вони часто просто відзначали свій прихід на роботу, потім надовго зникали з заводу і приходили, щоби відзначитися наприкінці робочого дня.

Об 11-й годині заводська какофонія припинялася, робітники вимикали свої верстати й шли обідати. Хоча обідня перерва тривала годину, вони незмінно намагалися повертатися до робочих місць якомога пізніше.

Решту дня робітники займалися пияцтвом. Горілка була єдиною втіхою в їхньому житті, і її можна було дістати на заводі в будь-який час, вдень і вночі, за 15 рублів – на 10 рублів дорожче

за звичайну неофіційну ціну. Найгірші сцени розігрувалися на заводі двічі на місяць, в дні зарплатні. Робітники хиталися на своїх робочих місцях, проте їх ніхто не чіпав. Міліція просто не мала стільки транспортних засобів, щоби вивезти всіх п'яних.

Горілка в Радянському Союзі часто набувала суто містичного значення. В країні, де заперечували існування Бога й обіцяли рай на землі, який не наставав, горілка для робітника була єдиним засобом створення власного раю серед усіх негараздів повсякденного життя.

Робітники приділяли також особливу увагу всьому, що можна було вкрасти, нерідко прихоплюючи деталі з виготовлених заводом машин. Верстатник, відповідальний за додавання до машини якоїсь важливої деталі, знав, де вона знаходиться, і міг легко дістатися складу готової продукції та спокійно її відкрутити. Ці крадіжки часто залишалися непоміченими, бо робітники забирали деталі, відсутність яких не була очевидною, поки машиною не починали користуватися.

Взагалі робітники тягли додому все, що валялося довкола, бо на заводі ніхто не переймався прибиранням речей на місце. Сортувальники, вантажники та водії підйомників крали інструменти та матеріали. Робітники часто упускали на підлогу тару із запчастинами, вона розбивалася, а вони потім підбирали розсипані деталі. Вони забирали додому і запчастини до власних верстатів, і коли ті зупинялися, вони лише незворушно сиділи біля них, чекаючи, поки начальство надішле нові запчастини на заміну тим, які вони вкрали.

На заводі «Арсенал» працювало шість тисяч робітників, і тому найбільшою потенційною проблемою було переривання постачання матеріалів і запчастин. У розв'язанні цієї проблеми підприємство покладалося на армію так званих «штовхачів», яким було дозволено вдаватися до будь-яких засобів – від хабарів до погроз і домагань – для забезпечення потрібних заводу поставок.

Якось Возников розмовляв з одним «штовхачем», який зби-

рався до Новокузнецька, щоби спробувати отримати матеріали, за планом призначені заводу «Арсенал». «Штовхач» розповів, що «Арсенал» вже багато місяців чекає на партію легкого металу від «Запсибу» – величезного Новокузнецького металургійного заводу, одного з найбільших виробників прокатної сталі в СРСР. Спочатку, коли потрібний метал не надійшов, завод використовував свої запаси й виробляв машини із важчого металу, ніж потрібно. Це призвело до зайвих витрат, але ніхто цим не переймався, бо використання важчого металу допомагало заводу перевиконувати план по вазі, завдяки чому всі отримували премії. Однак якщо «Запсиб» не надішле партії потрібного металу до кінця року, то стане очевидним, що план можна виконувати й без нього, і тоді на наступний рік поставки для «Арсеналу» буде зменшено на цей обсяг.

Директор «Арсеналу» написав до «Запсибу» і зажадав пояснень, чому завод не отримав металу. На це він отримав відповідь: «Буде надіслано». Це був поганий знак, бо в листі не було зазначено дату постачання металу. Саме тоді директор вирішив відрядити до Новокузнецька «штовхача». Офіційною метою відрядження було «узгодження постачання матеріалів», хоча узгоджувати не було чого. Треба було просто домогтися від «Запсиба» поставки металу, передбаченої планом. «Штовхач» сказав, що у такій ситуації найкраще буде привезти подарунок. Кавказькі підприємства часто слали в таких випадках ящики коньяку, фабрики, які виробляли щось принадне – наприклад, меблі чи посуд, – намагалися надіслати свою продукцію.

Важкість виконання «штовхачем» його місії залежала від обсягу затриманих поставок і впливовості його підприємства, яка була вирішальним чинником у його здатності створювати неприємності постачальнику. Подекуди було досить просто пригостити завідувача складом обідом із горілкою, винами та найкращими закусками. Але якщо цей метод не спрацьовував, «штовхачеві» доводилося вдаватися до тиску. Як правило, цей тиск він здійснював за допомогою райкому партії: спонукав його

до потрібних дій, погрожуючи поскаржитися в ЦК, показуючи цілу купу листів і вимагаючи товару. Ідея полягала в тому, щоб дошкуляти місцевому секретарю партії доти, доки він не втомиться слухати й не розпорядиться зробити щось для задоволення скарг «штовхача».

Цей «штовхач» збирався домогтися 320 тонн металу від «Запсибу» – величезного металургійного комбінату, який виробляв мільйони тонн сталі на рік. Йому, мабуть, досить було лише поговорити із завідувачем складу, але він не привіз подарунків і мав дефект мовлення, тож навряд чи хтось став би його слухати. Ситуація вимагала творчого підходу, і «штовхач» розповів Возникову про свій план: він скаже завскладом «Запсибу», нібито завідувач промисловим відділом газети «Известия» є його близьким родичем і цікавиться, чому «Запсиб» не виконує належних поставок. «Штовхач» не мав жодного уявлення, чи спрацює цей «акторський прийом», але знав, що жодна радянська установа не бажає стати об'єктом критики «Известий». Тож він розраховував на те, що «Запсиб» не стане піддавати себе такому ризику (навіть теоретичному) і відвантажить потрібний метал. Але навіть на цьому робота «штовхача» не завершувалася. Йому треба було ще домовитись із залізницею, тобто поговорити з начальником станції чи одним із його заступників і переконати або примусити їх забезпечити перевезення отриманої продукції. У тих же випадках, коли хабарі та погрози не діяли, «штовхачеві» доводилося просто сидіти в кабінеті начальника станції та заважати йому працювати, аж поки той не зрозуміє, що простіше підкоритися, ніж продовжувати опиратись і затримувати товар.

У такий спосіб у всьому Радянському Союзу, попри відсутність ринку, відбувався обмін продукцією, потрібною для функціонування промисловості.

Анатолій Папп уже протягом двох років працював на металорізальному верстаті на заводі в південноукраїнському мі-

сті Генічеську. Завод, на якому працювало триста робітників, підпорядковувався, разом із кількома іншими підприємствами, Міністерству хімічного машинобудування й випускав деталі для кранів, які використовували для прокладення нафто- та газопроводів. Проте, на відміну від інших заводів, у Генічеську користувалися швейцарськими металорізальними верстатами. Завдяки цьому продукція цього заводу була вищої якості, ніж інших підприємств, хоча все одно не дуже доброю.

Робочий день розпочинався о 8-й годині, й одразу було помітно, що єдиними, хто займається реальною працею, є різальники металу. Завдання Паппа полягало в нарізанні циліндрів на шпинделі. Він подавав циліндри до свого верстата і стежив за нарізанням, видаляючи відходи металу і за потреби замінюючи мастило. З-поміж трьохсот працівників заводу різальників металу було сімдесят, і в них не було іншого вибору, як затято працювати, бо майже 30 відсотків їхнього заробітку залежало від виконання плану зі шпинделів.

Найбільшою проблемою було те, що верстатникам доводилося постійно переривати роботу, щоби полагодити свої машини. У ремонтному цеху були робітники, відповідальні за ремонт верстатів, але вони були зайняті своїми особистими справами: виготовляли вихлопні труби, водонагрівачі та могильні огорожі, які потім приватно продавали. Начальство не заперечувало, бо отримувало свою частку від цих доходів.

На заводі виробляли деталі з латунних сплавів, які часто були виготовлені з порушенням пропорцій, внаслідок чого мали неоднакову консистенцію, і коли циліндри подавали до перевантажених верстатів, ті зупинялися. У Швейцарії верстатник наглядав за п'ятьма різальними машинами, Анатолій же і з двома ледь міг упоратися.

Зранку робота йшла краще – верстатники ще мали свіжі сили. І все одно Анатолію доводилося часто зупинятись і лагодити свій верстат. Наприкінці дня він іноді був змушений робити це що п'ять хвилин, і темп роботи уповільнювався до черепашачої

ходи. Анатолій вирахував, що за таких умов він може нарізати тисячу шпинделів на місяць, але план вимагав від нього десяти тисяч.

Постійні зупинки негативно позначалися на якості роботи Анатолія. Шпинделі виходили надто короткими чи надто довгими, надто тонкими чи надто товстими, але браком їх вважали лише тоді, коли вони не входили до кранів. Завод, який займався складанням кранів, був незадоволений генічеською продукцією, але приймав ці шпинделі, бо знав, що якщо скористається своїм правом відмовитися від них, то взагалі нічого не отримає. Насправді умови на генічеському заводі були такими самими, як і на інших підприємствах, внаслідок чого радянські машини, побудовані із сотень дефектних деталей, зажди були низької якості й часто взагалі не працювали.

КОЛГОСПИ

Коли Євген Поляков, московський архівіст, почав їздити до колгоспу «Зоря» неподалік Москви, в Калузькій області, для ревізії бухгалтерських книг, у нього склалося враження, що більш за все колгоспники нагадують групу примусових робітників, які шукають способу втекти.

День починався о 5-й годині ранку, коли заспані доярки виходили з дому, щоби подоїти корів. Світло горіло лише в будинку правління колгоспу, а єдиним звуком був собачий гавкіт десь удалині. Дорогою до корівника доярки проходили повз величезні плакати з портретами Леніна та зображеннями мускулястих героїв соціалістичної праці.

У корівнику було повно неприбраного гною, який легко було виявити за запахом. Доярки працювали завзято, але в умовах постійної непевності, бо струм, що подавався примхливим генератором, міг зникнути щомиті, лякаючи корів і змушуючи доярок продовжувати роботу ручним способом.

О 7:30 керівництво колгоспу збиралося в кабінеті голови для вироблення стратегії чергового дня «битви за врожай». Серед присутніх були головний тваринник і головний агроном, але саме голова колгоспу вирішував, які трактори на яких полях працюватимуть, скільки людей оратимуть, скільки займатимуться добривами, скільки – прополюванням.

Після ухвалення всіх рішень розпорядження голови передавалися по радіо безпосередньо групам колгоспників, які чекали на багнистих сільських перехрестях, і роботу в бригадах розподіляли між конкретними людьми.

Коли сонце сходило над далеким обрієм, колгосп оживав, і по всій його території групи колгоспників починали виконувати призначені їм завдання.

На розлогі колективні поля виходили трактори, щоби почати оранку. Виконання плану обчислювалося за кількістю оброблених гектарів, тож трактористи були зацікавлені якомога швидше зорати якомога більшу площу. Вони починали з нарізання глибоких борозен по краю поля, але, просуваючись до його середини, піднімали лезо плуга вище й рухалися швидше, тож борозни ставали дедалі мілкішими. Перші були глибиною 20–25 сантиметрів, трохи далі від дороги – 12,5–15 сантиметрів, а в центрі поля, де трактористи були впевнені, що ніхто їх не проконтролює, борозни мали глибину лише 5 сантиметрів. Як правило, цього справді ніхто не помічав, аж поки не впадав в очі хирлявий вигляд посівів.

Поки йшла оранка, інші колгоспники вносили добрива. Коров'ячий гній збирали в колгоспі нерегулярно й залишали лежати надворі, не захищеним від дощів. З першою ж зливою він розкисав і починав стікати в найближчий струмок. Із того, що залишалося, частину розкидали по полях із возів, які тягнули трактори. Ця робота була неприємною й виснажливою, але найголовніше – її неможливо було проконтролювати. Часто вона тривала лише кілька годин, а потім більшість добрива вивозили

кудись на задвірки колгоспу та спалювали, щоби приховати той факт, що його так і не розкидали в полі.

Без належних добрив ґрунт швидко виснажувався. Колгоспники нехтували також сівозміною, рік за роком саджаючи на одному полі картоплю навіть тоді, коли ротація була конче потрібна для захисту рослин від плісняви та хвороб. П'ятирічний план передбачав, що одного року поля засаджуватимуть картоплею, а наступного року – зерновими, цибулею чи капустою. Але після кожної зміни посівів необхідно було наново обробляти ґрунт: звільняти поле від бур'янів, а потім проводити глибоку оранку з додаванням органічного добрива. Серед колгоспників було мало охочих до такого зайвого клопоту.

В іншій частині колгоспу жінки працювали на птахофермі, розташованій у центральному селі колгоспу. Вони лопатами відшкрібали застиглий послід з асфальтової підлоги й вантажили його в кузови вантажівок. При цьому утворювався пил, який стояв у повітрі. Жінки працювали в марлевих пов'язках на обличчі, але це мало їх захищало. Кожну автомашину навантажували півгодини, й до наступної вантажівки жінки могли перепочити лише 5–10 хвилин.

Не легшою була жіноча праця й у запліднювачах. Там вони заганяли дорослих десятикілограмових індичок у кут і ставили довкола загорожу. Потім двоє жінок заходили до цього огородженого місця й хапали індичку за крила, намагаючись утримати її в нерухомості дві-три хвилини, поки третя жінка проводила штучне запліднення. Поки індичку тримали, вона кігтями роздирала жінкам одяг і дряпала їх до крові. Якщо їй вдавалося вивільнити одне крило, вона могла вдарити ним запліднювачку по обличчю й навіть осліпити її. Робітниці отримували один комплект робочого одягу на рік, а птахи безжально його рвали. За кілька годин жінки були вкриті подряпинами та пилом, а помитися їм не було де.

Багато хто з колгоспників починав ухилятися від роботи майже одразу після обіду. Якщо несподівано з'являвся голова

колгоспу і питав, куди всі поділися, йому відповідали, що один пішов здавати звіти, а інші пішли за лопатами.

О 14-й годині в колгоспі вже було важко когось знайти. Всі або спали в полях, або пиячили вдома, або давали хропака на сіннику. Фактично обстановка в колгоспі нагадувала перманентний загальний страйк. Принаймні половину часу колгоспники перебували в стані сп'яніння, і кожен робив усе можливе, щоб уникнути роботи, водночас пильно стежачи за неробством інших. Тут склалася традиція заздрощів і ревнощів, і колгоспники збирали компромат один на одного і на бригадира. В цій ситуації бригадирові було важко умовити їх працювати, бо вони знали про всі його гріхи, й надто великий тиск міг мати наслідком анонімний лист до органів влади з викриттям, наприклад, розкрадання колгоспного майна. Голова колгоспу теж був у складному становищі. Він знав, що кожен із його працівників заслуговує на звільнення. Але водночас він усвідомлював, що не може собі дозволити когось позбутися, бо й без того нема кому працювати. Якщо в когось із колгоспників вимагали пояснень його недбалого ставлення до роботи, він мовчки стояв перед головою колгоспу або бурмотів щось незрозуміле. Він знав, що все одно його не виженуть.

Колгосп «Іскра» розміщувався в Калінінській області, поблизу міста Стариці, і його головною продукцією були молоко та зерно.

Іконописець Олександр Лякін жив у цьому колгоспі й ту байдужість, яку там спостерігав, уважав наслідком руйнації Росії комуністами. Села були занедбані, половина будинків – забиті та кинуті. Станція ремонту тракторів була завалена відбракованими деталями та заіржавілою сільськогосподарською технікою й потопала в такій багнюці, що там було важко ходити навіть у чоботах. У полях кошлаті залишки незібраних зернових ще довго стояли після збирання врожаю, подекуди частково вкриті снігом.

Розмови між колгоспниками містили майже виключно ненормативну лексику, а самих їх, здавалося, жодним чином не цікавив зовнішній світ. Вкрай ледачі, вони виявляли активність лише тоді, коли треба було випити або щось поцупити.

Керівництво з'являлося на роботу точно о 7:30 й розподіляло робочі завдання на день. Однак уже за годину керівників було важко знайти.

Після 9-ї години на розбитих дорогах з'являлися трактори. На них був напис: «Людей не брати» – але цим нехтували. Майже кожний трактор тягнув причеп із кількома робітниками. Часто траплялося, що причепи перевертались і люди гинули, особливо якщо тракторист був п'яний.

Невдовзі в різних частинах колгоспу можна було побачити групки людей за роботою, але їхня праця була позначена якоюсь безсистемністю. У полі п'ять-шість жінок могли вибирати руками картоплю, тоді як поруч із ними лежав геть п'яний чоловік.

О 10-й годині Лякін зазвичай натрапляв на групу з 10–15 чоловіків, що стояли біля якогось об'єкту будівництва й обговорювали, де взяти горілку й чи отримають вони сьогодні аванс. Ці чоловіки, як правило, мали зосереджений вираз обличчя завзятих працівників, але нічим, схоже, не займалися й сердилися, якщо хтось переривав їх якимось запитанням.

Колективна пиятика розпочиналася зазвичай трохи пізніше, коли колгоспники збиралися в лісі, за кущами або в гаражі, де ремонтували трактори. Те саме робили в полях по всій території трактористи. Незабаром усе життя в колгоспі було огорнуте алкогольним туманом, десятки людей, хитаючись, тинялися вулицями сіл, а в магазинах починалися бійки. Робота зупинялася, бо більшість колгоспників залишали свої робочі місця, а інші йшли на роботу, щоби там упасти в нестямі. Подекуди обурені дружини витягували чоловіків із місць колективного пияцтва, але багато жінок у колгоспі самі зловживали алкоголем.

Проте в другій половині дня колгоспники, навіть п'яні, були вже за роботою на своїх присадибних ділянках. Оплата їхньої праці була нижче прожиткового мінімуму, тож виживати доводилося за допомогою городини, вирощеної особисто. Майже жодних засобів механізації не було, тож іноді можна було побачити на цих ділянках подружжя, які обробляли свою землю, запрягшись у борону чи дерев'яний плуг. Іншу роботу виконували лопатою, серпом чи косою.

Для підтримання свого приватного господарства колгоспники постійно щось крали. Це робили як дорослі, так і їхні діти. Стоячи в сараї колгоспника в оточенні всіляких дротів, молотків, цвяхів, коліс, мастил і пиломатеріалів, можна було не сумніватися, що жодну із цих речей не було куплено.

Колгоспники мали психологію: той, хто не обкрадає державу, обкрадає власну сім'ю, і в певному сенсі їх змушували красти. Колгоспники не могли купувати корми для худоби, яку відгодовували у своїх садибах, тому крали їх у колгоспних хлівах. Вони не могли купити інструментів, тож крали їх у ремонтних майстернях. А найважливіше – колгоспники намагалися поцупити якомога більше харчів, які з їхньою участю виробляв колгосп.

Доярки, наприклад, брали собі від піввідра до відра молока щодня. Механіки, що обслуговували техніку, яка чистила корівник від гною, теж брали молоко, як і візники, що забирали бідони. За приблизними підрахунками Лякіна, втрати колгоспу від крадіжок сягали 10 відсотків денної продукції, і їх приховували, розводячи молоко водою. Потім, у магазинах, це молоко розводили ще раз.

Якщо доярка крала молоко, вона виливала його в банку чи каністру, а залишок молока в бідоні розбавляла водою. Із цією крадіжкою, як і з крадіжками інших колгоспників, всі мирилися – вони давно стали складовою системи.

Одвічний ритм життя в колгоспі «Іскра» залишався незмінним впродовж багатьох років. Потім, наприкінці 1980-х років,

сталася подія, яка порушила звичний спокій у цій місцевості. Одного весняного ранку 1988 року трактористові Володимиру Карданову було наказано з'явитися до кабінету голови колгоспу Олексія Дурнова в Панковому. Карданов, черкес за національністю, приїхав до цього колгоспу у листопаді минулого року, втікаючи від конфлікту на своєму рідному Кавказі, й виявився сумлінним працівником.

У 1987 році в країні повіяли нові вітри, й Дурнову, щоби відповідати курсу Горбачова на створення класу селян-орендарів землі, довелося шукати колгоспника, готового орендувати землю.

Проблема полягала в тому, що цей новий горбачовський план передбачав схильність до завзятої праці. Саме це спонукало Дурнова звернутися до новоприбульця Карданова. Він пообіцяв Карданову вигідні умови, в тому числі прийнятні терміни повернення кредиту на придбання трактора, корів і корівника, а також низьку орендну плату, й Карданов погодився стати першим орендарем у колгоспі. Він вибрав собі двадцять п'ять корів, придбав трактор, і йому виділили ділянку землі та корівник.

Свою кар'єру орендаря Карданов розпочав із великими сподіваннями, яким почасти сприяла присвячена орендарям пропагандистська кампанія в центральній пресі. Однак проблеми почалися майже негайно. 1 травня, вступивши у володіння своїм корівником, Карданов виявив, що колгосп забув увімкнути там електрику, тож упродовж двох місяців йому з дружиною довелося доїти корів вручну. Були труднощі і з отриманням кормів для худоби. Коли ж електрику нарешті ввімкнули, а проблему з кормами було розв'язано, республіки Прибалтики ухвалили декларації про незалежність і проголосили право на «приватну власність». Це налякало місцеву владу, і вона переписала угоду з Кардановим. Якщо перший варіант угоди передбачав, що після виплати вартості корів, корівника та трактора вони стають власністю Карданова, то тепер вони мали залишатися власністю колгоспу навіть після сплати всіх коштів.

Проте, незважаючи на ці негаразди, Карданов із завзяттям почав працювати на успіх свого підприємства. Натхнений можливостями фінансового зиску, він працював майже цілодобово, тобто спав не більше чотирьох годин. Турбота, якою він оточив своїх корів, почала давати позитивний результат. Уже за кілька місяців кардановські корови стали найпродуктивнішими в колгоспі. Від кожної він отримував щодня по 12 літрів молока, а в колгоспі ця цифра сягала в середньому 8 літрів. До того ж молоко від корів Карданова було вищої якості: частка жиру становила в ньому 3,9 відсотків – порівняно із колгоспними 2,8 відсотків. Він почав заробляти по півтори тисячі рублів на місяць.

Успіх Карданова приголомшив решту колгоспників. Спочатку вони спостерігали за цим мовчки, проте вже незабаром видовище його збагачення почало викликати ненависть.

Перші ознаки напруги виникли в бухгалтерії, де колгоспники ставали в чергу за зарплатнею. Вони жадібно дивилися, як Карданову видавали його гроші. Колгоспники звикли до того, що всім платили більш-менш однаково, незалежно від якості роботи. А тепер Карданов отримував утричі більше за будь-кого з них.

Карданов швидко став об'єктом наклепів. Колгоспники скаржилися, що його корови втікають і витоптують поля конюшини, й вимагали оштрафувати його. Вони звинувачували його в хитрощах, за допомогою яких він підвищує жирність молока. Приїхала комісія, перевірила молоко і не виявила нічого протизаконного.

Карданов став орендарем за умови, що колгосп надаватиме йому допомогу, але колеги-колгоспники стали вимагати у нього гроші за кожну послугу. Коли він просив позичити борону, бригадир говорив йому: «Я тобі нічого не дам. Ти заробляєш купу грошей, можеш сам купити».

Сусіди почали ображати дітей Карданова. Їхні діти били їх по обличчю та крали велосипеди. Коли дружина Карданова

скаржилася на них, батьки захищали й виправдовували своїх дітей. Карданов спробував розібратися, але його вилаяли матом.

Із початком збирання врожаю Карданов зазнав уже відвертої агресії. Один із колгоспників на важкому тракторі поїхав через кардановські поля, руйнуючи пасовисько. У відповідь на своє прохання не їздити полем Карданов знову почув лише матюки.

Одного морозного ранку в листопаді Карданов побачив, що один із сусідів розорює його поле. Карданов вибіг із дому і сказав сусідові, що це поле належить йому. Той відповів: «Я тут народився, а ти тут живеш менше року, тож це моя земля».

Один за одним усі сусіди Карданова розірвали з ним стосунки. Йому стало неможливо отримати запчастини для трактора, допомогу у вантажних чи будівельних роботах. У грудні спалахнув кардановський корівник, від нього залишилися самі руїни. Карданов стверджував, що це був підпал. Доказів не було, але коли він вирішив відбудувати корівник, купив цемент і взяв в оренду бетономішалку, то зіткнувся з новими труднощами: бетономішалку вкрали, а робітники, з якими він домовився про допомогу в будівництві, не з'явилися.

Врешті-решт, не витримавши цього ставлення й не маючи змоги продовжувати свою роботу, Карданов вирішив відмовитися від спроби стати орендарем. Холодним зимовим вечором він із родиною спакував речі й залишив колгосп назавжди.

7

КОРДОН

– А тигри у вас у Греції є?
– Є.
– А леви?
– І леви є. Це в Росії нічого немає, а в Греції все є.

Антон Чехов. «Весілля»

«Коли радянський громадянин виходить із митниці аеропорту "Шереметьєво", – розповідав Андрій Ковешников, таксист, що мав двадцять з гаком років, – він схожий на звіра, за яким женуться мисливці. Він навантажений валізами та сумками й вочевидь боїться, що хтось на нього чатує, щоби поцупити його речі. Коли він намагається знайти таксі, він нервує й безперервно думає про те, хто обдурить його наступним. З іноземцями все інакше. Іноземець спокійний, усміхнений. У нього життєствердний вираз обличчя. Коли він озирається довкола, помітно, що він уперше в Радянському Союзі, але він не підозріливий. Ти розмовляєш із ним ламаною англійською, і його реакція дуже приязна. Він ввічливий, каже тобі "дякую". Я це спостерігав день за днем, і це було моє перше знайомство із Заходом.

Потім мене запросив до Німеччини мій друг, колишній радянський німець, який жив у Санкт-Августині під Кельном. Перше, що мене вразило в Німеччині, – це дорога зі кельнського аеропорту. Вона була наче полірована, жодних вибоїн. Всі знаки

було видно здалеку, і я подумав, що там важко заблукати, навіть якщо не знаєш мови.

У п'ятницю я потрапив до великого магазину. Там було три поверхи продовольчих товарів, і за дві години мені вдалося роздивитися лише половину першого поверху. Мої друзі купували все, що їм було потрібно. Я порівняв ціни з нашими, і, з урахуванням рівня зарплатні, ціни в Німеччині виявилися нижчими.

Там були десятки сортів хліба. Я ніколи в житті не бачив такого достатку, і мені стало боляче за свою країну. Я подумав, що в Росії живуть самі лише дурні. Мої батьки ніколи не бачили такого багатства, і родичі теж, і ніколи не побачать.

Я став працювати на одній німецькій фабриці, де один із моїх друзів був бригадиром. Це була меблева фабрика, і більшість робітників нарізали дошки. У Німеччині якщо хтось працює, то працює всі вісім годин. Моя робота полягала в тому, що я тягав і складав дошки. Це було важко й одноманітно. Я дуже стомлювався, не можна було ні попити, ні покурити. В Росії ніхто так не працює. Тут робочий день починався о 6-й годині ранку, й ми працювали до 9-ї. О 9-й годині була п'ятнадцятихвилинна перерва. Тобто ми працювали три години поспіль без жодного перекуру. Жоден бригадир не приходив і не лаяв нас, а робітники не висловлювали незадоволення.

Я одразу помітив, що тут можна вкрасти купу деревини. Було також багато інструментів – електропилки, дрилі, молотки лежали скрізь, але ніхто не намагався щось поцупити.

Стосунки були дуже ділові. Цех – дуже чистий. Жодних куп матеріалів. Ніхто не стояв над нами. Скрізь пиляли дерево, але я не бачив тирси чи пилу. Всі обрізки акуратно складали в кошики для сміття. Зайвих розмов не було – тільки з робочих питань.

Якщо в роботі траплялася пауза – наприклад, через зупинку конвеєра – то люди негайно починали щось робити самі: прибирали сміття, чистили інструменти. Для росіянина це якесь божевілля, але саме завдяки цьому ставленню до роботи вони живуть так добре».

Одного теплого вечора в травні 1990 року Ігор Єрофеєв постукав у двері квартири Миколи Федорова, одного із чиновників Міністерства газової промисловості, що розміщувалося на Комсомольському проспекті. Двері відчинив сам Федоров. У нього був якийсь дивний блукаючий погляд.

«Не звертай на нього уваги, – сказала дружина Федорова, виходячи з кімнати. – Він у такому стані вже тиждень – як повернувся із США».

Федоров запросив Ігоря до вітальні, поки дружина готувала чай.

«Для чого я жив, для чого працював, чого я досягнув?» – запитував Федоров, заледве помічаючи присутність Єрофеєва. Було видно, що він шокований.

«Ти знаєш Сашу Іванова?» – спитав Федоров, маючи на увазі шахового гросмейстера, який одружився з єврейкою, емігрував і тепер жив у Бостоні.

«Знаю».

«Ти можеш уявити його за кермом автомобіля?»

«Чесно кажучи, не можу», – сказав Ігор. Іванов дуже мало заробляв у Москві й завжди скромно вдягався.

«У нього автомобіль завдовжки дев’ять метрів!»

І Федоров продовжив: «...П’ятнадцять років у черзі на квартиру, п’ять років у черзі на машину, тепер у черзі на дачу, а до пенсії лише два роки...»

«Перше, що мене вразило, – розповідав Сергій Мелкумов, механік льодової арени стадіону “Динамо”, – це організація праці на одній французькій фермі поблизу Бове, де я відвідував друга. Там у корівнику десять корів були під’єднані до одного автоматичного доїльного апарату. Механік натискав на кнопку, і раптом струмки молока починали бігти по прозорих шлангах до величезного бака з нержавіючої сталі. Негайно під’їжджала автоцистерна, її з’єднували з баком рукавом, і вона викачу-

вала молоко, обсяг якого автоматично вимірював лічильник. Спостерігаючи за цим, я згадував наших доярок, сідають поряд з коровами й доять їх брудними руками.

Поблизу корівника я побачив пасовисько з густою травою, огороджене бетонними стійками з колючим дротом. Все було зроблено дуже акуратно. Я подумав: адже це чиясь земля, це приватна власність, і вона є недоторканною. Кожна корова має номер, і я зрозумів, що це допомагає наглядати за тваринами – скільки кожна корова їсть, скільки дає молока й скільки важить. Ці номери дають змогу вести найточніший облік.

Я був знайомий із сільським життям у Росії, тож через побачене у Франції ледь не захворів.

Коли я вперше куштував французькі тістечка, то був приголомшений. Я не міг не визнати, що вони таки дуже смачні, й купив собі шість тістечок за 72 франки. Потім став порівнювати їхню вартість відносно зарплатні робітника у Франції та в Росії. У процентному відношенні ця вартість виявилася майже однаковою, але якість тістечок у Франції була набагато вищою.

Мій друг – тренер із тенісу. Я приїхав до нього на роботу – в передмістя Парижа Сарсель, де він навчав людей тенісу в клубі “Маккабі”. Він організував невеличкий турнір для дітей 8–12 років. Я бачив, як він працював із дітьми і як батьки дякували йому. Я був вражений захопленим ставленням дітей та їхньою вдячністю російському вчителю.

У Росії такі клуби неможливі. Дітей тренують лише для професійного спорту, щоби заробляти гроші.

У Франції мені все було цікаво. Якщо в Росії ви в когось спитаєте дорогу чи ще щось, то не завжди можете розраховувати на докладну відповідь. У Франції все інакше».

Із початком реформ у Радянському Союзі тисячі радянських громадян уперше отримали дозвіл виїжджати за кордон, і зустріч із зовнішнім світом шокувала їх. Потрапляючи

на Захід, який роками подавався їм переважно як осердя злиднів і експлуатації, вони бачили вогні, різнобарвність, процвітання та відсутність черг. Їхній шок, утім, був не просто реакцією на зовнішній бік західного життя. За десятиліття тоталітарного режиму громадяни втратили відчуття причетності до зовнішнього світу. І коли режим намагався нав'язати ілюзорну ідеологію, лише доступ до зовнішнього світу міг дати радянським громадянам якийсь зовнішній критерій, здатний відновити в них почуття реальності. Але цей доступ жорстко контролювали.

Радянський кордон був не звичайним бар'єром, це була демаркаційна лінія між двома різними станами свідомості. На Заході цю свідомість сформувала наявна реальність, а в СРСР – реальність, створена штучно. Через це для нормального життя радянські громадяни стали чужинцями, й саме тому вони були так шоковані за першого зіткнення із зовнішнім світом. Проте ця різниця у свідомості за тоталітарного режиму проявлялась у чистому вигляді в досвіді тих, хто намагався самостійно втекти з Радянського Союзу.

Тихого літнього вечора Анатолій Бутко, гінеколог із Артемівська Донецької області, ввійшов до своєї каюти на борту теплохода «Латвія», що стояв у порту Батумі, роззувся і, не роздягаючись, ліг на своє ліжко, удаючи, що спить. Три інші пасажири каюти займалися своїми валізами й, судячи з усього, не помітили, що Бутко зайшов без жодних речей.

О 22:10 запрацювали двигуни, й «Латвія» вийшла з порту, тримаючи курс на Сухумі, а потім на Сочі.

У коридорі та каютах було тихо. Дочекавшись, поки останній із сусідів по каюті почне рівно дихати вві сні, Бутко сів і взувся. Про всяк випадок сказав голосно: «Піду пройдуся палубою». Ніхто з сусідів не поворухнувся. Тоді він загорнув свій годинник у поліетилен, вийшов у порожній коридор і пішов до ящика з пожежним інвентарем, де ховав парасольку, яку в разі потреби

можна було використати як вітрило, кілька плиток шоколаду, невеличку посудину з водою та гумовий рятувальний жилет. Все це він узяв із собою на палубу.

У брижах на поверхні моря срібними смугами віддзеркалювався місяць. Була майже північ, і Бутко зазначив, що палуба порожня – за винятком двох закоханих, що стояли, спираючись на бортове огородження, та молодого чоловіка, в якому Бутко запідозрив співробітника КДБ. Той стояв сам, тримаючи руки в кишенях. Бутко закурив цигарку, молодий чоловік кілька хвилин байдуже поглядав на нього, а потім відвернувся й пішов на ніс судна. Побачивши це, Бутко спокійно загасив цигарку й пішов до корми. Там він озирнувся й переконався, що на палубі більше нікого немає. Тоді він переліз через огородження й стрибнув із десятиметрової висоти у воду.

Дії Бутко тієї ночі були наслідком років розчарування в радянському режимі. У 1950-х роках, після армійської служби на Сахаліні, Бутко проїхав через весь Радянський Союз додому, на Донбас, і бачив низки трудових таборів у Сибіру, а довкола Байкалу – голодних колгоспників, що благали про зерно. У 1960-х його побили міліціонери, забираючи до витверезника, а коли він назвав їх фашистами, йому поголили голову. Вже тоді він знав, що йому доведеться залишити цю країну, але сімейні узи утримували його в СРСР. Коли ж його шлюб розпався, він вирішив, що настав час спробувати втекти на Захід.

Бутко почав вивчати проблему перетину радянського кордону. Він дізнався, що цьому кордону завжди передує «зона підвищеної пильності» завширшки не менше 15 кілометрів. У прикордонній зоні міліція наглядала за всіма шляхами, й будь-яка виявлена там немісцева особа без дозволу на перебування підлягала негайному арешту. Місцеві мешканці перевірялися на «благонадійність» і отримували винагороду за повідомлення про присутність чужинців. Водночас кожного, хто здавався недоречним на території на відстані 50 кілометрів від кордону, могли затримати й зажадати пояснень щодо його цілей.

Ще він дізнався від сусіда, чий син був прикордонником, що в більшості місцевостей безпосередньо перед кордоном влаштовано електрифіковану огорожу з колючим дротом, дозорні вишки та широкі контрольні смуги зораної землі, які постійно розрівнюють граблями й перевіряють на наявність слідів.

Радянський Союз був оточений «дружніми» країнами – Фінляндією, соціалістичними державами та Іраном, які повертали йому порушників кордону. Туреччина їх не повертала, але з огляду на охорону прикордонних зон Бутко сумнівався, що йому вдасться потрапити до Туреччини пішки. Він обмірковував варіант із повітряною кулею, але зрозумів, що не зможе дістати потрібний для неї водень. У нього був морський досвід, він був сильним плавцем, тож вирішив спробувати дістатися Туреччини плавом.

Для своєї втечі Бутко обрав правильний час. Вода була теплою, і, віддихавшись, він одягнув свій рятувальний жилет і дивився, як «Латвія» повертає на північ, в напрямку Сухумі. Потім потужними, ритмічними гребками почав плисти. Була ясна ніч, і теплий вітерець вкривав брижами поверхню води. Бутко відчув себе надзвичайно самотнім у цій подорожі до іншої планети під куполом зоряного неба. «Латвія» зникла за обрієм, і з далекої відстані Бутко зауважив, що вогні радянських міст жовті, а турецьких – різнобарвні. Він припустив, що це через рекламу. Подекуди він бачив у морі радянські вартові катери, а вздовж берега періодично й зловісно спалахували прожектори, освітлюючи узбережжя. Бутко старався триматися сталого темпу й бачив, що з кожною годиною наближається до турецького берега.

Поки Бутко плив, він розмірковував, що робитиме на Заході. Він був лікарем, тож сподівався, що його навички завжди стануть у пригоді. Він був охоплений ейфорією й уперше в житті відчував себе вільною людиною.

На сході зійшло сонце. Щоби визначити своє місцезнаходження, Бутко скористався своїм годинником і дійшов висно-

ку, що до турецького берега плисти ще близько чотирьох годин. Проте невдовзі вітерець вщух, Бутко почув далекий гуркіт грому й помітив у небі блискавки. Раптом течія посилилася, і Бутко відчув, що плисти стає дедалі важче. Несподівано насунувся густий туман, і він більше не бачив берега. Він намагався тримати курс на турецьке узбережжя, але не був упевнений у правильному напрямку. Раптом він зіткнувся з чимось студенистим, відчув жахливий біль і втратив свідомість.

Коли Бутко отямився, поверхня моря була рябою від сильного дощу, а він не міг рухатися. Він зрозумів, що його вжалила медуза. Рятувальний жилет тримав його на поверхні, але сильна течія почала відносити його назад. Так тривало весь день і наступну ніч. Коли Бутко нарешті оговтався від шоку й відновив свої сили, він був уже в тому місці, де стрибнув із теплохода, й зрозумів, що за кілька годин його принесе назад, до радянського берега.

Бутко не мав ані їжі, ні води. Погода змінилась, і море стало неспокійним. Віяв сильний вітер, довкола здіймалися хвилі, але, переборюючи течію, він знову почав плисти в напрямку Туреччини. Докладаючи всіх зусиль, він плив годину за годиною й, попри дедалі сильнішу зустрічну течію, був уже за 2,5 кілометра від берега й бачив навіть будинки на узбережжі, але в ту мить, коли мета була вже майже поруч, раптом усвідомив із жахливою ясністю, що більше не в змозі боротися з течією. Й вона винесла його, геть знесиленого, назад у море.

Наступні тридцять годин Бутка носило по хвилях, поки нарешті – після більш ніж трьох днів, проведених у воді, – не викинуло в напівсвідомому стані на берег у Поті – на радянському узбережжі.

Спочатку Бутко лежав на березі, мов закляклий, не усвідомлюючи, де він. Зрештою він роздивився дозорні вишки й зрозумів, що він у Радянському Союзі. Якийсь перехожий, побачивши його рятувальний жилет, покликав прикордонників. Бутко був надто слабким, щоби втекти, тож його заарештували й допра-

вили спочатку до відділення міліції у Поті, а потім до ізолятора КДБ в Батумі.

У Батумі Бутко допитав майор КДБ, який сказав йому, що за спробу нелегального перетину радянського кордону він може розраховувати на 12–15 років колонії. Але якщо буде доведено, що він психічно хворий (а яка психічно здорова людина прагнула би залишити СРСР?), то покарання може бути менш суворим.

Змушений обирати між цими альтернативами, Бутко вирішив погодитися з тим, що він є психічно хворим. Він сказав психіатрові: «Знайдіть у мене щось». Зрештою йому було поставлено діагноз «психопатія з манією величі». Його відправили до психіатричної лікарні в Гуково Ростовської області, де протримали тринадцять місяців – надзвичайно короткий термін для нещасливого порушника державного кордону.

У 1980 році я зустрівся з Бутком на квартирі у Фелікса Сереброва в Москві. На той час він уже спокійно жив у Криму, в Алушті. Після виходу з психлікарні він почав писати вірші, в тому числі поему під назвою «S.O.S.», в якій закликав людей визнавати реальність.

Зі своєї камери у в'язниці маленького фінського містечка Олександр Шатравка почув, як до входу під'їхало кілька автомобілів, потім – дзвін ключів, що відмикали головні двері в'язниці поверхом нижче, та якесь пожвавлення в коридорі. Нарешті, двоє вартових відчинили двері камери. Шатравці вдягли на руки кайданки й вивели з камери.

Перед в'язницею він побачив ще трьох чоловіків, які разом із ним успішно перетнули радянсько-фінський кордон: свого брата Михайла, колишнього прикордонника Анатолія Романчука та свого приятеля Бориса Сивкова. Всі вони сиділи в різних автомобілях. Шатравку посадили до синьої поліцейської машини, й за кілька хвилин ця колона виїхала з міста й почала рухатися в південному напрямку.

«Куди вони нас везуть? – думав Шатравка. – Радянський кордон від нас на сході, а ми рухаємося на південь. Може, ми їдемо до регіонального центру? Чи, може, вони збираються нас передати?» Якусь мить Шатравка розмірковував, чи не схопити йому водія, який сидів перед ним, але потім передумав. Йому здалося, що вони їдуть до іншого фінського міста.

З вікна автомобіля Шатравка дивився на лісистий краєвид. Назустріч рухався довгий ланцюг автомобілів, до деяких із них були причеплені житлові трейлери. В автомобілях сиділи переважно молоді люди, й Шатравка їм позаздрив. Раптом колона, в якій він їхав, різко повернула на вузьку асфальтовану дорогу, що вела на схід, у непроглядний ліс. Машини сповільнили хід і зрештою виїхали на територію фінського прикордонного поста – добротно збудованого будинку, оточеного огорожею з колючого дроту.

Четверо порушників кордону вийшли з авто. Шатравка побачив перед собою Сивкова й помітив із його збуджених рухів, що той дуже схвильований. «Саню, – крикнув йому Борис, – вони нас повертають!»

Фінські конвоїри стали заштовхувати своїх підопічних назад до машин, але перш ніж Шатовка сів, він відчув, як хтось схопив його праву руку через відкриті дверцята й потискає її. Різко повернувшись, він побачив винувате обличчя фінського слідчого, який його допитував. Розлючений Шатравка вирвав у нього свою руку.

Рішення Шатравки втекти з Радянського Союзу було реакцією на примус. Коли він учився на водія в криворізькій автошколі, то носив доволі довге волосся. Інструктори стали вимагати від учнів постригтись, і Шатравка запротестував. Невдовзі його викликали до райкому партії, де завідувач відділу пропаганди Панченко сказав йому: «У Кривому Розі півтисячі чоловік із таким волоссям, як у тебе. Якби ми могли, то перестріляли би вас усіх».

Шатравка залишив автошколу і перебрався до Красноводська. Там він влаштувався на рибацьке судно і вирішив спитати в одного юриста, як можна виїхати з країни. Юрист доповів про цю розмову КДБ, і незабаром Шатравку викликали до місцевого управління, де заступник начальника майор Бобер допитав його щодо планів перетину кордону.

«Ти син країни Рад, – говорив Бобер, – чому ти хочеш залишити свою батьківщину?»

«Я ненавиджу цю країну, – відповів Шатравка, не приховуючи емоцій. – Я не хочу померти на цій землі».

«Гаразд, – сказав Бобер, – якщо ти готовий продати цю країну, рушай до кордону й отримуй кулю в спину».

Після цього Шатравка залишив Красноводськ і повернувся до Кривого Рога. Проте незабаром його викликали до військкомату через призов на військову службу. Однак Шатравка не мав наміру служити в армії і пішов до призовного пункту зі схованим ножем. Там він показав на червону лінію кордону СРСР на мапі і сказав начальнику: «Бачите цю лінію? Даю вам слово, що колись опинюся по той її бік».

«Та ти боягуз», – сказав начальник.

«Це я боягуз?», – заволав Шатравка. Він вибіг із кімнати надвір, стягнув сорочку й почав різати себе ножем. За кілька годин його забрали й відвезли до психіатричної лікарні під Дніпропетровськом. Пізніше його визнали непридатним до служби в армії на підставі ознак психопатії, і він остаточно став готуватися до втечі на Захід.

Разом із братом Михайлом Шатравка подорожував Радянським Союзом, досліджуючи можливі місця для такої спроби. Вони хотіли втекти на якомусь судні, але побачили в Ялті, що узбережжя контролюється прожекторами та дозорними катерами. Вони розглядали варіант із викраденням авіатаксі із Сімферополя, але дізналися, що всі такі літаки було усунуто з прикордонних територій після успішної втечі до Туреччини

двох литовців за кілька років до того. Вони поїхали до Західної України, але відмовилися від ідеї тікати через Угорщину до Югославії та Італії, бо тоді довелося би перетинати забагато кордонів. Найкращим варіантом їм здався перетин пішки радянсько-фінського кордону.

Один із сусідів Шатравки в Кривому Розі, Анатолій Романчук, раніше служив прикордонником. Він розповів, що можна перетнути кордон у місцевості на захід від селища Чупа в Карелії. Спочатку Шатравка поставився до Романчука з недовірою, але з часу його конфлікту в автошколі минуло три роки, і йому вже не терпілося розпочати життя на Заході.

Щоби заробити грошей, Шатравка влаштувався працювати на Криворізький металургійний завод, але скоро звільнився звідти. Одного дня він із братом Михайлом, другом Борисом Сивковим і Романчуком сів на потяг до Ленінграда, там вони пересіли на потяг до Мурманська й о другій годині ночі вийшли на загублений у лісах станції Чупа. Пройшовши повз кілька рублених будиночків, вони заглибилися в ліс при світлі опівнічного сонця.

Романчук запевнив їх, що їм не потрібен компас, бо він знає цю місцевість, проте вже скоро вони заблукали в хащах лісів, боліт і незліченних озер. Комарі хмарами юрмилися навколо них, а вони не мали із собою мазі, щоби захистити обличчя та руки. Вони пітніли в своїх джинсах, а коли, геть виснажені, лягали на землю перепочити, мошкара залазила й під одяг.

Так вони йшли шість днів і шість ночей. На сьомий день вони натрапили на партію геофізиків, які нагодували їх, а потім своїм вантажним літаком доправили до селища Лоухі, що знаходилося приблизно за 145 кілометрів.

Як правило, перебіжчики розплачуються за свої помилки арештом, але тут доля вочевидь вирішила подарувати цим чотирьом мандрівникам шанс. Впродовж восьми днів вони підробляли в Лоухі на різних роботах, а потім купили вазелін, чоботи та компас. Автобусом вони дісталися пункту, що був приблизно

за 80 кілометрів від кордону, і там вирішили більше не слухати Романчука, а орієнтуватися лише за компасом, і знову вирушили в путь.

Цього разу вони впевнено просувалися до кордону і нарешті мали змогу оцінити красу природи та спокійно спати в лісі, захищені вазеліном.

Спочатку вони йшли второваними стежками, але ближче до кордону залишили їх і стали пробиратися диким лісом. На восьмий день своїх мандрів у лісах вони вийшли до широкої зораної контрольно-слідової смуги. Вони перетнули її, залишивши свої сліди. Тепер вони знали, що перебувають біля кордону, але замість підвищеної обережності просто побігли, прагнучи якомога швидше дістатися своєї мети.

Раптом ліс скінчився, й вони опинилися на березі швидкої річки – кордону між Радянським Союзом і Фінляндією. Вони побігли до води, стрибнули в річку й перепливли на фінську сторону. Вибравшись на той берег, утікачі побігли вздовж довгої низки біло-блакитних прикордонних постів із гербом Фінляндії – левом із шаблею.

Потім Шатравка згадував ці перші миті у Фінляндії як найщасливіші у своєму житті. Виснажений, але майже п'яний від радості, він заспівав якусь нісенітницю. Охоплені ейфорією, втікачі не помічали своєї втоми. Вони бігли, не відчуваючи землі під ногами.

Так вони йшли дві години, і їм здавалося, що вони потрапили на іншу планету. Вони зупинялися, щоб роздивитися кожну кинуту картонку чи бляшанку. Потім вони побачили вдалині, на березі озера, якусь занедбану хатинку. Перебуваючи в надто ейфорійному стані, щоби перейматися можливою небезпекою, втікачі вирішили влаштуватися в ній.

Коли вони дісталися хатинки, Романчук сказав, що фіни не дуже старатимуться їх затримати, побоюватися треба лише місцевої поліції, але її легко уникнути. Всі четверо були дуже стом-

лені, тож уляглися на дерев'яній підлозі й заснули глибоким сном, але невдовзі Шатравку розбудив гуркіт гелікоптера, що пролітав над ними. «Звідки взявся цей гелікоптер?» – спитав він крізь сон. «Спи, – відповів Романчук. – Це просто пожежний гелікоптер, він перевіряє ліси».

Вони знову заснули, але за кілька хвилин знову прокинулися від голосу Романчука, цього разу не такого впевненого. «Хтось іде», – сказав він. Двері широко розчинились, і вони побачили чоловіка в хакі, з автоматом через плече та собакою на короткому повідці. Він звернувся до них фінською мовою й, не отримавши жодної відповіді, спокійно вийшов, зачинивши за собою двері.

«Не треба було сюди йти, – сказав Сивков. – Я знав, що буде якась халепа».

Вони стали розмірковувати, що робити. Всі їхні зусилля були спрямовані на втечу з Радянського Союзу. Їм навіть не спадало на думку, що в них можуть виникнути проблеми з фінами.

Спочатку вони вирішили сховати свої радянські документи під підлогою, а фінам сказати, що вони канадці українського походження і шукають способу нелегально потрапити до СРСР, але зрештою відмовилися від цієї ідеї, зрозумівши, що фіни навряд чи визнають це переконливим поясненням.

«Вони збираються викликати допомогу», – сказав Романчук. Утікачі вирішили покинути хатинку, але коли вийшли назовні, фінські прикордонники, які сиділи на траві, швидко підскочили й жестами наказали їм підняти руки вгору, після чого обшукали. Знайшовши в кишенях ножі, вони не звернули на них особливої уваги й віддали назад. Переконавшись, що Шатравка і його супутники не мають вогнепальної зброї, фіни знову всілися на траву. Тоді втікачі вирішили приєднатися до них і зав'язати з фінами дружню розмову. Фіни запропонували їм цигарки, розгорнули детальну мапу цієї місцевості й показали радянським гостям точне місце, де ті перетнули кордон, а також порожню пачку естонських цигарок «Тулукі», яку вони викинули дорогою.

«Куди нам тепер іти?» – спитав Шатравка, намагаючись вимовляти якомога чіткіше. «Два кілометри шляхом», – відповів один із фінів російською, м'яко вимовляючи слова, й показав на мапі місто Куусамо.

«Ми – до Росії? Ми йти до Росії?» – перепитав Шатравка англійською, як йому здавалося, мовою.

«Йа, йа, Русланд», – підтвердив один із фінів, показавши на Шатравку з товаришами, а потім на радянський кордон.

Шатравка спробував пояснити, що в СРСР на них чекає в'язниця, – схрестив пальці, зобразивши ґрати. Фіни, мабуть, зрозуміли, що це означає, бо почали перемовлятися між собою, співчутливо хитаючи головами.

Цієї миті з'явився гелікоптер, який сів неподалік. З нього вийшов кремезний літній фін у капелюсі й, не звертаючи уваги на втікачів, пішов просто до хатинки. Коли він вийшов звідти за хвилину, в руках у нього були документи, які вони ретельно сховали під підлогою. Чоловік щось наказав прикордонникам і скочив назад до гелікоптера, який негайно піднявся в повітря та зник.

Незабаром після цього вся група теж вирушила в путь. Небо тим часом вкрилося важкими сірими хмарами, й пішов дощ. Попереду колони йшов фін із компасом, і врешті-решт Шатравка з товаришами в супроводі прикордонників вийшли на мокре асфальтоване шосе. З-за повороту з'явилися три авто – два «вольво» та один «фольксваген», а за ними ще їхав мікроавтобус. Шатравку разом із двома прикордонниками посадили до зеленого «вольво», попереду він бачив Сивкова у червоному «вольво», а позаду – жовтий «фольксваген» і мікроавтобус із братом і Романчуком.

Коли колона рушила мокрим шосе, Шатравку вразило, наскільки Фінляндія відрізняється від радянської Карелії – попри однаковість клімату та ландшафту. Сільські будинки були охайні й пофарбовані в яскраво-жовтий чи брунатний колір.

Тут були й сараї, і вкриті асфальтом площадки для тракторів та іншої техніки. На асфальті шосе не було жодної тріщини чи ями, а вздовж дороги на дерев'яних підставках стояли бідони з молоком, і це свідчило про те, що тут не буває крадіжок.

Нарешті вони прибули до якогось містечка. Головна вулиця була заповнена машинами всіх кольорів веселки. Вітрини крамниць були такі чисті, що сяяли на сонці. У крамницях була безліч продуктів, і скрізь були клаптики землі, засаджені квітами, та яскраво пофарбовані будинки, оточені огорожею. Шатравка був у такому захопленні, що не міг відвести погляду від вітрин і не помітив, як автомобіль, в якому він сидів, повернув до території, обнесеної дротовою сіткою.

Дощ припинився, вийшло сонце. Чотирьох порушників кордону відвели до казарми й розмістили в окремих кімнатах. Шатравка ліг на солдатське ліжко і швидко заснув. Прокинувся він від того, що хтось його сердито розштовхував. Він підвівся і пішов за фіном, який привів його до кімнати, де за столом сидів худорлявий чоловік у фінському військовому однострої. Цей офіцер спитав Шатравку, чи знає він якісь іноземні мови, й отримав негативну відповідь. Тоді він став говорити ламаною російською.

«Чому ви перетнули радянсько-фінський кордон? – спитав він. – Ви знали, що Фінляндія має угоду з СРСР про повернення порушників кордону?»

«Ми збиралися до Швеції. Ми хочемо політичного притулку. Але раз ми вже тут, у Фінляндії, я прошу Вас надати нам можливість зустрітися з офіційними представниками США», – сказав Шатравка.

«Дуже добре, щодо цього ми подумаємо, – сказав фін, – але зараз я прошу Вас вибрати з цієї купи документів лише Ваші особисті».

Знайти свої документи Шатравці було неважко, і фін, перевіривши й переконавшись, що це саме ті папери, дозволив йому повернутися до своєї кімнати.

День утікачі провели в бараку, а вночі їх посадили у машини й повезли через заснуле місто. Шатравка і Романчук їхали разом. Романчук спитав російськомовного конвоїра, що сидів поруч із водієм: «Ви збираєтеся повернути нас назад?»

«Не можу сказати точно, – відповів той. – Це з'ясується в понеділок, за два дні».

Авто під'їхало до двоповерхової будівлі, і Шатравку з Романчуком провели всередину. Це була міська в'язниця. Втікачів зустрів рудобородий фін – мабуть, черговий, який розвів їх по камерах. Шатравка ліг на ліжко, але спати йому не хотілося. Він став дивитися у вікно, забране товстими вертикальними ґратами. За якийсь час він побачив надворі рудобородого фіна – той ішов у напрямку жовтого будинку, що виднівся вдалині. Поступово в будинках гасло світло, місто затихало. Лише якийсь песик пробіг повз огорожу в'язниці – він теж не спав, як і четверо прибульців із Радянського Союзу. Через двері камер вони розмовляли між собою, обмінюючись враженнями. Всі були приголомшені красою Фінляндії та визнали, що залюбки залишилися б тут жити до кінця своїх днів. Коли ж мова зайшла про можливість бути переданими назад до СРСР, всі виявили таку саму одностайність: краще назавжди залишитись у цій в'язниці, ніж повернутися до Радянського Союзу.

Вранці рудобородий фін приніс кожному з них невеличкий сніданок. Після сніданку фіни розпочали допити. Шатравку допитував приязний світловолосий молодик. Перекладачем був старший чоловік – викладач російської мови з місцевої школи.

Слідчий запитував, безперервно друкуючи на машинці відповіді Шатравки. Той розповів, як радився з юристом щодо можливості легального виїзду з Радянського Союзу, як намагався уникнути призову до армії, як порізав себе і як його запроторили до психіатричної лікарні.

«Тож ви розумієте, – говорив Шатравка слідчому, який про-

довжував друкувати, – якщо ви мене повернете, психлікарня мені гарантована».

Слідчий спитав Шатравку, чому він так прагнув поїхати з СРСР. «У вас там так багато гарних жінок, особливо в Ленінграді», – сказав він з усмішкою.

«Було багато причин, – відповів Шатравка цілком серйозно. – Щоденна комуністична пропаганда, від якої майже ніде подітися; наклепи та утиски чесних і порядних людей – наприклад, кампанія проти академіка Андрія Дмитровича Сахарова; низькі зарплати та загроза потрапити за ґрати за відмову працювати на державу, тобто узаконене рабство; а також той факт, що закриті кордони роблять країну схожою на концтабір».

На слідчого відповідь Шатравки, схоже, справила враження.

«Ви збираєтеся нас повернути?» – спитав Шатравка.

«У нас немає вибору, – відповів слідчий. – Ми маємо угоду з СРСР про повернення порушників кордону. Якби Ви були туристом і попросили політичного притулку, ми б Вам його надали».

Наприкінці слідчий дав Шатравці документ, надрукований фінською мовою, й попросив підписати його. Шатравка підписав, і його відвели назад до камери. Наступного дня його і трьох його супутників привезли до фінсько-радянського кордону.

Після того, як Шатравка сердито вирвав свою руку у фінського слідчого, двері мікроавтобуса зачинилися за ним, і всі машини з утікачами рушили. Проїхавши ще кількасот метрів лісом, колона загальмувала перед шлагбаумом, який позначав радянський кордон, і фінський офіцер із кількома конвоїрами підійшов до червоного «вольво», в якому сидів Сивков. Той незграбно виліз із машини, піднявся перший шлагбаум, потім другий, і Сивков опинився на тому боці.

Шатравка, розлючений до нестями, підскочив і вибив ногою вікно мікроавтобуса, яке вилетіло на асфальт разом із гумовим ущільнювачем. Фіни, що сиділи в автобусі, залишилися незво-

рушними, ніби нічого й не трапилося. «Суомі швайн!» – вигукнув Шатравка й став плюватися через вибите вікно. Але після цього спалаху гніву він уже нічого не міг зробити, щоби відвернути неминуче.

До мікроавтобуса підійшов офіцер і сказав: «Виходьте». Шатравка вийшов, у супроводі фінів перетнув кордон і опинився в Радянському Союзі, залишивши позаду Фінляндію і весь Захід.

«Як Ваше прізвище?» – спитав худорлявий радянський полковник, який зустрів Шатравку. Поруч стояли низенький, схожий на свиню майор і дві групи по троє прикордонників із «калашниковими».

«Не знаю. Я забув», – сказав Шатравка спокійно.

«Як Ваше прізвище?» – повторив полковник.

«Не знаю!» – заволав Шатравка і почав нестримно лаятися.

Фінський офіцер, що теж стояв поруч, сказав ламаною російською: «Його прізвище...»

«Стули пельку, холопе!» – вигукнув Шатравка і, намагаючись ще більше роздратувати радянських офіцерів, сказав: «Мене звати Ян Сміт».

«Його прізвище Шатравка», – вставив фін.

«Припиніть блазнювати, – сказав полковник. – Ми напишемо на вас рапорт за образу фінських представників».

«Стули пельку, ти, радянська наволоч! Мені байдуже, що ти там напишеш!» – вигукнув Шатравка.

«Заберіть цього шизофреника!» – наказав майор доволі голосно, щоб його почув Михайло, який був ще на фінській території.

Радянські конвоїри схопили Шатравку й замінили його фінські кайданки на тісні радянські, замкнувши їх якомога щільніше, що спричинило йому нестерпний біль. Шатравку посадили на заднє сидіння «газика», в якому пахло бензином. Коли «газик» рушив, він усе ще не міг заспокоїтися. «Знаєте, – сказав Шатравка своїм конвоїрам, – Фінляндія – країна, створена для

людей. Тож краще бути в'язнем у Фінляндії, ніж жити на волі в СРСР». На це конвоїри сказали, що його скоро судитимуть.

«Нехай. Відсиджу три роки й усе одно перетну кордон. Так чи інакше, а вирвусь із цього комуністичного пекла».

«Про що ти кажеш, які три роки? – сказав молодий лейтенант. – Тобі п'ятнадцять дадуть».

Чотири «газики» з утікачами проїхали ґрунтовим шляхом довкола якогось озерця і зупинилися біля будинку, що стояв у лісі. Шатравку провели до кімнати, де горіло світло і стояв довгий стіл, укритий червоною скатертиною. З одного боку стола сиділи фінські офіцери, з іншого – радянські. Радянський полковник запропонував Шатравці сісти й пояснив, що його запрошено сюди як свідка передачі його документів представниками фінської влади радянським прикордонникам. Йому треба було розписатися за кожний документ.

«Ясно, – сказав Шатравка, – але чи не можна спочатку зняти кайданки? Бо інакше я не зможу розписатися».

Полковник розпорядився зняти кайданки. Майже нестерпний біль у руках, що сягав ліктів, почав зникати, але Шатравці все ще було важко ворушити пальцями. «Ваші кайданки кращі за радянські», – сказав він фінам, і ті посміхнулися на цей комплімент.

Нарешті Шатравка дав знак, що готовий, і почав розписуватися за свої документи. Після цього один із офіцерів знову став надягати йому кайданки.

«Можна не так міцно?» – спитав Шатравка.

«Не затягуйте сильно», – наказав полковник.

Шатравку вивели й покликали до кімнати його брата.

Валерій Церн, молодий радянський німець, стояв на людному вокзалі в Чернівцях і вивчав розклад потягів на високо встановленому табло, розмірковуючи, чи варто йому сідати на дизельний потяг до Вадул-Сірета – містечка на радянсько-румун-

ському кордоні. Вадул-Сірет містився в забороненій прикордонній зоні, тож подорожувати туди без дозволу було ризиковано, але Валерій мав сподівання, що звідти йому вдасться перебратися до Румунії пішки.

У цей вологий і задушливий літній вечір Церн перебував у нерішучості. У Москві він познайомився з дисидентами й знав, що невдалі спроби перетину кордону закінчуються таборами або психлікарнею. Водночас атмосфера брехні в Радянському Союзі ставала вже нестерпною. Церн стояв і спостерігав, як група німецьких туристів прощається зі своїм інтуристівським гідом і сідає на потяг до Бухареста. «Дивно, – думав він, – за кілька годин вони перетнуть кордон. Румунія – соціалістична країна, але принаймні вони здолають цей кордон».

Потяг на Вадул-Сірет відходив опівночі. Врешті-решт, о 23:30, Церн наважився ввійти до вагона і сів на одну з дерев'яних лавок, навпроти огрядної жінки в квітчастій шалі, яка подивилася на нього промовистим поглядом. «Якщо вас заскочать у Вадул-Сіреті без дозволу, то негайно заарештують», – сказала вона. «Мені нема чого боятися, – відповів Церн, – я місцевий».

Опівночі потяг вирушив із Чернівців.

Церн жив в українському місті Харцизьку і вперше почав серйозно думати про втечу, коли зазнав утисків під час служби в армії – після того, як на політзаняттях не погодився з характеристикою Західної Німеччини як «капіталістичного пекла». Однак вирішальним поштовхом стало відхилення його заяви на еміграцію до ФРН.

Спочатку Церн задумав перетнути кордон із Туреччиною. Проте коли він приїхав до Батумі й побачив дозорні вишки вздовж моря, то зрозумів, що шансів на успіх там мало. Тоді він поїхав до Кишинева, а там сів на електричку до Унгенів – міста на кордоні з Румунією. Однак, коли потяг в'їхав до прикордонної зони, двері вагонів автоматично замкнулись, і вийти стало

неможливо. Зрештою Церн вийшов на станції Окниця в північній частині Молдавії. Він не знав, що тепер робити. Врешті-решт, помившись у місцевій лазні, він пішов уздовж залізничної колії в напрямку кордону і наприкінці дня опинився на станції Восканці Чернівецької області. Там він помітив жінку, що стояла з коровою перед хатою біля станції і попросив у неї українською мовою скибку хліба. «Піди до панотця, – відповіла та, – він щось тобі дасть». Церн провів ніч на станції, а вранці попутною вантажівкою добрався до іншої сільської станції, де сів на електричку до Чернівців.

О пів на третю ночі потяг до Вадул-Сірета прибув на Глибоку – останню зупинку перед прикордонною зоною. Там він мав стояти до 4-ї години ранку, і Церн вийшов і пішов на безлюдну центральну площу міста. Ніч була безмісячною, і раптом йому спало на думку, що замість того, щоб їхати далі до Вадул-Сірета, менш ризикованим буде спробувати дійти до кордону пішки від Глибокої. Він залишив центральну площу, пройшов трохи до сортувальної станції і там заглибився в ліс.

Впродовж двох годин Церн ішов крізь ліс, густо зарослий акацією та чагарником, продираючись через кущі та гілки й дослуховуючись шуму потягів, щоби не збитися з курсу. Нарешті він побачив станцію, залиту яскравим світлом, а за нею – прожектори та дозорні вишки. Він зрозумів, що це Вадул-Сірет.

Уникаючи станції, Церн звернув на ґрунтовий шлях, який ішов у напрямку кордону. Проте коли на небі з'явилися перші смуги ранкової заграви, він несподівано побачив чоловіка, який наближався до нього на велосипеді. Злякавшись, Церн зійшов зі шляху й заглибився в ліс, де вирішив провести день, а кордон перетнути вночі.

Ставало дедалі світліше, і Церн відчув, що день буде спекотний. Він на кілька хвилин вийшов із лісу, щоби придивитися до дозорних вишок, що вимальовувалися попереду. На сусідньому

полі почав працювати трактор. Повернувшись до лісу, Церн підвісив сушитися своє мокре взуття, дістав із кишені атлас і став вивчати мапу Румунії. Стало спекотніше, він почав пітніти. Від стоячої води болота поблизу йшов сірчаний запах, атмосфера ставала задушливою. Церн пив останнього разу ще в Чернівцях – добу тому. Нарешті він вибрався з лісу на розчищене місце, де знайшов колосся пшениці й поїв трохи зерна.

Минали години, й спрага ставала нестерпною. Час од часу Церн виходив із лісу, щоб оглянути місцевість – поля та асфальтоване шосе, що вело до Румунії. По шосе їхали іноземні автомобілі. Однак зрештою, під тиском голоду та спраги, він почав сумніватися в розумності того, що робив. Тепер йому вже здавалося, що це була безглузда ідея – з усіх країн обрати для перетину кордону Румунію.

Врешті-решт Церн зрозумів, що більше не зможе без води, вийшов із лісу і попрямував до найближчого села, де спитав першого ж перехожого, де можна знайти воду. Той відвів Церна до якоїсь фабрики, а там йому показали криницю, з якої він витяг відро води та, не звертаючи уваги на те, яке враження справляє, жадібно став пити, а потім кинув відро назад до криниці й пішов до шосе.

Хтось вочевидь не забарився повідомити властям про появу Церна, бо коли він стояв на шосе, то побачив, як до нього наближається «газик» із офіцером і трьома солдатами. Церн не намагався втекти, й «газик» зупинився перед ним. Прикордонники вийшли й попросили показати документи.

«Я заблукав», – сказав Церн.

«Сідайте в машину, – сказав офіцер, – щоби більше не блукати».

Церна привезли на прикордонний пост і допитували шість годин. Потім повезли до Чернівців, де він провів ніч у камері з матрацом і подушкою. Церну сказали, що такі добрі умови пояснюються тим, що тут іноді тримають іноземців.

Вранці Церна знову допитали, а потім повезли до кордону й наказали відтворити свій шлях. Конвоїри йшли за ним із собакою, і він показав їм усі місця, де зупинявся, щоби вони надалі могли перекрити цей маршрут.

На подив Церна, капітан Кучеренко, який його заарештовував, поставився до нього приязно. Він сказав, що Церн – дурень, якщо збирався перетнути румунський кордон, бо румуни просто передали б його назад. Він додав також, що люди погано ставляться до прикордонників: «КДБ нас ображає, народ налаштований скептично, але ми робимо корисну роботу».

Врешті-решт Церну пощастило. По-перше, в результаті служби в армії він мав інвалідність, а по-друге, був затриманий у прикордонній зоні, а не на кордоні. Ці факти говорили на його користь. Церна місяць протримали в спецізоляторі, замкнувши в крихітній камері разом із двадцятьма п'ятьма іншими затриманими, здебільшого п'яницями та волоцюгами, а потім відпустили, попередивши: якщо колись він знову з'явиться у прикордонній зоні, то буде звинувачений у серйозному злочині.

8

КДБ

Ніколи не розмовляйте з незнайомцями.
Михайло Булгаков, *«Майстер і Маргарита»*

Коли вранці 27 жовтня 1990 року мешканці Москви прокинулися, на них чекала несподівана стаття, вміщена на перших шпальтах газети «Комсомольская правда». Незважаючи на гласність, КДБ рідко згадували в радянській пресі, але цим особливим ранком увагу кожного читача прикувала до себе світлина Каті Майорової, чорнявої дівчини двадцяти з лишком років, одягненої в бронежилет.

Стаття під назвою «Катя Майорова – міс КДБ» починалася з того, що КДБ, як і будь-яка звичайна організація, має свою королеву краси. Майорова, писав автор статті, носить свій бронежилет із «витонченою м'якістю» моделі П'єра Кардена. «Але ніщо так не підкреслює цнотливу чарівність Каті, вважають її колеги, як здатність завдати каратистського удару по голові супротивника».

Після виходу статті Девід Ремник із газети *Washington Post* зателефонував до прес-центру КДБ і спитав, чи можна взяти інтерв'ю у Майорової. Він очікував, що його висміють, але за кілька хвилин йому передзвонили й сказали, що можна.

«А фотоапарат взяти можна?»

«Ми на це сподіваємося».

Незабаром Ремник приїхав до однієї з будівель комплексу КДБ в середмісті Москви й зустрівся з Майоровою, яка прийшла на інтерв'ю в светрі з ангорської вовни та вузьких джинсах.

Про «внутрішню кухню» КДБ Майорова не розповіла нічого, але сказала, що любить «Бітлз», грає на гітарі й ходить на побачення не лише зі співробітниками КДБ. Вона також позувала для фото на тлі пам'ятника Дзержинському і сказала, що вчилася стріляти з пістолета, додавши: «Нам намагаються прищепити різнобічні навички».

Обрання міс КДБ було лише однією зі складових широкої кампанії зі зміни іміджу цієї організації. Її очільник Володимир Крючков став погоджуватися на інтерв'ю, в яких розповідав про себе і висловлював цікаву версію минулого цього органу. «Насильство, нелюдяність, порушення прав людини, – говорив він італійській газеті "L'Unita", – завжди були чужими роботі нашої спецслужби». І хоча доба Брежнєва була «не кращою в нашому житті», КДБ у цей період діяв у відповідності з чинним законодавством.

КДБ почав також проводити екскурсії своєю штаб-квартирою на площі Дзержинського. Екскурсія передбачала відвідання кабінету колишнього голови КДБ Юрія Андропова на третьому поверсі та музею, в якому, крім залів, присвячених Леніну та Дзержинському, була також зала з експонатами, що віддзеркалювали успішні операції останніх років.

У КДБ було створено відділ зв'язків із громадськістю, очолюваний генералом Олександром Карбаїновим, який розповів одному із західних журналістів, що призначення цього відділу – пояснити світові: «Мета КДБ – служити суспільству, а не навпаки».

У такий спосіб КДБ намагався змінити свою репутацію серед радянського населення, вдаючись не так до реальних кроків, як до створення ілюзії.

КДБ був невидимою силою, яка в Радянському Союзі відповідала за все, що, здавалося, відбувалося автоматично – від одно-

стайних схвалень на заводських зборах до повсюдного мовчання, яке було їхнім тлом.

Всі диктаторські режими наполягають на тому, що їхні громадяни щасливі, але радянський режим намагався примусити населення країни ще й демонструвати своє «щастя». Ці демонстрації були аж ніяк не дрібницею, вони були вкрай важливі для виживання режиму, бо саме претензія на створення суспільства, здатного на добровільну одностайність, виправдовувала абсолютну концентрацію влади за цього режиму.

КДБ досягав своєї мети, примушуючи радянських громадян грати призначені їм ролі в ідеологічному спектаклі країни за допомогою двох окремих функцій. Він створив загальні умови для примушення населення до покори, встановивши нагляд за кожним за допомогою такої щільної мережі інформаторів, що не було клубу, житлового будинку чи робочої бригади, де не працював би донощик, і забезпечуючи звільнення з роботи кожного, хто виявить політичну незалежність. Водночас КДБ, маскуючи свою діяльність, удаючи, буцімто діє в рамках «демократичної» ідеології, вживав усіх необхідних заходів для придушення тієї купки людей, що була винятком і насмілювалася публічно демонструвати своє інакомислення.

Ці дві функції були, звісно, взаємопов'язані. Адже якщо в країні, твердо налаштованій на подання облудної версії реальності, не піддавати утискам меншість, конформізм більшості почне хитатися.

Прагнення КДБ до створення ілюзій не було якоюсь нешкідливою примхою. Міраж одностайності, породжений монолітною покорою, справляв сильний психологічний тиск. В ситуації, коли здається, що погоджуються всі, людина, яка не погоджується, втрачає надію на свою здатність захистити власну індивідуальність і може навіть почати сумніватися у власному психічному здоров'ї. Як мінімум вона переконується у своїй цілковитій ізоляції.

Впродовж багатьох десятиліть схильність КДБ до створення штучної реальності віддзеркалювалася в долях окремих людей.

У травні 1977 року, за два місяці після арешту Анатолія Щаранського, Віктор Браїловський, єврей-відказник, помітив, що за ним стежать. Його переслідували й пішки, і на авто, причому дуже послідовно. Одного разу чоловіки в темних пальтах ішли трохи попереду Браїловського і трохи позаду, як буває перед затриманням. Врешті-решт Браїловського викликали до слідчого ізолятора КДБ в Лефортові, де його допитав Олександр Солонченко – старший лейтенант КДБ.

«У мене вже достатньо матеріалів, щоби звинуватити Вас у державній зраді, – сказав Солонченко, гортаючи якісь папери. – Але ми дуже гуманні. Якщо Ви погодитеся дати свідчення, ми не вживатимемо жодних дій проти Вас».

Солонченко вийняв написане від руки звернення до іноземних єврейських організацій.

«Експерт-графолог дійшов висновку, що цей антирадянський документ написали Ви». Він показав документ Браїловському, пильно вдивляючись у його обличчя. Проте Браїловський не виказав жодної реакції. Солонченко поклав документ назад і став питати про інші звернення та зустрічі євреїв, зокрема про зустріч єврейських відказників із групою американських сенаторів у 1975 році. Браїловський знову нічого не відповів. Нарешті Солонченко взяв ще одне звернення і запитав Браїловського, чи він його підписував. «Це слідство в справі Щаранського, – сказав Браїловський, – але Ви використовуєте моє становище свідка, щоби спробувати порушити справу проти мене».

На подив Браїловського, Солонченко припинив запитувати й удався до розлогої промови. Походжаючи кімнатою, він висловився стосовно російськомовних передач «Голосу Америки» та «Бі-Бі-Сі», згадав різних дисидентів, включно із Сахаровим, а також спробував переконати Браїловського в тому, що Юрій Орлов є проплаченим агентом Заходу, а західна підтримка ди-

сидентів слабне. «Незабаром ми зможемо зробити з вами все, що захочемо», – сказав він.

Завершивши свою промову, Солонченко знову взяв друге звернення й знову запитав, чи підписував його Браїловський. «Я можу Вас звинуватити за статтею 64 за п'ять хвилин, – додав він. – Якщо Ви не відповідатимете на запитання, я покличу солдатів, і Вас негайно заарештують».

Однак Браїловський знову відмовився відповідати, й Солонченко почав ще один монолог, присвячений аналізу ситуації в світі.

Минали години, але Солонченко здавався невтомним зі своїми безсистемними характеристиками внутрішнього та міжнародного становища, перериваючись лише для того, щоби знову спитати Браїловського про його підпис під єврейською петицією.

«Це цілком нешкідлива петиція, і Ваш підпис під нею не означатиме нічого протиправного, – сказав Солонченко. – Я наполягаю на відповіді».

Однак Браїловський продовжував мовчати.

О восьмій вечора почало сутеніти. В житлових будинках через дорогу засвітилися вікна.

«Вікторе Львовичу, – сказав Солонченко, – Ви розумієте, і я розумію, що це безневинний документ і абсолютно безневинне запитання. Чому Ви відмовляєтеся дати на нього відповідь упродовж одинадцяти годин?»

«Я розумію, і Ви розумієте, що це цілком безневинний документ і абсолютно безневинне запитання, – сказав Браїловський. – То навіщо ж ви ставите мені це запитання впродовж одинадцяти годин?»

На другий день допитів Солонченко повторив своє попередження, що Браїловського можуть звинуватити в державній зраді, й повернувся до першого рукописного документа, що його показував попереднього дня. Він ще раз нагадав, що експерти-графологи КДБ підтвердили почерк Браїловського. Браїловський знову відмовився відповідати, й Солонченко роз-

почав нову промову – цього разу про трагічну долю євреїв, які залишили Радянський Союз. Він намагався довести, що євреї-емігранти є егоїстами й живуть на Заході в злиднях. Допит тривав десять годин, але Браїловський знову відмовився співпрацювати зі слідством.

Третього дня Браїловський сказав, що хоче зробити заяву. Солонченко дав йому папір, і Браїловський написав: «Я відмовляюся давати будь-які свідчення в справі Щаранського». Після цього Солонченко вийшов і невдовзі повернувся разом за старшим слідчим КДБ, який сів у крісло, тоді як Солонченко залишився стояти, витягнувшись у струнку.

Старший слідчий звернувся до Браїловського із серйозним виразом обличчя. «Ви дуже помиляєтесь, якщо думаєте, що уникнете покарання, – сказав він. – Вам дадуть кілька років колонії – можливо, не дуже багато, але ми знаємо, що Ви хворієте, а радянські колонії – це не будинки відпочинку. У Вас буде дуже мало шансів вижити. Я пропоную Вам подумати над цим два-три дні, і якщо після цього Ви знову відмовитеся давати свідчення, це вирішить Вашу долю».

Наступного разу Браїловського викликали для свідчень лише через місяць. Проте коли він постав перед Солонченком, це була вже зовсім інша людина. «Вікторе Львовичу, – сказав Солонченко, хитаючи головою нібито із сумом, – Ви зробили дуже погану річ. Ви порушили закон – закон про те, що свідок мусить давати свідчення. Вікторе Львовичу, з поваги до дисидентського руху Ви зобов'язані дати свідчення».

У Браїловського волосся стало дибки. Потім він розповідав дружині: «Я був готовий до всього, тільки не до такого». І все ж таки він відмовився давати свідчення.

Потім Браїловського викликали до Лефортова аж у листопаді. Цього разу слідчий був новий – Коваль.

«Вікторе Львовичу, – сказав Коваль, – я хочу знати, чому Ви не даєте свідчень. Можливо, попередній слідчий Вас не влаштовував? Солонченко все ж таки дуже молодий... Але поговорімо

серйозно. Ви чекаєте на виїзну візу. Ми не можемо Вам її дати, поки не почуємо Ваших свідчень...»

Попри все Браїловський знову відмовився від свідчень проти Щаранського, і врешті-решт йому дозволили виїхати з СРСР.

Галину Кремень допитував майор Скалов, який розпочав із довгої промови на тему кампанії президента Картера з прав людини. Він говорив без перерви, й спочатку Кремень вставляла саркастичні зауваження, але поступово замовкла. Це був її перший допит, і мимоволі промова Скалова здалась їй цікавою.

Скалов засудив відказників, які, за його словами, намагаються шантажувати владу, і заприсягся, що їхня тактика не спрацює: «Ми не боїмося політики Картера і не збираємося робити жодних поступок відказникам на догоду Картеру».

Нарешті об 11-й годині, Кремень перервала Скалова запитанням: «Коли буде перерва на обід?»

«Обід у нас о першій годині», – відповів Скалов, заскочений зненацька.

«Тоді вибачте, – сказала Кремень, – мені час поснідати». Вона дістала зі своєї сумки яблуко та бутерброд і почала їсти в присутності Скалова. Розгублений Скалов пішов із кімнати й повернувся лише за півгодини.

Коли допит відновився, він спитав у Кремень, чи знає вона Щаранського.

«На жаль, ні», – відповіла вона.

«Чому “на жаль”?» – спитав Скалов.

«Для вас він злочинець, але я його таким не вважаю».

Скалов спитав також, чи відомо Кремень, як список відказників із їхніми робочими адресами потрапив на Захід і якою була роль Щаранського у передаванні цього списку та в організації демонстрацій. Кремень сказала, що на ці запитання вона не може дати відповіді. Тоді Скалов показав їй різні клопотання, підписані нею та Щаранським, і спитав, чи вона їх підписувала. Вона відповіла ствердно.

Скалов спитав, чи бачила вона фільм «Скупники душ», показаний по радянському телебаченню. Там ішлося про радянських активістів-євреїв, у тому числі про Щаранського.

«Я бачила його, – відповіла Кремень, – і вважаю його огидним».

Вікно в кабінеті Скалов було відчинене, воно виходило на подвір'я в'язниці. Раптом Кремень почула крик. Вона спитала Скалова, що це. Він сказав, що це в іншому кабінеті йде фільм по телевізору. І додав, що коли люди не дають свідчень добровільно, вони можуть потрапити до цієї в'язниці.

«Що Ви чули від свого чоловіка про Щаранського?» – спитав Скалов.

«Я нічого не можу сказати про свого чоловіка».

«Що Ви чули про зв'язки Щаранського із ЦРУ?»

«Я не знаю Щаранського».

«Чи були Ви знайомі з першою або другою дружинами Щаранського?»

«Я думала, що в нього була лише одна дружина».

«Ви гадаєте, що після всіх Ваших клопотань дозвіл на виїзд отримає більше відказників?»

«Це не має стосунку до справи».

«Щаранський – зухвалець, – сказав Скалов. – Походжає, мов глава держави». І став тупцювати кімнатою, намагаючись зобразити ходу Щаранського.

Нарешті Скалов повернувся до свого столу й сказав: «Я вважаю, Олександр Лунц [один із перших лідерів єврейського еміграційного руху] був розумнішим за Щаранського. Лунц поїхав, а Щаранський – у в'язниці. Може, в науці Щаранський щось і тямить, але в житті він дурень».

Аркадія Мая, науковця-історика на пенсії, теж допитував майор Скалов. На людей покоління, до якого належав Май, певний психологічний тиск справляв уже сам виклик до Лефортова, звідки у 1930-х роках не повернулося багато людей.

Зранку Скалов не ставив прямих запитань щодо Щаранського, якого Май все одно знав не дуже близько. Натомість він спитав Мая про його пенсію й про те, що йому писали родичі з Ізраїлю. Май сказав, що це не стосується справи. Втім, зміст листів від його родичів, певна річ, не був таємницею для КДБ, бо вони читали всю його пошту.

Скалов від душі розсміявся.

«Навіщо всі ці запитання?» – спитав Май.

«Ми просто хочемо більше про Вас дізнатися».

Після обіду Скалов почав розпитувати Мая про діяльність Щаранського.

«Я хочу знати, в чому його звинувачують», – сказав Май.

Проте замість відповіді Скалов розпочав довгий монолог, сутність якого полягала в тому, що для успіху слідства КДБ і відказники мають співпрацювати.

«На мій погляд, – сказав Май, – це не співробітництво, а радше боротьба між Вами та мною».

«Що Ви маєте на увазі? – спитав Скалов. – Класову боротьбу?»

Май знову спитав, у чому звинувачують Щаранського.

Скалов якусь мить вагався, але зрештою сказав: «Щаранський передавав секретну інформацію західним кореспондентам».

«Яким це чином? – спитав Май. – Щаранський зустрічався з кореспондентами відкрито».

«Він передавав її у сірникових коробках».

Потім Скалов спитав Мая, що він думає про зустрічі Щаранського із конгресменами та сенаторами.

«Чому Ви мене про це питаєте? Мене там не було».

«Так, це правда, ми знаємо про всіх, хто там був», – сказав Скалов.

«Тоді чому питаєте мене?»

«Хочемо знати Вашу думку».

«Моя думка тут неважлива».

Якоїсь миті Скалов вийшов із кабінету й повернувся з кіль-

кома документами, в тому числі примірником російськомовної ізраїльської газети та деякими фотокопіями. Він спитав Мая, чи був Щаранський автором листа до цієї ізраїльської газети про побиття учасників демонстрації радянських євреїв. «Ви маєте знати, хто писав цього листа, – сказав він Маю, – бо там згадується Ваше прізвище».

«Я не буду про це говорити, бо це газетна стаття, а не документ. Крім того, моє прізвище там надруковано неправильно».

Скалов показав Маю кілька фотокопій колективних листів від євреїв, але Май теж відмовився їх коментувати. «Ніколи не показуйте копій історику, – сказав він. – В історії існує багато прикладів фальсифікацій». І почав читати цілу лекцію на цю тему, із численними прикладами успішних підробок, згадавши в тому числі справу Шереметьєвих, які підробили документи й стали власниками величезних маєтків у XVII столітті.

«Підробка була такою переконливою, – розповідав Май, не звертаючи уваги на Скалова, який марно намагався його перервати, – що її не могли розпізнати аж до XX століття».

«Ви підписували якісь із цих колективних листів?» – спитав нарешті Скалов, показуючи на документи.

«Це злочин?»

«Що вам відомо про шпигунство Щаранського?»

«Нічого. Я вважаю це звинувачення абсурдом».

Май дивився, як Скалов пише на документі: «Нічого». Помітивши, що той записав не всю відповідь, він наполіг на доданні слів «Я вважаю це звинувачення абсурдом», а також зауважень, які Скалов зробив щодо передання Щаранським інформації іноземним кореспондентам у сірникових коробках. Але Скалов відмовився.

Володимир Слепак знав Щаранського краще, ніж багато хто з інших відказників, але його допитували після всіх – можливо тому, що КДБ усвідомлював: добитися від нього співпраці майже неможливо, якщо перед тим не схилити до неї решту.

Слепак почав із того, що попросив слідчого Коваля сказати, в чому суть звинувачення, висунутого проти Щаранського. Коваль сказав, що його звинувачують за статтею 64 – «зрада Батьківщини».

«У статті 64 безліч параграфів, – сказав Слепак. – Наприклад, відмова повертатися з-за кордону, шпигунство, втеча з СРСР. За яким параграфом обвинувачують Щаранського?» Коваль відповів, що це таємниця слідства. «Ви маєте назвати мені конкретне звинувачення проти Щаранського, – сказав Слепак. – Бо інакше я вважатиму слідство необ'єктивним і відмовлюся свідчити».

На подив Слепака, Коваль розхвилювався. «Ми хочемо знати правду, – сказав він. – Якщо правда буде на користь Щаранського, тим краще для нього. Чому Ви не хочете допомогти Щаранському?»

«Ви можете все перекрутити, – відповів Слепак. – Я скажу щось на користь Щаранського, а Ви використаєте це проти нього».

Коваль намагався запевнити його, що КДБ провадить свої розслідування, чітко дотримуючись законності, але Слепака, якому впродовж багатьох років не давали виїхати до Ізраїлю «законно», переконати було неможливо.

«Я знаю багато прикладів, коли ваша організація відправляла безневинних людей до таборів або на смерть», – сказав він.

«То було тридцять років тому», – уточнив Коваль.

«Нічого не змінилося».

«Ви кажете – нічого не змінилося, але ж ми зараз Вас не б'ємо, не заганяємо голки під нігті».

«Багато хто з тих, що вчиняли злочини за Сталіна, тепер на свободі, їх так і не притягли до відповідальності, – сказав Слепак. – А Сталін тепер – знову герой».

«Він дуже багато зробив для країни», – зауважив Коваль.

Тоді Слепак вийняв написану ним заяву з відмовою від участі у слідстві й попросив Коваля приєднати її до справи. Коваль відмовився.

«Де ж Ваша об'єктивність? Я намагався дати свідчення на користь Щаранського, а Ви відмовились їх прийняти».

Слепак написав ще одну заяву й попросив Коваля віддати її керівнику слідчого відділу КДБ, але Коваль і її відхилив, додавши: «Якщо я відмовився взяти, то й він відмовиться». На виході Слепак спробував віддати заяву вартовому, але той теж її не взяв, пояснивши: «Я ніколи не беру жодних паперів».

Зрештою із більш ніж двохсот відказників, допитаних у справі Щаранського, жоден не дав свідчень проти нього, що було справжнім проявом спротиву. Така поведінка відказників пояснювалася тим, що вони вважали розслідування не спробою з'ясувати правду, а фарсом, призначеним надати більшої переконливості заздалегідь визначеному вердикту. Єдиним, хто справді дав важливі свідчення, був не відказник, а Роберт Тот, московський кореспондент *Los Angeles Times*, який прийняв це розслідування всерйоз.

Безпосередня участь Тота у слідстві почалася в четвер 11 червня 1977 року, коли його схопили співробітники КДБ на вулиці, де московський біофізик Валерій Петухов передавав йому свою статтю з парапсихології. Тота привезли до слідчого ізолятора КДБ у Лефортові й відпустили після того, як повідомили йому, що він перебуває під слідством за звинуваченням у шпигунстві й не може залишати країну. Тот завершував свою роботу в Москві й мав авіаквиток на 17 червня, тобто йому залишалося до відльоту лише шість днів.

Допит Тота розпочався в понеділок і стосувався не статті, яку йому передав Петухов, а виняткова його зв'язків із Щаранським. Зважаючи на загрозу обвинувачення в шпигунстві, Тот дав слідчим детальні свідчення щодо цього. Щаранський був для Тота одним із головних джерел інформації, і репортер у всіх подробицях розповів про їхні стосунки, вважаючи, що йому, як американцю, нема чого приховувати. За порадою американського посольства Тот підписав протокол допиту – попри те, що той був написаний російською мовою, якої Тот не розумів.

Можливості КДБ стосовно фабрикації даних були безмежними, але врешті-решт саме свідчення Тота допомогли співробітникам комітету зібрати доказову базу проти Щаранського, яку вони представили в липні 1978 року. Перелік секретних підприємств, нібито знайдений двірником у сміттєвому контейнері на подвір'ї будинку, в якому мешкав Тот, було прив'язано до Щаранського, якого звинуватили в державній зраді та засудили до 12 років виправної колонії.

Одного холодного грудневого дня Василя Бараца, співробітника радянського Генштабу, викликали до кабінету полковника Кожевникова, керівника психіатричного відділення лікарні Генштабу.

Барац за місяць до того подав рапорт про відставку з армії, домовившись із Кожевниковим про те, що підставою для звільнення буде вказано «комплекс страху». При цьому Кожевников знав, що реальна причина полягала в тому, що Барац не міг більше працювати в Генштабі, бо КДБ розпочало розслідування щодо його діяльності як британського шпигуна.

Отримавши повідомлення, Барац негайно поїхав до Кожевникова.

«Вибачай, – сказав той, коли Барац увійшов до кабінету, – але твій рапорт не прийнято. Тобі доведеться повернутися до шпиталю Бурденка».

Барац захитав головою: «Я туди не повернуся». Кожевников подивився на нього зі співчуттям: «Якщо не підеш сам, тебе відвезуть туди силоміць».

Раптом Кожевников підвівся, вийшов у коридор і став кликати санітарів. Кожен психіатр має ключа, щоби замкнути пацієнта, однак Кожевников залишив двері відчиненими, й Барац зрозумів, що це означає. Він вибіг із кабінету, спустився сходами на перший поверх, заскочив до лікарняної аптеки й через службовий хід прорвався на вулицю. Там він побіг Гоголівським бульваром у напрямку Кропоткінської площі.

Був вологий зимовий день. Переконавшись, що його ніхто не переслідує, Бараց перескочив через металеву огорожу бульвару, перебіг вулицю і заглибився в лабіринт арбатських провулків, просуваючись у напрямку величезного відкритого басейну, побудованого на місці колишнього собору Христа Спасителя. Він у відчаї обмірковував, що робити далі, й урешті-решт пішов до приятеля, де і провів ніч.

Втеча Бараца з лікарні була лише останнім епізодом у тому жахітті, яке почалося багато років тому. У 1960-х роках Барац, тоді ще студент Вищого військово-інженерного училища в Києві, запропонував на комсомольських зборах вигнати з училища алкоголіка Федотова. Федотова вигнали, але по завершенні навчання Барац отримав призначення в обчислювальний центр Генштабу СРСР, де кадровиком виявився дядько Федотова, а його батько – завідувачем сектору, в якому став працювати Барац. Незабаром Барац ще й посварився з Анатолієм Тішиним – співробітником КДБ, який займався в обчислювальному центрі питаннями контррозвідки. Тішин, здавалося, відчував якусь особисту неприязнь до солдатів. Він називав їх у присутності Бараца «непотребом», і це ледь не призвело до бійки між ним і Барацем.

За кілька місяців із Барацем почали відбуватися дивні речі. Він складав іспит із німецької мови в Москві. Іспит приймали троє цивільних і двоє офіцерів. Екзаменатори півгодини ставили запитання німецькою й наприкінці сказали Барацу, що він склав іспит на п'ятірку. Однак, на його подив, після цього військові почали розмовляти з ним англійською. Барацу залишалося тільки стояти перед ними із безглуздою посмішкою, бо він нічого не розумів.

Нарешті один із чоловіків у цивільному сказав йому російською: «Чому Ви приховуєте своє знання англійської мови?»

«Перепрошую, – відповів Барац, – я не знаю англійської».

«Авжеж, знаєте, – сказав другий офіцер. – Ви не просто розмовляєте англійською, ви розмовляєте нею чудово – краще за мене».

Барац не вірив своїм вухам. Він повторив, що не розмовляє англійською.

«Розмовляєте, – сказав другий офіцер. – Ви знаєте англійську, але з якихось причин хочете це приховати».

За десять днів Барац зіткнувся із замполітом свого підрозділу, полковником Льовкіним. «Чому Ви приховуєте той факт, що розмовляєте англійською? – спитав його Льовкін. – Чого Ви боїтеся? Ви маєте пишатися. Хто тут із нас розмовляє іноземною мовою?» Барац став пояснювати, що не розмовляє англійською, але Льовкін подивився на нього з явним несхваленням і пішов геть.

Барац завжди вирізнявся акуратністю і на своєму робочому місці звик складати папери в певному порядку. Тепер же він став помічати: щоразу, як він повертається до свого столу, цей порядок виявляється порушеним. Колеги – без будь-якої видимої причини – почали називати його «бандерівцем». Барац і справді був родом із тих місць у Карпатах, де діяли соратники Степана Бандери. Тож влітку 1973 року він у стані певного збентеження поїхав у відпустку до Закарпаття, де зустрів свою майбутню дружину Галину Кочан, яка, судячи з усього, теж перебувала під наглядом КДБ.

У 1968 році дядько Галини Кочан, Михайло Дямко-Девіс, який жив у Каліфорнії, в Беверлі-Хілз, приїхав до Радянського Союзу відвідати родичів. Він емігрував ще до Першої світової війни й приїжджав до Закарпаття лише в 1931 році, на похорон свого батька. Зі своєю сестрою та Галиною він зустрівся в Ужгороді, й коли дізнався, як вони живуть, вирішив купити їм автомобіль. Михайло пішов до валютного магазину й замовив для своєї небоги експортну модель «Волги». Вона була дорожчою за звичайну, мала більше хромованих деталей і потужніший мотор. Але замовляти її треба було через Київ, тому Галина не змогла її отримати, поки дядько був у країні. Після закінчення терміну візи Михайло поїхав додому, а коли Галина нарешті пiш-

ла забирати машину, їй видали звичайну «Волгу». Вона відмовилась її приймати, але їй сказали, що вибору в неї немає.

За кілька місяців після того Галина Кочан їхала на своєму авто безлюдною сільською дорогою, коли повз неї проїхала машина ДАІ, в якій сидів співробітник автоінспекції Слепічев. Він був присутній підчас продажу Галині «Волги». Коли Галина під'їхала до заправки, Слепічев розвернувся й теж зупинився там. Вийшовши з машини, він заговорив із Галиною, пояснив, що її обдурили, й пообіцяв допомогти їй написати до відповідної інстанції листа про те, як це було зроблено. Однак за два тижні Галина прочитала в газеті, що Слепічев «трагічно загинув». Подейкували, що його вбили, але подробиць ніхто не знав. Пізніше до Галини дійшли чутки, що її «Волга» потрапила до Лучка, який на той момент був начальником обласної міліції, а потім став заступником начальника Ужгородського управління КДБ. Від цих новин Галині стало погано, й відтоді вона жила в страху перед місцевим КДБ.

Після смерті Слепічева Галина Кочан стала помічати ознаки стеження за собою. У селі Усть-Чорній, де вона викладала в школі, в неї траплялися дрібні конфлікти з іншими вчителями, а одного разу, коли вона збиралась їхати за 250 кілометрів до матері в іншому селі, механік зазирнув під капот її авто й сказав: «Ти диви, що вони збиралися з тобою зробити». Вісь була майже перепиляна, і під час набору швидкості вона зламалася б.

У 1970 році Галина Кочан вступила до аспірантури Ужгородського університету і там теж мала відчуття, що за нею спостерігають «стукачі». Вона була членом партії з 1963 року, і тепер на партійних зборах її критикували за те, що вона «фарбує вії, носить штани, їздить авто та рекламує американський спосіб життя».

Проте інцидент, який остаточно переконав Галину в переслідуванні її КДБ, стався в 1972 році в Москві. Вона поїхала туди для дослідницької роботи й зупинилася в університетському гуртожитку. На другий тиждень до її кімнати підселили молоду медсестру з Калініна, яка назвалася Альбіною. Ситуація

з Альбіною від самого початку здалася Галині дивною. Їй самій доволі важко було оселитися в цьому гуртожитку, призначеному передусім для університетських викладачів, навіть за наявності всіх потрібних документів із Ужгорода. Проте Альбіні, яка мешкала недалеко від Москви й могла б щодня діставатися до неї електричкою, вдалося оселитися в гуртожитку на невизначений термін і вочевидь без проблем. До того ж вона, здавалося, ніколи не залишала номера – ще спала, коли Галина йшла, і була вже там, коли та поверталася.

Кілька разів після повернення до гуртожитку Галина помічала, що в її речах хтось порпався. Вона завжди дуже ретельно їх складала, а тут усе було зім'ято й розкидано. Одного разу вона повернулася, бо щось забула в номері, й побачила, як Альбіна риється в її валізі. Галина помітила також, що з її милом, зубною пастою та губною помадою теж ніби щось робили – вони мали дивний запах, немовби до них щось підмішали, а нижня білизна Галини була вологою.

Якось вранці, через десять днів після того, як Альбіна оселилася в кімнаті, Галина прокинулась і помітила у себе на руках і обличчі червоні плями. Штори розсували вже о 8-й годині, й кімната була заповнена сонячним світлом. Альбіна вже встала й одягалася. Галина відчула слабкість і побачила, що плями на її тілі вкриті пухирцями, як гусяча шкіра. Знаючи, що Альбіна – медсестра, Галина попросила її подивитися, що в неї зі шкірою.

Альбіна захихотіла. «Ну, нарешті...» – вимовила вона крізь сміх.

Галину охопив шалений жах. Вона схопила Альбіну й потягла її до вікна: «Розповідай, що ти тут робиш! Розповідай, що все це означає, інакше я викинусь із вікна разом із тобою!» Тримаючи Альбіну залізною хваткою, Галина відчинила вікно, і до кімнати увірвався шум із проспекту Вернадського. В цьому шумі ніхто не почув би крику. Галина стала піднімати дівчину, щоби викинути її з вікна, й Альбіна зрозуміла, що вона справді збирається її вбити.

«Почекай! – заверещала вона. – Я розповім тобі».

Галина поставила її назад і повела до ванної кімнати. Там Альбіна відкрила на повну потужність кран над ванною. Вона зблідла, її губи посиніли, голос змінився, ставши писклявим і ніби придушеним.

«Я благаю, нікому не кажи, – сказала Альбіна. – Якщо вони дізнаються, що я тобі розповіла, вони мене теж уб'ють, я знаю такі випадки». І вона розповіла, що її підіслали з метою заразити Галину якоюсь інфекцією. Вона не знала, якою саме. «Як ти могла? – спитала Галина. – Що я тобі зробила?»

«Вони мене змусили, – відповіла Альбіна. – Якби це зробила не я, то хтось інший». І додала, що це справа рук КДБ. Потім вона впала в такий самий шоковий стан, що й Галина перед тим, і все повторювала, щоб Галина нікому про це не розповідала, що вона постарається її вилікувати, що Галина може її знищити, але її саму теж знищать.

«Я не можу з тобою розмовляти, – сказала Галина. – Ти зробила те, що зробила».

Альбіна пішла, а Галина сіла на ліжко й просиділа так годину чи дві, не знаючи, що робити, що думати. Нарешті вона вийшла з гуртожитку і пішла пройтися містом. Був чудовий весняний день, скрізь машини прибирали вулиці, робітники лагодили бордюри – йшла підготовка до візиту президента Річарда Ніксона, що мав ознаменувати собою початок політики розрядки. Галина згадала випадок із Борисом Співаком, істориком із Ужгородського університету, якого знайшли мертвим у цьому самому гуртожитку рік тому. Офіційною причиною смерті було названо хворобу серця, але в Закарпатті ніхто в це не повірив. Одразу після похорону місцева влада забрала квартиру, де мешкала дружина Співака з двома дітьми.

Галина Кочан вирішила залишитися в Москві до кінця свого відрядження, а потім, уже в Ужгороді, звернутися по допомогу до знайомого лікаря, якому вона довіряла. Проте коли за два

тижні вона повернулася додому, симптоми вже зникли, й вона звітувала в університеті про наукові дослідження, проведені нею в Москві. В Ужгороді її оглянув знайомий лікар, який сказав, що вона хвора й потребує лікування, але не вдавався в деталі, а лише дав їй адресу лікаря в Києві. За місяць Галина поїхала до Києва, і той лікар повідомив їй, що в неї підвищений рівень лейкоцитів у крові. Він дав їй рецепт на якісь таблетки й сказав, що чекає на неї через місяць. Проте коли за місяць Галина знову до нього приїхала, виявилося, що його перевели в Казахстан, до Караганди. Потім вона місяцями шукала ці таблетки, але не знайшла їх у жодній аптеці.

Через якийсь час у санаторії Перечинського лісохімічного комбінату Галина познайомилася з Барацем, якого їй представив як співробітника Генштабу Степан Малицький – головний лікар санаторію та приятель Галини. Барац запропонував Галині разом випити кави, але вона спочатку відмовилася, бо побоювалася, що контакт із нею може зашкодити кар'єрі Бараца. Коли Малицький залишив їх самих, вона розповіла Барацу про Слепічева та автомобіль, а також про деякі інші подробиці своєї ситуації. Барац вислухав її уважно, але, схоже, не сприйняв усе це серйозно.

«Якщо Москва візьметься за розслідування, – сказав він, – то зрозуміє, що це дії місцевого КДБ, і все з'ясується». А потім додав: «Насправді в мене самого були проблеми з КДБ. Але цих діячів завжди можна поставити на місце».

Зрештою Галина погодилася кудись піти з Барацем, і за тиждень вони пообідали разом у дзеркальній залі ресторану «Верховина» в Ужгороді, де в оточенні власних віддзеркалень докладно обговорили все, що з ними трапилося. В Ужгороді вони зустрічалися ще кілька разів, а коли Галина знову поїхала до Москви попрацювати в залі дисертацій Ленінської бібліотеки, Барац зустрів її на вокзалі. За місяць у будинку батьків Бараца в закарпатському селі Перечин відбулося їхнє весілля.

Незважаючи на підозру в прихованому знанні англійської мови, Барац невдовзі після одруження отримав від началь-

ника контррозвідки обчислювального центру спеціальну перепустку, яка давала могу йому заходити до будь-якої будівлі Міністерства оборони з портфелем, не залишаючи його в гардеробі. Цей привілей надавався зазвичай лише військовим високого рангу. Водночас у робочий час його скрізь супроводжували, а за Галиною почали стежити.

Восени 1973 року Барац із високою температурою потрапив на два місяці до лікарні. Проте, хоч як дивно, його там не лікували. Коли він одного разу на це поскаржився, то жартома спитав, яких зізнань від нього тут очікують.

Нарешті Бараца виписали з лікарні, але навесні 1974 року його здоров'я знову погіршилося, і його знову було госпіталізовано. Цього разу він лежав у військовому шпиталі ім. Бурденка, де з ним поговорив психіатр, капітан Володимир Ютін, який спочатку запропонував Барацу пройти обстеження в психіатричному відділенні, а потім дав зрозуміти, що вибору все одно немає. У психіатричному відділенні полковник Григорій Колупаєв сказав Барацу, що в нього слабкість і він потребує глюкози та вітамінів. Протягом вісімнадцяти днів йому робили ін'єкції та давали різні таблетки – як він згодом дізнався, серед них і седуксен. В результаті цього лікування Барац став без упину розмовляти. Коли через вісімнадцять днів його перевели зі психіатричного відділення, він не міг самостійно ходити, права половина його тіла була частково паралізована, а пам'ять погіршилася. Врешті-решт його виписали зі шпиталю, але не дозволили повернутися до колишньої роботи фахівця з обчислювальної техніки, а доручили, як звичайному солдату, ремонтні та вантажні роботи.

Зрозумівши, що з військовою кар'єрою покінчено, Барац пішов до полковника Кожевникова в психіатричне відділення клініки Генштабу і спитав, чи може він звільнитися з армії за медичними показаннями. Саме тоді Кожевников і запропонував Барацу подати рапорт про відставку з армії в зв'язку із «комплексом страху».

Однак рапорт не квапилися задовольнити, бо армійські пси-

хіатри засумнівалися в наявності у Бараца психічного розладу. Кожевников сказав Барацу, що йому треба повернутися до шпиталю ім. Бурденка, і той, вражений цією новиною, втік.

Сховавшись у квартирі приятеля, Барац обміркував ситуацію і зрозумів її серйозність. Якщо він не повернеться на роботу, то вважатиметься дезертиром. Якщо повернеться, його запроторять до психіатричної лікарні. Нарешті він зателефонував із автомата Кожевникову й повернувся до його кабінету, де з ним побесідували вісім психіатрів. Після цього його направили до неврологічного відділення Третього центрального військового шпиталю в Красногорську, де його оглянув головний лікар Олег Лимонов, який визнав його психічно здоровим. В супроводі Лимонова Барац повернувся до шпиталю ім. Бурденка, де його оголосили фізично непридатним до військової служби та відправили у відставку за станом здоров'я.

Після звільнення Барац сподівався, що його неприємностям із КДБ настав край. У березні 1975 року він почав працювати в обчислювальному центрі Міністерства лісового господарства, але і тут йому продовжували дошкуляти за тією ж схемою. Люди довкола нього безперервно запитували про його політичні погляди, а вісімдесятилітня прибиральниця сказала йому, що вночі до приміщення заходять якісь люди.

І все ж таки відвертих інцидентів не було більше року, і за цей час Галина Кочан отримала місце молодшого наукового співробітника в МДУ. Влітку 1976 року подружжя Барац вирішило провести відпустку на Закарпатті. Якось увечері вони гуляли в Обаві, маленькому селі в долині між лісистими пагорбами, коли на них несподівано напали десятеро молодиків із палицями та каменюками. Впавши на землю, Бараци стали кричати й кликати на допомогу. В сусідньому будинку засвітилося вікно, і нападники втекли.

Підвівшись, Василь і Галина побачили, що вони всі в крові, а також помітили, що за рогом, звідки на них напали, за цією сценою спостерігає знайомий їм співробітник місцевого КДБ на

мотоциклі. Вони спитали його, чому він не допоміг, а він відповів на це: «Хороших людей не б'ють».

Коли Барац повернувся на роботу, то помітив, що атмосфера стала ще гіршою. «Стукачі» заводили антирадянські розмови, а з його столу почали зникати робочі матеріали. Одного вечора Василь попросив про допомогу Дмитра Черешкіна, заступника директора обчислювального центру. «Васю, – сказав той, – я нічого не можу вдіяти. Тобі кінець. Твоя голова має лежати на тарелі до кінця року».

У грудні 1976 року один із співробітників дав Барацу примірник повісті Солженіцина «Один день Івана Денисовича». Незабаром після того, під час обідньої перерви, хтось украв його портфель, а о 17-й годині були скликані партійні збори для обговорення підозри, що Барац загубив якусь заборонену літературу. Зрештою Бараца врятувало те, що учасники зборів стали скаржитися, що керівництво марнує їхній час на обговорення дурниць. Проте на початку 1977 року Бараца понизили на посаді на три категорії, і замість 200 рублів на місяць він став отримувати 130. Потім йому наказали їхати у відрядження разом із Віктором Астаховим, заступником начальника відділу, але перед тим Астахов викликав його до себе й сказав, що дізнався, нібито Барац – англійський шпигун і хоче використати Астахова як прикриття.

«Ми нікуди не поїдемо, – сказав він Барацу. – Ви збиралися розширити свою шпигунську мережу. Ось ми Вас і викрили».

Тут Барац зрозумів, що КДБ не залишить його у спокої. Єдине, чого він не знав, – заарештують його чи звільнять.

На початку травня Бараца звільнили – нібито за скороченням штатів, але насправді штат збільшився, що робило його звільнення незаконним. Незважаючи на це, профспілка обчислювального центру дала згоду на його звільнення.

Втрата роботи в міністерстві переконала Бараца, що в радянській системі йому нема на що сподіватися. Він спробував відновитися на посаді, звернувшись безпосередньо до міністерства й

навіть до регіонального управління КДБ. Галина Кочан зверталася до Юрія Андропова, але все було марно. Врешті-решт Барац вирішив, що більше нема куди звертатися, тож 4 липня 1977 року надіслав листа Брежнєву із повідомленням, що вони з Галиною відмовляються від радянського громадянства і хочуть залишити СРСР. Причиною він назвав безпідставне переслідування з боку КДБ. Незабаром після цього Галину перевели з її посади викладача історії партії в МДУ з місячним окладом у 105 рублів на посаду завгоспа із зарплатнею 75 рублів.

Подружжя Бараців подало офіційну заяву на еміграцію, але в московському ОВІРі їм сказали, що вони не вказали достатніх підстав для від'їзду з країни. Ця аргументація ошелешила Бараца. «Ми тікаємо від репресій», – сказав він. На це йому лише повторили, що потрібні переконливіші підстави.

Минали місяці, й у Бараців стали закінчуватися гроші. Тоді Василь навчився готувати обід на п'ятдесят копійок. Кілограм хліба коштував 20 копійок, скибка капусти – 10–15 копійок, а на решту грошей можна було купити картоплі, олії, цибулі та сушених грибів, і з усього цього зварити суп. Наприкінці 1977 року Василь почав розпродавати свої книжки.

Врешті-решт Барацам вдалося зв'язатися з американським консулом Робертом Прінглом стосовно отримання запрошення до США. Проте за кілька днів після зустрічі з Прінглом Василя викликали до місцевого відділення міліції, де його зустріли начальник міліції, прокурор, якась жінка на прізвище Пєчкіна та чоловік у цивільному – як припустив Барац, співробітник КДБ. Вони спитали Бараца, чому він не працює та погрозили йому притягненням до відповідальності за дармоїдство. Пізніше, викликавши його повторно, йому вручили направлення на роботу, і з 1 липня 1978 року Василь став працювати в пральні різноробом за 105 рублів на місяць.

Впродовж наступних двох місяців Барації продовжували свої спроби емігрувати, але не досягли в цьому успіху. Врешті-решт, після невдачі із черговою спробою отримати допомогу від одно-

го московського партійного працівника, який спочатку здавався доброзичливим, Барац вирішив, що єдиний шанс отримати дозвіл на еміграцію – це стати дисидентами. Він познайомився з іншими людьми-неєвреями, які намагалися залишити країну, й вони організували Комітет за свободу еміграції.

Із Барацем мене познайомили члени цього комітету, і під час нашої першої зустрічі він розповів мені свою історію в усіх подробицях, пояснивши при цьому, що все, що з ним трапилося, не є таким незвичайним, як здається.

«КДБ кожного може запідозрити як іноземного шпигуна, – сказав він, – бо КДБ завжди шукає шпигунів. Співробітник КДБ може взяти когось у розробку як шпигуна, щоби відплатити за образу, знищити суперника чи заради дрібної особистої помсти. А коли справу відкрито, закрити її вже важко. Кожен рух гаданого шпигуна витлумачується як підтвердження первісного обвинувачення. Якщо він вдається до розумних кроків, щоби захистити себе від переслідування, – уникає "стукачів" або опирається провокаціям, – то це розглядається як поведінка шпигуна. В результаті матеріалів справи стає дедалі більше».

Мені довелося співпрацювати з Барацами в оприлюдненні справ декого з тих людей, які зверталися до комітету по допомогу, і їхня надійність неодноразово підтверджувалась. Однак роки цих поневірянь в атмосфері тотального стеження, яку КДБ вдалося створити довкола Барців, не минули для них безслідно.

Зокрема, перебуваючи в суцільному оточенні інформаторів і шпигунів, Василь навчився швидко їх розпізнавати й пишався тим, що вміє помічати, коли за ним стежать. Він розповів, що в сусідній із ними квартирі, через стінку, встановлені пристрої для прослуховування. Він пригадав, що коли вони з дружиною оселилися в цій квартирі, в суміжному помешканні жила родина, яка полюбляла пити, танцювати та грати на гармошці. Однак пізніше там усе стихло і так тривало впродовж трьох років – за винятком того, що щоранку о 6-й годині вмикали радіо. Барац сказав, що у літні дні, коли вікна їхньої квартири були відчинені

через спеку, як і вікна сусідньої квартири, можна було зазирнути до сусідів за допомогою дзеркала, прикріпленого до довгої палиці. І Барац побачив там порожню кімнату та якийсь великий металевий апарат. Були випадки, коли Барац бачив і співробітника КДБ, який працював із цим апаратом.

Барац вважав також, що за ним і Галиною стежать і з квартири знизу, і навіть зі спостережного пункту на другому боці вулиці. Якось уночі він підвів мене до вікна й показав на маленький вогник на горищі протилежного будинку, під самим дахом. Саме звідти, сказав Барац, агенти КДБ спостерігають за ними.

Комітет за свободу еміграції займався справами широкого кола людей – євреїв, росіян, звичайних трудящих і переслідуваних через релігійні переконання. Крім зустрічей з іноземними журналістами та роботи в пральні Барац іще писав щоденник під назвою «Виїзди» з докладними історіями людей, яким було відмовлено в дозволі на виїзд із країни, прокоментованими самим Барацем.

Втім, ця група проіснувала недовго, бо Барац та інші її члени стали обмінюватися звинуваченнями в співробітництві з КДБ. Коли група розпалася, Бараци долучилися до руху п'ятидесятників – сектантів, що були найбільш активними в домаганні забезпечення права на від'їзд із країни.

Однак тепер Бараців стало важко знаходити. Подекуди вони зникали на тижні, подорожуючи автомобілем Галини Прибалтикою або містами України, й відмовлялися розповідати, де вони були. Якщо раніше Василь сам полював за іноземними журналістами, то тепер став невловимим, і я бачив його дедалі рідше. Завершилося все тим, що 9 серпня 1982 року, під час посадки на літак у Рівному, його затримали та побили співробітники КДБ. Коли Галина прилетіла до Рівного з'ясувати, що сталося з її чоловіком, місцева влада відмовилася навіть підтвердити, що Барац перебуває в місті. Із третьої спроби, приїхавши до Рівного 23 серпня, вона нарешті дізналася, що його тримають у Ростові-на-Дону. Там 9 березня 1983 року заарештували й саму Галину.

Однак обом гаданим «шпигунам» було пред'явлено звинувачення не в шпигунстві, а в антирадянській агітації.

Якось у червні 1980 року московський фізик Віктор Блок і двоє його друзів, теж фізики з Інституту органічної хімії, Юрій Хронопуло та Геннадій Крочик зайняли свої місця в кінозалі клубу ім. Макаренка в центрі Москви й чекали на початок фільму про Індію, аж раптом почули сирени та звук гальм на вулиці. За мить до зали увірвалися двадцятеро міліціянтів в одностроях і в цивільному з криками: «Залишатися на місцях! Ніхто не давав дозволу на показ цього фільму!» Потім міліція записала прізвища всіх присутніх і поїхала.

Минуло чотири місяці. Хронопуло, Крочик і Блок більше не ходили в кіно, але часто відвідували лабораторію біоелектроніки в Фурманному провулку, яка займалася експериментами в галузі парапсихології. Через це Хронопуло викликали до парткому інституту, де, крім інститутських партійців, на нього чекали троє не знайомих йому людей: молодий чоловік, явно з КДБ, інструктор із райкому та якийсь старий більшовик.

Засідання розпочалося в типово радянському стилі.

«Як Ви гадаєте, чому Вас сюди викликали?» – спитав співробітник КДБ.

«Гадки не маю, – відповів Хронопуло. – Скажіть Ви».

«Гаразд, – сказав кадебешник. – Скажіть нам, Ви цікавитеся парапсихологією?»

«Так».

«Ви відвідуєте лабораторію з біоелектроніки у Фурманному провулку?»

«Так, я навіть подав там заяву про вступ».

«Ви заяву подали? – втрутився старий більшовик, повторюючи слова Хронопула з підкресленою іронією. – А Ви подумали, що тепер Ваші дані лежать на столі в американської розвідки?»

«Мої дані є в кожному часописі, де я коли-небудь публікував свої наукові праці», – зауважив Хронопуло.

«А як щодо фільму? – спитав інструктор. – Про що він був?»

«Не знаю, – відповів Хронопуло, – я ж так і не зміг його подивитися».

«Ну, а як він називався?»

«Я і цього не знаю».

«Ви – доктор наук, – сказав старий більшовик, – і Вам не соромно, що Вас втягнули в якусь секту? Як там вона називається?..».

«Товариство Кріштани», – підказав інструктор, хоча було видно, що він не зовсім упевнений у цій інформації.

«Я не знаю такого товариства», – сказав Хронопуло.

Це чомусь розлютило старого більшовика.

«Ви маєте займатися наукою!» – гримнув він.

«Ви хочете сказати, що я не маю права цікавитися парапсихологією в свій вільний час?»

«Звісно, можете, – сказав кадебешник, чомусь намагаючись розрядити атмосферу, – але Ви маєте стерегтися будь-яких провокацій. Вас можуть спробувати затягнути до релігійної секти».

Невдовзі після цього директор інституту викликав до себе Блока.

«Ви ходите до лабораторії біоелектроники, – сказав він, – і КДБ від цього не в захваті. Я мушу Вас попередити: якщо Ви й надалі ходитимете туди, може виникнути ситуація, коли я буду змушений Вас звільнити».

Аналогічні попередження отримали й Хронопуло з Крочиком, і всі троє припинили відвідувати лабораторію.

Захоплення Блока парапсихологією почалося в 1962 році, коли він вирішив відвідати лабораторію біоінформації біля Курського вокзалу, почувши, що там проводять експерименти з телепатії. Він знав, що вона працює по середах, і коли приїхав туди вперше, спустився сходами до підвалу й увійшов до слабко освітленої кімнати. Там за столом сидів низенький добродушний чоловік сорока з лишком років і щось діловито писав. Блок

сказав, що хоче подивитися на роботу лабораторії, і чоловік енергійно потиснув йому руку і видав членський квиток.

Коли Блок прийшов до лабораторії наступної середи, в підвальній кімнаті вже не було столу, а чоловік, який видав йому квиток, кудись подівся. Блок спробував щось з'ясувати в інших людей у підвальному приміщенні, але коли спитав їх про цього чоловіка, то один із них сказав: «Ми теж не знаємо, хто це був».

Блок більше не повертався до цієї лабораторії, але в 1968 році, на останньому курсі Фізико-технічного інституту, він разом із товаришами провів у гуртожитку деякі експерименти з телепатії. Один із присутніх зосереджував свою увагу на одній із п'яти карт, що лежали на столі, а інший намагався прочитати його думки з десятиметрової відстані.

У той же період Блок відвідав лекцію Юрія Камінського, присвячену його телепатичним експериментам – обміну сигналами з актором Карлом Ніколаєвим. Лекція проходила в клубі. На вулиці не було жодних повідомлень про неї, але зала була повна. Камінський не лише розповідав про власні експерименти, а й наводив різноманітні приклади, в тому числі згадав одного медіума з Австрії, який розшукував зниклих дітей і розслідував злочини.

Блок і надалі цікавився дослідженнями в галузі парапсихології, але не міг знайти жодних публікацій на цю тему. Постійно ходили чутки про різні експерименти, але він міг лише здогадуватися про масштаби цієї роботи.

Закінчивши навчання у ФТІ, Блок влаштувався на роботу до Московського радіотехнічного інституту і разом із друзями продовжив свої експерименти з парапсихології. Одного дня він зустрів дівчину, яка вчилася разом із ним. Вона дала йому квиток на Третій всесоюзний з'їзд парапсихологів, який мав відбутися в Інституті цивільної авіації в Москві. Блока вразив той факт, що в Радянському Союзі може бути така річ, як всесоюзний з'їзд парапсихологів, – при тому, що згідно з марксизмом-ленінізмом парапсихології не існує.

Дорогою до інституту Блок зустрів невисокого сивого чоло-

віка років п'ятдесяти й спитав у нього, як пройти до Інституту цивільної авіації. Чоловік відповів, що теж туди йде. «Мене звуть Олександр Спіркін, – сказав він, протягуючи руку. – Ви, можливо, читали мій підручник із марксистсько-ленінської філософії».

«Хто ж не знає Вашого підручника? – сказав Блок, геть ошелешений. – Але хіба марксистсько-ленінська філософія може поєднуватися з інтересом до містицизму?»

«Цілком може, – відповів Спіркін добродушно. – Діалектична філософія має ту перевагу, що сьогодні можна включити до неї все, що заперечувалося вчора, в тому числі містицизм».

На з'їзд зібралося близько чотирьохсот осіб, і зала була заповнена вщерть, хоча цю подію ніяк не рекламували. Першим промовцем був Геннадій Сергеєв, доктор наук із Ленінграда, який розповів про експерименти з Кулагіною – однією із кількох екстрасенсів у Радянському Союзі, здатних пересувати предмети. Потім біофізик із Новосибірська розповів, як одному екстрасенсу вдалося провести білу мишу лабіринтом, а також про те, як присутність миші, яка вже одного разу здолала лабіринт, впливала на іншу, недосвідчену мишу і допомагала їй пройти лабіринтом швидше. Промовець із лабораторії біоінформації, яку Блок відвідував кілька років тому, описував спроби вгадати вміст закритих скриньок.

Наприкінці дня один із промовців сказав: «Ми сподіваємося зібратися знову в наступному році». Але ні дати, ні місця проведення наступного з'їзду повідомлено не було. Блок так і не дізнався, хто організував цей з'їзд, що відбувалося на першому та другому з'їздах, чи відбулися потім четвертий або п'ятий з'їзди. Він також ніколи не бачив жодних публікацій, присвячених тим роботам, що описували на цьому з'їзді.

Минув якийсь час, і Блок почав втрачати надію на те, що йому вдасться задовольнити свій інтерес до парапсихології. Проте саме тоді, коли він був уже готовий відмовитися від цієї ідеї, його познайомили з московським містиком Валерієм Сергійовичем Авер'яновим, відомим також під іменем Вар Авера.

Якось до Блока завітав його друг Ігор Степанков, який працював двірником, водночас займаючись вивченням йоги та праці Шпенглера «Присмерк Європи». Степанков часто розмовляв із Блоком про йогу, але саме того дня він запропонував другові зустрітися з його новим учителем. Блок погодився, і вони поїхали в середмістя Москви, де в старому двоповерховому будинку, в підвальній квартирі, мешкав Авер'янов.

Авер'янов мав світле волосся й непоказне, але виразне вузьке обличчя. В його кімнаті стояв невеличкий стіл, завалений рукописами та книжками, шафа з особистими речами та довга дерев'яна лава – мабуть, для гостей. На стіні висіло дві великі картини: одна, абстрактна, була схожа на якусь космічну війну, друга була жіночим портретом у реалістичному стилі. В кімнаті були присутні також двоє учнів Авер'янова – Валера та Наташа.

Авер'янов спитав Блока про його думку щодо значення цих картин. Трохи повагавшись, Блок сказав, що бачить у них прагнення поєднати материнство з битвою в космосі. Авер'янову дуже сподобалася ця відповідь. «Ви перший, хто вгадав сенс цих картин, – сказав він і продовжив, указуючи на присутніх: Валера в нас – бог війни, Ігор – найвище божество, а ви будете богом мудрості».

Незабаром Блок дізнався, що Авер'янов і його учні займаються тим, що вони називали «просторовим карате» – завдаванням болю на відстані. Авер'янов роз'яснював природний рух енергії у тілі, як її накопичувати, спрямовувати та поширювати. Коли він із кимось боровся, його учні збиралися разом і медитували про того, кого він хотів знищити. Ігор пізніше розповів Блоку, що Авер'янову вдалося викликати серцевий напад у одного з провідних йогів Москви.

«Йоги пишуть, що треба запобігати поширенню заздрощів і ненависті, – говорив Авер'янов. – Але це нонсенс. Ми повинні поширювати ненависть. Ми перемогли у війні з фашизмом лише завдяки ненависті. Ненависть є джерелом сили та енергії». Авер'янов говорив також, що найбільша загроза для росіян над-

ходить від китайців і національних меншин, тому потрібно знищити китайців. «Секрет полягає в проникненні в людський розум. Якби в мене було 75 учнів, разом ми змогли б змінити агресивну природу китайців, містично перевиховати їх, щоби вони робили все, що ми захочемо. Ми можемо дослідити цей процес, випробувавши наші методи на бурятах».

Ще Авер'янов говорив, що КДБ переслідує євреїв у Радянському Союзі, й це добре, але треба діяти ефективніше. Він дав також зрозуміти, що ненавидить будь-які національні меншини. Впродовж років Авер'янова періодично поміщали в психіатричні лікарні, й найбільшим своїм ворогом після нацменшин він уважав психіатрів, які тримали його в психлікарнях, тоді як він був найнормальнішим із усіх. Єдиним місцем, сказав він, де до нього ставляться з повагою і надзвичайно серйозно сприймають його пояснення щодо просторового карате, є КДБ.

Авер'янов запевнив, що його учні навчені виконувати будь-які його накази. «Якщо я накажу їм роздягнутися, вийти на вулицю й щось крикнути, вони це зроблять».

Стосовно того, що потрібно для опанування просторового карате, він сказав: «Якщо я побачу у ваших очах, що ви маєте якісь власні думки, ви ніколи не засвоїте цей метод. Ви мусите навчитися підкорятися».

Блок більше не зустрічався з Авер'яновим, але постійно чув про нього, бо Москва була наповнена його книжками, брошурами та буклетами. Більшість із них були обсягом у 100–200 сторінок, і з них робили чудові фотокопії. Авер'янов писав про свій особистий досвід, про свою філософію, про китайську загрозу та про необхідність знищувати національні меншини. Його публікації завжди були підписані його іменем, тож КДБ в будь-який момент міг їх припинити, але праці Авер'янова натомість примножувались і поширювалися. Це свідчило про явний інтерес КДБ до його діяльності й підтверджувало слова Авер'янова про те, що КДБ був єдиним, хто сприймав його ідеї серйозно.

В одній зі своїх брошур – «Теорія та практика психоенергетичної боротьби зі всесвітнім китайським експансіонізмом» – Авер'янов відповідав на запитання двох свої учнів. Він пояснював методи підготовки фахівців із просторового карате, які повинні «привести свій мозок у стан чистої магнітної плівки, на якій можуть бути записані лише наші ідеї – стисло й по суті, як військові команди». Книжечка завершувалася тим, що учні Авер'янова викликають китайських містиків на бій: «Вони побачать нашу силу. І це буде останнє, що вони побачать».

Згодом після знайомства з Авер'яновим Блок став працювати в Інституті органічних напівфабрикатів, де до нього скоро приєдналися Хронопуло та Крочик, які час од часу ходили в Москві на лекції з парапсихології, довідуючись про них із чуток. Одного разу вони потрапили на лекцію Сергеєва в Історичному товаристві, присвячену «біополям». Сергеєв стверджував, що біополе здатне визначити, в якому столітті сталася та чи інша подія. Він показував невеличку темну скриньку завбільшки з транзисторний радіоприймач, яка мала антену та шкалу зі стрілкою. Коли він до когось підносив цей апарат, стрілка рухалася вздовж шкали. Коли до пристрою підносили списа XII століття, він теж реагував і давав показання. Історики схвально хитали головами.

Після лекції Хронопуло та Крочик спитали, чи можна подивитися на схему цього пристрою. Сергеєв запросив їх на свою наступну лекцію в Зоологічному музеї МГУ. Хронопуло та Крочик розповіли про це Блоку й запропонували піти разом. Після цієї лекції Сергеєв показав трьом фізикам схему продемонстрованого ним приладу і розповів про його здатність реєструвати біополе. Проте його пояснення здалися їм непереконливими з наукового погляду. Вони спробували пояснити Сергеєву деякі елементарні фізичні принципи, але він продовжував повторювати одне й те саме, немов платівка, яку заїло. Вони зрозуміли, що дискутувати з ним немає сенсу, і припинили зустрічатись із Сергеєвим.

На початку 1980-х років Блок, Хронопуло та Крочик почули

від науковців Фізичного інституту ім. Лебедева про формування в Інституті фізкультури групи для проведення експериментів із парапсихології та вступили до цієї групи. Інші учасники групи теж дізналися про неї із чуток. Усім їм мали викладати основи парапсихології. У першому семестрі студентів учили, як руками відчувати біологічне поле довкола людини. У другому вони вивчали органи тіла та способи розрізнення здорових та хворих органів.

Коли троє фізиків переконалися, що реально можуть відчувати сигнали, надіслані тілом, вони вирішили спробувати науково довести існування біополя. Вони замислилися, чи існує якийсь зв'язок між цим біополем і чакрами – психоенергетичними центрами, згідно з йогою. Йога вчить, що певні звуки – мантри – викликають реакцію в чакрах. Фізики вимовляли ці звуки й власними руками засвідчували існування чакр, але вони хотіли переконатися, чи можна підтвердити ці результати за допомогою приладів. У групі були лікарі, теж у цьому зацікавлені. Вони хотіли знати, чи можуть парапсихологи впливати на ті точки, що піддаються дії акупунктури.

Викладачем і організатором цієї групи при Інституті фізкультури був радіоінженер Сергій Митрофанов, який працював також у лабораторії біоінформації, відвіданої Блоком 18 років тому. Хронопуло з Крочиком пішли до цієї лабораторії, куди тепер можна було потрапити лише за спеціальною перепусткою, і побачили перед нею скупчення людей, що прийшли просити допомоги в лікуванні. Раз у раз із лабораторії хтось виходив і закликав людей розійтися. Митрофанов познайомив Хронопула та Крочика зі Спіркіним, який за ці роки не втратив інтересу до парапсихології, а потім вони зустрілися з Миколою Носовим – керівником лабораторії та армійським полковником.

Атмосфера в лабораторії була дуже секретною. Потрапити до неї можна було тільки в супроводі когось зі співробітників. Людей з вулиці туди не пускали. Сторонні особи, які не належали до співробітників, читали в лабораторії лекції з йоги, цілительства та теорій побудови Всесвіту. В лабораторії одні були

науковцями, інші – містиками. Коли хтось із відвідувачів запитував, чим займається лабораторія, йому відповідали: «Вступайте і дізнаєтеся».

Хронопуло та Крочик, до яких тепер приєднався Блок, прийшли на щотижневий семінар, де представили присутнім, яких було близько 40 осіб, свою пропозицію. Вони сказали, що хочуть використати ультразвукові хвилі для впливу на чакри людей і виміряти можливі зміни в електричному полі довкола людського тіла. Для цих експериментів їм потрібні прилади, й вони сподіваються отримати їх від лабораторії. Зокрема, їм потрібен надзвичайно чутливий електрометр.

Реакція аудиторії на цю пропозицію виявилася неоднозначною. Носов почав лаятися. «Що ви тут робите? – кричав він. – Для чого ви сюди прийшли?» Інші були налаштовані позитивніше. Кілька співробітників московських наукових інститутів, що брали участь у роботі лабораторії, відреагували на пропозицію фізиків з ентузіазмом. Проте незабаром з'ясувалося, що на здобуття потрібного приладдя доведеться витратити стільки зусиль, що на щось інше не залишиться часу.

Вони відвідували семінари впродовж трьох вівторків поспіль, намагаючись зацікавити людей своєю ідеєю, але невдовзі зрозуміли, що їхню участь не оцінили. Щоби стати співробітником цієї лабораторії, треба було заповнити анкету, надати фотографію та пройти перевірку в екстрасенсів на «відповідність». Нічого із цього Хронопуло, Крочик і Блок не зробили. Й коли вони вчетверте прийшли на семінар, їм різко наказали піти.

Поки Блок, Хронопуло та Крочик намагалися зацікавити лабораторію біоелектроніки своєю пропозицією, певні радянські чиновники докладали зусиль до закриття цієї лабораторії на тій підставі, що її діяльність не відповідає матеріалістичним засадам. Майбутнє лабораторії неодноразово обговорювало керівництво Науково-технічного товариства ім. Попова, і врешті-решт було вирішено, що лабораторія має відмовитися від ненаукових методів. Хронопулу, Блоку та Крочику остаточно забо-

ронили відвідувати цю лабораторію після міліцейської облави в клубі ім. Макаренка та офіційних попереджень в інституті, де вони працювали.

Всі троє продовжували вивчати парапсихологію з Митрофановим в Інституті фізкультури, поки в січні 1981 року партком інституту не змінив свого ставлення до цього гуртка. Митрофанова викликали на партком і сказали, що парапсихологія – не марксистська наука, а містицизм може привести людей до релігійного світогляду. Одного вечора Митрофанов зібрав разом членів гуртка і сказав: «Нам заборонили тут збиратися. Ми продовжимо свої заняття, але це має бути приватно».

Багато хто з учасників групи і справді продовжив відвідувати заняття приватно, але підтримувати роботу гуртка з меншою кількістю людей і без організаційної структури стало набагато важче. Водночас влада почала всіляко дошкуляти тим, хто виявляв інтерес до парапсихології.

Хронопула знову викликали до керівництва інституту – цього разу до заступника директора, який попередив його, що в КДБ занепокоєні продовженням його зустрічей із парапсихологами й що це може зашкодити його кар'єрі. Його попросили також залишити посаду керівника лабораторії. Заступник директора заявив, що «керівні посади можуть обіймати тільки ті люди, що поділяють нашу ідеологію».

Проте незабаром трапилася дивна річ. До Хронопула підійшов колега (той, що колись запросив Блока на перегляд фільму в клубі ім. Макаренка) і спитав: «Юрію Георгійовичу, що б Ви сказали, якби Вам запропонували займатися парапсихологією в одній закритій установі?» Хронопуло спитав, чому він хоче це знати. «Цікавлюся суто теоретично», – була відповідь.

«Я не хочу працювати в закритій установі, – відповів Хронопуло. – Я не хочу додавати парапсихологію до знарядь війни».

Цей колега підходив до Хронопула ще кілька разів. «Слухайте, – говорив він, – якби ви працювали в закритому інституті, то принаймні задовольнили б свій інтерес».

«Краще не мати із цим нічого спільного», – відповів Хронопуло, і колега припинив свої спроби.

Після всього цього Хронопуло, Блок і Крочик зрозуміли, що, попри переслідування парапсихології силами КДБ, держава хоче здобути з неї максимальний зиск, особливо якщо її можна якось використати у воєнних цілях. Парапсихологія була заборонена, але лабораторії у Фурманному провулку дозволили працювати – щоби приваблювати всіх, хто цікавиться цією темою, та виявляти серед них охочих працювати на радянську воєнну машину.

Крім парапсихології, Блок і Хронопуло вже давно цікавилися спіритизмом. Блок уперше взяв участь у спіритичному сеансі ще в 1960-х роках у Ярославлі.

Спосіб, у який вони спілкувалися з духами, був аналогічний тому, що застосовується спіритами в усьому світі. Вони малювали стрілку на тарілці, підігрітій на свічці, а потім півколом писали літери на аркуші паперу. Поставивши тарілку на аркуш, вони якомога легше клали на неї руки й стежили за її рухом, щоб отримати відповіді на запитання.

Якось грудневого вечора обох чоловіків запросили на зустріч до квартири одного сорокап'ятирічного парапсихолога, який займався дослідженнями способів омолодження. Їм сказали, що там вони можуть зустрітись із цікавими людьми.

Квартира, де відбувалася зустріч, була заповнена книжками з окультних наук, астрології та парапсихології. На кухні була система труб, з'єднана краном із пристроєм для очищення води, який містив механізм іонізації води сріблом. Вода проходила також через «активоване вугілля» та систему магнітів. Господар помешкання пояснив, що об'єднав в одну систему всі методи очищення води, які коли-небудь описувалися в журналах. Отриману воду він заморожував у морозильнику, а потім пив талу воду. Він запевняв, що ця вода омолоджує, і справді, він виглядав активним і бадьорим чоловіком, хоч і трохи параноїдального типу.

Коли Блок і Хронопуло сіли у вітальні, їх познайомили з двома чоловіками, яких вони раніше ніколи не бачили. Чоловіки назва-

ли свої імена та по батькові, але не назвали ні прізвищ, ні місця роботи. Вони сказали, що не запитують про прізвища Блока та Хронопула й не хочуть, щоб їх запитували про їхні. Однак, незважаючи на явну готовність дозволити Блоку та Хронопулу зберегти анонімність, обидва чоловіки не приховували, що знають про них багато, і виказували неабияку повагу до їхніх здібностей. Почалася бесіда про парапсихологію та проблеми передання інформації. Нарешті один із них, активніший, сказав, що вони хочуть провести експеримент за допомогою тарілки, бо їм потрібна відповідь на одне дуже важливе запитання. Вони розповіли, що мають інформацію, нібито один чеський парапсихолог на прізвище Павліта знайшов спосіб створювати біополе без людини, користуючись якимось апаратом. Це відкриття має для них великий потенційний інтерес, тому їм потрібно знайти цього Павліту – на жаль, він два роки тому зник, і відтоді про нього нічого не чутно.

«Якщо він помер, – сказав більш балакучий із цих двох чоловіків, – то не похований на жодному цвинтарі. Ми перевірили всі цвинтарі в Чехословаччині».

Блок і Хронопуло раптом втратили будь-яке бажання брати участь у цьому експерименті. Перевірити всі цвинтарі в Чехословаччині була здатна лише одна організація.

«Як правило, – сказав Блок, намагаючись якось виплутатись із ситуації, – подібні запитання залишаються без відповіді». Проте ті двоє наполягали на спробі й, розігрівши тарілку, поставили своє запитання й отримали якусь непевну відповідь. Тоді Блок спитав їх: «Якщо ви хочете знайти цю людину, чому не спитаєте чеський уряд?» – «Чехи можуть не сказати нам, – відповів другий, спокійніший чоловік. – Вони нікому не розповідають про те, що роблять. Ми їм не довіряємо». А другий додав: «Ми вважаємо, що містицизм є одним із каналів інформації».

«Що ви розумієте під каналом інформації?» – спитав Блок.

«Візьміть жінку з голими колінами. Вона вас не бачить, але починає прикривати коліна, коли ви на неї дивитесь. Це телепа-

тичний зв'язок між людьми, який теж може стати засобом прання інформації. Можна розробити щось на кштałт телепатичної передачі даних, яка призначатиметься лише одній людині, й ніхто інший не зможе цю інформацію перехопити».

Блок сказав, що їх із Хронопулом цікавить лише дослідження механізму передавання інформації, а також діагностика і зцілення. На це більш балакучий чоловік відповів, що для них важливий не спосіб дії цього механізму, а спосіб його використання.

Коли Блок і Хронопуло зібралися йти, двоє чоловіків звернулися до них, правильно назвавши їхні імена та по батькові (хоча, знайомлячись, вони називали лише імена), і сказали, що працюють в Інституті дистанційних комунікацій, який є дуже закритою військовою установою. Вони запросили їх на семінар, що мав відбутися в одному з районних відділів ДАІ.

Хронопуло йти не хотів, бо відчував якусь небезпеку в подальших контактах. Блок же на семінар прийшов, послухав там виступ філософа, який говорив про теорію паранормальних явищ, включно із телепатією, а також побачив цілителя, який демонстрував свої діагностичні здібності. Ще одним демонстратором був викладач марксизму-ленінізму Жариков, який умів пересувати предмети. На наступному семінарі Жариков мав показати ці експерименти детальніше. Один із чоловіків, які запросили Блока, дав йому номер телефону Жарикова, але коли Блок зателефонував йому, щоби дізнатися про місце та час цієї демонстрації, той сказав, що вона не відбудеться. Пізніше Блок довідався, що вона таки відбулася, але вони з Хронопулом нібито довели своєю несхильністю до співробітництва, що не становлять справжнього інтересу для головних покровителів містицизму й парапсихології у Радянському Союзі.

9

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

Говорячи мовою політики: якщо за умов терору більшість людей поступляться, то деякі люди встоять... Говорячи по-людськи, не вимагається нічого більшого, і нічого більшого не можна тверезо просити, щоб ця планета лишилася місцем придатним для людського життя.

Ханна Арендт.
«Банальність зла. Суд Айхманом в Єрусалимі»

МОСКВА, 6 ЛЮТОГО 1987 РІК

Низьке північне сонце освітлювало фасади житлових п'ятиповерхівок, залишаючи їхні торці в темно-синій тіні, а сильний вітер розгойдував на балконах жорстку від морозу випрану білизну, розвішану на зледенілих мотузках, і роздмухував сніг.

Нескінченна зима лише підкреслювала одноманітність і безрадісність життя в цьому південно-західному районі Москви й посилювала відчуття, що в Радянському Союзі ніщо й ніколи не зміниться. Проте саме цього ранку, коли дорогами курсували автобуси, а заледенілими стежками між рідко насадженими березами пробиралися закутані жінки, в одному із цих будинків відбулася зустріч, яка довела, що в СРСР щось таки змінилось і ця зміна є доволі значущою, щоби вплинути на життя мільйонів людей.

Вікно кухні запітніло від пари із чайника. Ростислав Євдокимов і Лев Волохонський, які щойно вийшли з табору для політичних в'язнів, сиділи й чекали, поки їхня приятелька замовляла телефонну розмову з одним із радянських емігрантів на Заході. «Вітаю, – сказала нарешті жінка після тривалого очікування, – я телефоную з дому. Волохонський і Євдокимов сидять поруч. Вони приїхали вчора потягом».

«Не може бути!» – сказав емігрант.

«Почекай, зараз дам слухавку Волохонському».

«Алло».

«Льовка! Не може бути!»

«І мені теж так здається, – сказав Волохонський. – Це якийсь сон. Але половину нашого вагона складали політв'язні. Вони нас усіх там сфотографували – в одній і тій самій краватці, одній сорочці й одному піджаку – та видали свідоцтва про звільнення. У нашій 35-й зоні, як вони стверджують, більше немає політв'язнів».

Слухавку взяв Євдокимов.

«Ми не знаємо, яка ситуація в 36-й зоні, – сказав він. – Схоже, що цей указ про звільнення їх не стосується. Але, може, є інший указ. Так чи інакше, вони не випускають людей зі спецзони».

«Але що за указ?»

«Ніхто не знає, – сказав Євдокимов, – тим більше, що там був не один указ. З-поміж тих, хто їхав з нами, одних звільнили за указом № 6463, інших – за указом № 6462. У чому між ними різниця, ніхто не знає».

«Ясно одне, – сказав Волохонський, – у них тепер не вистачає політв'язнів, щоби заповнити три табори. Мабуть, вони збираються закрити один чи два табори. Тридцять п'яту зону, ймовірно, залишать».

«І вони ось так просто вас звільнили? – спитав емігрант. – Не через слідчий ізолятор?»

«Саме так», – сказав Волохонський.

«І на яких умовах?»

«Умова для всіх була одна. Ми мали заявити, що не займатимемося антидержавною діяльністю, хоч ніхто і не визнавав, що ми колись нею займалися. Після цього, сказали, прокурор від імені Верховної Ради видасть постанову про помилування. Ну, і спитали нас, хто чим займатиметься після звільнення. Тут уже кожен казав своє. Потім нас привезли до Чусового. Вокзал був у суцільному оточенні, але нам дозволили вільно пройти, й посадили на потяг».

Слухавку знову взяла москвичка. «Я приходджу додому, а мені кажуть: сядь, щоби не впасти. На тебе чекає Волохонський».

«Гадаю, – сказав Євдокимов, – що це лише початок процесу. Треба тільки бути розумними й сподіватися на краще...»

Ця телефонна розмова Волохонського та Євдокимова стала передвісником кінця радянської системи.

На відміну від інших тираній, які вимагали лише покори, радянська система створила світ облудних, уявних образів, який став потужним знаряддям психологічного домінування і забезпечив режимові можливість правити з мінімальним застосуванням брутальної сили.

Вранці 1 травня на Червоній площі в Москві з гучномовців лунали марші, а на площу заходили колони демонстрантів із гаслом: «Рішення XXV з'їзду партії – в життя!», а за ними – шеренги спортсменів із прапорами та паперовими квітами. Коли всі були на місці, на площі миттєво настала тиша. Члени Політбюро стали підніматися сходами на мавзолей Леніна, а молодь – розмахувати прапорами й вигукувати вітання, аж поки всі члени Політбюро не з'явилися нагорі. Тут демонстранти почали відбивати такт тисячами червоних прапорів й скандувати і «Слава СРСР!»; «Слава радянському народу!» Після цього вони рушили з площі, йдучи в ногу й вимахуючи прапорами, а на площі з'яви-

лися пересувні платформи місцевих підприємств і юрби решти учасників демонстрації з прапорами, квітами, повітряними кульками й портретами Леніна і Брежнєва.

Ця першотравнева демонстрація була наочним прикладом того, як у Радянському Союзі міф завжди обертався реальністю, а реальність розчинялася в міфі. Ця демонстрація була жорстко контрольованою, але в світлі ясного ранку було легко уявити, що це й справді стихійний прояв народної підтримки режиму.

До створення Радянського Союзу було загальновизнаним, що єдиним способом перевірки наукової гіпотези є практичний досвід. Однак разом зі спробою трактувати марксизм-ленінізм як науку ситуація змінилася. Замість порівняння ідеології з дійсністю, що піддається спостереженню, дійсність почали фальсифікувати, щоби вона узгоджувалася з ідеологією, і цей процес цілком відповідав певній космології, де будь-які поняття, здобуваючи своє незмінне значення аж ніяк не з трансцендентної сфери, тлумачилися лише як віддзеркалення мінливих «потреб» робітничого класу.

Цьому режимові вдалося створити фіктивний світ тому, що він мав справу з народом, який носив у собі потаємний страх, і тому боявся відкрито висловлювати свою незгоду. Те, що більше не існувало масового терору, не мало значення. Кожний громадянин знав, що вільне висловлення власної думки карається, й цього було достатньо для впливу на поведінку людей у країні, де за відсутності гарантованих прав кожен відчував себе залежним від милості влади.

Коли цей режим у 1987 році випустив на волю політичних в'язнів, люди й справді почали позбуватися страху. Як наслідок, світ облудної видимості, що породжувала ілюзію одностайності, почав потроху руйнуватись, а зрештою і валитися, що робило його крах, як і крах системи, якій він був опорою, практично неминучим.

ВОЛОГДА, ЖОВТЕНЬ 1981 РІК

Ілюзію одностайності створювали в кожному радянському місті. Ми з Ендрю Нагорські, кореспондентом часопису *Newsweek*, вийшли з вокзалу і пішли через площу до готелю «Вологда». Зареєструвавшись і розпакувавши речі, ми вирушили на прогулянку містом, в якому поєднувалось старе й нове. Бетонні п’ятиповерхівки межували з напівзваленими рубленими будиночками в оточенні беріз і високих бур’янів. Приблизно за десять хвилин ми дійшли до середмістя, яке нагадувало розважальний парк початку XX століття – вздовж головної вулиці стояли магазини з овальними вітринами, прикрашені рельєфами та колонами. Втім, цього недільного ранку центр був майже безлюдний, тож ми вирішили взяти таксі до Кирило-Білоцерковського монастиря, розташованого за дві години їзди. Звідти ми поїхали до Кирилова, відокремленого від монастиря невеличким парком.

Відвідати Вологду ми вирішили ще й тому, що вона була батьківщиною вологодського масла – найкращого в Радянському Союзі, й звідси було логічно писати про дефіцит продуктів у Росії. Крім того, люди північної Росії були відомі своєю терплячістю, і ми хотіли подивитися, чи не втрачають вони цієї терплячості в ситуації, яка вочевидь погіршувалась.

У Кирилові ми пішли однієї з вулиць, аж поки не натрапили на неохайну двоповерхову цегляну будівлю торговельних рядів. Ми зайшли до крамниці, над якою була вивіска «М’ясо». Там у напівтемряві стояли в довгих чергах жінки з авоськами, а на прилавках не було ніякого м’яса – лежали лише великі брили замороженої тюльки. На прилавку з маслом масла також не було – лише кілька пачок маргарину.

Я спитав у літньої жінки в черзі, чи можна тут купити масло.

«Масло? – перепитала вона, дуже здивувавшись. – Яке масло? Масла немає».

Раптом десь позаду нас хтось вигукнув: «Хто сказав, що немає масла?» Старенька, з якою я розмовляв, зблідла, а я став записувати, що відбувається. «Що Ви пишете?» – спитав чоловік у чорній шкіряній куртці, який тепер стояв між нами.

«А не пішов би ти?» – запропонував я з роздратуванням.

«Я зараз міліцію покличу», – сказав він, розлютившись. І, повернувшись, вийшов із крамниці.

Ми знову спробували поговорити зі старенькою, але тепер вона була налякана. «Я нічого не знаю», – сказала вона.

Ми пішли до овочевого магазину, де не було свіжих овочів, лише морква у великих контейнерах, капуста, цибуля та буряк. Ми стали дивитися, кого б розпитати, аж тут до магазину зайшов ще один чоловік у чорній шкіряній куртці. Щоб уникнути нової сутички, ми вирішили піти.

Надворі починало сутеніти. Над довколишніми полями засніжило, стало холодніше, в небі західне сонце окреслювало помаранчевими контурами темні хмари. Ми пішли далі вулицею, більше схожою на потік багнюки, й прийшли до молочної крамниці, де люди з бідонами стояли в черзі за розливним молоком. Я спитав стареньку із черги, чи можна в цій крамниці купити масло.

«Ні, синку, – відповіла вона, – масла немає, лише маргарин».

Раптом звідкись виринув чоловік середнього віку і почав лаятися, повторюючи слово «сметана». Щоби не створювати жінці проблем, ми пішли з крамниці.

Нічого більше не довідавшись у Кирилові, ми повернулися до Вологди.

Ранок понеділка був похмурий. Коли ми з Енді пішли по магазинах, щоби здобути якесь уявлення про стан продовольчого постачання, вулиці були вже заповнені людьми. У магазині на проспекті Миру не було ні м’яса, ні масла, ні молока. Я спитав продавчиню, чи буває тут масло.

«Іноді буває, – відповіла вона, подумавши. – Рідко, але буває. Зайдіть пізніше».

На колгоспному ринку продавалося трохи свинини та сала. Я порозмовляв із колгоспниками, а Енді їх фотографував. Але тут раптом з'явилися двоє молодиків підозрілого вигляду і почали перешкоджати Енді. Колгоспники швидко припинили розмову.

Повертаючись до готелю, ми поговорили ще з літньою продавчинею в центральній книгарні. «Так, проблеми є, – сказала вона, зітхаючи. – Але й Москву не за один день побудовано. Ми оптимісти. Ми стали першою соціалістичною країною в світі. Є проблеми, але ми вважаємо, що будь-які труднощі можна здолати».

Вечеряли ми в готельному ресторані, де до нас приєдналася Люба – викладачка англійської мови. Ми спитали її про ситуацію з продовольством у Вологді.

«Існують проблеми тимчасового характеру, – відповіла вона, – але порівняно з тим, що ми пережили під час війни, якісь перерви в постачанні нікого не хвилюють».

Наступного дня ми знову пішли до середмістя Вологди, де спробували (цього разу успішніше) поспілкуватися з перехожими, а потім вирішили поїхати за 130 кілометрів, до Череповця, де розташований великий металургійний комбінат.

Дорогою ми розмовляли зі своїм водієм, який на наші запитання про ситуацію з продуктами зауважив, що якщо люди хочуть м'яса, вони можуть поїхати по нього до Москви. Підприємства, сказав він, організують «подорожі за ковбасою». Офіційна мета таких поїздок – відвідання музеїв чи мавзолею Леніна, але люди проводять там час, скуповуючись у московських крамницях.

«Хіба не дивно їхати до Москви купити м'ясо, вироблене у вашій власній області?»

«Столиця є столиця», – відповів він.

Ми в'їхали до Череповця, проминаючи острівці закопчених дерев'яних будинків в оточенні куп вугілля та залізничні сортувальні станції і врешті зупинилися в кварталі житлових п'ятиповерхівок. Зайшовши до продуктового магазину, ми запитали продавчиню, чи очікується масло.

«Ми масла більше не отримуємо», – відповіла вона тужливо. Тоді я спитав про м'ясо. Вона похитала головою й сказала: «М'яса взагалі не завозять». В іншому магазині молоко продавалося лише для дітей віком до 2 років, але продавчиня сказала, що після 11-ї ранку ніде в Череповці неможливо вільно купити молоко.

Проте всім цим народ, здавалося, не переймався.

«Якось перебуваємося, – сказала нам одна жінка на вулиці. – Хтось добуває продукти на ринку, хтось – у їдальні, хтось – через знайомства. На Заході крамниці повні, а вдома нічого немає. А тут у крамницях – нічого, а вдома є все».

Наступний ранок у Вологді був хмарним. Я рано вийшов із готелю на прогулянку, і коли зупинився подивитися, як робітники кидають у димне багаття колоди від старого розібраного будинку, до мене підійшов якийсь незнайомець і почав кричати, що я приїхав до Вологди, щоби «поливати її брудом». Повернувшись до готелю, я почув від Енді, що якийсь перехожий теж на нього лаявся. Пізніше, коли Енді збирався сфотографувати довгу чергу перед молочною крамницею, якийсь молодик став просто перед об'єктивом, і що більше Енді намагався його обійти, то активніше він маневрував, затуляючи камеру.

Ми пішли звідти й попрямували до мерії, де нас прийняв сам мер Вологди Володимир Парменов. Він визнав, що певний дефіцит продовольства існує, але звинуватив у цьому погані погодні умови, які знищили врожай, а також напружену міжнародну обстановку.

«Наш народ розуміє, що див не буває, – сказав він. – Усі

пам'ятають Велику Вітчизняну війну, коли не було родини, в якій когось не оплакували би. Жодна країна в світі не постраждала так, як Радянський Союз».

Після відвідин мерії ми вийшли на брукована площу, де зупинили двох старенькиx сестер і спитали, де у Вологді можна купити масла. Вони сказали, що його в продажу немає, а потім, помітивши наш акцент, спитали, звідки ми. Ми відповіли, що є американськими кореспондентами.

«Чому Америка нам погрожує?» – спитала одна із жінок.

«Америка не погрожує вам», – сказав я.

«Тоді навіщо ви створюєте нейтронну бомбу?»

У цю мить якийсь неохайний підліток, ставши між нами та жінками, сказав, указуючи на мерію: «Якщо ви хочете інформації, то вам потрібно туди». Та самовпевненість, із якою підліток до нас звертався, змусила обох жінок швидко завершити бесіду.

Увечері ми спакували речі та вирушили на вокзал. Побачене там лише посилило враження якоїсь космічної пасивності. У напівтемряві зали очікування єдиними спалахами кольору були червоні погони військових. У кріслах із прямими спинками люди сиділи, склавши руки, заплющивши очі, з мішками картоплі біля ніг, і були схожі не на пасажирів, а на якийсь вантаж, що пересилається до іншого місця призначення певною невидимою силою, яку вони не здатні ні контролювати, ні зрозуміти.

Ілюзія одностайності у Вологді була типовою для будь-якого радянського міста, і враження цілковитої відсутності незгодних лише підсилювало нашу впевненість у тому, що ці межі свідомості встановлені режимом. Проте основою творення реальності залишалися репресивні установи – трудові табори та психіатричні лікарні.

На просторах величезної країни місця ув'язнення складали невидимий, але всім відомий, світ і формували характер видимого світу в таких містах, як Вологда.

ТРУДОВІ ТАБОРИ

Першим полюсом цього невидимого світу були табори для політв'язнів, де людей виснажували примусовою працею та піддавали постійним моральним знущанням. За найменшу спробу протесту проти порушення своїх прав в'язня запроторювали до карцеру – кам'яного мішка, де раціон харчування дорівнював повільній смерті від голоду.

Оскільки будь-яка вільнодумна людина була потенційною загрозою тій ілюзії одностайності, що становила основну гарантію стабільності держави, мета цих таборів полягала не просто в покаранні дисидентів, а й у примушенні їх до відмови від політичної діяльності. В'язні зазвичай опирались, але тиск був безжальний і невпинний.

Якось дощового осіннього ранку Галина Корягіна вийшла з уральського села Половинки. З двома сумками продуктів у руках і наплічником за спиною вона стала підніматися розгрузлою дорогою на пагорб. Вона йшла повільно, часто зупиняючись і ставлячи свої сумки в багнюку. Нарешті вона досягла вершини пагорба і побачила вдалині серед лісу вежі кинутої копальні.

Біля цієї копальні розташований трудовий табір, в якому був ув'язнений чоловік Галини Анатолій. З моменту його арешту минуло дев'ять місяців, і це мало бути їхнє перше побачення за весь цей час.

Корягіна зупинилася перепочити й раптом почула позаду якийсь стукіт. Вона повернулась і побачила, що її наздоганяє дідуган на візку, запряженому конем. У візку стояли бідони, які він віз до табору – мабуть, для відходів. Під'їхавши ближче, візок зупинився, і Галина спитала старого, чи не підвезе він її до табору. Той погодився й навіть допоміг їй завантажити сумки.

«Звідки в російських жінок стільки сил? – сказав дідуган. – Кажуть, що жінки – слабка стать. А бач, скільки сумок доперла на гору. Та ще й на підборах. У гості їдеш?»

«Так», – відповіла Корягіна.

«Чоловік?»

«Так».

«Політичний?»

«Не зовсім. Я не знаю, як пояснити».

«Мабуть, шукав правду і знайшов щось не там, де треба. Вони цього не люблять. Тут у таборі повно розумних, і завжди було. Тут їх називають демократами. Вони на все готові заради правди. Тільки кому ти її доведеш, цю правду? А скільки йому дали?»

«Сім. І п'ять років заслання».

«Отакої! Це ж стільки води спливе. Роки не повернеш. Та ще й здоров'я. Звідси ніхто ще не вийшов здоровим. Та й тобі стільки лиха... Діти є?»

«Троє синів».

«Троє? А ким він працював?»

«Психіатром».

Старий спантеличено подивився на Корягіну.

«Чого ж йому не вистачало, що він правду став шукати?»

«Він шукав правду і говорив правду, діду. Він казав, що психічно здорових людей запроторюють до спеціальних психлікарень, що з них глузують і поводяться як із хворими».

«Навіщо їх туди запроторюють?»

«Щоб їх не судити – як Ви кажете, за політику і за правду. Вони вважають, що психічно нормальні люди не можуть виступати проти влади, що так можуть робити лише психічно хворі. Мовляв, незадоволених політикою людей у нас немає, є просто хворі».

Старий, схоже, був ошелешений.

«Та чого ж він добився? Йому присудили дванадцять років, а кажуть, що заслання ще гірше, ніж табори».

«Що я можу сказати? Лише одне: будь-який вчинок, зроблений людиною заради блага іншої людини, не є марний, тим більше, коли його роблять самовіддано, за наказом серця».

Старий замовк, а потім, коли вони спускалися з пагорба через густий ліс, заговорив про своє життя. У селі, сказав він, ніхто нічим не переймається. Куди не подивишся – скрізь байдужість і пиятика. Сусіди безперервно п'ють і б'ються.

Зрештою Корягіна потрапила до управління трудової колонії «Перм-37», де її прийняв співробітник КДБ.

«Я вважаю важливим, – сказав він, – що ми намагаємося переконати Анатолія Івановича стати на шлях виправлення. Якщо він це зробить, гадаю, ми зможемо переглянути вирок і, можливо, відправимо його працювати на "хімію". Подумайте про тривалу розлуку з Вашим чоловіком і про те, як це вплине на ваших дітей і на матір Анатолія».

«Як я, на Вашу думку, маю переконати його?»

«Ви жінка».

«Я приїхала сюди не для того, щоб умовляти свого чоловіка покаятися в якихось неіснуючих гріхах. І не маю наміру шантажувати його своєю жіночою слабкістю. Анатолію немає в чому каятися».

Переконавшись у своїй нездатності схилити Галину на свій бік, офіцер КДБ відпустив її, і невдовзі вона зустрілася з Корягіним.

Анатолій був вражений, побачивши дружину, і ледь міг говорити, а Галина не змогла стримати сліз. Нарешті, коли вони трохи заспокоїлись, Анатолій розповів про умови в таборі. Начальство, сказав він, робить усе можливе, щоби спровокувати в'язнів на вчинки, які формально виправдовували би покарання. Хліб роблять із черствих залишків, які перемелюють і випікають повторно. В'язні його майже не їдять, знаючи, що він не має жодної поживної цінності. Впродовж усього літа практично не дають жодних овочів і фруктів, навіть цибулі або часнику. Ті, хто перебуває в таборі більше року, страждають від захворювань шлунку та нирок, а також від жахливої нестачі вітамінів. До самого Анатолія у начальства особливе ставлення. Його примусили носити смугасту робу та займатися прибиранням у заборone-

ній зоні між мурами табору, де за будь-який зайвий рух у нього стрілятимуть без попередження.

«Я не прагнув досягти якоїсь великої мети, – говорив він. – Я просто відчував свою відповідальність як лікар, який має запобігати зайвим стражданням. Мені була нестерпною думка, що професію, до якої я належу, використовують не в гуманних цілях, а як засіб покарання людей. Тепер вони роблять усе, що може зламати мою волю. Якщо їм почне це хоча б трохи вдаватися, це буде кінець. Я тоді не зможу поважати самого себе».

Невдовзі після побачення з дружиною становище Анатолія різко погіршилося. Наприкінці жовтня Олег Михайлов, викрадач літака, почав нападати на інших в'язнів і часто жорстоко бив їх. На протести людей начальство не реагувало, і невдовзі стало зрозуміло, що Михайлов є просто знаряддям у руках адміністрації.

Корягін вирішив організувати страйк на табірному підприємстві з вимогою усунення Михайлова. Страйк тривав два тижні. Корягіна та ще десятьох в'язнів посадили до карцерів. Карцер у таборі «Перм-37» фактично був бетонною холодильною камерою площею в 3,2 квадратного метра.

Впродовж п'ятнадцяти днів Корягін потерпав від голоду й безсоння, вештаючись карцером у якомусь заціпенінні. Подекуди він провалювався в сон, але майже одразу прокидався від холоду. Під кінець терміну перебування в карцері його викликали до управління колонії на розмову з двома співробітниками КДБ. «Анатолію Івановичу, – сказав один із них, – у Вас була хороша робота, сім'я, діти. Що Вас спонукало зайнятися антирадянською діяльністю? Ви зробили помилку. Якщо Ви це визнаєте, все може владнатись».

«Я не розмовляю з агентами КДБ, – сказав Корягін, – і раджу вам відмовитися від подальших спроб».

Після цього Корягіна на шість місяців посадили до табірної в'язниці. Умови там були кращі, ніж у карцері. Він сидів у каме-

рі, а не в бетонній коробці, а замість нар тут було ліжко. Харчів теж було трохи більше. Проте, за винятком виходу на зарядку, Корягін не міг залишати камери.

У квітні 1982 року термін його перебування у в'язниці завершився, але до табору його не відпустили. Навпаки – дали ще два додаткових терміни в карцері за відмову спілкуватися з КДБ. Із карцеру Корягін вийшов лише в травні.

Повернувшись до колонії, він виявив, що робочі норми на заводі підвищено, а в'язнів кидають до карцеру за першої-ліпшої нагоди. Коли ув'язнені відповіли на це голодуваннями, Корягін приєднався до них, і це спонукало адміністрацію посилити тиск на нього. Тринадцятого липня 1982 року він постав перед судом за непокору й отримав вирок – три роки в Чистопільській в'язниці.

За тиждень Корягіна залізницею привезли до Чистополя, де начальник в'язниці майже одразу його попередив: «Якщо поводитимешся тут так само, як на зоні, то життя у тебе солодким не буде». Проте, незважаючи на попередження, Анатолій відмовився підкорятися тюремним правилам. Його призначили плести сітки, але він робив це лише для того, щоб згайнувати час. Він відмовлявся виконувати норму. За це його посадили до карцеру, а коли Анатолія сильно побили охоронці, він оголосив безстрокове голодування.

Цьому голодуванню судилося стати суворим випробуванням, яке тривало шість із половиною місяців. Два тижні Корягін залишався в карцері без їжі. Час спливав повільно. Він думав про свій дім і дітей, про людське життя та його фізичні межі. Щоранку ті тюремники, що його побили, заходили до карцеру й питали: «Як справи? Як почуваєшся? Коли їстимеш? Навіщо ти це робиш?» Врешті-решт Корягіна перевели до камери, де піддали примусовому годуванню: між щелепами вставили розпірку й через трахею трубкою заливали до шлунка їжу. Цю процедуру проводили лише раз на чотири-п'ять днів, тож у Корягіна було

постійне відчуття початку нового голодування. Поступово він втрачав сили, аж поки не настала мить, коли він уже не міг підвестися з ліжка.

Після цього тюремники почали застосовувати різні форми психологічних тортур. Вони вмикали радіо на всю потужність, і Корягін був змушений весь день слухати радянську пропаганду. Вони відкривали водогінні вентилі, щоби вода ревла в санвузлах, і йому здавалося, що він лежить під Ніагарським водоспадом. Оскільки він не міг вставати, до лазні його доправляли на ношах, і всю дорогу коридорами тюремники лаялися. Один казав: «Цього покидька треба викинути звідси на смітник». Інші додавали: «Чого ми його тягаємо? Пристрелити його та й позбутися цієї проблеми раз і назавжди».

У лазні Корягіна роздягали й занурювали в теплу воду. Охоронці часто відчиняли двері на вулицю, й понад підлогою розповзалося крижане повітря. Вони також залишали його після миття на ношах посеред тюремного двору – можливо, в сподіванні, що він захворіє на запалення легенів і помре природною смертю. Вони приносили до камери їжу й ставили її біля самого його обличчя. Нарешті, після шести тижнів голодування, Корягіна відвідав представник КДБ.

«Анатолію Івановичу, – сказав він, – як Ви довели себе до такого стану? Ви геть виснажені, Ви можете навіть померти. Чому не припинити все це? Давайте поговоримо і спробуємо знайти спільну мову. Чого Вам бракувало на волі? Чого Вам не жилося мирно і вільно? Ви були лікарем. Якщо Ви тут, то це тому, що Ви самі так хочете. Змініть свою поведінку, і я Вам гарантую, що ставлення до Вас теж зміниться. Все залежить від Вас».

Кадебешник чекав на відповідь Корягіна майже півгодини, але той так і не заговорив.

Незважаючи на примусове годування, Корягін за два чи три місяці втратив 40 відсотків своєї ваги. Це випробування він витримав, але ставав дедалі слабшим, аж поки від нього не залиши-

лися практично шкіра та кістки, з набряками на тілі від нестачі білків.

Проте на цей час на Заході вже розгорнулася кампанія на захист Корягіна, його обрали почесним членом Всесвітньої психіатричної асоціації, і в КДБ вперше з'явилися підстави зберегти йому життя. Знаючи, що численні колеги Корягіна по в'язниці побоюються, що він помре, КДБ на сьомий місяць його голодування дозволило привести до камери Корягіна Генріха Алтуняна – його харківського друга і теж політичного в'язня. Алтунян сказав Анатолію, що всі політв'язні наполягають на його відмові від подальшого голодування. Корягін погодився не одразу, але за 2–3 дні він поставив адміністрації в'язниці три умови припинення голодування: побачення з родиною, виведення з голодування за допомогою безпечних медичних процедур і дозвіл Алтуняну залишитися в камері Корягіна. Начальство погодилося на ці умови й цього разу дотримало свого слова.

За два тижні відбулося побачення Корягіна з дружиною – перше за два роки, й вона була приголомшена змінами в його зовнішньому вигляді. Вони спілкувалися через скляну перегородку, й Галині здавалося, що вона дивиться на привид.

Анатолій розпитував дружину про події в Харкові, але коли намагався сказати щось про власне життя, охоронець його переривав: «Анатолію Івановичу, якщо Ви розповідатимете про в'язницю або про своє життя тут, ми припинимо побачення». В якийсь момент Анатолій показав на своє горло, натякаючи на своє примусове годування, але тюремник негайно підвищив голос: «Ми вже домовилися про це, Анатолію Івановичу!» Лише наприкінці двогодинного побачення Галині вдалося повідомити чоловікові про виступ західних психіатрів на його підтримку.

Після двомісячного перебування в тюремній лікарні, де Корягін одужував після свого голодування, його знову повернули до в'язниці. Але випробування його волі на цьому не завершилися.

Двадцять першого березня 1984 року чистопільські політв'язні оголосили одноденне голодування на знак протесту проти утисків, і кількох із них, у тому числі Корягіна, кинули до карцеру. Він негайно оголосив, що продовжить голодування до кінця свого тюремного терміну, тобто ще 14 місяців. Усе повторилося знову: впродовж двох місяців Корягіна годували через трубку, а на третій місяць його життя вже вдруге висіло на волосині. Одного дня до його камери зайшов співробітник КДБ і розповів Анатолію, що його син Іван став учасником якоїсь бійки в Харкові й міліція збирається звинуватити його в хуліганстві. «Вашого сина судитимуть. Його доля залежить від Вашої поведінки. Давайте поговоримо на цю тему». Проте Корягін знову відмовився від розмов із КДБ.

Після шести місяців насильного годування тюремники вдягли Корягіну кайданки, що затискалися на його руках, схожих на руки скелета. Це завдало йому нестерпного болю, й він плюнув одному з них в обличчя. Його негайно звинуватили в спротиві, й начальство зібралося знову віддати Корягіна під суд.

Втім, вийшло так, що перспектива суду врятувала йому життя. Як правило, перед судом в'язні проходили медичний огляд, і лікар, який оглядав Корягіна, порадив примусово годувати його двічі на день, щоби на суді він мав більш-менш прийнятний вигляд. Суд виніс вирок – ще два додаткових роки в колонії, а після цього тюремники знову стали годувати Корягіна раз на 4–5 днів. Однак того додаткового харчування, яке він отримував перед судом, вистачило, щоби його життю більше нічого не загрожувало.

У червні 1985 року, відбувши свій термін у в'язниці, Корягін прибув до трудового табору «Перм-35». Він припинив своє голодування і був поміщений до табірної лікарні, де познайомився з Василем Овсієнком, українським націоналістом. Той розповів Корягіну, що чув про його тривалі голодування, й повідомив про смерть Василя Стуса, Олекси Тихого та Валерія Марченка. Всі вони померли після тривалого перебування в карцері. «Я не ра-

джу Вам і далі оголошувати голодування, – сказав Овсієнко. – Бережіть своє життя. Хтось має давати свідчення».

У другій половині 1986 року тиск на політв'язнів у колонії «Перм-35» різко посилився. Начальство стало кидати їх до карцеру за найменше порушення правил. Водночас ув'язнені продовжували помирати через відсутність належного медичного догляду. У червні 1986 року політичний в'язень із Києва Михайло Фурасов помер від гострої уремії, не отримавши своєчасної допомоги лікарів, що спонукало багатьох його товаришів по колонії оголосити голодування.

Адміністрація робила все, щоби домогтися від в'язнів «зізнання» і переконати їх співпрацювати з КДБ, аж раптом утиски послабшали, й у таборах стали поширюватися чутки, нібито незабаром усіх звільнятимуть.

Тюремники почали вмовляти ув'язнених писати заяви з проханням про помилування. «Навіщо Вам тут залишатися? – казали вони. – Лише підпишіть заяву і можете йти геть». Те саме повторювали «стукачі»: «Зараз перебудова. Можна й підписати. Чому б ні?» Нарешті 17 січня 1987 року Корягіна і ще двох в'язнів повезли до міста Пермі, де прокурор сказав Анатолію, що влада вирішила його звільнити. Все, що від нього вимагали, – це підписати заяву про те, що він не повернеться до колишньої діяльності.

«Навпаки, – сказав Корягін, – я обіцяю, що в разі звільнення я наступного ж дня відновлю свою колишню діяльність».

З Пермі Корягіна перевезли до Києва, до слідчого ізолятора КДБ. Тут йому зробили ту саму пропозицію, і він знову відмовився. «Я вважаю цю пропозицію огидною і не збираюся писати жодного слова», – сказав Корягін.

Дванадцятого лютого він розпочав нове голодування, а 15 лютого його знову викликали до прокурора, який сказав, що його справа владнається впродовж тижня. Вісімнадцятого лютого

Корягіна вивели з камери й машиною відвезли на вокзал. Один із супровідників вийшов із авто разом із ним і довів до входу. «Їдьте додому, – сказав він. – Вас звільнено».

Латвійський націоналіст Яніс Барканс прибув до трудової колонії в Латвії морозним зимнім днем. Після реєстрації його відвели до одного з дерев'яних бараків, мешканці якого викликали в нього жах своїм виглядом: вони були схожі на в'язнів нацистського концтабору.

Барканс був заарештований КДБ у Виборзі за спробу перетнути радянсько-фінський кордон і засуджений до 18 місяців колонії суворого режиму. Цей латвійський табір призначався для звичайних злочинців, але Барканс залишався там під наглядом КДБ.

За кілька днів Барканса призначили на вантажні роботи. В колонії виробляли металеві таблички, й робота тривала 16 годин на добу та сім днів на тиждень. Водночас харчування було таким мізерним, що в'язні рилися в смітті в пошуках їстівного або їли личинок і траву. Пропрацювавши в таких умовах кілька місяців, Барканс написав вірша під назвою «Геть комуністів», якого прочитав кільком товаришам, і один із них доніс на нього. Барканса негайно посадили до штрафного ізолятора, де за згоди офіцера КДБ почали бити.

У перший день його били руками та ногами. Наступного дня один із тюремників бив його та обливав холодною водою, примовляючи: «Що, не подобається радянська влада?» Потім Барканса повели на якийсь склад, щоби бити там. Охоронці пояснили: «Йдемо на політінформацію».

Ці побої тривали п'ятнадцять днів, аж поки Барканса не помістили на шість місяців до внутрішньої табірної в'язниці. Там він жив на тюремному раціоні й шив мішки, але все ж таки мав можливість перепочинку. Однак за кілька днів його спитали, чи він готовий бути «вірним» радянській владі. Коли він відповів:

«Ні», – його повернули до ізолятора, і це стало початком відвертого терору.

У першу ніч Барканс випадково підслухав, як один зі співкамерників розповідає, що начальство наказало йому продовжувати бити Барканса й гарантувало, що за смерть Барканса його не буде покарано. За це йому були обіцяні цигарки та їжа.

Наступного ранку, на другий день другого терміну Барканса в ізоляторі, йому відмовили в пайці хліба та води попри те, що він майже непритомнів від голоду. Коли він спробував поскаржитися, його побили.

З четвертого по восьмий день тюремники прив'язували Барканса до ґрат і катували почергово то розпеченим ножем, то крижаною водою. Він заразився вошами, й усе тіло в нього стало свербіти. Щоби він не чухався, його кримінальні співкамерники вирвали йому на правій руці нігті. Від болю він втратив свідомість, і його знову облили холодною водою.

На десятий день начальник колонії спитав: «Ну що, тепер поважаєш радянську владу?» Барканс заперечно похитав головою. «Гаразд, тоді здохнеш, як собака».

Коли завершувався двотижневий термін Барканса в штрафному ізоляторі, йому сказали, що за погану поведінку його перебування тут подовжено ще на десять днів. Він спробував виповзти з камери, але охоронець вдарив його ногою і, із силою зачиняючи двері, відтяв ними Баркансу два пальці.

Врешті-решт Барканс оголосив голодування. Його вкрите вошами тіло пожовкло. До ізолятора зайшла лікарка, і Барканс став благати відправити його до лікарні, але вона відповіла, що їй заборонили надавати йому медичну допомогу.

Відчуваючи близькість кінця, Барканс намагався повіситися, але йому завадили охоронці. Незабаром після того його знову по-звірячому побили співкамерники. Його били, аж поки він не втратив свідомість і лежав без ознак життя. Співкамерники вирішили, що він помер, і покликали чергового. Барканса від-

несли до складу і поклали на якісь дошки. Наступного ранку, коли за тілом прийшли, щоби відвезти на розтин, він отямився. Побачивши, що Барканс ворушиться, санітар перелякався і вискочив із приміщення. Коли начальство колонії зрозуміло, що Барканс живий, то спочатку хотіло повернути його до ізолятора, але зрештою його перенесли до лікарні. Він важив 40 кілограмів, лікарі виявили у нього туберкульоз кісток і легенів, він харкав кров'ю і не міг стояти на ногах.

Колись Барканс був неабияким атлетом, і, можливо, його відмінні фізичні якості допомогли йому вижити. Двадцять першого травня 1981 року, коли Барканс ще одужував у тюремній лікарні, завершився його півторарічний термін ув'язнення, і він зміг залишити колонію.

Марк Морозов, викладач математики з Москви, прибув до колонії «Перм-35» восени 1980 року після визнання його винним за поширення забороненої літератури. Його вже засуджували до заслання за поширення листівок на захист дисидентів, але цього разу вирок був суворіший – 8 років колонії суворого режиму та 5 років заслання.

Морозов був глухим, а до того ж мав слабке серце та проблеми з кровообігом у ногах, що спричиняло набряки та сильний біль. У колонії ці проблеми особливо загострилися. Табір «Перм-35» розташований на вододілі між Європою та Азією, у цій місцевості зафіксовано сильне магнітне поле. Годинники йдуть або надто швидко, або надто повільно. Вітер постійно змінює напрямок, спричиняючи інтенсивні головні болі та серцеві напади.

Незабаром після прибуття до колонії Морозова викликали на зустріч із представником КДБ. Той сказав, що якщо Морозов відмовиться від своєї дисидентської діяльності й напише доноси на інших дисидентів, включно з Юрієм Орловим – головою Московської Гельсінкської групи, то він постарається влаштувати його скоріше звільнення. «Ви самі знаєте справжню природу

Ваших друзів. Їх спонукає лише марнославство. Все, чого ми просимо у Вас, – це правда. Подумайте про себе та свою родину».

Спочатку Морозов вагався. Потім став зустрічатись із цим співробітником КДБ й обговорювати з ним терміни свого можливого звільнення, виправдовуючи своє спілкування з КДБ тим, що на волі зможе більше зробити для демократичного руху.

Проте із часом Морозов змінив свою думку і дійшов висновку, що його згода на ці перемовини була помилкою. Втім, КДБ і не збиралося відпускати Морозова. Там вирішили, що примусити його до публічного каяття можна посиленням тиску.

Морозова стали періодично саджати до штрафного ізолятора, іноді аж на чотири місяці. В ізоляторі він потерпав від голоду і холоду, а також від браку спілкування з людьми. І все ж таки після кожного звільнення він все одно відмовлявся писати доноси на інших дисидентів.

У 1984 році Морозова перевели до Чистопільської в'язниці. На цей час його стан так погіршився, що голод і холод у карцері могли легко призвести до потреби ампутації ніг, а це позбавило би КДБ засобів тиску на Морозова. Тож КДБ вирішив змінити свій підхід.

На здивування Морозова, йому несподівано дозволили носити цивільний одяг і навіть не голити голову. Коли він спитав про перегляд своєї справи, представники КДБ відповіли, що його заява розглядається на більш високому рівні. Морозов уперше дозволив собі таку розкіш, як надія. Він знав про свою хворобу і прагнув провести з родиною той час, який йому ще залишалося прожити. Він сподівався, що з огляду на його слабке здоров'я, КДБ звільнить його раніше.

У травні 1985 року в Чистопіль до Морозова приїхала група співробітників КДБ з Москви. Вони сказали, що дострокове звільнення можна організувати, але і він має «піти їм назустріч», написавши «правдиві» свідчення про своїх колег-дисидентів. Незважаючи на дедалі гірше здоров'я, Морозов знайшов у собі

сили відмовитися. Тепер він зрозумів, що його ніколи не звільнять, і взяв вирішення своєї долі на себе.

У червні 1985 року він намагався повіситися, але в останню мить його вийняли зі зашморгу. Пізніше він позбавив себе життя за допомогою великої дози таблеток, які накопичував кілька років.

ПСИХІАТРИЧНІ ЛІКАРНІ

Ще одним полюсом невидимого світу були психіатричні лікарні, де політичних в'язнів знищували за допомогою ліків. Найчастіше для цього вживалися такі препарати: галоперидол, який відключав частину мозку; аміназин, який занурював жертву в напівступор; мажептил, який викликав гострий психологічний розлад; сульфазин, внутрішньом'язові ін'єкції якого спричиняли різке підвищення температури та нестерпний біль.

В'язнями таких лікарень були, як правило, пересічні люди, що вдавалися до вчинків, несумісних, на погляд режиму, з психічним здоров'ям, – наприклад, намагалися втекти з країни. На відміну від дисидентів, такі люди часто не мали жодного наміру робити політичні заяви, але, як і дисиденти, вони загрожували створеній режимом ілюзії одностайності. Тому мета лікування полягала в тому, щоб примусити їх визнати себе психічно хворими. Зрештою на це погоджувалися більшість в'язнів, бо альтернативою була остаточна руйнація їхньої психіки медичними препаратами.

Олександр Шатравка та його брат Михайло вийшли з автозаку у вузькому, яскраво освітленому проїзді між кам'яними будівлями й тепер стояли перед металевою брамою Дніпропетровської спеціальної психіатричної лікарні. За п'ять хвилин з'явилися санітар і жінка-лікар, а солдат, який супроводжував братів, вручив жінці папку з документами. Та кинула

погляд на новоприбулих, розгорнула папку й почала вивчати її вміст. «Ви хотіли побачити світ, – сказала вона нарешті, – а скінчили тим, що прибули до нас. Гаразд, для початку треба поголити голови».

Шатравку з братом провели до внутрішнього двору лікарні. Перетнувши його, вони ввійшли до напівпідвального приміщення, яке було перукарнею. Після того, як братам поголили голови, їх розлучили, вочевидь збираючись помістити до різних відділень.

Шатравку передали іншому санітару, і той повів його до будівлі лікарні, а там – сходами нагору. Сходи були забрані металевими ґратами – мабуть, для запобігання самогубствам. Санітар відімкнув масивні двері, й вони потрапили до коридору, по обидві боки якого тягнулися замкнені палати. Через віконця Шатравка бачив щільні ряди ліжок і чоловіків із поголеними головами, які лежали, немов померлі, під білими простирадлами.

Шатравка старався роздивитися все якомога уважніше, аж раптом у коридорі пролунав гучний регіт. Це в кутку медсестра спілкувалася з двома санітарами. Помітивши Шатравку, вона перервала розмову й підійшла до нього.

«Кажи, що ти зробив», – наказала вона вимогливим тоном.

«Він разом із братом перетнув кордон до Фінляндії», – сказав санітар, який супроводжував Шатравку.

«Перетнув кордон? – перепитала медсестра. – А що б ти там робив? Ти б там сконав від голоду, рився б у смітниках. Чи в тебе було золото з собою? Ну, нічого. Ми тут тебе підлікуємо, і тобі не знадобляться жодні закордонні подорожі».

Шатравку завели до палати, де він ліг на вузьке ліжко та, виснажений поїздкою, заснув.

Наступного ранку він прокинувся від різких криків: «Гей, паразити! А ну, виходьмо вмиватися! Перша зміна – снідати! От наволоч, ти ж руки не помив!»

Шатравка спробував вийти з палати, щоби піти до туалету.

«Ти куди?», – спитав санітар.

«До туалету».

«Повертайся. Всі підуть разом. І ти маєш спершу спитати».

«Я не знав».

«Тепер знатимеш».

Сніданок складався зі шматка чорного хліба та тарілки прозорого супу з крихтою масла на поверхні, кількома скибочками погано почищеної картоплі та перловкою на дні.

Після сніданку вишиковувалася довга черга до столу з різними медпрепаратами, які пацієнтам давали жменями, а поруч стояв санітар, котрий стежив за тим, щоби всі таблетки були проковтнуті.

Потім пацієнти поверталися до палат, і тут Шатравка отримав першу пораду щодо того, як треба поводитися.

«За будь-яких обставин, – сказав йому один із пацієнтів, – не сперечайся з лікарями й не наполягай на тому, що ти здоровий. Це витлумачать як загострення твоєї хвороби».

Інший пацієнт спитав у Шатравки, за що він тут. Той сказав, що перетинав кордон.

«Нічого, вони тебе довго не триматимуть. П'ять років – і ти вільний».

«П'ять років?!» – перепитав Шатравка із жахом.

«А чого ти жахаєшся? Он Заболотний тут уже дев'ятий рік. Володька ось там – сьомий».

«А ти тут скільки?» – спитав Шатравка свого нового знайомого.

«Десять».

Трохи пізніше Шатравку викликали до лікарки, яка мала займатися його лікуванням. Шатравка вирішив погодитися з тим, що він є хворим, і відносити будь-який свій протестний вчинок на рахунок хвороби.

«Сідайте», – сказала лікарка, вказуючи на стілець навпроти столу, і стала читати папери з папки Шатравки.

«Скажіть, – спитала вона нарешті, – чи були серед ваших родичів психічно хворі?»

«Ні, – відповів Шатравка. – Ми з братом – перші психічно хворі в нашій родині».

«Що спонукало вас втекти з Радянського Союзу?»

«Ви про що? Ми не хотіли тікати з Радянського Союзу – це ж наша батьківщина. Тут живуть наші батьки. Нам ніколи навіть на думку не спадало залишитися на Заході. По-перше, ми не знаємо мови, тож де б ми взяли гроші? Ми нічого не змогли б заробити. А безробітних там залишають напризволяще. Наш сусід, колишній прикордонник, пообіцяв провести нас через кордон, а потім назад».

«А чому ви лаялись і ображали офіцерів, коли вас передавали назад на кордоні?»

«Не думайте, що я не бажав повертатися до СРСР. Це було просто тому, що я був приголомшений кайданками й тим, що солдати мене образили, назвавши зрадником. Я хотів помститися».

«За рівнем розвитку, – сказала лікарка, – Ви схожі на чотирнадцятирічного підлітка. Як виростете – ми Вас випишемо звідси».

Коли Шатравка повернувся до своєї палати, деякі пацієнти човгали туди й сюди вузьким проходом між рядами ліжок, а інші спали. Шатравка став згадувати свою виставу в лікарському кабінеті й вирішив, що йому вдалося пустити лікарку хибним слідом, але як довго він зможе розігрувати цю комедію, було невідомо.

«Обід! Мийте руки! Куди ти зібрався, сволото?»

Лікарняний обід становив 100 грамів чорного хліба, 150 грамів «білого» (а радше сірого) хліба, торішню кислу капусту та третину склянки компоту. Після обіду пацієнтам було наказано стати в чергу за медикаментами. До черги підбігла медсестра, вишукуючи Шатравку. «Вам теж призначили ліки», – сказала вона.

Шатравка став у чергу й дивився, як тим, хто стояв перед ним, давали по цілій жмені таблеток. Коли черга нарешті дійшла до нього, він зітхнув із полегшенням. Йому призначили дві таблетки тизерцина – це був сильний засіб, але від нього людина не ставала знесиленою і не втрачала контроль над своїми рухами, як від інших ліків.

Спливали дні, й організм Шатравки почав певною мірою адаптуватися до ліків. Він бачив, як йому пощастило порівняно з тими пацієнтами, що отримували «кінські дози» нейролептиків, і при цьому їх примушували до роботи. Вони стояли в заціпенінні, переступаючи з ноги на ногу і тримаючи перед собою зігнуті в ліктях руки, як розгублені кенгуру.

Для Шатравки кожний день починався із шикування, потім був сніданок, потім знову шикування, прогулянка, шикування, обід, шикування, прибирання, вечеря. Його завданням було миття сходів – доволі легка робота, бо сходи забруднювали мало.

Після періоду карантину Шатравка мав змогу брати участь у прогулянках на лікарняному подвір'ї та спілкуватися з іншими пацієнтами. Впродовж кількох місяців він мив сходи, але потім його несподівано призначили мити посуд. Як виявилося, із цим Шатравці пощастило, бо тепер він виходив на прогулянку на годину пізніше й одного разу натрапив на свого брата.

Шатравка підійшов до Михайла й спитав, як у нього справи. Михайло із сумом похитав головою.

«Не засмучуйся, Мишко, – сказав Шатравка, – ми це переживемо. Так чи інакше, вони нас колись випустять».

«Випустять?.. Та ми тут із глузду з'їдемо!»

«Що вони тобі дають?» – спитав Шатравка.

«Цілу купу таблеток тричі на день: трифтазин, триседил. У мене від них таке запаморочення, що я попросив щось коригуюче, тоді стало трохи легше».

«Вони тобі дають, а ти не ковтай. Навчись ховати ліки в горлянці».

«Легко сказати – ховай. Санітари перевіряють усього рота паличкою, і як щось помітять, негайно починають робити тобі уколи».

Брати прогулювалися разом у щільній юрбі пацієнтів. Подвір'я лікарні скидалося на якесь відхоже місце. У центрі була велика купа вугілля, вкрита плювками та екскрементами, й після кожної чергової групи пацієнтів широкий жовтий потік сечі поруч із нею збільшувався. Посеред двору в оточенні вкритих пилом кущів бузку стояла спостережна будка.

Шатравка бачив, що визнання себе психічно хворим братові не допомогло, і під час прогулянки в нього сяйнула думка. Він запропонував Михайлові спробувати пояснити лікарям, що насправді вони не хворі, а лише прикидаються. Він сподівався, що це переконає лікарів зменшити дози ліків, прописані ними Михайлові.

Наступного дня Шатравка пішов до своєї лікарки.

«Ганно Володимирівно, – спокійно сказав він, намагаючись зберігати самовладання. – У в'язниці та в Інституті Сербського я прикидався хворим».

«А Ви знаєте, що симуляція – це теж хвороба?» – різко перервала його лікарка.

«Коли нас посадили до в'язниці, – сказав Шатравка, – всі наполягали, щоб нас судили за зраду. Те, що ми перетнули кордон, було такою дурістю, що тепер навіть соромно згадувати про це. Ми самі ніколи б не наважилися на такий крок, якби не наш сусід, колишній прикордонник. Він пообіцяв провести нас туди, а потім назад».

«Ви як діти, – сказала лікарка. – Вас схилили... А свого розуму немає?»

«Ми були наївні, та й не уявляли, що скоюємо жахливий злочин».

«Гаразд, – сказала лікарка. – Можете йти. Після лікування ми вас випишемо».

Шатравка зрозумів, що припустився помилки. Він не лише переконав її в тому, що збрехав, коли визнав себе хворим, а й дав їй підстави думати, що таємно вважає себе здоровим, а отже, не може критично ставитися до своєї хвороби.

Наступного дня він пішов на прогулянку і на подвір'ї зустрів брата, якому не терпілося довідатися про результати бесіди з лікаркою.

«Вона відповіла, що брехня – це теж хвороба, – сказав братові Шатравка. – Бачиш, куди ми потрапили? Тут самі ідіоти. Коли ми кажемо правду, вони вважають це симптомом хвороби, а якщо починаємо брехати – розглядають це як надійну ознаку одужання». І додав, що єдиний вихід – продовжувати погоджуватися з лікарями в тому, що вони хворі.

«Не впевнений, що я зможу, – сказав Михайло. – Я просто не можу думати. У мене мозок розкис від усіх цих ліків».

«Послухай мене, Мишко. Іншого шляху немає. Якщо ти не удаватимеш хворого, лікарі вирішать, що ти геть божевільний».

Якось увечері до палати Шатравки з перевіркою зайшла нова медсестра. Вона явно нікуди не поспішала й завела розмову з Адамом – одним із виснажених ліками пацієнтів. Коли ця бесіда їй набридла, вона повернулася до Шатравки й спитала: «Що тебе спонукало перетнути кордон?»

«Дурість, – відповів Шатравка. – Я хотів мандрувати».

«Так це заради мандрів? Та в них купа своїх безробітних. Ти б там по смітниках лазив. Ось тому фіни тебе й повернули».

«Типова радянська дурепа», – подумав Шатравка, але сперечатися з нею було небезпечно.

«Це ще добре, що ви нікого не вбили дорогою, – продовжувала медсестра. – Мабуть тому, що нікого не зустріли».

«Що це Ви кажете? – обурився Шатравка. – Ми з братом такі люди, що курці голову відтяти не зможемо, не те що людину вбити».

«Ну, так вони би вас убили, це вже точно. В кіно шпигунів завжди вбивають на кордоні».

«То в кіно, – сказав Шатравка. – В житті все інакше. Поперше, ми не були шпигунами. А в кіно завжди навмисно створюють гострі ситуації, щоби було цікавіше».

«Ось! – сказала медсестра, – Ось твоя хвороба! Ти справді геть хвора людина. Ти нічому не віриш. Тебе лікувати треба. Ну, нічого, тебе вилікують».

Шатравка проклинав себе за те, що став сперечатися з медсестрою. Він був упевнений, що наступного дня вона доповість про їхню бесіду лікарям. Тим часом медсестра залишила Шатравку і звернулася до решти пацієнтів палати.

«Скоро ми побудуємо комунізм! – повідомила вона. – Ми й тепер живемо добре, у нас є все, і хліба вдосталь, не те що раніше. А коли побудуємо комунізм, то буде ще краще!»

Недоумкуватий Адам сказав: «Який комунізм? Скільки його треба будувати? Може, ми його взагалі не побудуємо».

«Побудуємо, Адаме. Ми побудуємо комунізм. Треба лише краще працювати. Тільки би війни не було».

Медсестра захвилювалася, в неї затремтів голос. «Імперіалісти, американці озброюються. Якби не вони, ми б уже давно побудували комунізм. Але що нам Америка? Тепер нам Китай погрожує. Та ми їх розіб'ємо! Німців ж ми розбили? Розбили!»

Дискусія розгоралася, Адам вискочив із ліжка, і вони з медсестрою стали обговорювати різні стратегічні питання, але Шатравці було вже нестерпно це слухати.

Єдиною розрадою для нього в атмосфері психіатричної лікарні була ніч. Впродовж багатьох місяців свого ув'язнення він бачив дуже схожі між собою сни. Йому снилося, що він перетинає кордон. За ним завжди гнались, і він біг щосили, знаючи – якщо його спіймають, то запроторять до спецпсихлікарні. В останній момент він опинявся по той бік кордону, і його охоплювало почуття невимовної насолоди. Але на цьому він прокидався і потім довго крутився в ліжку, намагаючись повернутися в цей сон.

Віктор Давидов, студент із Куйбишева, був заарештований за поширення забороненої літератури й відправлений до Інституту ім. Сербського в Москві. Там упродовж кількох тижнів ним займалася доктор Світлана Герасимова.

«Як Ваш настрій?» – питала вона.

«Не знаю, – відповідав Віктор. – Я все бачу в чорному кольорі».

«Це чорне – воно рівне чи з відтінками?»

Давидов раптом зрозумів, що вона намагається змусити його зізнатися в галюцинаціях, і пояснив, що «чорний колір» – це лише метафора.

Перебуваючи в Інституті Сербського, Давидов наполягав на тому, що є психічно здоровим, і все ж таки йому поставили діагноз «млява шизофренія». Потім його перевели до Бутирської в'язниці, де він ділив камеру зі злодієм, який, як з'ясувалося, лежав у Смоленській спеціальній психлікарні, тож розповів Віктору, що треба робити в таких випадках.

«Ти маєш визнати, що ти хворий. Це єдиний спосіб звідти вибратись, і що раніше ти це зробиш, то краще».

З Бутирської в'язниці Давидова перевезли до в'язниці в Казані, а потім – до Казанської спеціальної психіатричної лікарні. У в'язниці тюремники наказали йому поголити голову, а коли він відмовився, негайно затягли в якесь приміщення та вкололи аміназин і галоперидол. Це викликало в нього запаморочення, сильну спрагу і таку слабкість, що він не міг підвестися зі свого матраца в камері. Коли настав час переводити Давидова до лікарні, його довелося нести вниз сходами. Лікар, який приймав Давидова в психіатричній спецлікарні, зглянувся на нього. «Гаразд, – сказав він, – три дні відпочинку».

У цьому закладі лікування продовжилося. Давидову давали мажептил, і він знову занурився в напівсвідомий стан. Йому здавалося, що в його голові розгортається якийсь фільм. Здатність

мислити критично зникла. Його свідомість зосереджувалася лише на тому, що він бачив перед собою: стіні, вікні, дверях, іншій стіні. Він намагався зупинити цей фільм і керувати своїми думками, але це було неможливо. Його пам'ять кудись поділась, і враження, створювані безпосереднім довкіллям, невпинно насувалися на нього. Він із жахом відчував, що втрачає розум.

Після двох місяців перебування в Казанській психіатричній спецлікарні Давидова привезли на вокзал у Свердловську.

«Куди мене везуть?» – спитав він в охоронця.

«До Благовещенська», – відповів той.

Після виснажливої півторамісячної подорожі Давидов прибув до Благовещенська – міста на кордоні з Китаєм. Його та ще чотирьох осіб забрали до лікарні.

Стіни в лікарні були вологі, а вікна в палатах вкриті памороззю. Давидова завели до довгого коридору, де через рівні проміжки за ґратами збиралися пацієнти, щоби подивитися на новоприбулих. Вони мали поголені голови й були одягнені в подерті піжами. Їхній погляд був байдужий, а обличчя під дією ліків перетворилися на дивні маски. Давидов зрозумів, що тут лікують ще сильнішими препаратами, ніж у Казані.

Через ґрати пацієнти запитували: «Звідки?»; «Чому?» Але їхні голоси були якимись невиразними. Давидов дивився на їхні пожовклі обличчя й холодні очі, і йому здавалося, що він потрапив на іншу планету.

У його палаті було ще четверо пацієнтів. Один із них чув «голоси», другий стверджував, що бесідує з птахами, третій був гіперактивним, четвертий – навпаки, відлюдькуватим. Спостерігаючи за ними, Давидов занурювався в дедалі глибший відчай.

В очікуванні бесіди з психіатром він вирішив не заперечувати своєї психічної хвороби. Огляд проводив В'ячеслав Белановський, головний лікар прийомного відділення.

«Ви вважаєте себе хворим?» – спитав Белановський.

«Так, звісно», – відповів Давидов.

«Чому?»

«Тому що лікарі в Інституті Сербського оголосили мене хворим».

Потім із Давидовим бесідували інші лікарі. Вони теж запитували, чи вважає він себе хворим. Він відповідав ствердно, і вони теж питали, чому.

«Бо я в лікарні», – відповідав Давидов, немовби констатуючи незаперечний факт.

За кілька тижнів він почав переконуватися в правильності обраної стратегії.

Спочатку йому не давали жодних ліків. Потім призначили невеличку дозу аміназину, яка виявилася стерпною. А зрештою аміназин узагалі скасували й давали лише валіум.

Спочатку Давидова призначили прибирати на кухні, а потім – шити фартухи в швейному цеху. Водночас він познайомився з іншими політичними в'язнями, які відмовилися визнати себе психічно хворими й через це зазнавали варварського лікування.

Єгора Волкова з міста Находка вперше госпіталізували в 1968 році за керівництво протестом робітників проти порушень в оплаті праці. Коли лікарі спитали Волкова, чи розуміє він, що є хворим, він відповів: «Ні, я не хворий, я політичний в'язень». Після цього Єгорова лікували майже безперервно. Йому давали тизерцин, галоперидол, аміназин, трифтазин. Він набув собі виразку шлунка та високий кров'яний тиск, але ніщо не могло примусити його визнати себе психічно хворим. Здавалося, що він більше не думає про волю, а прагне лише не здаватися.

У грудні 1981-го, після річного перебування в лікарні, з Давидовим поговорила головний лікар Валентина Тимофеєва.

«Скажіть мені – Ви розумієте, що Ваша колишня діяльність була результатом хвороби?» – спитала вона.

«Я не можу судити, я ж не психіатр».

«Але ж Ви мусите мати якусь думку?»

«Не маю жодної. В Інституті Сербського мені поставили діагноз “млява шизофренія”*. За такої шизофренії симптоми ледве помітні. Хворий не має жодного уявлення, хворий він чи ні. Це може визначити лише кваліфікований психіатр».

«Гаразд, облишмо питання хвороби. Скажіть, коли Ви займалися тією діяльністю, Ви вважали себе морально правим?»

«Якщо я був хворий, то те, що я робив, було правильним, тобто для хворої людини мої дії були звичайними».

«Ви збираєтеся повернутися до колишньої діяльності?»

«Ні, я не збираюся робити жодних божевільних речей».

У Благовещенську Давидов провів ще один рік, отримуючи лише валіум, а потім його випустили. Ці два роки в Благовещенську були незвично коротким терміном для політичного в’язня.

Дванадцятого грудня 1980 року Йосипа Терелю, українського націоналіста, викликали до кабінету полковника Бабенка, начальника Дніпропетровської психіатричної спецлікарні. Там на нього чекали сам Бабенко, лікар Неля Буткевич, завідувачка відділення, в якому лежав Тереля, та підполковник Капустін із дніпропетровського КДБ. Тереля провів у цій лікарні три роки в окремій палаті й лише нещодавно був переведений до загальної палати. Зараз вирішувалося питання щодо його можливого звільнення.

«Ви визнаєте, що Ви хворі?» – спитала Буткевич.

«Мене визнали психічно хворим провідні психіатри Радянського Союзу», – відповів Тереля.

«Ми це знаємо, – сказала Буткевич, – але як Ви самі вважаєте?»

«Так, як і провідні психіатри СРСР».

* Цей діагноз часто використовували в СРСР для виправдання примусової психіатричної госпіталізації дисидентів, але на Заході ніколи не визнавали медично обґрунтованим.

«Це не відповідь. Ми, мабуть, недостатньо Вас лікували».

«Нелю Михайлівно, Ви забули, в якому стані я був, коли прибув сюди в 1977 році. Це лише завдяки Вам я можу сьогодні так розумно відповідати на запитання».

«Всі пацієнти, – сказала Буткевич, – стверджують, що вони здорові. А Ви кажете, що ви хворі».

«Я кажу, що був хворий, але тепер, завдяки Вам, моє здоров'я покращилося».

«Скажіть мені, Тереля, – продовжувала Буткевич, – Ви правильно вчинили, коли написали протест проти арешту Руденка?»

«Я не пам'ятаю, – відповів Тереля, – я ж був хворий».

«А що Ви думаєте про зернове ембарго, запроваджене Картером?»

«Я не знаю ніякого Картера».

«Картер – президент США».

«Тоді я і поготів не можу його знати. Я Брежнєва бачив лише на світлинах, то як я можу знати Картера?»

«Але ж Ви і Ваша дружина надіслали Картеру листа щодо еміграції з політичних, економічних і релігійних причин. І що – допоміг він Вам?»

«Про той час, коли я був хворим, я нічого не пам'ятаю».

«Терелю, – сказав Капустін, – є рішення Вас звільнити. Як Ви до цього ставитеся?»

«Я гадаю, це нормально, – відповів Тереля. – Мене лікували. Це ж лікарня, а не тюрма».

«А Корчак каже, що ми кати й що він тут у в'язниці», – сказав Бабенко.

«Ми з Корчаком не завжди одностайні, – відповів Тереля. – Але якщо він такої думки, можливо, він усе краще розуміє».

«Йосипе Михайловичу, – сказав Бабенко, – Ви говорили, що Ви християнин, а не політик. Що Ви мали на увазі?»

«Лише те, що політика мене ніколи не цікавила і я завжди прагнув до Бога та любові».

«Але віра в Бога, – продовжував Бабенко, – це політика. Капіталісти будують на цьому свою агресивну зовнішню політику».

«Віра в Бога – це безглуздя, – додала Буткевич. – У науковій медичній літературі це називається масовим психозом».

«Про це я не знаю, – сказав Тереля. – А може, просто ніколи не читав».

«Авжеж, Ви ж не читаєте спеціальної літератури», – сказала Буткевич. – «А Ви знали, – продовжила вона, змінюючи тему, – що Плющ у канадській клініці і його там лікують?»

«Я не знайомий із Плющем і нічого не знаю про його хворобу».

«А Ваш друг Плахотнюк – він хворий чи ні?»

«Плахотнюк – лікар, він краще знає. Я не бачив його з 1972 року, а тоді він був нормальний».

«Насправді, – сказала Буткевич, – він більш хворий, аніж Ви».

«Вам відомо, – спитав Капустін, – що Ваша дружина передала на Захід інформацію, нібито ми тримаємо психічно здорових людей у психіатричних спецлікарнях?»

«Моя дружина теж радянський лікар, – відповів Тереля, – вона має власну думку».

«Ну, тоді Ви маєте сказати їй, що Ви хворі», – сказала Буткевич.

«Вона мені не вірить».

«А що Ви скажете про Сахарова?»

«Я з ним не знайомий».

«Ви знаєте, що Сахаров отримує гроші від ЦРУ і підриває міць нашої держави?»

«Ні, не знаю».

«Ви вірите радянській пресі?»

«Звісно, вірю. Я ж не хворий».

«Давайте без сарказму. Сахаров – ворог. Не думайте, що ми побоїмося і його сюди відправити. Просто влада чекає, коли він змінить свої погляди».

«Терелю, – сказав Бабенко, – Ви заявляли, що працюватимете над легалізацією уніатської церкви. А що Ви зараз про це думаєте?»

«Я не знав, що існує підпільна церква».

«Ви самі про це написали в західній пресі», – сказав Капустін.

«Мабуть, я був тоді дуже хворий».

«Гаразд, – сказав Капустін, – але Ви бажали також, щоб Україна була окремо».

«Я думав, вона і так окремо».

«Взагалі так, – сказав Капустін, – але Ви хотіли відокремити її від Росії».

«Я перепрошую, – сказав Тереля, – але всі республіки входять до складу СРСР як незалежні утворення».

«Авжеж, але що Ви думаєте про вихід України з федерації радянських республік?»

«Україна до цього не готова».

«Чому? – спитав Капустін. – Не той час чи не та ситуація?»

«Та все і так добре. Зараз не потрібна віза, щоби поїхати до Москви».

«Якби довкола Вас не здійняли такий галас, – сказав Бабенко, – то Ви б давно вже були вдома».

«А хто здійняв галас?»

«Ваші гадані друзі, – відповів Капустін. – Сахаров і ті, що навколо нього, використали Вашу хворобу для підриву радянської влади».

«Як це людська хвороба може підірвати такий могутній режим?»

«Це правда, – сказав Капустін. – А ще Вас використовували у своїх цілях сіоністи».

«Я не знаю жодних сіоністів».

«Вони діють через таємні мережі».

«Це щось таке, чого я не розумію».

«Звичайній людині цього і не зрозуміти», – сказав Капустін.

«Ми маємо бути певні, – сказала Буткевич, – що Ви знову не потрапите сюди. У Вас дружина, донька. Живіть для них. Не вплутуйтеся більше в брудні справи. Зрозумійте, що ми Вам ближчі за будь-кого з ваших так званих друзів. Ми справді не бажаємо завдати Вам жодної шкоди».

«Тоді як треба розуміти той факт, що ви забороняєте мені писати чи малювати?»

«Коли Ви починаєте писати вірші, – відповіла Буткевич, – Ваша хвороба повертається. В майбутньому Ви не матимете потреби писати вірші, навіть про квіти».

«А хто мені дасть роботу після звільнення?», – спитав Тереля.

«Щодо цього не хвилюйтеся, – сказав Капустін, – ми поговоримо з товаришами в Ужгороді, й там про все подбають».

«Просто відпочиньте, – додав Бабенко. – Робота нікуди не подінеться. Найважливіше, що Ви маєте зробити, – це зрозуміти нашу радянську дійсність».

10

ГЛАСНІСТЬ

Споконвіку було Слово...
Євангеліє від Івана. 1:1

На світанку одного червневого дня в 1991 році підмосковним лісом їхало авто з російським телерепортером Сергієм Рибіним і його оператором. Вони непоміченими проїхали через браму дачного селища радянської еліти Назар'єво, припаркували машину, а потім, пройшовши ґрунтовою дорогою, підійшли до охоронця, що стояв перед продуктовою крамницею. Рибін кивнув охоронцеві, й оператор почав знімати двоповерхові дерев'яні дачі із широкими верандами, а потім – високі берези навколо і великий асортимент товарів у крамниці.

«Вони тут непогано живуть», – сказав Рибін охоронцю, який ніяк не намагався завадити їхнім зйомкам.

«Краще за всіх», – відповів той із сумною посмішкою на зморшкуватому обличчі.

«А порівняно з Вами – як?»

«Їм завозять чорну ікру, і вони її беруть кілограмами, – відповів охоронець, одягнений у синій однострій із зеленими погонами. – А я й ста грамів не можу купити. Їм відпускають по п'ятнадцять кілограмів цукру, а в моєму селі норма – півтора кіло на особу».

«Жодної справедливості», – зауважив Рибін.

«Отож, жодної».

За вісім днів цей сюжет було показано у вечірній інформаційній програмі незалежного російського телебачення «Вісті», в репортажі про привілейоване життя партійних високопосадовців. Наступного ранку покупці в чергах у порожніх московських продовольчих магазинах обмінювалися обуреними репліками: «Ви бачили вчора новини? От негідники!»

Впродовж п'яти років гласність використовували як зброю в політичній боротьбі між Горбачовим і його опонентами. В результаті в політичному пантеоні радянських громадян змінився склад героїв і лиходіїв, як змінилося й уявлення про ворожі та дружні країни й про той ідеологічний конфлікт, що призвів до холодної війни. Проте гласність, почавшись як внутрішньопартійний маневр, врешті знищила віру в комунізм, яка була головним підґрунтям режиму. Ця зміна, своєю чергою, визначила долю системи, бо саме віра в комунізм допомагала виправдовувати жертви всього народу.

БЕРЕЗЕНЬ 1982 РОКУ

На вулиці в світлі ліхтарів безперервно падав сніг, а Леонід Бородін – письменник і російський націоналіст – намагався пояснити мені менталітет, виплеканий у країні радянським режимом за допомогою контролю за інформацією.

«Те, що нас розділяє, це не просто різні політичні системи, – говорив він, – а два різні стани свідомості. На Заході люди будують своє життя довкола матеріальних речей – великого будинку, одягу, нової машини. У нас же люди не мають доступу до таких речей. Для нас важлива перемога наших ідеалів. Радянські люди дуже щирі. Вони щиро бажають, щоб негри в США мали всі права. Вони щиро хочуть, щоб настав день, коли селяни в Сальвадорі

побачать тріумф справедливості. Тут не існує егоїзму, ми бажаємо добра всім».

Бородін зробив останню затяжку й загасив недопалок у попільничці.

«Коли будували Братську ГЕС, – продовжував він, – я був комсомольцем-добровольцем. Ми жили в наметах посеред хащів. Не було ні свіжої їжі, ні водогону. Нас заїдали комарі. Поруч був табір із сотнею в'язнів. Ми харчувалися гірше за них, а працювали важче. Після роботи були такі виснажені, що просто падали в ліжка. Це було в 1957 році. Тоді все здавалося романтичним. Ми страждали більше за в'язнів, але я й досі згадую ті дні з теплотою».

Бородін вийшов із кімнати, походив кілька хвилин коридором, а повернувшись, сів, закурив ще одну цигарку й зайшовся довгим, виснажливим кашлем.

За місяць до того КДБ провело у квартирі Бородіна обшук, і він знав, що йому залишалися лічені дні на волі. А зважаючи на респіраторне захворювання, перебування в колонії загрожувало його життю.

«Люди погано живуть у цій країні, – сказав він, – але ми впевнені, що ми сильніші. Якщо буде потрібно, ми їстимемо шкіру від своїх черевиків. Американці не їстимуть. Якщо Рейган їх про це попросить, вони його переоберуть. А ми їстимемо. Капіталізм – це експлуатація людини людиною і це – зло. Ми маємо боротись зі злом. Якщо Америка побудує сто танків, ми затягнемо паски й побудуємо сто два.

Люди тут неймовірно впевнені в своїй праведності. Ви колись спостерігали за Громико, коли він виступає в ООН? Чули його висловлювання? Жодних сумнівів у собі. Він демонструє абсолютну впевненість у своїй правоті.

Цьому режимові не потрібне територіальне чи економічне верховенство. Він бажає ідеологічного верховенства – верховенства соціалізму над усім світом. Саме тому, коли Захід, залиша-

ючись осторонь, кричить: “Ви раби, зібрані докупи, покірні, як вівці, чому ви не скинете ярмо?” – ми відповідаємо лише іронічним сміхом. Ми сходимо на Еверест. Перед нами – сяюча мета, і ніщо нас не зупинить».

Описаний Бородіним менталітет панував у Радянському Союзі роками, мобілізуючи населення на жертви заради створення земного раю, який завжди залишався десь далеко попереду.

Покійний письменник Володимир Кормер сказав під час нашої розмови на початку 1980-х, що в СРСР справді існує морально-політична єдність, але не на основі марксизму-ленінізму. Ця єдність ґрунтується на прагненні жити згідно з певною ідеєю й примушувати інших до того самого. Цим потягом до одностайності пояснювалися деякі негативні властивості дисидентського середовища, просякнутого чутками та інтригами, роз’єднаного нетерпимістю та внутрішніми чварами.

Кормер вважав, що, за деякими нечисленними винятками, ідеологічна ментальність, різке відторгнення всього чужого були спільними для всього радянського народу. «Якби до влади в СРСР прийшов Солженіцин, – говорив він, – то повісив би Сахарова або принаймні відправив його в заслання. Якби до влади прийшов Сахаров, він був би ліберальнішим, але, якби владу здобула його дружина, вона із радістю повісила б Солженіцина».

Крім сектантства і браку елементарної поваги до думки інших, існував ще комплекс лідерства, який особливо глибоко вкоренився в інтелігенції. У 1968 році, перед вторгненням до Чехословаччини, Павло Литвинов і Віктор Красін безуспішно намагалися домовитися, хто з них буде лідером дисидентів. Під час однієї суперечки Красін сказав Литвинову: «Як ти насмілюєшся так зі мною розмовляти? Я ідеолог російського демократичного руху!» Але це не справило враження на Литвинова, який наполягав на більшому значенні своєї особи.

Ідеологічна атмосфера радянського суспільства віддзеркалю-

валася в стосунках між людьми так чи інакше зв'язуючи себе політикою. Серед таких людей (а до цієї категорії належала більшість неформальної інтелігенції) дружба майже завжди мала відтінок товариських стосунків із їхньою потребою в некритичній ідеалізації. Інтенсивність цієї дружби була очевидною в середовищі дисидентів, які становили одну велику, об'єднану на політичному підґрунті родину: практично жили вдома один в одного, демонстрували світлини один одного і глибоко цікавилися особистими справами один одного. Цілком зрозуміло, що дружба подібного типу ставала нестерпною в разі бодай найменшої зміни в поглядах сторін. Тоді будь-яка незгода між друзями вважалася зрадою, і найближчі друзі могли перетворитися на найзапекліших ворогів: люди, немовби прокинувшись, починали детально аналізувати не помічені ними раніше відразливі й негідні риси тих, кого вони роками вважали своїми найкращими друзями.

Важливість контролю за засобами інформації у цій ситуації неможливо було переоцінити. З кожною значною подією в світі радянські медіа перетворювалися на величезний ретранслятор, що поширював якусь дивну, але цілком послідовну версію реальності. Цю картину сфальшованої дійсності ЗМІ вміщували між пересічними громадянами та фактичною реальністю, зводячи нанівець роль особистої думки. Основні політичні переконання радянських громадян, замкнених у герметичному просторі облудної інформації, формувалися під впливом реальності, витлумаченої режимом, а не дійсності як такої.

Початок гласності пробив отвір у цій замкненій, як монастир, системі, і результат виявився водночас спустошливим і неконтрольованим. Цей перелом у свідомості негайно призвів до намагань обмежити гласність як чинник дестабілізації. Однак партійні ліберали тепер були зацікавлені в гласності. Водночас і журналісти почали обстоювати свою незалежність. Багато хто з них присвятив своє професійне життя пропаганді, й тепер, здобувши шанс на відновлення свого чесного імені, журналісти не

збиралися дозволяти знову затулити собі рота. Вони йшли на ризик і, захищаючи свої права на вільне висловлення думок, відіграли важливу роль в ментальному визволенні всього радянського народу.

Якось восени 1989 року Володимир Вігілянський, журналіст журналу «Огоньок», вийшов із автобуса на околиці міста Єсентуків й повз ряд напівзруйнованих дерев'яних будинків пішов до тихого провулку. Легкий вітерець шарудів купами опалого листя.

Вігілянський наблизився до маленького будиночка і постукав у двері. За кілька хвилин двері відчинились, і він побачив дівчину, в якій упізнав доньку одного зі своїх московських друзів. Вона запросила його до кімнатки, де в залізній грубці горіло вугілля, а на стінах висіли полиці з книжками та малюнки – здебільшого пейзажі, виконані кольоровими олівцями, вуглиною та акварелллю. Дівчина прийняла в гостя пальто та провела його до Єфросинії Керсновської, яка лежала, напівпаралізована, на вузькому металевому ліжку.

За кілька місяців до того Вігілянський прочитав мемуари Керсновської про роки, проведені нею в сталінських таборах, доповнені сотнями малюнків із табірного життя, і вирішив спробувати знайти її. Він і раніше читав табірну літературу, але в творі Керсновської його вразило її твердження, нібито табірний досвід насправді наблизив в'язнів до Бога. Текст книжки – півтори тисячі машинописних сторінок – був завеликий для публікації в «Огоньку», але Вігілянський хотів опублікувати принаймні малюнки. Зважаючи на відсутність світлин або фільмів, які показували би сталінські табори, ці малюнки були безцінним історичним документом.

Керсновська, яка мала вже 83 роки, дивилася на Вігілянського із цікавістю. Востаннє її офіційно відвідували з нагоди її арешту. Тепер, після років у таборі й майже двох десятиліть

праці шахтарем, вона була остаточно прикута до ліжка і не могла навіть сходити по воду до вуличної колонки.

Вігілянський став розповідати їй про «Огоньок». Сказав, що журнал не зупиниться, поки не викриє всіх злочинів сталінських часів. «Тепер немає чого боятися. Завдяки Горбачову можна говорити й робити все. Хто б міг це передбачити?»

На подив Вігілянського, Керсновська була, схоже, не дуже вражена. «Я не вірю цьому Горбачову, – сказала вона. – Він брехун, і якщо збрехав у чомусь одному, брехатиме і далі».

«Ваші малюнки – це потужна антисталінська пропаганда, – сказав Вігілянський. – Їх треба опублікувати».

«Я хочу опублікувати всю книжку. Публікація самих лише малюнків дасть неправильне уявлення».

«Але якщо малюнки будуть оприлюднені в “Огоньку”, Ви станете знаменитою. Буде легше знайти видавця для Вашої книжки».

Керсновська замовкла. Вігілянський знав від московських друзів, що побачити свою книжку опублікованою було для неї головною метою життя. Він кілька годин переконував її, що вона просто зобов'язана поділитися своїми малюнками з людьми. Нарешті, коли вже стемніло і в навколишніх будинках стали засвічуватися вікна, Керсновська погодилася дозволити публікацію своїх малюнків у журналі «Огоньок».

Раїса Бобкова, викладачка історії партії в Московському інституті торгівлі, була шокована новою інформацією в пресі. Це були статті про заборону генетики в СРСР, а також нові матеріали про революціонерів-більшовиків, в яких викривали їхню безжальність і жадобу влади. Впродовж багатьох років Раїса розповідала студентам про перевиконання першого та другого п'ятирічних планів у СРСР, а тепер дізналася, що вони не були виконані, й фактично економіка навіть не наблизилася до виконання їх. Вона роками вчила студентів, що в центрі уваги

XIV з'їзду Комуністичної партії була індустріалізація, а з нової інформації виявлялося, що його справжньою метою було знищення Льва Каменєва та Григорія Зінов'єва і що Сталін не лише змінив текст свого виступу на з'їзді, підготовлений до публікації, а й додав олівцем примітки: «Аплодисменти».

Раїсі було так соромно, що хотілося сховатися, хоча деякі питання, порушені в газетах, спадали їй на думку і раніше. Щотижня увага всіх в інституті була прикута до літературної рубрики журналу «Огоньок», де ті, хто пережив сталінські часи, описували свій досвід. Якось, після публікації в журналі серії статей про долю українських селян під час колективізації, в тому числі про масовий голод і канібалізм, одна з колег підійшла до Раїси в сльозах.

«Ти сьогодні бачила "Огоньок"?» – спитала вона.

«Так», – відповіла Раїса.

«Ну так мені здається, що всі ті роки, що ми присвятили викладанню, можна просто викреслити».

Спочатку Раїса продовжувала захищати партію. Під час однієї суперечки з подругою, Оленою Сухоруких, вона сказала: «Ми починали з нічого, і саме партія забезпечила наш добробут». Вона продовжувала також працювати над статтею про роль пропаганди, яка, на її думку, надихала молодь на політичну активність.

Однак минали місяці, потік викриттів перетворився на справжню повінь, і Раїса почала переглядати своє бачення дійсності. Вона замислювалася над природою людини та джерелами зла, над тим, що дозволяло одним людям маніпулювати іншими й перетворювати їх на сировину, призначену служити задоволенню їхніх амбіцій.

Якось вранці, в серпні 1990 року, Вігілянський несподівано побачив у своєму кабінеті в редакції «Огонька» молоду дівчину, яка тягла за собою величезний мішок із листами та телеграмами. Як лідер громадської кампанії за звільнення «Огонька» від

партійного контролю, Вігілянський звертався до читачів із проханням надсилати листи підтримки, але він не очікував подібної реакції. Він підняв паперовий мішок на свій стіл і почав читати.

«Ми вимагаємо свободи для "Огонька"!» – було написано в одному листі.

«Скажіть апаратникам, нехай заберуть свої брудні руки від "Огонька"».

«Ми з вами! Якщо ці лиходії переможуть, я скасую свою передплату!»

Вігілянський покликав до свого кабінету інших членів редакції. Тільки за один день прийшло майже тисячу листів, і в усіх висловлювалася підтримка боротьби «Огонька» за незалежність від партійного контролю. «Візьміть ці листи, – попросив Вігілянський секретарку, – покладіть у пакети й відішліть до ЦК КПРС».

Потім Вігілянський подав на партію до суду в зв'язку з її наміром зберегти за собою активи, які вона вважала своїм «майном». Питання виявилося більш спірним, ніж того хотілося партії. Її влада слабшала, і партійні чиновники не прагнули публічних суперечок щодо способу, яким вони в 1960-х роках привласнили сотні газет, журналів і друкарень. Вони відмовилися від своїх претензій на «Огоньок», і державний комітет зареєстрував його як видання, підконтрольне трудовому колективу редакції.

Одного вечора у вересні 1989 року Владислав Старков, редактор газети «Аргументи та факти», яка мала найбільший у СРСР наклад, зібрав у залі колектив редакції та сказав: «Горбачов незадоволений нашою роботою. Він каже, що ми налаштовуємо народ проти партії, і запропонував мені піти у відставку». Старков виглядав блідим і знервованим. «Хлопці, – сказав він, – нічого не поробиш. Вони надто сильні». Залою прокотилася хвиля обурення. Журналісти знали: якщо Старкова звільнять, новий редактор звільнить їх, і це буде кінець «Аргументів і фактів» як незалежної газети.

Після Старкова виступив його заступник Микола Взятков, який запропонував колективу редакції обрати Старкова редактором газети. Він роздав бюлетені, й колектив одностайно проголосував за призначення Старкова на цю посаду. Від цієї миті він був не лише призначеним, а й обраним керівником, тож пообіцяв присутнім на зборах, що відмовиться залишати свій пост.

Упродовж багатьох років «Аргументи та факти» були періодичним виданням для лекторів КПРС. Його завданням була «контрпропаганда», і там публікували статті про безробіття, наркоманію та злочинність на Заході, а також статистичні дані – часто неточні. Проте в 1987 році у відповідності з новою політикою гласності в ЦК було ухвалено рішення про забезпечення партійних лекторів ширшою інформацією, і головним засобом здійснення цієї політики стали «Аргументи та факти».

Газета почала друкувати відповіді на запитання читачів, публікувати матеріали про ціни на продукти на колгоспних ринках, вперше продемонструвавши наявність серйозної інфляції в Радянському Союзі. Публікували також інформацію про ДТП, алкоголізм і крадіжки. У 1988 році стали публікувати показники народжуваності та смертності, які завжди були строго засекреченими.

Газета майже негайно набула репутації видання, в якому громадяни можуть отримати чесні відповіді на свої запитання. Її наклад збільшився, і читачі завалили редакцію новими листами. В одній зі статей автор порівнював споживання м’яса в США та СРСР і повідомляв, що в Радянському Союзі воно становить 62 кг на рік (насправді воно дорівнювало 40 кг), проте водночас констатував, що в США ця цифра сягає 120 кг на рік. У листопаді 1988 року «Аргументи та факти» приголомшили читачів повідомленням, що в Америці норма житлової площі на одну особу становить 57,3 кв. м, тоді як у Радянському Союзі вона дорівнювала 9 кв. м.

Проте, перебуваючи під контролем партії, газета не могла необмежено публікувати правдиву інформацію.

У травні 1989 року увага радянських громадян була прикута до першого засідання З'їзду народних депутатів, і відповідно до нового духу демократії «Аргументи та факти» попросили своїх читачів оцінити якість роботи депутатів. На здивування колективу редакції, найвищу оцінку отримав Сахаров, за ним ішли Єльцин і економіст Гавриїл Попов, Горбачов посів лише сімнадцяте місце.

Старков був у відпустці, коли газета опублікувала результати цього опитування. Коли він повернувся на роботу, його викликали до ЦК і наказали «покласти на стіл партквиток». За кілька днів Горбачов скликав засідання за участю редакторів центральних газет. Зачепившись за проведене «Аргументами та фактами» опитування, він звинуватив пресу в «безвідповідальних лівацьких хитаннях», а щодо самого опитування заявив: «Такі речі дезорієнтують населення». Старкову він сказав, що на його місці звільнився б.

Геннадій Марченко, викладач журналістики у МДУ, почав читати лекції з ідеологічної боротьби на початку 1980-х. Теми лекцій були ретельно підготовлені: існує кілька світів – світ капіталізму, світ соціалізму та якийсь третій світ, що ще не визначився, за який точиться безперервна боротьба; капіталізм збирається знищити соціалізм і примусити соціалістичні країни прийняти його ідеологію.

Інформацією Марченка забезпечував Московський міськком партії та газета «Аргументи та факти». Якщо відбувалися якісь зустрічі на вищому рівні, він описував у своїх лекціях, як виглядав президент США, скільки разів голови держав зустрілися між собою, щодо чого вони дійшли згоди, а в чому розійшлися. Він розповідав аудиторії, що американський президент подекуди запитує про дисидентів і голови держав часто обговорюють питання обміну.

Геннадій намагався зміцнити ідеологічну стійкість своїх слухачів. Він пояснював, що капіталісти прагнуть застосовувати

проти Радянського Союзу психологічні методи впливу, зокрема шляхом поширення відповідної музики, футболок і таких фільмів, як «Роккі» та «Рембо». Сам він їх ніколи не бачив, але характеризував як ворожі соціалістичному світові й призначені послаблювати дух молоді. Він також часто згадував Всеволода Новгородцева, ді-джея Російської служби «Бі-Бі-Сі», з яким ніколи не зустрічався. Він описував звички Новгородцева, як той спілкується зі слухачами, жартує з ними, намагається створити невимушену атмосферу, але мета його програми, пояснював Марченко, – знущання з СРСР.

Коли настала гласність, Геннадій подумав, що це тимчасово. Він згадав кампанію «Нехай квітнуть сто квітів» у Китаї, коли інтелектуалів заохочували висловлювати свою думку, а потім їх піддали репресіям, і припускав, що те саме може відбутися й у Радянському Союзі. І все ж таки, коли стало з'являтися дедалі більше фактичної інформації, зокрема в ортодоксальних раніше «Аргументах і фактах», у Геннадія почали виникати сумніви. Політична атмосфера змінювалася. Слухачі на його лекціях почали ставити запитання. Вони запитували про боротьбу за владу в керівництві держави та про дружину Горбачова Раїсу. Людей обурювало те, що Раїса супроводжує Горбачова в його закордонних поїздках, і вони запитували: «Хто її обирав?»

У 1987 році СРСР припинив глушити західні радіостанції, а газети почали критикувати низький рівень життя в країні. Все це стало для Геннадія несподіванкою. Проте одного дня йому довелося пережити ще більший удар. В радянській пресі було опубліковано скорочену версію промови Рональда Рейгана – «головного імперіаліста». Рейган говорив про потребу встановлення культурних зв'язків, і, як стало відомо, цензура прибрала з тексту промови лише кілька абзаців про ситуацію з правами людини в СРСР.

Марченко і раніше мав сумніви щодо деяких аргументів, які

використовував у своїх лекціях. Наприклад, він підозрював, що наявність державної власності не сприяє економічній ініціативності, але ніколи про це не говорив. Однак коли перебудова стала набирати сили, він став сміливішим. Від викриття ідеологічних ворогів він перейшов до самовикриття. Говорив, наприклад, що американська музика не має якогось значного ідеологічного впливу, а той факт, що хтось натягнув американські джинси на свої російські сідниці, не означає, що він став жертвою ідеологічної агресії.

Геннадій усвідомлював, що і в самих лекторів промиті мізки. Якось осіннього дня в 1987 році він розмовляв із викладачами Інституту залізничного транспорту на тему ідеологічної боротьби й уперше висловив думки, які визріли в його голові за останні два роки. Він сказав, що баланс сил у світі змінюється й потрібне не збройне протистояння, а контакти. Ідеологічна боротьба не зникне, але стане цивілізованою дискусією між людьми, які мають дещо спільне.

Промова Марченка викликала несамовитий протест, але це був певний акт самовизволення. Читаючи пізніше лекцію групі студентів, він поставив під сумнів головну ідею марксизму-ленінізму – нібито суспільство формує особистість людини. Він сказав, що ця марксистська концепція є надто вузькою і робить особу заручницею суспільства. В лекції на тему релігії Марченко заявив про потребу розглянути позитивні аспекти релігії, в тому числі очищення душі в спілкуванні з Богом й існування потужної релігійної мотивації впродовж усієї історії людства.

Мірою того, як лібералізація життя в СРСР посилювалася, а стосунки із Заходом стало покращувалися, лекції з ідеологічної боротьби, завжди добре відвідувані завдяки їхній агресивності, почали втрачати популярність. Водночас Марченко помітив, що інші лектори теж стали вільно висловлювати свої думки. В актових залах підприємств, в аудиторії товариства «Знання» біля площі Дзержинського лектори, що десятиліттями займалися

протидією «західній пропаганді», яку їхні слухачі ніколи не мали нагоди почути, тепер стверджували, що настав час примирення із Заходом, що чимало з того, що на Заході писали про агресивну політику СРСР, відповідає дійсності.

Наприкінці 1988 року, коли радянські газети рясніли статтями прозахідного характеру, лекції про непримиренну боротьбу двох способів життя ставали дедалі рідшими. Врешті-решт товариство «Знання», яке надавало лекторів на запити партійних організацій, скасувало всі лекції з ідеологічної боротьби: лектори не виявляли готовності далі висвітлювати цю тему, а їхня аудиторія зникла.

Після засідання в редакції «Аргументів і фактів» Старков пережив мікроінсульт і перестав ходити на роботу. Втім, це мало і позитивний бік: коли із ЦК почали телефонувати й запитувати, коли Старков принесе заяву про звільнення, їм відповідали, що він хворіє і це питання можна буде обговорити лише після його одужання.

Тим часом співробітники редакції організували кампанію на захист Старкова. Першим кроком став вихід на західну пресу, яка почала писати про це протистояння. Потім журналісти «Аргументів і фактів» звернулися до радянських видань. Спочатку радянська преса побоювалася переходити на бік Старкова. Проте зрештою Володимир Молчанов, ведучий популярної телепередачі «До і після опівночі», запросив на свою програму Старкова, щоби той розповів про свій конфлікт із владою. Після цього преса теж почала виступати на захист Старкова.

Партійні чиновники, усвідомлюючи популярність «Аргументів і фактів», сподівались усунути Старкова тихо і навіть пропонували йому посади в інших часописах. Однак перед будинком редакції газети на Малій Бронній вулиці з'явилися пікети на підтримку Старкова, а на великих підприємствах пройшли мітинги на його захист. Робітники Московського метрополітену

погрожували страйком в разі якихось дій проти «Аргументів і фактів».

Колектив редакції тиснув на високопосадовців, особливо на правління товариства «Знання», яке мало офіційно проголосувати за звільнення Старкова. І нарешті того вечора, коли мало відбутися голосування, до будівлі товариства прибули автобуси з робітниками та транспарантами «Руки геть від “Аргументів і фактів!”» Всередині будівлі заступники Старкова нервово ходили коридором біля зали засідань, де відбувалося голосування.

Близько 18-ї години двері зали відчинились, і Старков із посмішкою повідомив своїм прихильникам, що битву виграно. За ним купами виходили члени товариства «Знання», вони теж посміхалися. Товариство проголосувало проти відставки Старкова. Установа, до того цілком підпорядкована партії, визнала за краще дослухатися до громадської думки.

Одного тихого дня в травні 1989 року ленінградська тележурналістка Наташа Серова та оператор вийшли з автомобіля в селищі Левашово і повз дачі з дерев'яними парканами та штабелями дров на подвір'ях пішли колією ґрунтової дороги в напрямку сусіднього соснового лісу. Пройшовши лісом хвилин п'ятнадцять, вони опинилися на галявині. Саме тут, за словами співробітника КДБ, з яким вони спілкувалися десять днів тому, були поховані тіла тисяч жертв сталінських чисток.

Оператор почав знімати, а Наташа стояла у високій траві, що в цю пору рясніла польовими квітами. Світло пробивалося крізь гілля високих сосен, створюючи на галявині атмосферу собору. Вона намагалась уявити, як це відбувалося: вихлопи вантажівок, відлуння безперервних пострілів у лісі, тіла щойно вбитих, кожне з кулею в потилиці. Нарешті оператор сказав, що зняв достатньо, і вони повернулися до Ленінграда, де ці кадри було використано в телепрограмі «П'яте колесо» – у передачі про сталінські часи.

Наступного ранку в кабінеті Серової задзвонив телефон. Уже за інтонацією жіночого голосу в слухавці вона здогадалася, про що йтиметься. «Ви хочете сказати, що наше життя було марним?» – спитала та жінка. Після кожної передачі про сталінські часи таких дзвінків було безліч, і багато хто з людей був на межі відчаю. «Якщо ідеологія держави була облудною, – відповіла Наташа, – це не означає, що життя було марним. Ідеологія була неправильною, але життя марним не було».

У 1988 році Белла Куркова, журналістка молодіжного відділу Ленінградського телебачення, та четверо її колег – В'ячеслав Коновалов, Віктор Правдюк, Клара Фатова та Наталя Серова – зустрілися в ресторані «Кавказ», щоб обговорити ідею нової програми, в якій репортажі поєднувались би з мистецькими оглядами. Журналісти роками потерпали від жорсткої ідеологічної цензури. Проте звільнення політичних в'язнів дало їм підстави сподіватися на те, що вони стануть свідками початку нової доби. Отож вони домовилися спробувати створити нову програму й назвати її «П'яте колесо».

Серова та Фатова почали зйомки, користуючись вільною технікою з небагатих ресурсів студії. Перша програма була присвячена художнику Павлу Філонову, представнику російського авангарду, який відмовився пристосовуватися до вимог соцреалізму. Друга була тригодинною сатиричною виставою, що складалася з записів виступів Аркадія Райкіна. На тлі цілковитої ортодоксальності решти телепрограм обидві ті передачі стали сенсацією. Студію завалили вітальними листами та телеграмами, і це стало початком злету «П'ятого колеса».

У «П'ятому колесі» почали обговорювати художників-авангардистів, включно з Малевичем і Кандинським, заборонених поетів – Мандельштама, Пастернака, Ахматову та Бродського, а також бардів – Олександра Галича, Юлія Кима та Олександра Городницького. Незабаром уже майже весь Ленінград і багато хто в Москві не спали до пізньої ночі, дивлячись «П'яте колесо».

У травні 1988 року, з початком справжньої антисталінської кампанії, колектив «П'ятого колеса» запросив жертв сталінських репресій та їхніх родичів прийти до телецентру на вулиці Чапигіна і розповісти свої історії. Ця зустріч відбулася 14 травня. О 10-й годині ранку вулиця була заповнена тисячами людей із документами та світлинами. Всередині телецентру Серова теж побачила безліч людей на кожному поверсі – вони намагалися дізнатися про долю свої батьків, дідусів і бабусь або принаймні про час і місце їхньої смерті. Це стовпище тривало до пізньої ночі. Всі плакали. Коли Серова з оператором проходили крізь натовп і люди один за одним розповідали про обставини арешту своїх близьких, найболісніше було бачити, що чимало з них через 50 років після зникнення вночі свого родича все ще плекали надію на те, що десь на теренах СРСР він усе ще може бути живим.

У 1987 році Марина Філатова, яка викладала науковий комунізм в Інституті нафти та газу, під час відпустки працювала над дисертацією в МДУ, коли в пресі почали публікувати листи від читачів і вперше – результати опитувань громадської думки, які продемонстрували незадоволення трудящих. Філатова завжди вчила своїх студентів, що СРСР – країна робітників, але тепер, після оприлюднення даних соцопитувань, вона почала замислюватися, як добре вона знає робітничий клас насправді. Невдовзі вона отримала запрошення взяти участь в одному із таких опитувань, організованому факультетом соціології МДУ, та із цікавості погодилася.

Одного літнього дня 1987 року в місті Іваново Філатова підійшла до групи робітників, які зібрались у вагончику, де зазвичай обідали, й роздала їм анкети. Робітники із замурзаними обличчями, які рясно пітніли у вагончику, де крізь брудні вікна пекло сонце, дивилися на Філатову водночас із досадою та цікавістю. Вона пояснила, що Міністерство будівництва хоче знати,

що змінилося за перші два роки перебудови. «Можете не поспішати, – сказала Філатова, – а якщо захочете щось додати, напишіть наприкінці, там є місце». Інші робітники вже поверталися на будівельний майданчик після своєї 45-хвилинної обідньої перерви, й підйомні крани знову починали працювати над спорудженням майбутнього металообробного заводу. Проте всередині задушливого вагончика чоловіки сиділи нерухомо.

«Я нічого не писатиму», – сказав один із них.

«Чому?» – спитала Філатова.

«Ви справді вважаєте, що Ваші анкети щось змінять?»

Філатова відповіла, що зміни будуть. Той факт, що Міністерство відрядило її провести опитування, свідчить про те, що до думки робітників тепер ставляться по-новому. Втім, робітники на це не зреагували, й жоден із них не поворухнувся, щоби заповнити анкету.

Врешті-решт у справу втрутився головний інженер. Він звинуватив робітників у спробі залякати Філатову і заявив, що ніхто не піде з вагончика, доки анкети не будуть заповнені. Це спрацювало – робітники заповнили бланки й повернулися до роботи.

Та сама сцена повторювалася скрізь. В Орлі, на будівельному майданчику майбутнього цукрового заводу, Філатова сказала робітникам, що відповіді на запитання анкети допоможуть Міністерству покращити умови їхнього життя, і все ж таки вони погодилися зробити це лише під тиском начальства. Так само було і на іншому будмайданчику, в Курську.

Філатова роками вчила студентів, що в Радянському Союзі засоби виробництва належать усім. Але робітники, яких вона опитувала, вочевидь так не думали. Її сумніви стали ще глибшими, коли в програмі «П'яте колесо» стали показувати свідчення людей, які пережили звірства сталінської доби. Філатова була зворушена історіями людей, які могли жити буквально поруч із нею.

У 1987–1988 роках життя Філатової набуло іншого сенсу. Змушена впродовж дня писати свою дисертацію із традиційної теми, вечорами вона стала відвідувати спецфонд Інституту наукової інформації, де зберігалися книжки, заборонені в СРСР, але цілком доступні на Заході. Цим фондом могли користуватися лише викладачі ідеологічних предметів, які вважалися політично надійними, тож Філатова почала читати книжки про демократичне суспільство та твори Вебера і Макіавеллі.

Філатова виховувалася на ідеї, що в політиці цілі виправдовують засоби, але тепер почала думати, що все не так просто. Якщо кінцева мета системи – добробут людини, засоби, які застосовує система, не можуть бути аморальними. Проте якщо мета системи – сприяти інтересам конкретного класу, то ці засоби майже автоматично стають аморальними, бо, за логікою, утискають представників решти класів. І тут виникало інше запитання: якщо комунізм не є науковим, то яким він є? Ненауковим?

У МДУ, де Філатова теж читала лекції з наукового комунізму, водночас працюючи над дисертацією, студенти тупотіли ногами, коли починалася лекція, а дехто просто сидів і читав газети. До декана надходило багато листів із проханням скасувати цей предмет, бо він не відповідає дійсності.

У грудні Філатова завершила свою дисертацію, присвячену економічним стосункам між Радянським Союзом і країнами РЕВ (Ради економічної взаємодопомоги). У січні 1989 року вона повернулася до Інституту нафти та газу, де студенти виявилися не менш бунтівними, ніж у МДУ. Філатова прийшла на засідання факультету й у присутності п'ятнадцяти викладачів оголосила, що відмовляється надалі викладати науковий комунізм, і додала, що від цього часу викладатиме політологію. Декан факультету, не ризикуючи вступати в суперечку перед групою викладачів, чия віра в ідеологію теж зазнала жорсткого випробування подіями останніх років, неохоче погодився.

Самовизволення «П'ятого колеса» викликало майже паніку в ленінградських партійних органах, які зрозуміли, що не можуть накласти на програму навіть найменших обмежень без ризику наразитися на реакцію громадськості. У вересні 1988 року «П'яте колесо» показало фільм про міліцейський розгін демонстрації на місці масових поховань у білоруських Куропатах, де відбулася ексгумація тіл тисяч жертв сталінського терору. Спочатку керівництво телеканалу заборонило цей сюжет, але у відповідь колектив «П'ятого колеса» відмовився робити програму. Наступного дня до Ленінградського телецентру прийшли з протестом три тисячі осіб, і врешті-решт фільм було показано.

У грудні 1988 року, коли стався землетрус у Вірменії, Куркова підготувала коментар, в якому провину за загибель 50 тисяч осіб покладала на низьку якість будівництва в цій сейсмічній зоні. Директор Ленінградського телебачення наказав Курковій зняти цей коментар. У відповідь вона в прямому ефірі розповіла про заборону. Це був перший випадок, коли тележурналіст відкрито кинув виклик цензурі на телебаченні, однак проти Куркової не було вжито жодних заходів.

Преса ставала вільнішою, й у людей почав змінюватися настрій. Журналісти «П'ятого колеса» стали знаменитостями, їх впізнавали на вулицях, а перехожі, які раніше уникали телеоператорів, тепер охоче говорили на камеру і вірили, що їхня думка щось важить і може щось змінити.

Наприкінці 1988 року, сподіваючись вплинути на журналістів і якось їх переконати, керівник ідеологічного відділу Ленінградського міськкому партії Галина Баринова прийшла на збори колективу Ленінградського телебачення. «Ви знаєте народ, – сказала вона, – і те, що ви робите, створює нездорову атмосферу. Ми остерігаємося вибухів і кровопролиття. Не забувайте – це партія почала перебудову». Проте її заклик, який не супроводжували погрози звільнення, мало кого переконав і фактично був проігнорований.

На початку 1989 року, коли в СРСР готувалися до перших напіввільних виборів, Ленінград був уже не тим містом, що рік тому, і в цьому була чимала заслуга «П'ятого колеса».

Передачами, які справили найбільший політичний ефект, стали три програми про привілеї партійної еліти. В центрі уваги першої з них були дачі керівників на Кам'яному острові. Репортерка «П'ятого колеса» Зоя Беляєва разом із оператором видиралася на мури, щоби зафільмувати ці розкішні маєтки – деякі з приміщеннями для прислуги. Останній сюжет із цього циклу був показаний 17 березня. За дев'ять днів після цього всі поважні партійні керівники Ленінградської області, включно з першими секретарями міськкому та обкому партії, зазнали поразки на виборах до Верховної Ради СРСР.

Ці результати шокували місцеві партійні органи, й першою їхньою реакцією стало відрядження на Ленінградське телебачення слідчої комісії. На спільному засіданні міськкому та обкому партії «П'яте колесо» було засуджено. Промовці говорили: не дивно, що населення проголосувало проти кандидатів від партії після стількох місяців промивання мізків.

Для Куркової цей тиск означав загрозу для самого «П'ятого колеса», і це спонукало її взяти участь у другому турі виборів. Під час виборчої кампанії вона брала участь у теледебатах і засудила Юрія Соловйова, все ще могутнього першого секретаря Ленінградського обкому КПРС, за монополізацію телевізійного часу та обладнання.

За два дні після виборів, на яких Куркова мала успіх, хоч і не стала народним депутатом СРСР, її викликали до обкому і зажадали пояснень щодо її зауважень під час передвиборчих дебатів. Проте вже розпочалися засідання З'їзду народних депутатів, і Ленінградський обком уже був неспроможний щось наказувати одній із найпопулярніших телевізійних особистостей у країні. Куркова відмовилася з'являтися до обкому, натомість самого

Соловйова за кілька тижнів після того було звільнено. Куркова ж продовжила працювати над новими програмами.

Ленінградське телебачення залишалося складовою радянського Центрального телебачення, але їхні стосунки стали доволі складними. У січні 1991 року в зв'язку з загибеллю людей у Литві на Центральному телебаченні було запроваджено жорстку цензуру. «П'яте колесо» відповіло на це показом фільму про вбивство неозброєних демонстрантів у Вільнюсі, й Куркова, репрезентуючи фільм, попередила, що програму може бути перервано будь-якої миті.

Зрештою фільм було все ж таки показано, але напруга, викликана незалежністю колективу «П'ятого колеса», не зникала. Дев'ятого квітня 1991 року голова Державного комітету з телебачення та радіомовлення Леонід Кравченко під час телефонного спілкування з глядачами в прямому ефірі наводив цитати із цілої купи листів, у яких телеглядачі нібито скаржилися на антирадянський характер цієї телепрограми й закликали вжити заходів проти Куркової. Однак у червні Горбачов схвалив створення незалежного Російського телебачення. Куркова та «П'яте колесо» повідомили, що їхні конфлікти з Кравченком позаду, бо ця телепрограма – одна з найпопулярніших і найавторитетніших у Радянському Союзі – переходить на новий канал.

11

HOMO SOVIETICUS

Невже на всій землі боягуз тільки я? — думалося мені. — Який жах!.. Невже лише я загубився серед двох мільйонів безумних, нестримних, озброєних до зубів шаленців?

Луї-Фердинанд Селін. «Подорож на край ночі»

Потяг з Уралу прибув на Ярославський вокзал о шостій годині морозного грудневого ранку 1988 року, і Михайло Кукобака, зібравши свій тюремний скарб в один мішок, ступив із вагона на платформу, вже заповнену людьми. Відтоді як Михайло востаннє бачив Москву, минуло десять років, і він роздивлявся довкола, перш ніж вирушити до будівлі вокзалу, а потім вийти в місто. На площі трьох вокзалів уже вирувало життя. Стояли довгі черги на таксі, за автобусами тяглися вихлопи, над станцією метро в морозному повітрі горіла літера «М». Кукобака мав адресу В'ячеслава Бахміна, колишнього в'язня та дисидента, тож вирішив звернутися до нього за допомогою в пошуку житла.

Перехожі із цікавістю дивилися на Кукобаку, який усе ще був у своєму сірому табірному одязі, з чорними нитками там, де колись була нашивка із прізвищем, але він майже не помічав цього. Підійшовши до міліціонера, він спитав, як пройти на Новосибірську вулицю. Той показав йому напрямок, а потім спитав про документи. Кукобака витяг свою довідку про звільнення

з трудової колонії «Перм-35», міліціонер вивчив її і сказав, що в Москві Михайло може залишатися лише 72 години.

«Я залишатимуся стільки, скільки вважатиму за потрібне», – відповів Кукобака і пішов, але потім озирнувся й сказав міліціонерові: «Ви знаєте, з ким розмовляєте? Я – останній політичний в'язень, що вийшов із таборів».

Тут якийсь чоловік у береті, що стояв поруч, підійшов до Кукобаки й щиро потиснув йому руку.

В ув'язненні Кукобака провів шістнадцять років. Йому було інкриміновано спроби вести з радянськими громадянами політичні дискусії. А тепер перехожі зверталися до нього з вітаннями. Він зрозумів, що часи змінюються і люди теж змінюються.

Зміну атмосфери Кукобака відчув ще в колонії. Восени 1986 року утиски та знущання над в'язнями політичних таборів сягнули безпрецедентних масштабів, проте водночас ув'язнені були приголомшені можливістю прочитати перші критичні статті в радянській пресі. Щоправда, більшість із них вважали гласність хитрощами, спробою обдурити Захід, але Кукобака був не такий упевнений у цьому.

На початку 1987 року почалося звільнення політичних в'язнів. Єдиною умовою було подання прохання про помилування. Більшість погодилась із цією умовою, але Кукобака відмовився, бо вважав, що не вчинив жодного злочину. Ця непоступливість коштувала йому ще двох років ув'язнення, і його випустили з колонії лише в грудні 1988 року, напередодні візиту Горбачова до США. Якось начальство табору викликало його до себе і повідомило про переведення до іншого місця. Але насправді він вийшов на волю, й у довідці було написано, що його помилувано.

Перші дні в Москві Кукобака не працював, а жив на гроші, які заробив за роки перебування в таборах. Проте зрештою він почав продавати на вулиці незалежні газети, й коли спілкувався з людьми на Пушкінській площі, на Гоголевському бульварі та на

Арбаті, помічав, що в менталітеті радянського народу відбулися кардинальні зміни.

На початку 1989 року антисталінська кампанія досягла свого апогею, у пресі щоденно з'являлися матеріали про масові страти, про знищення селянства, і скрізь обговорювалося питання, чи був «сталінізм» природним наслідком соціалістичної ідеї, чи відхиленням від неї. Але ніхто не сумнівався в достовірності самих викриттів Сталіна.

Якось у березні, після демонстрації на вулиці Горького, Кукобака вступив у суперечку з літнім чоловіком у смушковій шапці, який слав прокльони демократам і заявляв, що Сталін правильно робив, розстрілюючи людей. Це зауваження розлютило Кукобаку. «Ви – не звичайний пенсіонер, – сказав він старому. – Звичайні пенсіонери не носять смушкових шапок. Ви, мабуть, надавали державі якісь особливі послуги».

На подив Кукобаки люди довкола негайно його підтримали й почали лаяти сталініста. «Воскреслий Берія! – кричали вони. – Ти сам був катом, тому й захищаєш катів!» – «Ти колишній енкаведист, ти учасник їхніх злочинів!» Старий, однак, став сперечатися з народом: «За Сталіна ціни були нижчі, був порядок, усього вистачало!»

Зміна світогляду, що охопила Радянський Союз, стала помітною й у спілкуванні із чиновниками.

Кукобака був із білоруського міста Бобруйська, і коли його випустили з трудової колонії «Перм-35», то призначили місцем майбутнього мешкання Бобруйськ, хоча він сказав, що хоче жити в Москві. Впродовж перших кількох тижнів у Москві Кукобака ходив до місцевої міліції, намагаючись отримати паспорт, але коли там побачили його довідку про звільнення, то наказали їхати до Бобруйська. В результаті на наступні дев'ять місяців він відмовився від спроб здобути паспорт.

Однак навесні 1990 року він знову вирішив спробувати: по-

їхав до Олександрова Володимирської області, де в 1970 році його вперше заарештували, й у єдиному відділенні міліції цього містечка попросив видати йому паспорт. Коли співробітник міліції побачив, що Кукобака був без документів упродовж 9-ти місяців, то сказав, що йому треба розмовляти з начальником. Кукобака повернувся до Москви, а за кілька днів знову приїхав до Олександрова – цього разу з купою газетних вирізок, присвячених його справі. Начальник міліції, чоловік років за тридцять, вивчив довідку про звільнення і сказав, що має почати розслідування, бо Кукобака прожив 9 місяців без паспорта.

Але тут Кукобака став розповідати офіцерові про своє життя. Він описав ті роки, коли був політв'язнем, розповів, як пішов до чехословацького консульства в Києві, щоби висловити свою підтримку чехам після вторгнення в їхню країну в 1968 році, як його заарештували та тримали в трудових таборах і психлікарнях, як його били. Розповів про людей, яких зустрічав на цьому шляху. Показав вирізки з газет *Chicago Tribune*, *Baltimore Sun*, *New York Times*, а також матеріали російською мовою – з газети «Русская мысль». І ще показав свої листи, оприлюднені за кордоном, в яких він описував умови у в'язниці.

На подив Кукобаки, начальник міліції виявив інтерес до його розповіді, став розпитувати про життя в таборах і про його думку щодо ситуації в країні. Минали години, до розмови приєдналися й інші співробітники міліції, вони питали Кукобаку про його плани на майбутнє.

За три години начальник нарешті сказав: «Видайте йому паспорт. Може, колись він скаже про нас добре слово».

Кукобака широко посміхнувся, а начальник міліції сказав: «Так, часи змінюються».

Двадцять третього лютого 1991 року Кукобака й ще двадцятеро демонстрантів із Демократичного союзу вирішили провести пікет на Манежній площі з нагоди Дня Радянської Армії.

Вони тримали плакати та прапори Росії та Литви, але найбільш провокаційними були транспаранти Кукобаки: «Радянська Армія – школа вбивць» і «Генерали – зрадники російського народу».

Народ на площі був налаштований на підтримку армії та став заперечувати проти присутності пікетників. Один чоловік кричав: «Радянська Армія – школа вбивць, а американська армія – не школа вбивць? Що має робити армія – будинки будувати? Армія має вбивати та знищувати».

Але не всі апелювали до розуму Кукобаки. Дехто став жбурляти в демонстрантів різні предмети, й для запобігання справжній сутичці міліція утворила кордон між натовпом і демонстрантами.

Люди були роздратовані їхніми плакатами й намагалися в обхід міліції дотягнутися до пікетників кулаками. Кукобака отримав удар в обличчя. Лунали й антисемітські вигуки: «Жидівські пики!»; «Сіоністи!» Однак, попри штовханину, міліції вдавалося зберігати відстань між двома групами. І що найбільше приголомшило Кукобаку – міліціонери, здавалося, співчували саме пікетувальникам. Якась жінка з натовпу кричала їм: «Чому ви не припините це неподобство?» Один із міліціянтів відповів: «У вас своя думка, у них своя. Вони висловлюють свою думку. Це демократія».

«В усі ці роки застою я не мав уявлення про світ», – говорив Сергій Осінцев, студент театрального факультету, коли ми одного вечора йшли до Тюменського драмтеатру.

«Крім СРСР, не існувало більше нічого. Якщо говорити про Америку, то величезною загадкою було – чому вони не хочуть жити в мирі. Рейган був таким кровожерливим, що здавалося, ніби він нічого, крім війни, не бажає. Ми чекали, що Америка нападе на нас. Ми припускали, що хтось у США натисне кнопку, і тоді кінець, бо ми, звісно, теж натиснемо свою кнопку. У школі нас учили, як рятуватися в разі газової атаки. Ми тренувалися

вдягати протигази. Нас учили збирати автомат Калашникова на швидкість. Всі вірили, що все це робиться заради оборони й у нас немає іншого вибору, бо ми маємо такого сусіда, як Америка, яка тільки тим і займається, що накопичує зброю.

Було важко уявити собі людей, які живуть в Америці. Це було, як темний бік Місяця. Ми знали лише те, що там безліч убивць, наркоманів і повій, і взагалі – це місце, де тебе будь-якої миті можуть убити. Нам показували безробітних, що вмирають на вулицях, хоча тепер – якщо вірити нашим газетам – виявляється, що безробітні живуть там не так уже й погано.

Коли почалася гласність, стали показувати фільми про США. У програмі "Взгляд" був цикл під назвою "Листи з Америки". В одній із цих передач показали фільм про американську поліцію. В Америці поліція захищає людину. Якщо ви попросите американського полісмена про допомогу, він вам її надасть у будь-який час.

А ще ми побачили картинки з американських крамниць, і я замислився, чому цього немає у нас, чому я мушу годинами стояти в черзі за хлібом. Американці не знають такого приниження, як стояння в чергах. Там можна замовити телефоном – і вам усе привезуть додому.

В Америці живуть люди. А тут живуть піддослідні кролики, на яких спочатку випробували соціалізм, а тепер випробовують перебудову.

Раніше люди думали, що ми доживемо до комунізму, і все буде безплатно, і ми почнемо добре жити. Тепер ми зрозуміли, що нічого цього не буде, що є лише боротьба за владу. Була така програма "П'ятсот днів". Незрозуміло, прийняли ми її чи ні. Вже третій рік, як ми перейшли на ринкову економіку, а я не бачу жодних змін.

Тепер я ставлюся до Америки позитивно. Я за приватну власність. Я вважаю, що коли власність приватна, можна проводити опитування і з'ясовувати, який театр хочуть люди. А зараз, коли

йде нова вистава, то в перший вечір зала повна, а потім людей приходить дедалі менше. В театрі 670 місць, а на виставі може бути 30 чи 50 глядачів. А то й усього двоє.

Люди не ходять у театр, бо не знають, чи вистачить їм грошей на життя. Магазини практично порожні, єдине, що можна купити, – це морська капуста.

Я прожив усього двадцять років і вже нічому не вірю. Коли був піонером, вірив у світле майбутнє. А тепер мені здається, що ми стоїмо перед чорною дірою.

Ми не здатні вільно мислити. Нас привчають мислити в певних межах.

Я не емігруватиму до Америки. Я б хотів просто поїхати подивитися. Жити там було б страшно. Не думаю, що я здатен бути вільним, а там усе б залежало від мене. Може, якби я туди поїхав, то призвичаївся б. Але ж треба засвоювати новий спосіб мислення й цілком змінюватись.

Я відчуваю якусь прихильність до цієї країни. Я тут народився, російська – моя рідна мова. В Америці, боюсь, я буду нікому не потрібний».

«Гласність зняла полуду з очей, бо ми геть нічого не знали», – говорила Марина Баранова, бібліотекар одного з тюменських підприємств, коли ми бесідували в приміщенні факультету соціології Тюменського університету.

«Я вірила в соціалізм, коли була молодою дівчиною, та і як можна було не вірити, коли скрізь – по радіо, по телебаченню, в газетах – ми тільки й чули, що в нас найщасливіша, найзаможніша, найкраща країна в світі.

Я жила в сільській місцевості, в радгоспі, й бачила, що врожай ніколи не збирають до кінця і хліб залишають у полі, але я думала, що наш радгосп є винятком, що врожаї скрізь збирають, як належить.

Коли до влади прийшов Горбачов, я почала стежити за тим,

що відбувається в країні. У 1986 році я склала іспит із історії КПРС, і одне із запитань стосувалося викриття троцкистсько-зінов'євського блоку. Я відповідала, як написано в підручниках: Троцький і Зінов'єв були ворогами, й засудити їх було необхідно. А за рік їх було реабілітовано – зрештою виявилося, що вони не були ворогами.

Викладачі були геть розгублені й не знали, чого вчити. А ми втратили будь-який інтерес до історії партії і взагалі до історії країни. У світогляді студентів у той час сталися різкі зміни. Для мене Ленін був чимось на кшталт бога. Я вважала, що революція – це добре, потім дійшла висновку, що її занапастила банда злочинців, яка скористалася нею. Тепер я бачу, що сама революція була помилкою. Жовтнева революція – трагедія Росії. Із часом це стає дедалі яснішим».

«Ще півроку тому я вважав, що Ленін був великою людиною, але тепер я вже так не думаю», – розповідав студент МДУ Вадим Прахт, коли ми розмовляли з ним одного вечора в листопаді 1990 року в кімнаті гуртожитку, яку він ділив із двома однокурсниками.

«Мені зазвичай було неприємно чути анекдоти про Леніна. Я вважав його святим. Може, настане час, коли я скажу, що треба прибрати всі пам'ятники й винести його з мавзолею.

Кілька років тому мені було б дивно чути про окремі республіки. Вони були в нас як штати в Америці. Ми всі вірили в соціалізм. Нашим кредо була дружба народів.

Я вважав, що США – країна величезних контрастів, що там є невеличка група, яка живе добре, а що стосується простих людей, то я був переконаний, що вони живуть гірше за нас. Я думав – слава Богу, що я народився в СРСР, де кожному гарантоване пристойне життя – не розкішне, але пристойне. В Сполучених Штатах, здавалося мені, всі живуть у страху перед завтрашнім днем.

Коли я чув про боротьбу за права людини в СРСР, то думав: ті, хто про це говорить, просто негідники. Коли США заявляли, що ми порушуємо права людини, я думав: це США їх порушують, у них кольорове населення – це не просто другосортні громадяни, а взагалі ізгої. Таке уявлення створювало в нас телебачення. Я гадав, що в Америці є невеличка група людей нагорі, яка живе добре і думає лише про збереження влади в руках буржуазії, і всі мої знайомі та сусіди в Хмельницькому вважали так само.

Я пішов до армії, тож був відрізаний від гласності й усього, що відбувалося в країні, але коли повернувся в 1989 році, то почав читати й був шокований тим, про що довідався. Я прочитав "Архіпелаг ГУЛАГ" у часописі "Новый мир" і був уражений самим уже масштабом репресій. Я не уявляв, що за будь-яке безневинне слово можна було потрапити до таборів, і не розумів, що ця система була побудована так, що люди, які туди потрапляли, до останнього вірили в Сталіна.

Якось навесні в програмі "До і після опівночі" був фільм про Нідерланди. Показували якийсь фестиваль із квітами, вулиці, де людям не доводиться проводити час у чергах, країну, де людині не треба постійно перейматися тим, де купити шматок м'яса або де провести відпустку із сім'єю. Там панує приязна атмосфера, люди посміхаються один одному. А тут якщо посміхнешся комусь, то у відповідь отримаєш лайку».

Одного сонячного дня наприкінці весни 1990 року Долорес Ахметова – студентка університету, яка працювала екскурсоводом у музеї Леніна в Уфі, – побачила, що до музею заходить екскурсійна група лише з 15 туристів. Це її здивувало, вона звикла до набагато чисельніших груп – раніше вони ніколи не бували меншими за 40 осіб.

Долорес відвела керівницю групи вбік і спитала, чому та привела так мало людей. «Я оголосила в автобусі, що ми прибули до музею Леніна, – пояснила та, – і половина туристів відмовилися виходити з автобуса».

Впродовж багатьох років ставлення до Леніна в Уфі було напіврелігійним, і атмосфера в музеї Леніна – рубленому будиночку, де Ленін провів у 1900 році три тижні, відвідуючи свою дружину Крупську, – нагадувала церковну. Відвідувачі тихо слухали, коли Ахметова та інші екскурсоводи показували їм експозицію й розповідали про життя Леніна, а дітей приводили сюди на уроки історії. Коли Ахметова вела екскурсантів до спартанської кімнати на другому поверсі, де Ленін жив із Крупською, відвідувачі були сповнені такої шанобливості, ніби проходили повз труну.

Ставлення Ахметової було таким самим, що й у відвідувачів. Вона вважала Леніна видатним політичним лідером і мислителем, а свою роботу – належним способом долучати людей до його величі. Тому заувага керівниці групи справила на неї сильне враження. Ахметова зрозуміла: якщо люди не тільки не виявляють більше інтересу до музею Леніна, а й навіть не хочуть заходити до нього, то в Уфі та в СРСР взагалі щось фундаментально змінилося.

Ахметова почала працювати в музеї Леніна в квітні 1988 року, на четвертому році перебування Горбачова при владі. Преса стала набагато вільнішою, а Горбачов оголосив низку реформ, метою яких було повернення до «ленінізму». Приблизно в той самий час гласність, яка до того обмежувалася викриттям корупції за Брежнєва, стала ширшою – почали оприлюднювати інформацію про злочини часів Сталіна.

Ці викриття змінили атмосферу в країні. Як і більшість молоді в Уфі, Ахметова не дуже уявляла собі масштаби сталінських репресій, проте коли в пресі з'явилися свідчення вцілілих, а по телебаченню показали масові поховання жертв, вона була вражена розмахом цих злочинів. Вона завжди вважала колективізацію необхідною. Тепер же довідалась із преси, що цю колективізацію проводили під дулами пістолетів, що дорослі роками брехали їй про радянську історію, поки вона вчилася в школі.

І все ж таки за кілька місяців після свого початку антиста-

лінська кампанія вже проминула свій апогей. Студенти університету спочатку вирізали з газет статті про сталінські злочини й приносили їх на заняття, але із часом інтерес до цього спав, й обговорення цієї теми припинили.

Викриттями Сталіна були заповнені всі газети, це була постійна тема телевізійних програм. Здавалося, кожний радянський громадянин, включно зі співробітниками КДБ, тепер вважає своїм обов'язком зробити власний внесок у демаскування Сталіна. Водночас кожний недолік у державі – від дефіциту продовольства до браку законів – пояснювався спадщиною Сталіна.

Аж ось у розпал антисталінської кампанії Ахметова почула в університеті від викладача психології, що «засновником "червоного терору" в нашій країні був Ленін». Вона була шокована цими словами, але забути їх було вже неможливо.

Спочатку викриття Сталіна не налаштували більшість людей проти Леніна. Вони й надалі масово відвідували музей Леніна, проте спостерігалося поступове зниження традиційної шанобливості. Відвідувачі, особливо туристи з таких міст, як Москва та Ленінград, ставили нечувані раніше запитання про особисте життя Леніна. Чи правда, що Ленін із Крупською не були одружені? Чи правда, що Ленін одружився із Крупською лише тому, що так було зручніше з нею працювати? Ахметова відповідала, що музей має документальні підтвердження вінчання Леніна та Крупської у церкві, а також існують листи, в яких Ленін освідчується Крупській у коханні. Відвідувачі запитували також, чи була Крупська другою дружиною Леніна і чи мав він коханок.

Активність антисталінської кампанії знижувалась, але це не означало завершення спроб розхитати офіційну версію історії. Навпаки – в пресі стали з'являтися матеріали, які зачіпали вже і Леніна. Його ім'я не називали, але згадували, наприклад, голод 1921 року, коли він керував державою. Були статті про повстання в Кронштадті, придушене більшовиками. Раніше його завжди описували як контрреволюційний заколот. Тепер же повстання

пов'язували зі зменшенням постачання продовольства петроградським робітникам до рівня голодної пайки.

Поява цих статей посіяла зерна сумніву щодо Леніна в головах багатьох людей, і ці сумніви посилилися, коли його пам'ятник у центрі Уфи було частково демонтовано для ремонту й виявилося, що його постамент складено з надгробків, узятих з місцевого цвинтаря, в тому числі дитячих. Це приховали, уклавши надгробки написами всередину.

І все ж таки Ахметова зберігала свою віру в Леніна. Вона казала собі, що навіть якщо Ленін був якимось чином пов'язаний із актами насильства, це трапилося вже наприкінці його життя, коли він був надто хворим, щоби відіграти в цьому головну роль.

Інші думали інакше. Одного жовтневого дня до музею перед самим його закриттям прийшла жінка, яка, схоже, була у відчаї. Вона сказала, що викладала історію в місцевому інституті й тепер вважає, що все життя працювала марно.

Більшу частину 1989 року преса лише натякала на причетність Леніна до різних жорстокостей. Однак у лютому 1990 року з Конституції було вилучено 6-ту статтю, і це стало переломним моментом у ставленні до Леніна. Вперше пролунали твердження, що Ленін знав про акти терору, здійснені більшовиками в перші дні радянського режиму.

На початку березня до Ахметової в музеї підійшов студент із Уфімського інституту нафти й спитав, чи вірить вона ще в Леніна. Ахметова не знала, що відповісти. Студент нагадав їй про розстріли заручників у перші післяреволюційні роки, про які розповідала преса. «Ви вважаєте, він заслуговує на ту увагу, яку ми йому приділяємо?» – спитав він.

«Заслуговує, – відповіла Ахметова, – але ця увага набула неправильної форми. Замість того, щоб читати його праці, ми пишемо йому вірші й ставимо пам'ятники. Ми робимо не те, що потрібно».

«Чому Ви не змінили своєї думки? – спитав студент. – Є підтвердження, що він був справді жорстокою людиною».

«Я гадаю, ще надто рано робити якісь висновки, – сказала Ахметова. – Перш ніж судити, ми маємо ознайомитися з усією інформацією».

Минали місяці, й у пресі почали з'являтися подробиці ленінських жорстокостей. Екскурсоводи музею були приголомшені однією з передач програми «Взгляд», яка розповідала про причетність Леніна до навмисного вбивства одного православного священика, який пообіцяв передати продовольство для жертв голоду в обмін на припинення вилучення більшовиками предметів культу із церков. Екскурсоводів це так ошелешило, що вони потім не зізнавалися відвідувачам, що бачили передачу, щоби не відповідати на неприємні запитання.

У квітні у музеї почали відчуватися наслідки всіх цих викриттів. Кількість відвідувачів упала із 700–800 на день до 200. Бували дні, коли музей відвідувало не більше сотні туристів, і саме в такий день група робітників із Челябінська відмовилася виходити з автобуса.

Незабаром подібна реакція стала звичайною. Ахметова вважала, що людям не обов'язково демонструвати своє ставлення так агресивно, але стала помічати ворожість навіть тих, хто заходив до музею. Вони стояли мовчки та виглядали сердитими. Вони не виказували інтересу до її пояснень. Потім у книзі для відвідувачів вона знаходила записи на кшталт: «Для чого все це побудовано?»

Кукобака, студенти, Ахметова були лише окремими прикладами з тих мільйонів людей, на яких вплинула нова інформаційна політика в період перебудови.

За допомогою ідеологічної цензури режим показував радянському народу світ у такий викривлений спосіб, що майже кожний аспект дійсності – від успіхів радянської космічної програ-

ми до безробіття у США – мав бути прямим чи непрямим підтвердженням переваги радянської системи.

Коли ж радянські громадяни почали позбуватися цих нав'язаних ілюзій, комуністичний режим був приречений, бо (попри сподівання комуністів-лібералів) радянським населенням не можна було маніпулювати довічно. Коли внаслідок гласності режим утратив свій «небесний мандат», маятник громадської думки не зупинився на середині своєї траєкторії, а набув непереборного руху в протилежний бік.

Проте крах фіктивного всесвіту не змінив основних психічних особливостей народу, який впродовж 70 років підпорядковувався облудній ідеї і в цьому процесі втратив будь-яке уявлення про трансцендентність. До числа цих особливостей належить прагнення жити в світі ілюзій, схильність вважати людей взаємозамінними та тенденція зводити всіх до одного рівня.

Попри зміни в Радянському Союзі, ці особливості залишилися невід'ємною складовою національної індивідуальності й були помітні впродовж десятиліть у перебігу всіляких політичних і неполітичних подій.

Найважливішою рисою радянського громадянина було прагнення втекти від реального світу і жити в світі ілюзій.

У червні 1980-го, через півроку після вторгнення в Афганістан, я вирішив з'їздити до Шадринська – міста з 80-тисячним населенням, розташованого за 160 кілометрів на схід від Уральських гір.

Мої московські знайомі не вірили заяві уряду, нібито вторгнення до Афганістану є відповіддю на «заклик про допомогу», але я припускав, що в «глухих закутках», на євразійських просторах, де мешкає більшість радянських громадян, думка може бути іншою. Я став роздивлятися мапу в своєму кабінеті в пошуках напрямку й нарешті зупинився на Шадринську, який був практично географічним центром СРСР. Білл Шмідт із *Newsweek*

погодився скласти мені компанію, і ми замовили два квитки в купе транссибірського експресу.

Промені передвечірнього сонця пробивалися крізь вікно нашого купе, а потяг котився лісами та хащами Підмосков’я, повз пошарпані рублені будиночки сіл і юрби провінційних мешканців в очікуванні електричок на платформах приміських станцій.

Нашим сусідом по купе був шкільний учитель на пенсії. Він розповів нам, що брав участь у зустрічі на Ельбі російських і американських військ у 1945 році. Він згадував, які дружні стосунки були тоді між обома країнами. «Ми б і досі були друзями, – сказав він, – якби не Черчилль. У 1946 році я чекав на демобілізацію, коли Черчилль виступив зі своєю промовою у Фултоні про “залізну завісу”. Наказ про мою демобілізацію було скасовано, і мені довелося відслужити ще рік. І все через Черчилля».

Ми стали розмовляти про Олімпійські ігри, якими тоді були зайняті думки майже в усіх, і я спитав у вчителя, що він думає про американський бойкот, оголошений президентом Картером.

«Це ганьба, що американська команда не приїде, – сказав він. – Я розумію, це пов’язано з Афганістаном, але це ж політика. Політика не повинна втручатися в спорт. Це різні речі».

«То Ви не схвалюєте цього бойкоту?» – спитав я.

«Мені шкода спортсменів – так пролетіти після всіх цих тренувань».

Ми вийшли в коридор і продовжили нашу бесіду, дивлячись на берези та поля Московської області, що проминали за вікном потяга. Я не наважувався згадати про Афганістан, але оскільки вчитель сам про нього згадав, то я спитав, що він думає про тамтешню війну.

«Ми лише надали Афганістану допомогу, – сказав він, вочевидь збентежений усією цією дискусією, – так само, як американці допомогли нам під час Великої Вітчизняної війни».

«Тож Ви не вважаєте цю війну в Афганістані вторгненням?»

«Звісно, ні, це радянська допомога. Все офіційно, заклик про допомогу був надрукований у наших газетах».

Вчитель повернувся до купе, а ми зі Шмідтом залишилися в коридорі ще на кілька годин, милуючись панорамою лісів і полів. Ми ще багато з ким бесідували впродовж цієї подорожі до Шадринська, яка тривала 39 годин, але почуття вчителя поділяли, схоже, майже всі. Ніхто не сумнівався (принаймні зовні) в тому, що радянське вторгнення є «братерською допомогою», наданою у відповідь на «заклик» уряду Кармаля, хоча цього уряду на момент заклику вже не існувало, і цей факт мав бути очевидним для всіх.

Стемніло, й у вагоні запала тиша. Провідниця рознесла пасажирам склянки із чаєм, а музику, що лунала із динаміків, вимкнули. Єдиним звуком залишився ритмічний стукіт коліс. Тим часом вагоном поширилися чутки, що тут їдуть двоє американців, і до нашого купе з пляшками горілки потяглися гості – поговорити. Серед них були робітник із Архангельська, молодий солдат, робітник із Ленінграда та чиновник із Мінська. Це дало нагоду знову відкрити дискусію про бойкот Олімпіади та вторгнення в Афганістан.

Ленінградець сказав, що, на його думку, президент Картер намагається залякати Радянський Союз, але хоч що там би робив Картер, радянський народ цілком підтримує рішення допомогти уряду Кармаля в Афганістані.

«Не всі радянські громадяни були за, – сказав я. – Як щодо Сахарова? Він засудив це вторгнення і був засланий».

Атмосфера в купе була дружньою, наші супутники підливали нам у склянки горілку, але згадка про Сахарова зачепила їх за живе.

«Сахарова ніколи не карали за те, що він говорив, – зауважив учитель. – Радянський Союз – демократична країна. Тут людей карають лише за конкретні вчинки. А Сахаров хотів створити уряд науковців, щоб очолити його».

«Це так, – сказав ленінградець. – Сахаров живе тут, а працює проти інтересів держави. Його треба замкнути надовго».

«Ви вважаєте, що це правильно – замкнути людину лише за те, що Ви з нею не згодні?» – спитав Шмідт.

«У вашій країні те саме, – сказав чиновник із Мінська. – Ви критикуєте нас через Сахарова, а згадайте, що сталося з Мухамедом Алі, коли він виступив проти війни у В'єтнамі. Його ледь не посадили до в'язниці».

«У "Літературній газеті", – сказав учитель, – писали, що Сахаров отримував гроші з-за кордону на антирадянську пропаганду. Ось щойно написали в "Літературній газеті"».

Я спитав учителя, чи не спадало йому колись на думку, що те, що пишуть у радянських газетах, може бути неправдою.

«Як це може бути неправдою? – здивувався він. – Вони ж не перекручують інформацію. Повідомлення передаються миттєво. Показують кореспондентів у Нью-Йорку, Вашингтоні, Лондоні. Є факти. Факти не можна перекрутити».

«Ви колись слухаєте іноземні радіостанції?» – спитав я.

«П'ять-шість років тому, – відповів учитель, – люди слухали "Голос Америки" або "Бі-Бі-Сі", бо вони передають новини негайно, а наше радіо тоді давало інформацію лише через два-три дні. Але тепер наше радіо передає її швидше, ніж "Голос Америки", тому інтерес до західних радіостанцій зник».

Тут втрутився робітник із Архангельська, який досі мовчав.

«Пишуть те, що хочуть, щоби ви прочитали, – сказав він. – Вони викладають свою точку зору, але щось не видно, щоб вони дали можливість висловитися Сахарову».

Я був уражений цим зауваженням, яке свідчило про те, що в радянській провінції все ж таки зберігся здоровий глузд, але ніхто з присутніх на нього не зреагував, і робітник знову замовк.

«Ну, то як бути з іноземними радіостанціями? – спитав я. – Вони кажуть, що ніякого заклику про допомогу не було».

«Спершу, – сказав після певного вагання вчитель, – були розмови, нібито бої в Афганістані – це Громадянська війна. Можливо, цю ідею вкинули саме західні радіостанції. Але коли

люди побачили, що немає ані загиблих, ані поранених, і ніхто не чув про жодні поховання, то ми вирішили, що це не може бути Громадянською війною. У Громадянській війні було би більше жертв».

Бесіда тривала, проте ставало очевидним, що те, що відбувається в нашому купе, – це зустріч двох різних світів. Ми переходили з теми на тему, але щоразу спроба обмінятися думками наражалася на схильність наших співбесідників вважати «правдивість» офіційних заяв незаперечною. Якось поспілкуватися вдавалося лише при обговоренні практичних речей – наприклад, вартості товарів або розмірів зарплатні на Заході, але аж ніяк не тоді, коли ми зверталися до чутливіших питань, зокрема історії.

«Чому люди на Заході так не люблять Сталіна?» – питав ленінградець.

«Бо він убив мільйони людей», – відповів я.

«Вбив, кажете. А може, так було треба».

«Сталін боявся внутрішньої буржуазії», – сказав учитель.

Згадка про Сталіна надихнула молодого солдата (він їхав до Хабаровська) поставити ще одне запитання.

«Чому Захід приписує розстріли в Катинському лісі під час війни нам?»

«Західні експерти вважають, – відповів я, – що ці розстріли здійснював НКВС, коли ця територія була під радянським контролем».

«А радянські експерти встановили, що за Катинь відповідають німці», – сказав учитель.

«Гадаю, все залежить від того, кому ви хочете вірити, – сказав я. – Сталін мав усі підстави бажати знищення польського офіцерського корпусу, і на Заході ніхто не сумнівається в тому, що це зробив він».

Зрештою гості розійшлися по своїх купе, а ми зі Шмідтом і вчителем роздяглися та лягли спати, тоді як потяг мчав на

схід під зоряним літнім небом. На ранок ми були вже далеко від Москви та їхали просторами Центральної Росії.

Надвечір другого дня нашої подорожі я стояв у коридорі поруч із молодим солдатом в однострої, який теж вирішив помилуватися сільськими краєвидами. Згодом між нами зав'язалася бесіда, і він розповів, що служив під Алма-Атою, був демобілізований і тепер прямує додому, до Красноярська. Я спитав, чи є в нього знайомі, які воюють в Афганістані. Він відповів, що з його військової частини туди нікого не відряджали. Ми стояли, дивлячись на занедбані села та широкі зорані поля, що тягнулися на кілометри під блідим блакитним небом, і нарешті я спитав солдата, що він думає про цю війну.

«Я підтримую присутність наших військ в Афганістані, – відповів він. – Ми хочемо, щоб Афганістан став на правильний шлях, із соціалістичним ладом і сучасною промисловістю, тоді він не залежатиме від своїх сусідів, як-от Китай і Пакистан».

Солдатові було років двадцять, він мав широкі вилиці та дещо розкосі очі.

«А якщо вони не хочуть ставати на правильний шлях? – спитав я. – Чи, може, мають власне уявлення про правильний шлях?»

«Тоді ми маємо спробувати переконати їх прикладами».

«А якщо не вдасться переконати?»

Солдат похитав головою і скептично посміхнувся. «Гадаю, вони хочуть прогресу, – сказав він. – Це ж вони нас запросили».

Вночі потяг перетнув Уральські гори й межу між Європою та Азією. Коли ми прокинулися, то побачили, що їдемо зарослою травою долиною, де єдиною ознакою присутності людини були ланцюжки сіл із рублених будиночків, що через правильні проміжки виникали на обрії. Цей краєвид залишався майже незмінним, поки ми за кілька годин не досягли околиць Шадринська.

Шадринськ – купецьке містечко XIX століття, що стало неве-

личким промислово-аграрним центром. Наближаючись до нього, ми проїжджали повз рублені будиночки з блакитними дзвониками на подвір'ях і бетонні житлові будинки з поіржавілими залізними балконами. Занедбані під'їзні колії рясніли чорнобривцями, на сонці іржавіли металеві частини високих елеваторів.

На в'їзді до міста ми проминули кілька заводів, і нарешті потяг зупинився біля одноповерхового будинку вокзалу.

На пероні нас зі Шмідтом зустрічала жінка з міськради, яка відвезла нас до готелю «Урал». Ми зареєструвалися, швидко розпакували речі й пішли на прогулянку. В Шадринську ми нікого не знали, але коли зупинялися на вулиці поговорити з людьми, то з'ясовувалося, що про наш візит було заздалегідь оголошено на кожному підприємстві й у кожній школі міста. Ми вирішили скористатися цим, щоби познайомитися з якомога більшою кількістю людей.

День був безхмарний, і на центральній площі без дерев безжально смалило сонце. На лавках довкола воєнного меморіалу сиділи молоді дівчата. Через дорогу, в кінотеатрі «Батьківщина», рекламували новий фільм «З коханими не розлучайтеся». В сусідніх провулках із вікон покривлених, деформованих дощами та снігами столітніх рублених будиночків із цікавістю виглядали бабусі.

Ми пішли цими провулками й зрештою опинилися на березі річки. Трава вздовж річки сяяла на сонці смарагдовою зеленню, на блакитному небі були пір'ясті хмари, а на ґанках своїх будинків сиділи висохлі, зморшкуваті бабусі. Двоє міліціянтів забороняли якомусь хлопчиську ламати гілки чагарника. Неподалік жінка в ситцевій сукні щось прала у діжці, а пташине щебетання змішувалось із плескотом води – це дівчата пливли із цього берега до зарослого травою острівця на річці.

У Шадринську нас найбільше вразила якась «потойбічність» цього місця та відсутність зв'язку з подіями в Афганістані.

З берега річки ми пішли назад, у напрямку свого готелю. Приязні мешканці міста кивали чи махали нам, але навряд чи уявляли, що їм із нами робити. Ми зайшли до магазину сувенірів, де дві продавчині дуже зніяковіли, побачивши нас, і стали ховатися одна за одну. Мабуть, для шадринців наше перебування тут мало такий самий стосунок до їхнього буденного життя, як візит прибульців із космосу.

Коли ми надвечір повернулися на центральну площу, було вже прохолодно. Лавки навколо меморіалу спорожніли. В своєму готелі ми зайшли до ресторану й сіли за стіл. Завершивши приготування, заграв музичний ансамбль, відвідувачі почали танцювати, й перед нами розгорнулася ціла галерея провінційних типів.

Приземкуватий офіцер Радянської Армії з густими бровами та схожими на намистинки чорними очами танцював із опасистою дівчиною в чорно-білій сукні в горошок. Інший офіцер, із порідiлим волоссям і безвільним підборіддям, – із жагучою брюнеткою із широкими стегнами та зростом на підборах не менше за метр вісімдесят. Грузин із чорними баками та виточеними рисами обличчя танцював із прищавою фарбованою білявкою в джинсовому костюмі, а партнеркою чолов'яги із червоним обличчям і масним скуйовдженим волоссям, одягненого в блакитну теніску, що обтягувала його величезне черево, була висока рудоволоса дівчина з яскравою помадою та золотим зубом.

Всі танцювали, як заманеться. Хтось незграбно присідав, хтось похитувався, хтось зображав біг на місці; один тримав руки на сідницях партнерки, інший теж намагався бути якомога ближче до своєї дами, але його раз у раз відштовхували. Двоє молодиків танцювали один із одним, товстухи трясли стегнами.

Ударники відбивали ритм, і танцюристи несамовито реагували на приголомшливу електронну музику, що заглушувала будь-які розмови та відлунювала від стін.

Більшу частину вечора ми з Біллом залишалися на самоті.

Офіціантки, які знали, хто ми, відганяли всіх, хто намагався сісти поруч із нами. Однак урешті-решт нас запросили до столу, за яким сиділо кілька робітників шадринського заводу автозапчастин, і ми почали розмовляти про політику.

Один із робітників, на ім'я Володя, спитав нас, чому американці не приїжджають на Олімпіаду. Я згадав про вторгнення до Афганістану.

«Ви кажете – вторгнення до Афганістану, – сказав він. – Але жодного вторгнення не було. Ми лише запропонували свою допомогу. Ми, росіяни, готові допомогти будь-якій країні – це факт. Ми допомагали Камбоджі, де маоїсти вчинили геноцид. Скільки там людей загинуло? Три мільйони? Це ж волосся стає дибки. Ми допомагали В'єтнаму. Ми всім готові допомогти».

«Я вважаю, спорт і політика мають бути окремо, – сказав інший робітник, якого теж звали Володею. – Про Афганістан ми все знаємо. Він наш південний сусід. Вони звернулися по допомогу до нас, не до США. Але це не має значення, це політика, яка має бути окремо. Спорт – це одна річ, а політика – щось інше. Треба сказати: "Гаразд, між нами є розбіжності, але ми можемо принаймні змагатися..."».

«Якби в мене був останній шмат хліба, а Ви були б голодні, – сказав перший Володя, – я би відрізав Вам половину. Мені однаково, хто Ви – англієць, американець, в'єтнамець, ізраїльтянин. Мені байдуже, хто Ви є. Ми всі люди. Я впевнений, що ми ввійшли до Афганістану із суто гуманітарних причин, щоби допомогти іншим».

Ця зустріч немовби задала тон нашому перебуванню в Шадринську – надалі ми зі Шмідтом не знайшли в місті майже нікого, хто не схвалював би цього вторгнення. Місцева газета «Шадринский рабочий» і обласна «Зауральская правда» присвячували більшість своїх матеріалів врожаю зернових або прогулам на заводах, а центральна преса та телебачення описували введення військ в Афганістан як «братерську допомогу».

Внаслідок цього в ізольованому Шадринську ця пропаганда і була реальністю.

Вранці нашого другого дня в місті ми зустрілися з Леонідом Дмитрієвим, очільником місцевої комсомольської організації, і впродовж кількох годин він забезпечував нас фактами: в Шадринську шість лікарень, 75 закладів роздрібної торгівлі, 45 кафетеріїв, 4 тисячі приватних автомобілів, 800 весіль на рік... Коли ж я спитав, як люди в Шадринську зреагували на введення військ в Афганістан, Дмитрієв сказав, що не може коментувати те, що виходить за межі його компетенції.

«Але ж Ви мали щось чути», – сказав я.

«Так, – відповів він, – ставлення людей не є таємницею. Ми підтримуємо політику ЦК».

Під час обіду в готельному ресторані до нашого столику підсів кремезний, підстрижений йоржиком будівельник. «Ви, американці – такі розумники, – сказав він. – Їй-бо, розумники! Приїхали сюди питати про Афганістан. А в скількох країнах самі тримаєте війська? Скільки ваших баз довкола всього Радянського Союзу? Афганістан – наш південний сусід. Ми надали допомогу Афганістану – так само, як надавали її Іспанії під час іспанської Громадянської війни, щоб запобігти її поширенню. Якщо хочете знати, тут усі підтримують уряд».

Одностайність думок у Шадринську і справді була би приголомшливою, якби не один інцидент, що випадав із загальної картини.

Того дня ми з Біллом пішли на прогулянку й натрапили на занедбану церкву. Вся вона, за винятком червоної дзвіниці та золотої бані з хрестом, була оточена поламаним, пошарпаним риштуванням. У порожніх віконних отворах гніздилися ворони, а поміж риштування гралися кілька хлопчаків, вбігаючи й вибігаючи з порожньої церкви. На церковному подвір'ї якийсь старий наповнював відра піском. Я спробував із ним заговорити – спитав, чи тривають реставраційні роботи. Він засміявся: «У держа-

ви є важливіші завдання, ніж реставрація церков! Спочатку вони руйнували церкви, тепер їх реставрують. Я пам'ятаю, як знищували цю. Підірвали стіну, спалили ікони. Потім забрали срібло та золото. Сказали – потрібен метал для промисловості».

Я намагався продовжити бесіду, але старий поклав лопату, підняв свої відра, і, не звертаючи на нас уваги, пішов через високі бур'яни до сусідньої ділянки.

Ця випадкова зустріч стала єдиною, коли я почув від мешканця Шадринська коментар, який свідчив про вільний погляд на реальність. В усіх інших випадках я ніби опинявся в якійсь тихій заводі ілюзій, де будь-яка інформація потрапляла до мешканців лише у відфільтрованому вигляді, пройшовши через сито брехні.

Того вечора в нашому готельному номері я ввімкнув свій короткохвильовий радіоприймач, спробував налаштуватися на Російську службу «Бі-Бі-Сі» й упіймав дуже чіткий сигнал. Слухаючи повідомлення, я дивувався, чому іноземні радіопередачі мають, судячи з усього, такий малий ефект. І дійшов висновку, що правдива інформація не переконує людей почасти тому, що вони мають мало нагод діяти на її підставі. Те, що передавало «Бі-Бі-Сі» стосовно Афганістану, прямо суперечило версії подій, запропонованій радянськими засобами масової інформації. Тому ці передачі насправді, мабуть, лише зміцнювали офіційний курс, змушуючи жителів міст на кшталт Шадринська заявляти про свою віру в систему просто заради того, щоби переконати самих себе, що світ, в якому вони живуть, не є абсурдним.

Наступного дня я вийшов на прогулянку дуже рано. Над містом висів легкий туман, а будівлі та лавки були вкриті росою. Мені раптом спало на думку, що я знайшов місце, де б'ється серце Радянського Союзу, – місце, далеке від світу Москви та Ленінграда, де за цілковитої ізоляції система тотального контролю за інформацією отримує замислений нею результат.

Під кінець своєї прогулянки я зайшов до єдиної книгарні Шадринська, розташованої на центральній площі міста. Її ди-

ректорка – маленька, схожа на пташку жінка – стала розпитувати мене про життя в США. На мій подив, вона виявляла дедалі більше захоплення, слухаючи мої відповіді, в яких не було нічого особливого, і була вочевидь вражена можливістю дружби між США та СРСР, про що свідчила поява в Шадринську американського журналіста.

Той день ми з Біллом провели в безсистемних блуканнях, а ввечері завітали до відкритого танцмайданчика на околиці міста, щоби побесідувати з молоддю, яка там зібралася.

Майданчик був залитий світлом і оточений плакучими вербами. Неподалік був ставок. Оркестр грав гучно і нескладно. Нас обох запросили танцювати, й потім Білл запитав у моєї партнерки, гарненької дев'ятнадцятирічної продавчині, чи означає той факт, що вона віддає перевагу західним джинсам і музиці, що їй не подобається Радянський Союз.

«Ні, – відповіла вона категоричним тоном, – я люблю Радянський Союз».

Безкрає євразійське небо рясніло зірками, й у мене виникло відчуття, що якийсь *dieu trompeux* [бог-ошуканець] керує цим забутим містечком, де всупереч будь-якій логіці люди сповнені відчуття своєї причетності до ходи історичного прогресу і, здавалося, мовчки йдуть у ногу.

Останній день ми провели в прогулянці міськими парками. Принагідно ми розмовляли то з одним, то з іншим, а наприкінці нам вдалося зав'язати бесіду з Олегом, робітником місцевого заводу телефонного обладнання.

Був сонячний, вологий день, і ми разом із Олегом присіли на лавку в старій непофарбованій альтанці. Він сказав, що приїхав до Шадринська в 1968 році, й це дало мені привід спитати, як люди в Шадринську відреагували на введення військ до Чехословаччини.

«Всі були за це, – відповів Олег. – Ми завжди були друзями із чехами, а від чеського уряду надійшло прохання про допомогу».

Білл спитав Олега про ставлення людей до вторгнення в Угорщину в 1956 році.

«Гадаю, мало хто розумів, чому там сталося повстання, але люди вірили, що це була спроба захоплення влади правими й що ми мали рацію, коли придушили її».

Ми розсталися з Олегом, домовившись зустрітися ввечері в готелі, й продовжили свою прогулянку парками. Густе листя, здавалося, поглинало спеку, і в повітрі було повно мух. В алеях батьки штовхали перед собою дитячі візки, жінки прогулювалися під руку. Яскраве сонячне світло пробивалося крізь дерева, і вони кидали густу тінь на алеї, а гілля та листя утворювали щільний навіс над звивистими ґрунтовими стежками. Траплялися чоловіки у військових одностроях, і легко було уявити потенціал армії, що складалася з таких людей, як жителі Шадринська, що йшли в бій, упевнені в своїй правоті, але не мали справжнього уявлення, за що вони б'ються.

Ввечері в готельному ресторані ми побачили Олега, який сидів разом із кількома друзями, й приєдналися до них. Після тостів за «мир» і «дружбу» Олег розхвилювався. «Скажіть Картеру, – говорив він, – що росіяни не хочуть воювати. Скажіть йому, що ми вміємо воювати, але не хочемо війни». Він вихилив склянку горілки, а потім прочитав вірш Євтушенка «Чи хочуть росіяни війни?» А прочитавши, він повторив останні рядки на весь голос: «РОСІЯНИ НЕ ХОЧУТЬ ВІЙНИ, РОСІЯНИ НЕ ХОЧУТЬ ВІЙНИ, РОСІЯНИ НЕ ХОЧУТЬ ВІЙНИ!»

Тут втрутився друг Олега Вітя, який сказав, що події в Афганістані доводять, що Радянський Союз ніколи не кидає друзів. Я спитав Вітю, чи не турбує його той факт, що СРСР заявив про свій намір допомогти уряду Афганістану, але афганський президент Хафізулла Амін був убитий радянськими солдатами одразу після їхнього прибуття. Вітя замислився, й мені здалося, що це питання спадало йому на думку.

«Могло бути два уряди, – сказав він нарешті, – один – народ-

ний, другий – антинародний. Ми підтримували народний уряд Бабрака Кармаля. Ми не маємо всієї інформації. Що там на верхівці політики, ми не можемо бачити. Ми бачимо лише те, що нам відомо, а нам відомо недостатньо для того, щоби висловлювати свою думку».

Схильність громадян жити в світі ілюзій засвідчували й мої радянські друзі. Одним із них був Адольф Мюльберг, чиє знайомство з нереальністю тривало 33 роки.

Мюльберг народився в Латвії в 1931 році. У 1939-му вони з матір'ю емігрували до Німеччини, в межах масового повернення фольксдойчів до Райху. Після війни вони жили в Рурській області, але Адольф неодноразово втікав із дому, намагаючись знайти роботу на якомусь судні. Врешті-решт його посадили до виправної школи, але він знову втік і почав мандрувати Європою. Одного сонячного дня в 1948 році Мюльберг опинився на пероні залізничної станції у Шварцвальді, де зустрів радянського громадянина, який теж чекав на потяг.

Через тридцять років Мюльберг нічого не міг згадати про того незнайомця – ні його імені, ні вигляду, пам'ятав лише, що той був росіянином чи білорусом, що мав років сорок. Проте ця зустріч змінила його життя. Він тоді сказав незнайомцю, що хоче стати моряком, і той запропонував йому поїхати до Радянського Союзу. Сказав, що СРСР – це рай, і там можна буде працювати на будь-якому судні. За три десятиліття свого радянського досвіду Мюльберг переконався, що незнайомець не брехав. Просто він ідеалізував радянське життя такою мірою, що й сам вірив у те, що каже. Він спрямував Мюльберга до радянського військового представництва в Баден-Бадені, і за сім тижнів Мюльберг, не маючи жодного уявлення про країну, до якої їде, сів на потяг і разом із іншими репатріантами вирушив до СРСР.

Мюльберг прагнув утекти з безрадісної післявоєнної Німеччини, але попри свою жагу до мандрів був не готовий опинитися в країні, населення якої жило в світі міфів.

Він пройшов перевірку в таборі для репатріантів під Гродно, а потім його посадили на потяг до Риги, де він уперше зіткнувся зі світом чужої ментальності.

Поки потяг мчав сільською місцевістю, Мюльберг підслухав розмову двох колгоспників. Один із них говорив: «У нашому колгоспі все залежить від голови. Якщо голова добрий, то бувають шкіряні чоботи, й люди можуть їх купити». Мюльберга це зауваження збентежило. В Німеччині люди були бідні, але свою бідність вважали тимчасовою, наслідком спустошливої війни. Думка, що люди мріють про керівництво колгоспом, досить ефективне, щоби були гроші на чоботи, здалася йому дивною. Інший колгоспник сказав: «В нашому колгоспі все добре. Цього року я засолив діжку огірків і капусти». Це здивувало Мюльберга ще більше. Якщо можливість засолити діжку капусти та огірків – це «добре», то що ж тоді є нормою?

Мюльберг прибув до Риги й одразу вирушив до Лієпаї, де провів своє дитинство перед війною. У нього залишилися приємні спогади про це місто, тож він був тим більше вражений побаченим. Порт був обнесений бетонними мурами з колючим дротом і охоронявся прикордонниками. Латвійські газети попереджали про «диверсантів», і всі мости теж були під охороною. В Німеччині мости не охороняли навіть під час війни.

З Лієпаї місцеві чиновники відправили Мюльберга назад до Риги, де він зіткнувся з іще одним прикладом радянської ментальності. Йому сказали, що він не може стати радянським громадянином, бо відмовився від латвійського громадянства в 1939 році. Коли він відповів, що йому байдуже до громадянства, бо він лише хоче стати моряком, чиновники сказали, що й цього не можна, бо він – особа без громадянства. Водночас вони повідомили, що він не може залишити країну, й запропонували оселитися в Даугавпілсі, за 240 кілометрів від узбережжя.

Мюльбергу було лише 17 років, але він почав усвідомлювати, що приїзд до СРСР був помилкою. Він поїхав спочатку до

Даугавпілса, а потім до Куртспілса, де знайшов роботу – наглядати за вітряком. Однак отримуваної платні не вистачало на життя, і Мюльберг у відчаї поїхав до Москви, стрибаючи до потягів на ходу.

У 1949 році в Москві не було німецької амбасади, тож Мюльберг став розпитувати, як пройти до посольства Австрії. А оскільки він погано говорив російською мовою, то його спрямували до амбасади Австралії. Коли він подзвонив там у дзвінок, між ним і дверима виріс міліціонер.

Мюльберга заарештували й привезли на Луб'янку, звідки після допиту відправили назад до Латвії. Через півтора місяця його знову заарештували й засудили до 18 місяців ув'язнення за порушення паспортного режиму. Менше ніж за рік після прибуття до СРСР він уже сидів у в'язниці.

Звільнився Мюльберг на початку 1950-х. Вийшовши на свободу, він поїхав до Одеської області, де влаштувався на роботу в колгосп, і там побачив, як люди живуть у світі ілюзій.

У 1950-х роках колгоспникам не дозволялося залишати колгосп без одностайної згоди всіх його членів. Коли Мюльберг сказав односельчанам, що це означає рабство, вони відповіли, що це «колгоспна демократія», а вони – «найвільніші люди в світі».

Коли я зустрівся з Мюльбергом на початку 1980-х років, він жив зі своєю дружиною-росіянкою та дітьми в селі Берендеєво Ярославської області. Трохи пізніше він пережив серцевий напад і на невизначений час переїхав із родиною до Москви, оселившись у квартирі на Зубовському бульварі.

Приблизно в цей час повернення Мюльберга до Німеччини стало виглядати реальним. Посольство ФРН погодилося підтримати його заяву про надання західнонімецького громадянства, і з урахуванням цієї обставини він почав розшукувати в Москві дисидентів й іноземців. Водночас він зустрічався і з іншими громадянами, і я попросив його записувати свої враження так, немовби він уже живе не в цій країні.

Враження Мюльберга за цей період були типовими для радянського етапу його життя.

На День Перемоги 1981 року Адольф Мюльберг опинився в клінічній лікарні № 51 після другого серцевого нападу. Він лежав у загальній палаті разом із вісьмома іншими пацієнтами, які, почувши ім'я «Адольф», зацікавилися його походженням.

Один із них вирішив із нагоди свята втягнути Мюльберга в розмову. «Скажіть, – спитав він, – Ви любите Гітлера?»

Мюльберг відчув колосальну втому. Відповідь на це запитання вимагала від нього надмірних зусиль. Але з огляду на інтерес, який викликало це запитання, у нього не було вибору.

«Гітлер був диктатором, – сказав Мюльберг. – Мало того – тоталітарним диктатором, тож я, звісно, не можу відчувати до нього нічого, крім ненависті».

«А Сталін? – спитав грузин, що лежав на сусідньому ліжку. – Сталіна Ви любите?»

«Так, – втрутився один із росіян, – Сталіна любите?»

«На березневому Пленумі ЦК 1956 року, – відповів Мюльберг, – і, маю додати, на XXI та XXII з'їздах партії все, що треба було сказати про Сталіна, було сказано. Ви партійні люди. А я проста людина. Ви самі маєте знати, що було сказано про Сталіна».

Це викликало збудження в палаті, бо пацієнтів роздратувало, що хтось на ім'я Адольф читає їм лекції. «Що Ви знаєте про той з'їзд? Ви там були?» Дехто почав сварити «цього ідіота Хрущова».

«Справа в тому, – сказав Мюльберг, намагаючись пояснити свою позицію, – що для того, щоб знайти справжній прогрес у цій країні, треба повернутися на двадцять років назад».

«Дурниці, – заявив один із росіян. – Зі Сталіним усе було в порядку. Його єдина помилка – що він не дав Жукову піти далі. Жуков дійшов би до Атлантичного океану. І вся Європа була б радянською».

«Це так, – підтвердив інший. – Це була помилка Сталіна. Вся Німеччина була б радянською, і ФРН нам не загрожувала б».

Лежачи серед них у своєму ліжку, Мюльберг зрозумів, що виплутатися зі цієї бесіди не так легко.

«Ви знаєте, – сказав він, опершись на лікоть, – вершкове масло надходить сюди не з НДР, а лише з Західної Німеччини. Якби ви захопили Західну Німеччину, це масло ніколи б сюди не потрапило. Я бачив також у магазинах курятину з ФРН. Її ви теж не мали би. Правда в тому, що війну виграли не ви. Її виграла Західна Німеччина».

На подив Мюльберга, ніхто йому не заперечив. Всі замовкли й, здавалося, слухали з цікавістю. «Після війни, – продовжував він, – Західна Німеччина лежала в руїнах. Сьогодні в ній живе майже 70 мільйонів людей, і в них 25 мільйонів авто. Це означає – одна машина на кожних три особи. 75 відсотків населення проводять відпустку за кордоном. 60 відсотків людей мають зайву вагу. Якби вони будували колгоспи, такого не було б».

Мюльберг продовжив ділитися інформацією про рівень життя в Західній Німеччині, а пізніше, коли одного з пацієнтів покликали до телефону, він почув, як той каже: «Ти вітаєш мене з Днем Перемоги, але привітати краще західних німців».

Втім, незабаром одному з відвідувачів Мюльберга його лікар сказав, що хтось із пацієнтів поскаржився, нібито Мюльберг веде антирадянську агітацію. І додав, що, можливо, доведеться перевірити, чи не є Мюльберг психічно хворим. Мюльберг миттєво зробив із цього висновки. Незважаючи на лікарняне вбрання й на недоліковане серце, він утік із лікарні на таксі й повернувся лише за кілька днів, щоби забрати свій одяг.

Одного тихого недільного ранку Адольф Мюльберг із сином пішли за хлібом до крамниці на Зубовському бульварі. Поки вони стояли в черзі, Мюльберг помітив, що якийсь чисто виголений чоловік років шістдесяти немовби вивчає його.

Вийшовши з крамниці на яскраве сонячне світло, батько та син пішли вулицею. Коли вони зупинилися на перехресті біля церкви Миколи-в-Хамовниках в очікуванні зеленого сигналу світлофора, Мюльберг побачив, що той чоловік із крамниці стоїть поруч.

«Не можу збагнути, – сказав старший чоловік. – Усе робиться для молоді. Всі хочуть бути молодими і все ж таки відрощують бороду і намагаються бути старими».

«Подивіться на золоті бані цієї церкви, – сказав Мюльберг, повертаючись до чоловіка. – Це стародавня Росія, що знову стає молодою. Молодь починає дізнаватися про те, що тут було раніше».

«А Ви вірянин?» – спитав старший чоловік.

«Я людина не релігійна, – відповів Мюльберг, – але я ненавиджу, коли утискають релігійних людей».

«А звідки Ви взяли, що релігію утискають? Тут усе відкрито».

«Звідки я взяв? Бо таке трапляється».

«Була така жахлива війна, стількох людей знищили. Тепер ми виступаємо за мир, за щастя, а Ви кажете, що ми утискаємо».

«Це так, була війна, і вона була жахливою. І був фашизм. Я розумію, що гірше нічого не може бути. Але подивимося на факти. Ви кажете, що фашизм знищив мільйони людей. Проте більшовики знищили 60 мільйонів».

Обидва чоловіки та син Мюльберга перетнули «зеброю» Комсомольський проспект.

«Я – старший викладач Вищої військової академії, – сказав незнайомець. – Звідки ви взяли ці цифри?»

«Як старший викладач, Ви, мабуть, цікавитеся демографією. І якщо звернетеся до демографічних досліджень та інших джерел, то побачите, що ця цифра є точною».

«Але коли ці люди були знищені? Вони ж не зникли просто так», – сказав старший чоловік.

«Їх знищували впродовж усього Вашого життя. Більшовики

розстрілювали білогвардійців, буржуазію, інтелігенцію, морили голодом селян до та після колективізації. Потім був 1937 рік, сталінський терор».

Незнайомець почав сердитися. «Подивіться, що робиться в Америці. Вони там убивають один одного».

«Америка – найвільніша країна у світі, – сказав Мюльберг, – і кожна країна має брати з неї приклад».

«Ви – буржуазний елемент, – сказав старший чоловік, остаточно втративши самовладання. – Таких, як Ви, ми знищили 50 мільйонів!»

«Дякую, – сказав Мюльберг, – дякую за те, що підтвердили мої цифри. Я сказав – 60 мільйонів, ви кажете – 50, але все одно дякую за те, що сказали правду».

Він повернувся і пішов геть. Незнайомець продовжував щось кричати, але Мюльберг уже не міг розібрати слів.

Одного пізнього вечора ми з Мюльбергом і другом Сереброва Михайлом Бердниковим увійшли на подвір'я церкви Миколи-в-Хамовниках і заговорили з нічним сторожем – маленьким приязним чоловіком у бежевому однострої. Помітивши мій акцент, він спитав, звідки я. Я сказав, що я американець, а Мюльберг назвався німцем.

Коли ми вже збиралися йти, сторож сказав Мюльбергові: «Бережіть мир. Мир нам потрібен, як повітря. – І додав: – «Цей новий американський президент нам погрожує».

Мюльберг поклав йому руку на плече й сказав: «Ми ж не військові фахівці, правда? Тож ми не можемо знати точно, хто кому погрожує».

Сторож почухав обличчя й подивився на Мюльберга із цікавістю.

«Візьмемо кордон між Сходом і Заходом, – продовжував Мюльберг. – Цей кордон проходить між ФРН і НДР, чи не так?»

Сторож кивнув.

«Ну, і на цьому кордоні стоять радянські війська, танки та ракети, так?»

Сторож знову погодився.

«Але це означає, що радянські танки стоять лише в 480 кілометрів від Парижа і лише за 200 кілометрів від Бонна. А війська НАТО знаходяться більш ніж за 1900 кілометрів від Москви...»

«Я розумію, що Ви хочете сказати, – збуджено перервав його сторож. – Але скажіть мені, коли Росія на когось нападала? Коли?»

«А як щодо воєнної кампанії проти чеченців та інгушів у XIX столітті або нападу на Фінляндію перед останньою війною?» – спитав Мюльберг. – Напад на Фінляндію був неоголошеною війною. Фінляндія перебувала в стані миру з Радянським Союзом».

«Гаразд, – сказав сторож. – А Гітлер оголошував війну? Була ця війна оголошеною?»

Мюльберг секунду помовчав, збираючись із думками.

«Була мирна угода, і ми її виконували, – сказав сторож. – Ми не нападали на Німеччину».

«Так, – відповів Мюльберг, – Гітлер напав на Радянський Союз, але після підписання угоди з Гітлером СРСР напав на Польщу. СРСР і Німеччина поділили її навпіл. Хіба це не напад?»

На обличчі сторожа з'явилася посмішка. «О, я бачу, Ви знаєте історію», – сказав він із захопленням. Він трохи повагався, а потім в його очах блиснув злий вогник.

«Ну, а Ізраїль?» – спитав він.

«Що Ізраїль?»

«Треба взяти ту бомбу і скинути її на Ізраїль», – заявив сторож.

«Як Ви можете таке казати? Це стародавня держава, яку після двох тисяч років було відновлено».

Нічний сторож затремтів і схопив Мюльберга за руку. «Мені байдуже, – сказав він, – вони жиди й нехай здохнуть». Він потягнув Мюльберга до найближчої лавки й примусив його сісти.

«От скажіть мені – хто зрадив Ісуса Христа? Юда, так? За тридцять срібняків. Єврей зрадив власний народ».

«Так, – сказав Мюльберг, – але це була внутрішня справа єврейського народу. Ісус був євреєм. Всі апостоли були євреями».

Підвищені голоси здавалися недоречними в тихому дворі церкви. Нам із Бердниковим треба було обговорити інші речі, тож ми відійшли, але і з відстані чули, що розмова перейшла на баптистів, яких нічний сторож назвав сектантами, а Мюльберг хвалив за чесність і самовідданість. Сторож сказав, що в Росії було лише дві справжні віри: православні та старообрядники.

Далі дискусія торкнулася питання, ким були Маркс та Енгельс. Мюльберг сказав, що це були голландський єврей і німецький англієць. У кожному пункті нічний сторож висловлював своє захоплення широтою Мюльбергової ерудиції, але в жодному пункті Мюльбергу не вдалося в чомусь його переконати.

Нарешті ми розпрощалися. Нічний сторож побажав нам усього найкращого і сказав: «Пам'ятайте, найважливіше – це мир».

Мюльберг був готовий і далі залишатися в Москві, але його контакти з дисидентами та іноземцями помітив КДБ, і міліція почала навідуватися до квартири на Зубовському бульварі із запитаннями про прописку.

Водночас, незважаючи на активну допомогу посольства ФРН, Мюльберг не просунувся в своїх намаганнях отримати виїзну візу і побоювався, що його перебування в Москві спонукає відповідні органи заарештувати його чи то за порушення паспортного режиму, чи то за звинуваченням у дармоїдстві. Врешті-решт він вирішив, що не може собі дозволити так ризикувати й повернувся разом зі своєю сім'єю до Берендеєва.

Там він займався писанням клопотань у радянські установи, дискусіями з односельцями та працею над мемуарами. У Берендеєві він був менш помітний, ніж у Москві, але все одно залишався вразливим. Перебуваючи в цьому ненадійному ста-

новищі, Мюльберг запросив мене та Ендрю Нагорські до себе в гості – щоби підкреслити, що він відомий іноземцям і не зовсім беззахисний.

Ми з Енді виїхали зі столиці морозним недільним ранком і попрямували на північ вкритою вибоїнами дорогою повз крихітні села до містечка Переславль-Залєський, занедбані церкви та облуплені фасади якого справляли враження безлюдного міста-привида. Від Переславля-Залєського ми повернули на путівець і виявили, що шлях нам загороджує купа гравію та піску, щонайменше метр заввишки. З кількох спроб нам вдалося об'їхати її, видертися з багнюки й продовжити свій шлях.

Так вийшло, що наше рішення відвідати Берендеєво справило вирішальний вплив на долю Мюльберга. Ми повідомили МІС про свою поїздку заздалегідь, за дві доби, й за цей час влада вочевидь вирішила не витрачати більше зусиль на утримання Мюльберга в Радянському Союзі. Йому повідомили, що тепер, через 33 роки, він має дозвіл на виїзд.

Проте ми з Нагорські залишали Москву, ще не знаючи цього, тож були не готові до тієї сцени, яка чекала на нас у Берендеєві.

Ми прибули туди об 11-й годині ранку. Дерев'яні будиночки села чітко вимальовувалися на тлі похмурого сірого неба. Будинок Мюльберга був розташований в кінці вулиці, між таких самих рублених будиночків і голих дерев. Він похилився на один бік, а вікна нахилилися донизу.

Ми постукали в двері й, увійшовши до будинку, з подивом побачили якогось флегматичного чоловіка, що мав років сорок із червоним простим обличчям, що сидів біля грубки, та старшого чоловіка з бородою і в окулярах у роговій оправі.

Бородатий витяг якісь документи та сказав: «Я журналіст, а це представник радянської влади, селищний голова Берендеєва».

Мюльберг був у явному збудженні. Вказуючи на нас, він сказав червонопикому голові: «Це мої друзі».

Журналістові, схоже, було не дуже приємно зустрітися з нами

за таких обставин, але він сказав, що працює в обласній газеті «Северный рабочий» і прийшов тому, що «ця особа» (він показав на Мюльберга) щойно отримала дозвіл на еміграцію. Після цього вони із селищним головою показали нам свої посвідчення. «Це щоб довести вам, що ми не з КДБ», – сказав журналіст. Документи аж ніяк нас не заспокоїли. Ми відмахнулись і сіли на ліжко поруч із грубкою, а журналісту та голові Мюльберг запропонував стільці. Над головами в нас висіла білизна, а на обшарпаному підвіконні стояв самовар. Ніна, дружина Мюльберга, поралася поруч на кухні.

«Ось, бачите, як живуть радянські громадяни», – сказав журналіст, немовби підтверджуючи, що ми знайшли те, що шукали.

«Скажіть, – спитав він із серйозним виразом обличчя, – це для нас цікаво з професійного погляду: навіщо ви приїхали в цю халупу?»

Я сказав йому, що Мюльберг наш друг. Журналіст гірко посміхнувся. Він глянув на Мюльберга, потім повернувся до нас: «Ваш друг? Що ви в ньому знайшли? Є так багато цікавих людей, з якими я міг би вас познайомити. Вони можуть розповісти вам таке, що ви рота роззявите».

«Чудово, – сказав я, – чому б не зустрітися з ними?»

«Я знаю одного, – сказав журналіст, – він працював реставратором церков і пам'яток архітектури. Він може розповісти про цю місцевість навіть більше, ніж вам треба».

«Ми готові зустрітися з ним у будь-який час».

«Але скажіть – чому? Мені дуже цікаво – чому ви приїхали до цієї людини, чому вона вас цікавить?»

«Ну, якщо вам так треба знати, – сказав я, – то це особиста справа. Це наші особисті стосунки. Ми були знайомі в Москві й, чесно кажучи, я не думаю, що причина нашого візиту якимось чином вас стосується. Хто вас сюди запросив? Адольф?»

«Вони прийшли повідомити, що мені видали візу», – сказав Мюльберг.

До мене почало доходити.

«Візу? Тобто ви можете поїхати з країни?»

Журналіст і голова похмуро кивнули.

«Після тридцяти трьох років вони нарешті збираються Вас відпустити...» Я трохи помовчав, заскочений цією новиною зненацька. Потім повернувся до голови та журналіста: «Треба випити за це».

Мюльберг налив усім горілки, і я підняв склянку, запропонувавши випити за «нове життя Адольфа». Обидва представники радянської влади сиділи мовчки, тримаючи свої склянки.

«Ви ж не збираєтеся мене образити, відмовившись випити?» – сказав я, насолоджуючись їхнім дискомфортом. Надто вже прикрими, надто тяжкими були спогади про ті численні нагоди, коли мене примушували пити за «мир», «дружбу» та інші сумнівні радянські ідеї.

Вони подивилися на мене в розпачі й сказали, що вип'ють. Так вони й зробили.

Я повернувся до теми нашого інтересу до Мюльберга. «Раз ви принесли такі гарні новини, – сказав я, – то я, мабуть, поясню, навіщо ми приїхали. Адольф для нас – дуже цікава людина. Він народився на Заході й зростав на Заході, він має західну ментальність, але тридцять три роки прожив у Радянському Союзі. Спробуйте уявити собі цю ситуацію. Це як радянський громадянин проти власної волі прожив би тридцять три роки в Китаї. Хіба його досвід не був би для вас цікавим?»

«У нас тут є добре і є погане, – сказав журналіст. – Я це визнаю. То навіщо ви слухаєте того, хто розповідає вам лише про погане?»

«Цей чоловік – інвалід, – сказав селищний голова, киваючи на Мюльберга. – Хто дбатиме про нього на Заході?»

«Як Ви уявляєте собі Захід? – спитав журналіст Мюльберга. – Думаєте, там суцільні молочні ріки й масляні береги?»

На це Мюльберг відповів, що Західна Німеччина – держава

загального добробуту, де хворими та інвалідами опікуються, тож він знає, на що там можна розраховувати.

Тоді голова змінив тему. «Що вам не подобається в нашій країні?» – спитав він Мюльберга.

«Тут немає демократії», – відповів той.

«Що ви розумієте під демократією?» – спитав журналіст.

«Право на еміграцію, – сказав Мюльберг. – На Заході людей не тримають силоміць у країні. Є й інші речі. Вранці ви можете купити свіжі булочки. Можете прочитати в газетах критику власного керівництва. Там на Рейгана роблять карикатури. А тут, якщо ви скажете щось проти керівників, вас посадять».

«У Вас дитячі уявлення про демократію, – сказав журналіст. – Вам кажуть про демократію, а Ви думаєте про булочки. Щоби Ви знали – я завжди кажу те, що думаю, висловлююся відверто, і за п'ятдесят років ніхто мене не посадив».

«А я сидів двічі», – сказав Мюльберг.

«Значить, були підстави», – твердо сказав журналіст. І подивився на нас із Нагорські. «Що ви їм розповідали про радянське життя?» – спитав він Мюльберга.

«Розповідав, як народ п'є».

«Ось бачите! Він розповідає вам лише таке. Давайте чесно. Я не антисеміт, я не проти німців, хоч і є антифашистом. Але країна була зруйнована війною».

«Як і вся Європа», – сказав Мюльберг.

«Чому б нам не перейти до нейтральніших тем? – запропонував я і звернувся до селищного голови: – Скажіть, скільки людей живе у вашому селищі?»

На моє здивування, в його очах з'явилося щось хитрувате. «А чому Ви питаєте?»

Журналіст, трохи зніяковівши, перервав його: «Можете сказати йому, це не військова таємниця. В селищі близько трьох тисяч жителів».

Цієї миті двері відчинились, і до хати зайшов міліціонер.

«Це Ваша машина на дорозі?» – спитав він, маючи на увазі автівку Нагорські – єдиний «вольво» в Берендеєві. Нагорські підтвердив.

«Я помітив, що одне колесо спущене. Можна подивитися ваші документи?»

Ми з Енді дали міліціянту свої документи, й він став їх вивчати. Я не взяв із собою свого паспорта, та й узагалі не носив його при собі, бо терпіти не міг показувати паспорт кожному міліціонерові, який ним зацікавиться. Тож я дав свою картку *American Express* – єдиний знайдений мною у гаманці документ, що засвідчував мою особистість. Міліціонер уважно її вивчив і спитав, що це таке. Журналіст пояснив йому, що це документ, який гарантує оплату рахунків.

«Як колега, я можу за них поручитися», – сказав він і підморгнув нам.

Міліціянт спитав, чи не було в нас проблем дорогою з Переславля. Це запитання підтвердило нашу з Нагорські підозру, що купу гравію на єдиному шляху між Переславлем і Берендеєвим було насипано невипадково. Потім він порекомендував нам виїхати звідси до настання темряви, щоб не мати труднощів на зворотньому шляху. І додав, що тут, у Берендеєві, нема на що дивитися – жодних історичних пам'яток.

Ми вийшли до машини й обстежили колесо, яке, як ми пізніше дізналися, було продірявлено ножем. Поки ми його міняли, міліціянт настирливо крутився поруч і наприкінці додав ще один коментар щодо Мюльберга. «Ви могли б знайти собі кращого друга, – сказав він. – Я його знаю. Поганий тип. П'є багато».

Це дивне зауваження міліціянта підкреслило вразливість Мюльберга. Коли ми сіли в машину, я був під враженням від моторошності цієї країни, яка може проковтнути людину і через тридцять три роки раптом виплюнути її назад.

12

КОРІННЯ ФАНАТИЗМУ

Самотні у світі, ми світу нічого не дали, нічого у світа не взяли, ми не внесли в масу людських ідей жодної думки, ми ні в чому не сприяли руху вперед людського розуму, а все, що дісталося нам від цього руху, ми спотворили...

Петро Чаадаєв. «Перший філософічний лист»

Якось увечері, коли я засидівся допізна в редакції газети *Financial Times*, мені зателефонував Михайло Бердников, який попросив мене зустрітися з ним у центрі Москви, вдома в однієї жінки, яку він лікував. Я вийшов із редакції й на початку 12-ї години ночі прибув до старого будинку, де в темному кам'яному вестибюлі висіла розбита люстра, а довгий ряд синіх поштових скриньок біля мармурових сходів свідчив про те, що цей будинок перетворився на «мурашник» із комунальних квартир.

На вході до квартири 16 якийсь молодий чоловік сидів із цигаркою в потертому кріслі, а неподалік стояла й розмовляла по телефону жінка в халаті. Мене зустріли Михайло та Петро Резниченко. Вони провели мене довгим коридором і відчинили двері до вузької кімнати. Там, на ліжку біля стіни, затиснутому між нічним столиком і шафою, я побачив сиву голову на брудній подушці. Стара жінка намагалася підвестись, і я розглядів роззявлений рот із пожовклими зубами, гладкі щоки та лагідні сірі очі.

Я підійшов до ліжка, і Ганна Ізраїлевна, приятелька Бердникова, простягнула тверду руку й потиснула мою. Вона попросила Бердникова допомогти їй сісти, і Резниченко поклав її ліву руку в пов'язку.

«Вибачте, – сказала вона, – це не від розпущеності, а через хвилювання від присутності нової людини». Ганна Ізраїлевна сіла з Михайловою допомогою, і я зрозумів, що вона мимоволі помочилася в ліжко.

Я відвернувся й став роздивлятися маленьку кімнату, в якій було щось затишне. Шафи були забиті особистими речами Ганни Ізраїлевни, а згори лежали ще й купи книжок. На столах стояли пляшечки з ліками, на електричній плитці закипав чайник. Я сів на стілець біля ліжка.

«Я глибоко шаную Англію, – почала вона, – за природну порядність англійського народу».

Я перервав її та пояснив, що я американець.

Повагавшись, вона додала, що Америку теж шанує. «Але, – продовжувала вона з певним наголосом, – Ви не можете зрозуміти того, що розуміємо ми в Росії. Можливо, Вам відомо, що від 5 до 10 мільйонів людей загинуло під час колективізації, ще 20 мільйонів – під час війни, а ще 20 мільйонів ми вбили самі, але зрозумійте мене правильно – Ви можете лише з подивом спостерігати, Ви не здатні зрозуміти, що це означає, бо Заходу бракує духовності, щоби збагнути, що тут відбувалося».

Її почало мимоволі лихоманити, а підборіддя затремтіло.

«Ви на Заході настільки переймаєтеся матеріальним збагаченням, що самі гарантуєте своє духовне зубожіння. Люди тут страждали, ми майже нічого не маємо, але із цими стражданнями прийшло розуміння, якого у вас, західних людей, не буде ніколи, бо ви не жили так, як доводилося жити нам».

«Міша, – покликала вона тихо, і Бердников підійшов до неї. – Вибач мене, я дуже втомилася». Бердников допоміг їй знову лягти. Вона зітхнула, і я зрозумів, що її слабкість змушує нас завчас-

но завершити бесіду. Я підвівся, й Ганна Ізраїлевна вимовила: «Сподіваюся, я Вас не образила тим, що сказала... Зробіть таку ласку, дозвольте Вас поцілувати». Я схилився, й вона поцілувала мене в щоку. «Будьте здорові, приходьте ще».

Палке бажання жити заради ідеалу було характерним не лише для окремих людей у Радянському Союзі. Прагненням до якогось вищого сенсу життя відзначалися люди з усіх верств суспільства. Саме це зробило радянських громадян довірливими й жертовними, психологічно далекими від прагматизму меркантильного Заходу.

У перші роки свого життя в Радянському Союзі я часто замислювався про те, чому атеїстичний комунізм переміг у Росії – країні, яка колись вважалася ледь не найрелігійнішою в Європі. Але що довше я там жив, то більше переконувався, що це не парадокс, а історична невідворотність: люди, для яких давно втратило свою цінність моральне судження окремої людини, одного дня вивільняються з ментальних кайданів месіанської релігії, щоби вдягти кайдани месіанської ідеології.

Російське життя, з його інтенсивністю симпатій та антипатій, відсутністю почуття особистої відповідальності, але також здатністю до самовідданості та самопожертви, перебуває на більш високому рівні емоційної напруги, ніж життя на Заході, де повага до свободи, що спирається на традиційне визнання етичної трансцендентності, здатна справляти стримуючий вплив на мирські конфлікти.

Радянські громадяни були учасниками постійного пошуку якогось духовного виправдання свого короткого і часто злиденного життя. Але цей пошук не мав нічого спільного із трансцендентністю, бо вони шукали якогось єдиного джерела абсолютної істини й очікували, що вона буде ясною, незаперечною й подарованою їм тут, на землі.

СВІТСЬКІ БОГОШУКАЧІ

Люди зі світським світоглядом шукали якоїсь інтелектуальної системи.

Якось увечері я пішов до Геннадія Шиманова, російського націоналіста з антисемітськими та антидемократичними поглядами. На моє прохання він описав свою еволюцію.

Шиманов розповів, що все почалося на початку 1960-х. XX з'їзд партії викрив злочини Сталіна, і після багатьох років ґвалтування матеріалістичною ідеологією цього режиму люди почали шукати якийсь ідеал, що міг би вказати їм шлях до кращого життя. Одним із виявів цього пошуку були читання віршів на площі Маяковського, в яких брали участь багато людей, що пізніше стали відомим дисидентами.

У той самий час в Історичній бібліотеці в Старосадському провулку можна було прочитати праці російських філософів-емігрантів, які влада не потурбувалася прибрати з полиць, вважаючи їх цікавими лише вузьким фахівцям.

На тлі всієї цієї атмосфери Шиманов вирішив шукати істину, а знайшовши – організувати згідно з нею все своє життя. Він був атеїстом і матеріалістом, але, як і інші, одного дня відкрив для себе Історичну бібліотеку й почав читати Кропоткіна, Бердяєва, Мережковського, Достоєвського, Шекспіра та Булгакова. Він читав навіть тоді, коли майже не мав що їсти, й поступово, під впливом Достоєвського та російських релігійних філософів, дійшов висновку, що якщо в житті взагалі є сенс, то джерелом цього сенсу є не марксизм-ленінізм.

Шиманов жив у одному з дворів Потапівського провулку в прибудові, зведеній ще його дідусем, куди став запрошувати декого з інших читачів Історичної бібліотеки. Згодом там був представлений широкий асортимент персонажів: філософи, ділки чорного ринку, авантюристи, гомосексуалісти, бандити.

Люди, які жили у Шиманова, утворили таку собі вільну спільноту. День у них починався зазвичай у московських кафетеріях,

де хліб до страв подавали безкоштовно. Як правило, хтось замовляв одну страву, і її ділили на шістьох. Потім група вирушала до Історичної бібліотеки, проводила день за читанням і поверталася до Шиманова, де розмови точилися до третьої години ночі. Спали на тому, що було: на ліжках, розкладачках, диванах.

Одним із тих, хто потрапив до цієї компанії, був Юрій Самойлов, який сказав, що провів десять років на Колимі за участь в антирадянській організації. Самойлов був ерудитом, не мав грошей і виявився чарівним. Він усім розповідав, що після десятьох років на Колимі ні в що не вірить і заявляв, що найважливіша річ у житті – це робити гроші.

Свої принципи Самойлов намагався втілити в життя. Групу московських письменників і філософів він запевнив, що може добути в Ташкенті морфій, перевезти його на північ, на Колиму, де багато наркоманів, і в такий спосіб отримати величезний прибуток. Потрібні лише гроші для закупівлі морфію. Чари Самойлова і перспектива участі в прибутку зробили свою справу, і письменники дали йому грошей. Він зібрав 30 тисяч рублів, а потім зник, і більше про нього нічого не чули.

Із послабленням репресій у Москві з'явилася певна кількість квартир, де збиралися люди, не згодні з офіційною ідеологією. Однією з них була квартира вчителя математики Юрія Мамлеєва, іншою – квартира Олени Строєвої, куди приходили іноземці в ті часи, коли вони майже не мали змоги зустрічатися зі звичайними радянськими громадянами. У цих квартирах можна було зустріти католиків, фашистів, гомосексуалістів, поетів, художників, сюрреалістів. Туди навідувався Олександр Єсенін-Вольпін, який був на той час анархістом, а також багато хто з тих поетів, що читали свої вірші на площі Маяковського.

Шиманов познайомився з Мамлеєвим в Історичній бібліотеці в той час, коли ще не визначив власні погляди. Мамлеєв відрекомендувався йому як ідеаліст і послідовник Канта. Коли Шиманов сказав, що є матеріалістом, але не марксистом, йому здалося, що Мамлеєв подивився на нього зі справжньою ненавистю.

Мамлеєв писав оповідання про боротьбу добра зі злом, в яких добро завжди перемагало, але в результаті знайомства із Самойловим, який узяв у нього велику суму грошей, в ньому відбулася певна зміна. Мамлеєв почав писати оповідання, в яких висміював добро в світі. Він заявив, що Бог – його особистий ворог, і спробував винайти власну релігію, яку назвав «яйністю» – від слова «Я». Головна настанова цієї віри полягала в тому, що він сам є єдиною реальною річчю в світі, а все решта – це його враження. Шиманов спитав, чи означає це, що, розмовляючи з ним, Мамлеєв насправді розмовляє сам із собою, але той уникнув відповіді.

Шиманов намагався навчитися чогось у кожного стрічного. Одним із постійних відвідувачів Історичної бібліотеки був Лев Барашков, прихильник Ніцше та Чаадаєва. Він виступав за абсолютний індивідуалізм і не визнавав жодної моралі. Іншим членом гуртка був Ілля Барашков, який приходив додому до людей в нацистському однострої, вільно говорив німецькою та знав промови Гітлера напам'ять. Пізніше він став старообрядцем і відпустив бороду. Була ще група містиків, які цікавилися східною філософією, який та переконували одного молодого художника приєднатися до них.

У країні, яка поволі оговтувалася після років сталінізму та матеріалізму, містикам вдавалося переконати людей, наприклад, у тому, що тигр Чандра в Московському зоопарку є одним із втілень Будди й що можна отримати від нього якесь вище знання, якщо невідступно дивитися йому в очі. Користуючись щирістю та сприйнятливістю цього художника, містики відряджали його до зоопарку, де він годинами стояв на холоді й дивився на Чандру, тоді як вони розважалися з його дружиною.

Шиманов познайомився також із Костянтином Пучковим. Це був студент-філолог, що йому одного разу наснився сон, в якому він нібито побачив *істину*, але, прокинувшись, не міг згадати, що це було. Потім цей сон повторився, але він теж не зміг його запам'ятати. Третього разу він знову відчув себе вночі

віч-на-віч із істиною, зусиллям волі примусив себе прокинутись і, запаливши сірника, записав щось на звороті пачки цигарок, а потім заснув знову. Наступного ранку він прочитав на пачці: «Запах гасу». Ось у чому полягала «істина».

У Пучкова були великі, задумливі карі очі та мрійливий вираз худорлявого обличчя. Він мав приємні манери й гарно розмовляв англійською мовою. Дізнавшись про зміст свого сну, він вирішив, що єдиний спосіб знайти істину – це цілком присвятити себе їй та відмовитися від звичайного життя. Він кинув інститут, залишив свій дім і став волоцюгою, ночуючи на сходових клітках тоді, коли не вдавалося заночувати у друзів. Він припинив їсти, але зберігав свої приємні манери, що становили різкий контраст із його способом життя та мертвотною зовнішністю. Час від часу він працював і навіть примудрявся виконувати якісь випадкові переклади, але щось потойбічне міцно тримало його в полоні. Наприкінці 1960-х років він влаштувався на роботу сторожем на березі річки у Володимирській області. Одного ранку його не знайшли на посту, а за кілька днів його тіло виловили з річки. Причина смерті залишилася невідомою.

Москва 1970-х і 1980-х років була містом, наповненим усілякими цілителями, йогами, кришнаїтами, парапсихологами, послідовниками різних гуру та прихильниками культу живої природи.

Одним із найзнаменитіших гуру був Порфирій Іванов, відомий також як Учитель. Він був майже двометрового зросту, мав надзвичайно широкі плечі й довгу білу бороду, яку не стриг багато років. Ще в молодості Іванов виявив у своїх руках якусь силу і зрозумів, що може використовувати її для лікування людей. Саме в той час він почав також ходити майже без вбрання. Одного разу, коли він сидів на верхівці пагорба, в нього виникло видіння. Він побачив величезну, довгу змію, що стала звиватися, й зрозумів, що змія – це світове зло й що все зло в світі походить від того, що людина ображає природу.

У 1930-х роках Іванов об'їздив усю Росію, одягнений у самі лише труси, навіть у сильні морози. Секта євангелістів-флагелантів

(самобичувальників) знайшла його в якомусь селищі на Північному Кавказі. До того вони роками блукали в пошуках «голого Бога». Флагеланти забрали його до свого села Боги в Ростовській області, яке після війни було перейменовано в Ново-Кондручі.

Нікому точно не відомо, хто із зовнішнього світу першим відкрив Іванова. Але його стали регулярно відвідувати люди, й згодом він розробив певну систему настанов. Він проповідував єдність людини з природою та теплоту людських стосунків. Він рекомендував своїм учням – як ростовським студентам, так і московським і ленінградським інтелігентам – не менше 20 хвилин на день стояти на землі босоніж, двічі на день митися холодною водою, поститися впродовж 4 годин по середах і 72 годин з п'ятниці до неділі. Він ніколи не вживав слова «Бог». Він завжди говорив, що радиться з природою, і розповідав про різні дива, які траплялися з людьми під впливом природи.

Впродовж багатьох років люди з навколишніх селищ приходили до нього лікуватись, і завдяки цим цілительським здібностям слава Іванова ставала дедалі гучнішою. У 1970 році його поклали до психіатричної лікарні, звідки випустили лише в 1974-му, після того, як його учні зібрали достатньо грошей, щоби купити головному лікарю кольорового телевізора.

Щороку на радянський День учителя сотні людей із сусідніх селищ і учні Іванова з усієї країни збиралися на пагорбі біля Ново-Кондручі, щоби послухати його проповіді та отримати поради. У 1978 році Іванов приїхав до Москви, щоби поговорити з директором Московського онкологічного центру на Каширському шосе. Він привіз із собою листи тридцятьох хворих, які писали, що він вилікував їх від раку. На вулиці в той день був тридцятиградусний мороз, а Іванов ішов засніженими вулицями босоніж, одягнений лише в труси. Лікарі в центрі відмовилися з ним розмовляти, але директор зрештою сказав йому: «Одягніться, і я з Вами поговорю».

«Як я можу одягнутися? – ображено сказав Іванов. – Я є голою сутністю».

1979 року, коли сотні людей зібралися в День вчителя в Ново-Кондручі, щоб висловити свою пошану, власті в Ростові, які певний час терпіли Іванова і вважали його нешкідливим сільським диваком, вирішили, що ситуація зайшла надто далеко і утворилася нова секта. Селище оточили солдати і розсіяли натовп.

У свої останні роки «старі більшовики» часто зустрічалися в санаторії ім. Леніна поблизу підмосковної станції Кратово та в лікарні № 60 на бульварі Ентузіастів. Однією із таких старих більшовичок, з історією життя якої я познайомився, була мати А. І. – сором'язлива жінка з тихим голосом, абсолютна віддана ідеям марксизму-ленінізму.

А. І. підозрював у своїй матері якийсь природний фанатизм. Коли її брат помер у Білорусі від туберкульозу, вона так за ним побивалася, що їла з братової тарілки, щоби теж заразитися цією хворобою (вона і справді заразилася й урятувалася лише завдяки тому, що її як комсомолку відправили лікуватися до спеціальної лікарні в Криму). Молодою жінкою вона брала участь у «класовій боротьбі на селі».

У 1930-х роках мати А. І. стала викладачем суспільних наук в одному із московських інститутів. Вона була така віддана марксизму-ленінізму і така байдужа до навколишнього життя, що подекуди забувала і про власний добробут, який міг би бути кращим, якби вона не так серйозно сприймала цю доктрину. Одного разу, коли на партійних зборах обговорювали один із теоретичних внесків Сталіна, вона підвелась і заявила, що сказане Сталіним не є чимось новим, а лише іншим формулюванням відомого положення. Вона нікому, навіть Сталіну, не збиралася дозволяти викривлювати марксизм. І лише тому, що її колеги не донесли на неї, вона уникла арешту.

Мати А. І. не відкидала Сталіна, поки він був живий, але викриття його злочинів на XX з'їзді КПРС дозволило їй знайти пояснення тим сумнівам, які раніше доводилося витісняти зі свідомості, і зрештою вона цілком схвалила викриття Хрущовим

культу особистості. Втім, це не вплинуло на її віру в комуністичну доктрину.

Періодично в її інституті з'являвся з переліком контрольних питань молодий партійний функціонер із райкому, який не знав про марксизм майже нічого. Він мав оцінювати якість викладання нею предмета, якому вона присвятила все своє життя. І вона демонструвала перед іншими його непроглядне невігластво.

Мати А. І. мала схильність до фантазій. Наприклад, жодний реальний досвід не міг змінити її віру в священні якості радянського робітника. Коли А. І. згадував висловлювання Солженіцина, який назвав Радянський Союз «брехнею, що стала способом життя», вона казала: «Він робить такі заяви лише тому, що не вірить у робітничий клас». Якщо в квартирі з'являвся п'яний слюсар, який вимагав хабара за виконання потрібної роботи, вона бачила в ньому не те, чим він був насправді, а лише яскравого представника міжнародного пролетаріату.

Григорій Сергійович Н., ще один старий більшовик, був членом партії з квітня 1917 року і брав участь у революційних подіях на Уралі. Він щодня читав газету «Правда», а також виписував місцеву, свердловську газету. Заради кращої поінформованості він слухав «Голос Америки», «Бі-Бі-Сі» та інші іноземні радіостанції, а також щовечора дивився по телевізору програму «Время». Вся ця інформація допомагала йому робити висновки про ситуацію в світі, і він регулярно писав до ЦК листи з порадами щодо радянської зовнішньої політики.

У 1985 році Григорій Сергійович надав наступні пропозиції.

Польський уряд не повинен платити жодних відсотків по своїх західних кредитах. Відмовитися повертати основну суму кредиту важко, але відсотків Польщі не слід сплачувати однозначно.

Вирішенням проблеми Афганістану має стати організація комсомольських бригад для боротьби з пакістанською агресією – «добровольців», як їх називали під час Громадянської війни в Іспанії.

У західній півкулі Радянський Союз має розмістити свої ракети на Кубі та в Центральній Америці. Він має також намагатися домовитися з Канадою. Адже США дружать із Туреччиною і тримають свої ракети поблизу радянського кордону.

Григорій Сергійович пишався кожним натяком на свій статус і показував гостям листа з подякою, отриманого ним із ЦК у відповідь на перший написаний ним лист, але його непокоїло те, що на другий лист він так і не отримав відповіді.

Софія Магарик народилася в Ризі й вивчала медицину в Петрограді. В 1917–1918 роках вона працювала в Латвії у підпіллі для більшовицької партії, а потім, у 1918-му, повернулася до Росії, де під час Громадянської війни була медиком-волонтером. У 1934 році її виключили з партії за роботу в латвійському комуністичному підпіллі, й це, мабуть, врятувало їй життя. Коли почалися чистки, вони були спрямовані саме проти членів комуністичної партії.

Після смерті Сталіна Софія повернулася до партії. Її син Володимир намагався розпитувати її про чистки, але вона відмовлялася розповідати. Він питав, як вона могла знову вступити до партії, яка завдала їй стільки страждань, але на це запитання вона не бажала відповідати. Незважаючи на свою стриманість, Магарик серйозно ставилася до своїх партійних обов'язків. Вона регулярно відвідувала партійні збори, й після виснажливої дворічної боротьби їй відновили безперервний партійний стаж. Вона продовжувала читати Маркса та Леніна та спогади старих більшовиків і висловлювала повагу до Леніна.

Особливо пробудила в Софії відчуття належності до партії одна подія. У 1967 році відзначали п'ятдесяту річницю революції, і всім було відомо, що із цієї нагоди люди, які зробили внесок у заснування радянської держави, отримають нагороди.

Софія рідко говорила про щось, пов'язане з партією, але тут вона кілька разів нагадала синові про вручення нагород, яке має незабаром відбутися. Вона вважала, що з урахуванням її дореволюційної діяльності в підпіллі, участі в Громадянській війні

медиком-волонтером і 50 років бездоганної роботи лікаркою, яка врятувала від смерті сотні дітей, вона заслуговує на найвищу нагороду – орден Леніна.

Напередодні ювілею революції Софію викликали до райкому партії і вручили «Знак пошани» – найнижчу нагороду. Зазвичай ним нагороджували старих більшовиків, навіть тих, хто вступив до партії набагато пізніше, і з часом утворилася певна система, згідно з якою старих більшовиків-євреїв нагороджували «Знаком пошани», а росіян – орденами більш високого ґатунку.

Коли Софія повернулася додому, вона нічого не сказала, але з виразу її обличчя син зрозумів, що вона глибоко засмучена. Один із друзів зателефонував їй і спитав: «Ну що, отримала єврейський орден?»

Софія ще довго залишалася пригніченою. Вона нічого не казала, але її смуток відбивався в її голосі та виразі обличчя. Вона знала, що заслуговує на орден Леніна. Попри всі скрутні роки вона залишалася вірною і непохитною комуністкою. Вона ніколи не висловлювала власних сумнівів і продовжувала брати участь у партійних зборах, і тепер, 71 рік, їй хотілося якогось знаку визнання, а вона його так і не отримала.

Становище старих більшовиків було дуже добре знайоме одному сивому чоловікові в Москві, який у 1930-х роках обіймав високу посаду в радянському уряді. Завдяки щасливому квитку в цій «лотереї», за його власним висловом, він уник розстрілу під час чисток. Його заарештували в 1939 році, й він провів багато років у таборах, вийшовши з ГУЛАГу тільки після смерті Сталіна. Цей колишній чиновник іноді розповідав про відданість старих більшовиків марксизму-ленінізму.

«Коли людина втрачає віру в своє минуле, – казав він, – вона подекуди починає шукати якусь рятівну соломинку. Для багатьох старих більшовиків такою соломинкою є партія. Вони відчувають бажання “повернутися до Леніна”, як вони самі кажуть. Вони намагаються аналізувати поточну ситуацію з погляду того,

як зробив би Ленін, і зазвичай доходять висновку, що, попри все, мають служити державі, створеній Леніним».

За словами цього колишнього високопосадовця, багато хто зі старих більшовиків намагався переглянути свої переконання, але вони майже завжди зупинялися перед критикою Леніна та Жовтневої революції. «Один зрікається Сталіна, – говорив він. – Інший – Сталіна та деяких дій Леніна. Насамперед Сталіна звинувачують у тому, що він знищив старих більшовиків».

Цілком підпорядкувавши свої життя вимогам цього руху, старі більшовики не могли зректися марксизму-ленінізму, не визнавши, що все їхнє попереднє життя було помилкою. І цю дилему вони певною мірою нав'язали всій країні. Знайти в собі сили на таке визнання вдалося дуже небагатьом із них.

«З цими людьми неможливо розмовляти, – продовжував колишній посадовець. – Вони немов платівка, яку заїло: повторюють шизофренічні зауваження, що не мають жодного стосунку до реальності. Тепер люди дедалі більше згадують своїх колег, членів родини чи друзів, які були заарештовані або вбиті. Згадують їхні обличчя, суперечки з ними, намагаються довести самим собі, що під час чисток робили лише те, що могли зробити. Кажуть, що справа революції не завершена, поки інші, на межі старечого маразму, щось верзуть про "судові помилки"».

ВІРЯНИ

Віряни шукали див...

О 5-й годині холодного осіннього ранку в листопаді 1981 року я вийшов із потяга «Москва – Великі Луки», пройшов через порожню залу очікування й опинився на великій площі. Я приїхав сюди, щоб щось дізнатися про диво, яке нібито сталося тут понад двадцять років тому.

Навколишні ліси вже вимальовувалися силуетом у синьому світанку, коли я пройшов через місто, що спало, перетнув дерев'яним мостом річку Ловать і нарешті опинився серед рубле-

них будиночків, між якими ґрунтова дорога вела до невеличкого пагорба, а на півшляху до пагорба стояла православна церква.

У Москві отець Сергій Желудков розповів мені таку історію. У 1959 році, під час хрущовської антирелігійної кампанії, у місті Великих Луках молода дівчина, яка вважала себе калікою на все життя, знову почала ходити після того, як помолилася перед каплицею Ксенії Блаженної на Смоленському цвинтарі в Ленінграді. Дівчину звали Ніною Новіковою. Їй було років 18, вона була паралізована і багато років могла пересуватися лише на милицях. Вона часто страждала від болю, і подекуди їй доводилося цілими днями лежати нерухомо. Дівчина, мабуть, зовсім утратила би надію на те, що колись ходитиме, якби група вірян не умовила її поїхати до Ленінграда і помолитися про одужання перед каплицею.

Ніна поїхала до Ленінграда тієї самої осені й помолилася. І диво сталося! Проживши все своє попереднє життя паралізованою, вона раптом змогла ходити. Повернувшись до Великих Лук, вона вже ходила без допомоги, на радість вірянам.

Однак видовище Новікової, яка ходить без милиць у розпалі хрущовської антирелігійної кампанії, спричинило паніку серед місцевих партійних чиновників. Ніну викликали до КДБ, де від неї зажадали заяви, що її вилікували лікарі. Співробітник КДБ, який її допитував, наказав їй зняти хрестик. Коли вона відмовилася, він ударив її по обличчю. Один із великолукських священиків написав Хрущову листа, де поскаржився на переслідування Новікової, але це призвело до того, що священика звинуватили в наклепі.

Повітря було пронизливо вологим, а церква та прилеглий до неї цвинтар потопали в чагарниках і деревах. Похмуру тишу порушувало лише туркотіння голубів на дзвіниці та на похилому даху церкви.

З першими променями денного світла стало ясно, що день буде хмарний. Довкола церкви не було жодних ознак життя.

Однак за кілька хвилин до восьмої з усіх напрямків почали підходити бабусі в чорних пальтах і хустках, дехто згорблений, хтось із палицями. Вони зупинялися, щоби низько вклонитись і перехреститись, а потім шкандибали до церкви пошарпаною цегляною стежкою.

О 8-й годині церковний двір знову спорожнів, і я ввійшов до церкви. Там у напівтемряві віряни купували свічки, й скоро сотні запалених свічок віддзеркалилися в десятках ікон, вкритих захисним склом. Лагідні старенькі цілували це скло, низько схилялись і цілували підлогу церкви, перш ніж зібратися перед вівтарем в очікуванні початку богослужіння.

Служба тривала дві години, а по її завершенні багато хто з вірян ставав на коліна і торкався лобом підлоги, й лише потім виходив на подвір' я.

Хоча починався дощ, віряни не поспішали розходитись, і я став підходити до декого і питати, чи знають вони щось про молоду дівчину-каліку, яка зцілилася після молитви перед каплицею Ксенії Блаженної в Ленінграді.

Одна із жінок сказала, що їй нічого не відомо ні про яке дивне зцілення. Священик теж сказав, що ніколи не чув про це. Один із чоловіків, присутніх на службі, сказав, що нічого подібного тут не траплялось. Юрба почала розходитися.

Тут я помітив одну маленьку, згорблену та трохи косооку жінку зі зморшкуватим обличчям і спитав у неї, чи знає вона про паралізовану дівчину, яка колись жила у Великих Луках і дивним чином почала ходити.

«Ви маєте на увазі Ніну, – спитала вона, притримуючи під підборіддям кінці сірої хустки, – дівчину, що ходила на милицях?»

«Так, – підтвердив я, – саме цю дівчину я маю на увазі».

«Так-так, це Ніна Новікова. Її не бачили тут багато років».

Старенька замовкла, немовби намагаючись щось пригадати. «Ніна була добра дівчина, – сказала вона, – але вони не залишили б її в спокої. Вона ходила до цієї церкви».

«Коли? Після зцілення?»

«Так. До того ніколи не ходила, ніхто її тут не бачив».

Я попросив стареньку присісти зі мною на одну з дерев'яних лавок, але коли ми сіли, з іншого боку від мене на лавку сіла жінка з круглими рожевими щоками та сивими вусиками. Я спробував продовжити бесіду зі старенькою, але нова сусідка смикнула мене за руку і, привернувши в такий спосіб мою увагу, почала розповідати мені про чудесне зцілення, здійснене якоюсь чаклункою в Одесі.

Не зовсім розуміючи, навіщо вона мені все це розповідає, я спитав у жінки, чи знає вона щось про дівчину на ім'я Ніна Новікова.

«Ні, – сказала вона, – я ніколи нічого про неї не чула». І пильно на мене подивилася.

«Чому Вас цікавить ця справа?» – спитала вона.

«Просто цікаво», – відповів я.

«О, ні, – промовила вона, гримасуючи й смикаючи волосини на підборідді, – з простої цікавості так не випитують».

У кожній радянській церкві були інформатори, й у кмітливому погляді цієї жінки було щось специфічне. Я повернувся до неї спиною і став слухати тендітну стареньку.

«Як Ви зреагували, – спитав я, – коли побачили, що Ніна ходить?»

«Ми були дуже раді, – тихо відповіла вона, дивлячись на мене своїми лагідними очима. – Ми сприйняли це як Божий знак».

Поки ми розмовляли, до нас стали підходити інші жінки. Вони говорили вільно, і я зрозумів, що раніше вони мовчали через страх. Історія, яку мені розповіли на церковному подвір'ї, дещо відрізнялася від того, що я почув від отця Сергія в Москві. Жінки сказали, що Новікова зламала хребет, катаючись на лижах, і коли лежала в лікарні, найменший струс спричиняв їй такий біль, що вона кричала. Лікарі застосовували різні способи лікування, але ніщо не допомагало. Врешті її відправили додому, і лікарі допомогли їй оформити пенсію з інвалідності, визнавши тим самим, що більше нічого для неї не можуть зробити.

Одна із жінок сказала, що була медсестрою і брала участь у лікуванні Ніни. Вона бачила рентгенівський знімок її хребта й підтвердила, що він був настільки зігнутий і деформований, що в такому стані дівчина не могла ходити.

Проте коли Ніна повернулася з Ленінграда, вона ходила нормально. Коли поширилася новина про її одужання, місцева влада звинуватила її в релігійній пропаганді. А після її відмови заявляти, що її вилікували лікарі, в місцевій газеті вийшла стаття зі звинуваченням Ніни в тому, що вона удає із себе зцілену Богом.

Спочатку Ніна ховалася в материному будинку і рідко виходила на вулицю. Потім стала жити в однієї з вірянок. І врешті-решт залишила Великі Луки, переселившись до жіночого монастиря.

На церковному подвір'ї стало дуже тихо. Коли розповідь про те, що сталося з Ніною Новіковою, завершилась, я помітив, що, крім загорнутих у хустки старих жінок, які зібралися навколо мене, тут була ще тільки одна людина: на нижньому кінці цегляної доріжки стояв молодик у чорній куртці.

Коли всі розійшлися, вусата жінка, яка вперто трималася біля мене, запропонувала мені піти з нею до якогось чаклуна, але я не звернув на неї уваги й разом із колишньою медсестрою пішов цегляною доріжкою, а потім ґрунтовою дорогою, що вела до міста. Чоловік у чорній куртці йшов за нами, намагаючись ховатися за кущами.

Коли я приїхав на кілька місяців до Москви наступного разу, то знову зустрівся з отцем Сергієм і розповів йому про свою подорож до Великих Лук. Тоді він зізнався мені, що і є тим священиком, який поскаржився Хрущову на переслідування Новікової. Я переказав йому те, про що довідався у Великих Луках, і він сказав, що загалом це відповідає тамтешнім подіям.

«Я не чув про нещасний випадок під час катання на лижах, – сказав він, – але таке могло статися. Що стосується рентгена, то в це я не вірю. Тоді люди говорили, що Ніна паралізована, а не має зламану спину. Цей параліч був невідомого походження».

Як розповів отець Сергій, від обвинувачення в наклепі його

врятувало лише підтвердження кимось із вірян прокуророві, що з Ніною трапилося щось надзвичайне. Справу було закрито за браком доказів. Він підтвердив також, що Новікова залишила Великі Луки, але не міг сказати, чи пішла вона жити в монастир. Йому так і не вдалося з'ясувати, що з нею сталося далі, бо внаслідок проблем, які виникли в нього через це диво, він теж поїхав із міста.

О восьмій годині ранку 27 квітня 1987 року в сільці Грушеві на Західній Україні дев'ятирічна Марія Кизин вийшла з дому і, зачинивши за собою дерев'яну браму, пішла путівцем в напрямку церкви. Був сірий похмурий день, на землі ще лежав де-не-де сніг. Раптом Марія відчула хвилі тепла, що йшли від церкви. Вона підвела голову й побачила перед церквою жінку в чорному, що зависла в повітрі на метр над землею.

Марія побігла назад, додому. «Мамо! – кричала вона, – Богородиця явилася!»

Ярослава Федорівна, мати Марії, вискочила з дому і разом із Марією побігла до церкви. Там вона теж побачила схожий на тінь образ. Вони з донькою розповіли про це сусідам, і за чверть години новина поширилася всім селом.

Минали дні, а тінь не зникала. Вона залишалася видимою, як якась безтілесна статуя, і чутки про явлення Богородиці розлетілися всім Дрогобицьким районом. За два тижні вже вся Львівська область обговорювала це, а в самому Львові ходили чутки, що Богородиця одягнена в жовте та блакитне – національні кольори України.

До Грушева почав прибувати народ. Людей ставало дедалі більше, про гадане явлення Матері Божої розповіли західні радіостанції. У червні прочани прибували вже тисячами. Кожного дня в селі збиралося від 40 до 100 тисяч людей. Стало неможливо дістати квиток до Дорожева – найближчої до села залізничної станції. У центрі Грушева, довкола церкви, вдень і вночі чергувала юрба з кількох тисяч чоловік, багато людей тримали білі свічки.

Місцева влада була захоплена всім цим зненацька. Вона стала зупиняти автобуси та автомобілі зі Львова й Дрогобича під приводом карантину через захворювання худоби. Проте люди виходили й ішли пішки, тож путівці, що вели до Грушева, були заставлені кинутим транспортом. Коли КДБ спробувало перекрити геть усі шляхи до села, було вже запізно. Людський потік було вже неможливо повернути назад.

Іван Гель, історик і нещодавно звільнений політв'язень, жив із матір'ю в селі Кліцьку під Львовом, де працював пастухом у колгоспі «Більшовик», доглядаючи за чередою із 183 корів. Він майже одразу почув про явлення Богоматері, але не міг залишити корів, і коли прибув до Грушевого, був уже кінець травня. Підходячи до села, Гель помітив над банями церкви схоже на німб сяйво. Проштовхавшись крізь натовп, він побачив тінь, схожу на образ жінки з дитиною, яка плавала в повітрі за півтора метра від стін церкви. Образ дуже чітко вимальовувався, і люди несамовито молилися.

Поки Гель дивився на цей образ, його раптом охопило відчуття, що роки, проведені ним в ув'язненні, не були марними. Він відчув солідарність із усіма тими тисячами людей, що прагнули до релігії та української держави.

У травні Геннадій Сітенко, нічний сторож Театру ляльок у Москві, почув від приятеля про явлення Богородиці в Грушеві. Вже впродовж кількох місяців Сітенко чекав на щось подібне, і коли почув про ці події, не здивувався й вирішив відвідати українські монастирі. Спочатку він поїхав до одного з монастирів у Києві, потім – до монастиря в селі Олександрівці в Болградському районі на Одещині, де в 1920-х роках теж являлася Богородиця. Стоячи там, він відчував, що стоїть на святій землі. Потім Сітенко поїхав до Мукачева, а наприкінці – до Свято-Успенської лаври в Почаєві на Тернопільщині. Там йому розповіли, як доїхати до Грушева.

Чотирнадцятого червня Сітенко сів на автобус до Грушева. Автобус зупинився за вісім кілометрів від села, і до місця

Сітенка підвіз місцевий мешканець. Прийшовши до церкви, він побачив там тисячі людей, багато хто стояв на колінах.

Того дня дощило, тож спочатку Сітенко нічого не розгледів. Але вже за хвилину він побачив Богоматір у повітрі біля балкону – вона кивала вірянам.

Геннадій так описував побачене: «З балкону йшла якась енергія, від неї зелень ставала живішою, яскравішою. Падав дощ, і потік енергії почав змінювати довкілля – воно набувало золотого блиску, світ ставав удесятеро багатшим і яскравішим. Це світло йшло від Богоматері, й усе навкруги стало нагадувати живу золоту ікону. Небо стало золотим, дощ припинився, а світло від Богоматері пульсувало. Я відчув потік світла на собі, він пройшов моїм серцем і був удесятеро сильніший за материнську любов, ніби мене накрило легким вітерцем. Всередині мене лунала найвеличніша в світі симфонія. Коли на мене з підозрою подивився міліціонер, я відчув, що люблю і його».

Увечері довкола церкви стояли тисячі людей зі свічками в руках. Дехто плакав, бо не бачив Богоматері, але потім зачудовано роззявили рота, раптом помітивши порух її руки.

Співробітники КДБ й міліціянти в цивільному намагалися висмикувати людей із натовпу. Коли вони чули спільну молитву, то кричали в гучномовці: «Припиніть це! Не порушуйте порядок!»

Один священик сказав: «Ми молимося за наш український народ, за наших дітей і за грішників та атеїстів, які нас переслідують».

Коли почало сутеніти, на місце прикотили два величезні авіаційні прожектори й спрямували світло на церкву, але образ все одно було видно. Наступного дня в місцевих газетах написали, нібито прожектори продемонстрували, що темна фігура була оптичною ілюзією, але прочани ще багато тижнів прибували до Грушева, щоби побачити Богородицю.

13

УКРАЇНА

«Ще не вмерла України ні слава, ні воля...»
Національний гімн України

КИЇВ, 24 СЕРПНЯ 1991 РОКУ

Слабке світло проникало крізь скляний купол зали Верховної Ради України, коли Леонід Кравчук зайняв своє місце в кріслі спікера на узвишші, а депутати, все ще вражені подіями останніх шести днів, заповнили рівні ряди крісел у залі. За три дні до того завершився заколот, спрямований на збереження Радянського Союзу, і тепер питання про незалежність України було ще непевне. Ніхто не вірив, що комуністи, які становили парламентську більшість, голосуватимуть за незалежність. Проте робітники найбільших підприємств Києва були налаштовані захопити парламент у разі відмови комуністів.

О 10-й годині ранку Кравчук оголосив засідання відкритим, і два депутати – Ігор Юхновський і Дмитро Павличко – зажадали від нього пояснень, чому він не закликав людей вийти на вулиці під час заколоту.

Кравчук здавався спокійним і впевненим у собі. Він сказав, що його метою було запобігти введенню надзвичайного стану в Україні, що він свідомо не закликав до демонстрацій, щоби

не дати владі приводу для репресій. «Під моїм командуванням не було війська, а українського КДБ немає, – сказав він. – Суверенітет має на щось спиратися. Але якби путчисти кинули танки на вулиці Києва, моя реакція була б іншою».

Коли Кравчук завершив, депутати демократичного спрямування заявили, що він продемонстрував боягузтво і має бути позбавлений права на головування. Однак Кравчук залишився незворушним. «Я був змушений маневрувати, – відповів він, – заради збереження спокою».

Потім виступав Станіслав Гуренко, перший секретар ЦК КПУ. Перед тим лідери опозиції у Львові здійснили наскок на міськком партії та виявили там примірники вказівок Гуренка місцевим парторганізаціям, щоби ті виконували накази заколотників. Однак Гуренко обрав зарозумілий і сухий тон. Він сказав, що партія не брала участі в заколоті й надалі залишатиметься керівною силою суспільства.

Виступ Гуренка викликав обурення в залі. Депутати почали вигукувати: «Ганьба!» – і десятки з них побігли до трибуни з криками: «Тебе заарештувати треба!» Гуренко намагався говорити далі, але його заглушили, безлад у залі зростав, депутати від комуністів і опозиції почали кричати один на одного, і здавалося, що ось-ось спалахне бійка.

Врешті київська депутатка Лариса Скорик, яку українці Америки та Канади прозвали «пітбулем опозиції», протиснулася крізь юрбу депутатів, що оточили трибуну, піднялася на неї та просто відштовхнула Гуренка: «Він не має права говорити. Його треба заарештувати». Побачивши, що завершити промову не вдасться, Гуренко зійшов з трибуни та залишив залу. Кравчук оголосив перерву, і зала спорожніла.

У цей час на площі перед парламентом зібралося 10 тисяч демонстрантів із сотнями жовто-блакитних прапорів і транспарантами «Ми не вівці» та «Прощавай, СРСР!» В'ячеслав Чорновіл, депутат Ради і колишній політв'язень, вийшов погово-

рити з народом. «Ми стоятимемо на своєму там, – сказав він, – а ви стійте на своєму тут».

Після перерви почали виступати націонал-демократи. Лунали заклики до створення української армії та звинувачення партії у вбивчому голодоморі 1930-х років та ядерній катастрофі в Чорнобилі. Депутат від Києва Володимир Яворівський сказав, що вся історія України була довготривалою боротьбою за незалежність. «Наші онуки не пробачать нам, якщо ми згаємо цей шанс», – заявив він. Багато хто з комуністів сидів, посісивши голову і не піднімаючи погляду від підлоги. Нарешті Юхновський закликав почати голосування за незалежність, і Кравчук оголосив ще одну перерву.

Комуністи зібралися в кінозалі, розташованому в підвалі Ради. Вони були геть розгублені. Напередодні російський парламент призупинив діяльність російської комуністичної партії, і більшість українських комуністів вважали, що їм нічого не залишається, як дистанціюватися не тільки від заколоту, а і від подій у Росії. Проте висловлена ідея – взяти на себе ініціативу з розпуску СРСР – здалася більшості фантастичною. Один із депутатів сказав: «Я не розумію, навіщо нам незалежність.Ми ж не зробили нічого поганого».

Однак невдовзі дискусія зосередилася довкола критичного питання: чи зможуть комуністи втримати владу в незалежній Україні. Дехто з депутатів-комуністів уважав: якщо в Москві за головного буде Єльцин, незалежність – це спосіб урятувати панування комуністів в Україні, можливо, під іншою назвою. Водночас усі розуміли, що комуністи ризикують утратити все, якщо опиратимуться, і парламент буде розпущений силоміць. Гуренко підсумував: «Якщо не проголосуємо за незалежність, горе нам».

О 16-й годині комуністи почали перемовини. Їхній лідер Олександр Мороз повідомив опозицію, що голосування за незалежність без референдуму він вважає проблематичним. Тоді

дуже швидко Павличко, Юхновський та Яворівський написали й передали Морозу текст Акта проголошення незалежності з пунктом, який передбачав проведення референдуму.

О 17-й годині на закритій нараді почалося обговорення декларації. Депутати-комуністи не могли всидіти на місці. Вони підводилися, намагалися заспокоїтися, ходили туди й сюди. Нарешті, текст Акта було поставлено на голосування, і комуністи підняттям рук підтримали його. З підземної конференц-зали вони виходили, ще не оговтавшись від того, що зробили, але переконували самих себе, що це був для них єдиний спосіб зберегти свою владу в Україні.

О 17:55 напружена тиша заповнила залу Верховної Ради, коли депутати зайняли свої місця і приготувалися голосувати за Акт проголошення незалежності. Кравчук оголосив, що надає слово Левку Лук'яненку, ще одному колишньому політв'язню, який провів 23 роки в радянських таборах.

Лук'яненко зайняв місце голови замість Кравчука і закликав залу проголосувати за проголошення України «незалежною демократичною державою».

Коли депутати вставили свої картки в пристрої для голосування на столах, всі погляди звернулися до електронного табло на стіні зали в очікуванні історичного вердикту. І раптом там висвітився результат: 346 – «за», 1 – «проти», 3 – «утрималися». Зала вибухнула шквалом оплесків.

Націонал-демократи вважали, що досягли своєї мети – незалежності України, а комуністи – що уникли катастрофи й зможуть зберегти свої позиції у новій Україні.

О 21-й годині Кравчук, на прохання Чорновола, погодився впустити до парламенту народ. Двері відчинились, і до зали ринули люди з величезним блакитно-жовтим українським прапором. Коли його розгорнули над столом президії, націонал-демократи заспівали «Ой у лузі червона калина…» – неофіційний гімн України, а також національний гімн «Ще не вмерла України...»

Лук'яненко безуспішно закликав до порядку. Хвилин за десять зала нарешті заспокоїлася, і Лук'яненко сказав: «Те, за що билися й страждали багато поколінь, здійснилося. Ми нарешті маємо те, що для інших націй давно було зрозумілим, – власну державу».

Ця сцена в українському парламенті позначила завершення процесу, який тривав понад п'ять років. Коли Горбачов і його колеги ініціювали політику гласності, вони навряд чи усвідомлювали, що зрештою це приведе до відокремлення України. Проте з настанням гласності вектор української історії змінився. Гласність розірвала зачароване коло марксистської ідеології «інтернаціоналізму» й, ознайомивши українців із подробицями русифікації та штучного голодомору в Україні в 1930-х роках, допомогла також показати російсько-українські стосунки в іншому світлі. Вперше українці стали дивитися на свою країну не як на «братську республіку», а як на жертву пригноблення, і націоналізм почав відроджуватися.

Наслідком цієї переоцінки стало прагнення України до незалежності. Західна Україна, анексована Радянським Союзом на початку Другої світової війни й негайно піддана масовому терору, завжди була рішуче налаштована позбутися радянського панування. Однак у решті областей України це розвивалося поступово, мірою того, як дедалі більше людей, дезорієнтованих під впливом нової інформації крахом універсальної марксистсько-ленінської теорії, що раніше визначала їхнє життя, переживали кризу свідомості й починали інакше дивитися на колись знайомий світ.

Першою значущою подією на цьому шляху України до незалежності був установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову (НРУ) – першої політичної опозиції України. Він відбувся в Києві у вересні 1989 року.

У 1987 році в Україні почали створюватися перші незалежні

громадські об'єднання, в тому числі екологічні, на кшталт «зелених», і Товариство української мови ім. Тараса Шевченка, метою якого був захист рідної мови. І все ж таки атмосфера в Україні, особливо порівняно з Прибалтикою, була репресивною. Незгодних заарештовували або звільняли з роботи, газети «самвидаву» конфісковували. У грудні 1988 року у Львові міліція із собаками напала на натовп демонстрантів.

Однак у березні 1989-го в Києві група письменників, під впливом поширення національних рухів у Прибалтиці, оголосила про утворення Руху. Спочатку ця група намагалася наголошувати на своїй відданості комунізму. Її програма, опублікована в газеті «Літературна Україна», закликала до демократизації та культурної автономії, але в ній ішлося також про «керівну роль» партії та «вдосконалення соціалізму». І все ж таки члени Товариства ім. Шевченка стали поширювати на підприємствах петиції з вимогою дозволити існування цієї організації. За кілька тижнів вони зібрали сотні тисяч підписів на підтримку Руху, здебільшого в Західній Україні.

Ідея Руху здобула підтримку і в Києві, а потребу в такій організації обговорювали на українському телебаченні. На момент відкриття установчого з'їзду 8 вересня 1989 року нова організація була вже в центрі уваги всієї України.

Цей з'їзд зібрав півтори тисячі учасників, його дивилися по телебаченню по усій Україні. Промовці розповідали про штучний голод 1933 року, про русифікацію, несправедливості в соціальній системі та наслідки вибуху в Чорнобилі для довкілля України з відвертістю, нечуваною для офіційно санкціонованого публічного форуму. Хоча промовці намагалися створити враження, нібито вони пропонують реформи, а отже, зацікавлені в збереженні комуністичної системи, насправді це був прихований заколот. Наприкінці першого дня роботи з'їзду представник Народного фронту Латвії підвівся і сказав: «Ми всі йдемо в одному напрямку – в напрямку повалення комуністичної дик-

татури та створення багатопартійної системи». Зала вибухнула оплесками.

Дивлячись на делегатів, що зібралися на з'їзд Народного руху до актової зали Київського політехнічного інституту, Мирослав Попович, голова Київського відділення Руху, відчував себе свідком загальнонаціональних зборів України. Ще ніколи йому не доводилося бути учасником заходу, де стільки різних людей – козаки, православні священики, шахтарі, кримські татари, партійні чиновники – висловлювались би так вільно.

Увесь день учасники з'їзду обговорювали стан довкілля України, вибори до Верховної Ради, питання державної мови в Україні, національної символіки та етнічних відносин, включно з антисемітизмом (який було засуджено), а після цього перейшли до проблеми політичного контролю в республіці. Лук'яненко сказав: «Наша історія – це історія окупацій, але найбільше ми постраждали від росіян. Тому нашою метою має бути вихід із СРСР». Інший делегат, Сергій Конєв, закликав «покласти край царюванню політичних динозаврів». Він сказав, що Володимира Щербицького, лідера комуністів України, треба віддати під суд за ядерну катастрофу в Чорнобилі: «Не може бути мови про реформи в Україні, поки злочинці, відповідальні за Чорнобиль, залишаються при владі».

Спостерігаючи за з'їздом зі свого місця на сцені, де розташовувалися члени проводу НРУ, Мирослав Попович упевнився, що національне відродження розпочалося.

Впродовж багатьох років він працював в Інституті філософії в Києві, писав праці з філософії науки та математичної логіки. Одна із його книжок називалася «Логіка і наукове пізнання», це було роз'яснення наукового логічного мислення для широкого загалу. Рукопис книжки не містив жодної цитати з творів Маркса чи Леніна; коли була готова перша коректура, Поповичу стали погрожувати звільненням за «політичну короткозорість»

і примусили додати цитати. Згодом він організував наукову конференцію і був звинувачений представником ЦК у «грубих методологічних помилках». Як з'ясувалося, Попович не вмістив на початку брошури з матеріалами конференції якоїсь цитати із доповіді Брежнєва. Навіть після того, як Горбачов заговорив про потребу в змінах і почав вживати терміни «гласність» і «перебудова», Поповичу здавалося, що Щербицький опирається реформам в Україні. Тоді як центральні радянські газети ставали вільніші й відвертіші, в Україні не відбувалось ані лібералізації преси, ні якихось змін у вищому керівництві.

Однак після катастрофи 26 квітня 1986 року на Чорнобильській АЕС ситуація стала змінюватися.

Увечері 27 квітня Попович зустрів у вестибюлі інституту співробітницю, яка виглядала наляканою і захеканою. «Ви чули новини? – спитала вона. – На Чорнобильській АЕС сталася аварія».

«Ви знаєте, що саме трапилося?» – спитав Мирослав Попович.

«Не знаю, але чула – щось серйозне».

Попович поїхав додому й спробував щось дізнатися з повідомлень західних радіостанцій, яких тоді глушили. Він знав, що в разі катастрофи радянське радіо про неї не повідомить. Але навіть на «Німецькій хвилі» він нічого не почув.

Однак наступного дня Києвом стали ширитися чутки, а 29 квітня «Бі-Бі-Сі» передало перші подробиці вибуху і витоку радіації та порекомендувало жителям Києва зачиняти вікна, мити підлогу та не виходити на вулицю.

У місті запанувало збентеження та безлад. Із радянських джерел інформації не надходило жодних підтверджень того, що киянам є чого боятися, але ходили чутки про масову евакуацію людей з території довкола атомної станції. Іноземні радіостанції, чутні попри глушіння, повідомляли, що через вибух у Чорнобилі стався найбільший в історії ядерної енергетики виток радіації.

Першого травня, чудового сонячного дня, керівництво укра-

їнської компартії провело традиційну першотравневу демонстрацію, і головну вулицю Києва Хрещатик заполонили трудящі із червоними прапорами, українські танцюристи, які кружляли під звуки музики, та діти з паперовими квітами. Ніхто з них не підозрював, що наражається на радіацію, рівень якої в дві тисячі разів перевищує норму.

Проте вже 2 травня Київ охопила паніка. Причиною стали повідомлення західних радіостанцій про те, що комуністичні керівники України вивозять своїх дітей. Наприкінці того дня ледь не всі намагалися вивезти з міста дітей і жінок дітородного віку. Третього травня, коли офіційні засоби інформації все ще мовчали про аварію, Попович проводив на місцевому телебаченні економічну дискусію. Він знав, що відбулася велика катастрофа, але не наважився згадати про неї в ефірі. Після програми Попович проводжав одного московського посадовця, який брав участь у теледискусії, на вокзал, і там вони побачили сотні людей, які брали в облогу кожний потяг, намагаючись посадити своїх родичів до вщерть заповнених вагонів. Налякані, Попович і його гість переходили з перону на перон у пошуках хоч би якого потяга, яким можна було би поїхати з Києва. Врешті-решт за допомогою Поповича посадовцю пізно вночі вдалося втиснутися до московського потяга.

Четвертого травня Попович із донькою та онукою поїхав на вокзал, де тепер панував цілковитий безлад. Квитки втратили свій сенс. На перонах спалахували бійки, коли люди намагалися запхати своїх жінок і дітей у вагони. Купе скоро стали такими забитими, що неможливо було зачинити двері, й кожен потяг, який вирушав із Києва, був схожий на потяг метро в годину пік. Нарешті Поповичу вдалося посадити доньку на потяг до Ленінграда і передати їй онуку через вікно.

У наступні місяці після катастрофи відбувалося поступове розширення гласності, але Попович не сприймав ці зміни всер-

йоз. Лише в 1989 році він долучився до події, яка мала радикалізувати свідомість українців, – до утворення Руху.

Одного лютневого дня літературний критик В'ячеслав Брюховецький і секретар парторганізації Спілки письменників України Борис Олійник запросили Поповича до Будинку письменників, де попросили допомогти організувати Український народний фронт – на кшталт тих, що вже існували в прибалтійських республіках. Один із друзів Поповича на той час уже писав економічну програму для цієї організації, і Попович погодився приєднатися.

Двадцятого березня Рух провів організаційне засідання в маленькому театрі на вулиці Чкалова, в якому взяли участь 60 осіб – більшість із них були членами партії та відомими, офіційно визнаними письменниками. Організатори зустрічі не зверталися до влади за відповідним дозволом, тож за тодішніми законами вона була нелегальною.

Атмосфера на засіданні була пронаціоналістичною, це спрямування було особливо сильним у середовищі київських письменників. Всі обговорення вели українською мовою, а однією з вимог була заборона батькам обирати мову навчання для своїх дітей. У своїх промовах делегати звинувачували також партійних чиновників у перешкоджанні перебудові й називали Україну «Вандеєю перебудови». Наприкінці засідання поет Іван Драч, який виконував обов'язки головуючого, звернувся до Поповича і несподівано запропонував йому стати головою. Рух орієнтувався – принаймні офіційно – на підтримку Горбачова, а ставлення Поповича до Горбачова змінилося за ті три роки, що минули після Чорнобиля. Якщо раніше він не довіряв йому, як і будь-якому комуністичному керівнику, то тепер вважав, що Горбачов символізує собою прогрес, і якщо населення не захищатиме його, то його можуть усунути. Попович вирішив пристати на пропозицію.

За три дні після першого засідання програму Руху було опуб-

ліковано в «Літературній Україні», й на підприємствах і в наукових закладах почали виникати групи підтримки, а пересічні громадяни стали звертатися до провідних членів Руху за захистом у своїх зіткненнях із радянською бюрократією. В усьому цьому Попович побачив початок певної зародкової опозиції.

У квітні члени київської організації Руху порушили питання про скликання установчого з'їзду. Другого квітня керівник ідеологічного відділу КПУ Кравчук відвідав Спілку письменників, де зустрівся з Поповичем та іншими лідерами Руху, але порозуміння досягти не вдалося. Кравчук сказав, що Рух має допомагати партії у поліпшенні долі народу, а представники Руху, зі свого боку, звинуватили партію у тому, що вона дбає лише про свої привілеї.

Після цієї першої зустрічі Попович став зустрічатися з Кравчуком окремо. Він намагався переконати його в доцільності дозволу на проведення з'їзду в Києві, бо з теперішнім керівництвом Руху можливий діалог. Якщо Рух переслідуватимуть, цих керівників можуть змінити інші люди, а з ними домовлятися буде важче.

Зрештою Кравчук запропонував провести телевізійну дискусію – чи справді потрібний Рух у ситуації, коли партія проводить перебудову. Попович погодився. Передачу було анонсовано, і незабаром Поповича завалили описом багатьох реальних випадків із життя, пропонуючи проілюструвати ними абсурдність намагання партії зберегти своє виняткове право на владу. Кількома з них Попович скористався, і Кравчук не спромігся на них відповісти.

Під час другої дискусії Кравчук просто розвів руками й сказав, що не розуміє, навіщо потрібен Рух.

Зазнавши поразки в своїй спробі переконати громадськість у зайвості Руху, партія спробувала зірвати установчий з'їзд за допомогою нескінченних зволікань. Лідери Руху домагалися дозволу скористатися для проведення з'їзду якоюсь великою залою

у Києві, але партійні чиновники сказали, що програму Руху погано написано і вони не розуміють, із якою організацією мають справу. У контрольованій комуністами пресі з'являлися статті із твердженнями, що Рух хоче посіяти ненависть до євреїв й росіян і примусити їх віддавати своїх дітей до українських шкіл.

Поки все це тривало, в усій Україні швидко виникали філії Руху, тож стало ясно, що продовження опору призведе до конфронтації, з якою партії в умовах перебудови буде важко впоратися. Тому партійні лідери визнали за краще спробувати асимілювати Рух і дали дозвіл на проведення установчого з'їзду 8 вересня в Києві.

Під час з'їзду Попович відчував певне занепокоєння войовничим тоном деяких промовців. Рух поділився на тих, хто хотів підтримати перебудову, і тих, хто прагнув незалежності. Однак Поповичу здавалося, що, не сформувавшись іще як справжня організація, Рух уже суто емоційно був відданий ідеї незалежності. У залі висіли жовто-блакитні прапори, було ухвалено майже сотню резолюцій, багато з них – про історичні події аж від XVII століття. Колишні політв'язні, об'єднані в Українську Гельсінкську спілку, згадували минулі утиски, що додатково сприяло атмосфері стриманого радикалізму. До того ж делегати знали, що їх дивляться по українському телебаченню, і це теж спонукало їх до емоційних виступів.

Врешті-решт Іван Салій, очільник одного із київських райкомів партії, приголомшив аудиторію закликом до більшої самостійності України й вимогою відставки Щербицького. Цей виступ продемонстрував, що Рух має потенційну підтримку навіть серед деяких партійних діячів. Коли Салія спитали, чи здатна партія працювати разом із Рухом, він відповів: «Ми мусимо».

Заснування Руху дало певний поштовх активності мас в Україні. Після установчого з'їзду почали частіше відбуватися масові демонстрації, кульмінацією яких 21 січня 1990 року стала

ще одна важлива подія в просуванні України до незалежності – «Українська хвиля». В цій демонстрації підтримки взяли участь більше 300 тисяч осіб, які утворили живий ланцюг від Києва до Львова.

Центром народної активності швидко став Львів. Більша частина Західної України ніколи не була складовою Російської імперії, а після її приєднання до Радянського Союзу 10 відсотків місцевого населення було заслано в Сибір. Тому національна самосвідомість була тут не менш сильною, ніж у Прибалтиці, й західні українці почали організовуватися проти комуністичного режиму, скориставшись послабленням міліцейського терору.

17 вересня 1989 року Львів став свідком найбільшої демонстрації в своїй історії. Нею було відзначено п'ятдесяту річницю вступу до міста радянських військових частин згідно з Пактом Молотова–Ріббентропа. П'ятнадцять священиків забороненої Греко-католицької церкви відправили службу просто неба для майже 250 тисяч людей, що зібралися на площі перед Пороховою вежею. Після молитви учасники широким потоком, зі свічками та іконами в руках, рушили містом до собору св. Юра, закритого для греко-католиків, і відправили там службу. О 19-й годині демонстранти знову зібралися в середмісті на хвилину мовчання – на вшанування пам'яті жертв радянської окупації. О 21-й годині вони розійшлися по домівках, вимкнули там світло і поставили на підвіконня свічки, перетворивши все місто на мерехтливий меморіал.

Коли починалися перші демонстрації, батьки благали свої дітей не брати в них участі: «Вас розстріляють так само, як ваших братів і сестер». Але, побачивши масову підтримку українського націоналізму, люди позбулися страху.

На День Львова, 1 жовтня 1989 року, тисячі маніфестантів пройшли центром міста слідом за дівчиною в національному вбранні, яка вся була оповита мотузкою – в неї не були зв'яза-

ні лише ноги. Поширилися чутки про арешт кількох студентів. Частина натовпу залишила ходу і пішла до управління міліції, де їм було наказано розійтися. Однак багато хто, опинившись у глухому куті, не зміг вийти, й міліція накинулася на демонстрантів, декого з них жорстоко побивши. Майже сорок осіб довелося госпіталізувати. У відповідь лідери місцевого Руху закликали до загального страйку, і 3 жовтня всю роботу в місті, за винятком надзвичайних служб, було припинено. Це була перша демонстрація Рухом своєї політичної сили. Більше міліція Львова не намагалася розганяти демонстрантів.

Наприкінці жовтня активісти Руху, впевнені в підтримці з боку західноукраїнських націоналістів, розробили план символічного єднання громадських активістів Західної України із населенням решти республіки у формі живого ланцюга між Львовом і Києвом.

Неперервний дощ поливав шпилі та фасади львівського середмістя 21 січня 1990 року, коли Михайло Бойчишин, співробітник Інституту конвеєробудування, який став одним із лідерів Руху, завів свою машину й почав повільно просуватися багатолюдними брукованими вулицями. Куди кинь оком, скрізь були юрми людей з українськими прапорами.

Виїхавши зі Старого міста, Бойчишин повернув до одного з нових районів, де теж тягнулися довгі колони демонстрантів, деякі – під проводом греко-католицьких священиків. Нарешті Бойчишин виїхав на автостраду, що вела до Києва, і там побачив видовище, яке остаточно переконало його: прагнення України до незалежності зупинити неможливо. Автострада прорізала безмежні поля солом’яного кольору, що простягалися під сірим вологим небом аж до обрію, і з обох боків дороги – скільки сягало око – стояли, як нескінченний частокіл, демонстранти, взявшись за руки й вимахуючи прапорами на знак підтримки вільної України.

Бойчишин походив із родини, яку, як і більшість родин у Західній Україні, не оминули репресії. Його матір було заслано до Сибіру, а один із дядьків помер у воркутинській шахті. У брежнєвські роки Бойчишин не вирізнявся політичною активністю. Але з початком лібералізації в СРСР він організував на своєму підприємстві філію Товариства української мови ім. Шевченка. Першою офіційною акцією цієї групи стало написання заяв до керівництва заводу лише українською мовою. У березні 1989-го, після оголошення про створення Руху, Бойчишин заходився організовувати на заводі його філію.

Ідея Руху викликала серед робітників велике зацікавлення, бо, на відміну від Товариства ім. Шевченка, зосередженого на питаннях мови, Рух мав у собі потенціал політичної опозиції. Жодної легальної політичної опозиції в Західній Україні не було від часів приєднання цієї території до СРСР у 1939 році, але, попри повоєнний терор і русифікацію, тут завжди жеврів прихований український націоналізм. Коли філія Руху зібралася на конвеєрному заводі, на інших підприємствах теж почали спонтанно виникати такі філії. За лічені місяці Рух став у Західній Україні масовою організацією.

Життя Бойчишина зазнало змін. Щовечора йому доводилося виходити з дому, зустрічатися з іншими активістами на квартирах або на підприємствах, обговорювати з ними шляхи розширення густої мережі місцевих організацій Руху.

Він брав також участь у демонстраціях. Першого травня Бойчишин приєднався до авангарду п’яти- чи шеститисячної колони демонстрантів, яка пройшла за сотню метрів від міської ратуші, де місцеві партійні керівники готувалися приймати першотравневий парад. Раптом натовп різко насунувся і прорвав міліцейський кордон. Бойчишин упав, його побила міліція, але іншим демонстрантам вдалося прорватись, і вони пройшли повз офіційні трибуни, тримаючи плакати з націоналістичними гаслами та українські прапори.

У вересні, коли проходив установчий з'їзд Руху в Києві, на вулицях усіх міст Західної України майоріли українські прапори, відбувалися демонстрації на честь річниць важливих подій у житті недовготривалої незалежної Української Республіки або в пам'ять про масові депортації. Демонстрації ставали дедалі чисельнішими, сягнувши зрештою цифри в 100 тисяч учасників.

Однак незважаючи на цей бурхливий вияв націоналізму в Західній Україні, Бойчишин та інші активісти Руху в регіоні були стурбовані очевидною відсутністю національного запалу в дуже русифікованій Східній Україні. Бойчишин регулярно їздив до східних міст у сподіванні допомогти їм повторити той успіх у масовій організації людей, якого Рух домігся у Львові. Він хотів також, проповідуючи міжетнічну гармонію, пом'якшити уявлення про українських націоналістів як про людей, нетерпимих до інших національностей. Але скрізь зустрічав лише нерозуміння та неприязнь.

У Тернополі Бойчишин узяв участь у церемонії перепоховання жертв розстрільної команди сталінських часів, а після неї став розповідати про історію політичного терору в Україні. Більшу частину його промови аудиторія прослухала з повагою, але коли він сказав, що саме Ленін віддавав перші накази про розстріл священиків, у натовпі залунали голоси протесту і недовіри.

У Полтаві міліція зупинила автобус, яким їхав Бойчишин, і наказала водієві стати на узбіччя. Тамтешні прихильники Руху зустрічали автобуси й розповідали, що активістів знімають із потягів, а міліція зупиняє автомобілі із львівськими номерами. Вони повідомили також, що людей у Полтаві попередили за кілька днів, що екстремісти зі Західної України планують теракти. Переконавшись у неможливості проведення мітингу в центрі міста, Бойчишин повів демонстрантів до найближчого парку, де заявив присутнім, що Україна зможе керувати власною долею лише за умови незалежності. Проте численні глядачі ототожнили учасників мітингу з прихильниками Степана Бандери.

«Ви бандерівці», – говорили вони.

«Правильно, – відповідали демонстранти, – ми бандерівці. Бандера не спинявся ні на хвилину, щоб Україна стала європейською державою».

«Але він звірства чинив».

«Тоді була війна, і ніхто не залишився із чистими руками».

Врешті-решт якась жінка із натовпу вигукнула: «Я згодна, що Україна має бути незалежною, але не можна ось так виступати проти Леніна, проти червоного прапора й усього, за що ми бились у Великій Вітчизняній війні».

У Донецьку активісти Руху разом із Бойчишиним ходили від шахти до шахти й роздавали листівки та літературу. Їх майже ніде не приймали добре, й іноді розвертали назад ще перед входом до шахти. Проте навіть тоді, коли їм дозволяли поспілкуватись із шахтарями, переконати людей майже не вдавалося. «Нам байдуже, якою мовою розмовляти, – говорив Бойчишину один шахтар, – аби ковбаса була». Людей із такими поглядами Бойчишин називав «ковбасниками».

Інший шахтар заявляв: «Так склалося історично: ми завжди жили разом із Росією».

«Факт той, – відповідав Бойчишин, – що нас примушували жити з Росією».

«Але Росія – це ліс, газ і нафта».

«Насправді все це береться з України», – сказав Бойчишин.

Постійно стикаючись у Східній Україні з ворожим і скептичним ставленням, активісти Руху, в тому числі Бойчишин, упевнилися в потребі акцій, які об'єднали б обидві частини республіки. Так народився план «Української хвилі».

Їдучи автострадою, Бойчишин бачив, що кількість добровільних учасників «Української хвилі» перевершила навіть найоптимістичніші його очікування. За первісним задумом, демонстранти мали стояти на відстані десяти метрів один від одного і тримати між собою стрічку, але в багатьох місцях маршруту люди стояли, взявшись за руки й у три-чотири ряди.

Бойчишин їздив уздовж маршруту вперед і назад, вирішуючи проблеми мірою їхнього виникнення. У Новоград-Волинському поблизу Житомира в ланцюгу утворилася прогалина: місцеві власті залякали жителів міста якимись головорізами, щоби вони не ставали в ланцюг. Бойчишину вдалося забезпечити підвезення автобусами заміну зі Західної України. Якщо якісь транспортні підприємства відмовлялися надавати автобуси або посилались на брак бензину, Бойчишин із колегами з'являлися туди, вимагали автобусів та оплачували їхню оренду. Бойчишин мав сумніви щодо підтримки демонстрації у східній частині маршруту, але насправді на цю ідею з ентузіазмом відгукнулася вся республіка. Живий ланцюг не тільки не мав прогалин, а й утворив додаткову петлю від Львова до Івано-Франківська.

У Києві відбувся великий мітинг за участі приблизно 60 тисяч осіб. Такі самі мітинги відбулися й у Харкові, Запоріжжі, Одесі та Донецьку. Під кінець дня Бойчишин, який невтомно працював над організацією «Української хвилі», переконався в тому, що розкол у країні починає зникати*.

* Близько 21:45 15 січня 1994 року Михайло Бойчишин (на той час голова секретаріату Руху) вийшов із штаб-квартири організації і пішов додому. Близько 23-ї години двоє озброєних чоловіків прорвалися до офісу Руху крізь охорону, сказавши, що мають «посилку для Бойчишина». Бойчишин так і не з'явився вдома, і його доля відтоді невідома.
Голова Руху В'ячеслав Чорновіл в інтерв'ю японській газеті «Asahi Shimbun» сказав, що поведінка правоохоронних органів, які після тривалої бездіяльності вдалися до імітації пошуку Бойчишина, переконала його в тому, що це викрадення було актом політичного терору. Воно залишило Рух без людини, яка відповідала за його фінансові справи, напередодні парламентських виборів 27 березня 1994 р., що могло призвести до втрати 5–10 місць у парламенті. Рух також отримав документальні підтвердження зловживань у вищих ешелонах влади в Україні та існування таємних мафіозних структур. Саме Бойчишин мав намір оприлюднити їх. Він говорив Чорноволу: «Давайте покажемо напередодні виборів їхнє справжнє обличчя».

Після «Української хвилі» активісти національного руху звернули свою увагу на штучний голодомор 1930-х років, і наступною важливою подією у просуванні України до незалежності стало вшанування жертв цього геноциду. Воно відбулося у вересні 1990 року в селі Тарган під Києвом.

На початку 1990-х психологічний ефект гласності відчувався в усій повноті. По всій країні виявляли стволи шахт, заповнені тілами сталінських жертв. Здавалося, що кожного дня викопують нові скелети й запалюють нові свічки. Проте українців найбільше схвилювали опубліковані в газетах свідчення про штучний голод, організований проти селянства в 1930-х роках, і зокрема голодомор 1933 року.

Впродовж багатьох років кордони між радянськими республіками вважали символічними, але тепер українці дізналися, що в 1930-х роках кордон між Росією та Україною став межею між життям і смертю.

Люди в усіх частинах республіки мимоволі замислилися над відмінністю української ідентичності від радянської. Ширшим стало вживання української мови, яку тривалий час можна було почути лише в Західній Україні та в селі. Українські науковці, які десятиліттями не могли чесно описувати свою історію, почали представляти її як довгий перелік російських і радянських злочинів.

Країна залишалася розділеною. В березні 1990 року перші в історії радянської України напіввільні вибори принесли Рухові приголомшливу перемогу в Західній Україні, але в решті країни, скориставшись своїм широким контролем над підприємствами та організаціями, більшість голосів здобули комуністи. В результаті цього Кравчук був обраний головою президії нового парламенту, і лише чверть депутатів були демократами. Проте на цей час відбулася певна зміна в поглядах навіть комуністів. 16 липня український парламент під впливом проголошення суверенітету Росії підтвердив український контроль над ресурсами респу-

бліки, а також право України мати власну армію та запровадити власне громадянство.

Внаслідок цього зростання національної самосвідомості інтерес до минулого став притаманним багатьом людям, і це спонукало тисячі українців зібратися в селі Тарган.

7 вересня 1990 року, коли західне сонце освітлювало своїми косими променями тарганський цвинтар, Олександра Овдіюк тримала руку своєї подруги Олесі Масло і гірко плакала. Їй важко було повірити, що через стільки років світ згадає про те, що трапилося колись у цьому безлюдному місці.

Український письменник і дослідник Володимир Маняк спустився сходинками з дерев'яної платформи, зведеної над могильниками, в яких було виявлено кістки 360 людей, померлих від голоду в 1933 році. Поруч стояла статуя дівчинки з хрестом. На ній був напис: «Голод і тяжка праця позбавили їх життя».

Овдіюк чекала, коли Маняк почне. Як, думала вона, можна словами описати те, що тут відбувалося?

Сірим листопадовим ранком 1987 року Овдіюк вийшла до поштової скриньки забрати свіжий номер газети «Сільські вісті». Повернувшись із ним до своєї маленької дерев'яної хатки, вона сіла біля грубки, розгорнула газету – і пережила справжній шок. У статті на першій шпальті докладно розповідалось про голодомор 1933 року. З початком нової політики гласності газети ставали дедалі відвертішими, але все одно Овдіюк не очікувала нічого подібного. Вона вискочила з хати й побігла до своєї подруги Олесі Масло, яка теж пережила той голод.

«Ти бачила газету?» – спитала Овдіюк.

«Бачила».

Впродовж більш ніж п'ятдесяти років обидві жінки говорили про голод лише поміж собою. Овдіюк викладала історію в сільській школі, вихваляючи «досягнення» соціалізму. Своїм учням вона і словом не прохопилася про голодомор. Але з Олесею

вони давно заприсяглися, що одного дня складуть перелік імен усіх мешканців Таргана, померлих від голоду.

«Ну, ти готова?» – спитала тоді Овдіюк.

«Готова».

«А якщо нас заарештують?»

«Я не боюся».

Відтоді спливло ціле життя, але їй здавалося, що це було лише вчора.

Спершу радянська влада заарештувала найкращих селян, в тому числі батька Олександри. Потім зігнала решту в колгоспи. Продуктивність праці знизилась, і влада пояснювала це «саботажем». Восени 1932 року до сіл були відряджені загони «активістів» конфісковувати «сховане» зерно. Вони заходили до хат, зривали підлогу і простромлювали землю залізними прутами. Вони забирали все – весь врожай, всі запаси й весь насіннєвий фонд. Селяни благали цих грабіжників залишити хоч трохи зерна, але на них не зважали.

У грудні 1932 року, коли голод уже поширився українськими селами, мати відвезла Олександру з Полтавської області до села Тарган, де вона народилась, і залишила її у дядька, Григорія Овдіюка. Потім поїхала працювати до Сумської області, де, за чутками, умови життя були кращі.

До кінця 1932 року залишки запасів зерна було вичерпано. Селяни перебивалися картопляним лушпинням і чекали допомоги з міст. Але допомога так і не надійшла. Виснажені коні вмирали, й люди відрізали від них шматки та їли.

Спочатку селяни думали, що це якась жахлива помилка, але минали дні, й вони почали усвідомлювати, що стали жертвою якогось диявольського задуму. Спочатку до них перестали приїжджати медики та представники влади, потім на шляхах були встановлені блокпости, щоби не дати селянам виїхати. Всі залізничні станції, навіть найдрібніші, були оточені військом. Селяни із жахом побачили, що влада вирішила ув’язнити їх у селах, а їжі немає.

У боротьбі за життя вони вдавалися до відчайдушних пошуків чогось їстівного: збирали жолуді, їли мишей, пацюків, горобців, мурах і хробаків. Їли кору дерев, стеблини трави й осіннє листя. Спочатку почали вмирати діти, потім старі.

Учні Овдіюк поступово перестали ходити до школи. Одного дня, перед самим закриттям школи, один із учителів попросив Овдіюк і ще двох дітей з'ясувати, чому Тимош Бабенко не прийшов на заняття. Коли вони прийшли до його хати, то дізналися, що мати, яка збожеволіла від голоду, порубала Тимоша сокирою на дрібні шматки.

Наприкінці лютого звуки звичайного життя в селі поступилися мертвій тиші. Єдиною надією селян була озима пшениця, але вона була похована під шаром снігу. В несамовитих зусиллях обманути смерть жителі села подрібнювали кістки, їли шкіру від взуття, щавель, лишайники та кропиву.

Одного вітряного дня до хати, де Овдіюк жила з двоюрідними братом і сестрою п'яти й дев'яти років, зайшов якийсь чоловік зі скуйовдженим волоссям і гарячковим поглядом. Він мав із собою ніж і, схопивши дівчинку Аліну за руку, спробував відрізати від неї шматок м'яса. Однак вона була такою схудлою, що різати було нічого. «Самі кістки!» – заволав чоловік. Він був готовий убити дівчинку, аж тут помітив, що перед дверима лежать кілька буряків, і вибіг за ними надвір. Перелякані діти хутко зачинили двері.

Примара смерті була скрізь. Руки селян перетворилися на тріски, а черева жахливо роздулися. Вони безперервно мочилися. Над засніженими полями віяв вітер, і мертві тіла складали штабелями на подвір'ях і на земляних підлогах хатин. Візник із запряженим конем возом повільно їздив селом і збирав тіла, а потім їхав до цвинтаря й скидав їх одне на одного у відкриту яму.

Овдіюк вдалося уникнути смерті завдяки тому, що її дядько працював у сусідньому колгоспі й регулярно отримував

там порцію муки. Однак наприкінці березня в Олександри та її двоюрідних брата і сестри почали пухнути ноги. Вона написала матері: «Приїжджай і забери свою доньку, бо ми помираємо». Мати приїхала до Таргана наприкінці квітня з мішком муки. Побачивши тітку, п'ятирічний брат Олександри закричав: «Ми врятовані!»

Нагодувавши родину, мати Олександри разом із донькою пішла мовчазним селом. На деревах вже з'являлося листя, але в хатах не було жодних ознак життя. Нарешті вони прийшли до одного із родичів – Адама Каплуна. Відчинивши двері, вони побачили трьох мертвих дітей, покладених рядком на кухонному столі. Поруч на лавці лежало ще двоє. Каплуна в хаті не було. Олександра знала, що він помер раніше. Мати дітей сиділа на стільці. Побачивши родичку з мішком муки, вона сказала: «Я зараз теж помру». Підвелася зі стільця і сконала у них на очах.

У 1987 році село Тарган виглядало зовсім інакше. Замість мазанок під солом'яними дахами, що тягнулися по боках путівців за часів голодомору, тепер стояли цегляні будинки. В селі були телевізійні антени й телеграфні лінії. Земля стала родючою, і колгоспники вирощували тут зернові, картоплю, цукрові буряки, овочі, гречку.

Там, де колись панувала мертва тиша, тепер гуркотіли трактори й мотоцикли, ґелґотіли гуси й співали півні. Однак вісім місяців голодомору 1933 року, коли з 900 мешканців села голодною смертю загинули 360, залишилися в пам'яті тих, хто тоді вижив. Офіційно голоду не було. Ніде неможливо було про нього прочитати. Якщо про нього згадували в якомусь романі, роман піддавали цензурі. Якщо якийсь колгоспник наважувався нагадати про голодомор, він ризикував бути заарештованим. Але між собою селяни старшого віку розмовляли про голод.

Овдіюк і Масло були вже на пенсії, але після публікацій перших розповідей про голод вони обійшли всі будинки в Таргані, де жили старі люди, які пам'ятали ті події. Спочатку люди боя-

лися говорити. Щонайменший шум за дверима змушував їх тремтіти від страху перед КДБ. Хтось починав плакати, згадуючи своїх друзів і родичів, які помирали від голоду повільною й жахливою смертю. Інші ж розповідали чітко й у всіх подробицях. Овдіюк просила їх записувати імена всіх відомих їм померлих від голоду, включно з маленькими дітьми.

Збираючи ці імена, Овдіюк відчувала себе немовби в оточенні привидів. Вона бачила померлих такими, якими вони були перед смертю, і кожен із них ніби питав її: «А я? А я? Не забудь мого імені...»

Незабаром й інші мешканці Таргана почали складати власні списки, й Овдіюк звіряла їх зі своїм, щоби не пропустити жодного імені жертв із жодної злощасної хати.

Поки Овдіюк і Масло складали свої списки, голодомор почали обговорювати й у газеті «Літературна Україна». Тут були надруковані уривки з книжки Володимира Маняка і Лідії Коваленко, в якій автори стверджували, що цей голод був актом геноциду українського народу. В газеті був опублікований також заклик до тих, хто пам'ятав голодомор, написати Маняку та Коваленко. Овдіюк написала Маняку, і він приїхав до Таргана, записав її свідчення й оприлюднив її список жителів села, які стали жертвами цього голоду.

Зустріч Овдіюк із Маняком стала в певному сенсі доленосною. Він запросив її до Києва, щоби вона виступила зі своїми свідченнями на симпозіумі, присвяченому голодомору, а потім, коли постало питання про місце для вшанування пам'яті його жертв, він обрав Тарган.

«Те, що трапилося в 1933 році, – говорив Маняк, – перевершило найчорніші мрії всіх катів світу. Злочинці займали високі посади в комуністичній системі й повернули свій каральний меч проти власного народу. В землі лежать 9 мільйонів наших людей. В історії ще не було подібних актів звірячої жорстокості».

Поки він говорив, тисячі свічок відблискували ореолами на обличчях людей у натовпі.

«Не існує аналогів такого злочину держави проти власного народу. Голодомор був спрямований проти України й конкретно проти кожного села. Саме село зберігало національний дух, національну мову та звичаї».

У натовпі почали співати «Ще не вмерла України...». Йоан, єпископ Житомирської єпархії, закликав усіх берегти «невмирущу пам'ять про безневинних, замордованих голодом». Люди хрестилися та молилися. Народний ансамбль виконав пісню «Червона калина», присвячену національному дереву України. Після поминальної вечері опівночі, народ став розходитися.

Повертаючись до села при світлі місяця, Овдіюк і Масло пройшли повз кілька останніх будинків і ряд плакучих верб, що їх колись проминав віз із виснаженими мертвими тілами на шляху до поховальної ями на цвинтарі.

Овдіюк згадувала маленьку дівчинку, яка відмовлялася розлучатися зі своєю вмираючою матусею, а та намагалася залишити її на найближчому залізничному переїзді в сподіванні на те, що дівчинку підбере міліція і її віддадуть на усиновлення. «Ох, дівчинко, – думала вона з болем у серці, – чи живеш ти ще на цій українській землі, де померла твоя мати?»

Після поминальної служби за загиблими від голоду жителями Таргана Овдіюк ще довго згадувала роки мовчання про голодомор і зрозуміла, що в країні щось кардинально змінилося. Рік за роком вона вчила школярів радянської історії як історії «великих звершень», включно з колективізацією. Тепер же про той голод говорять відкрито. У церкві в сусідній Пархомівці регулярно правлять служби за жертвами голодомору.

Однак найбільша зміна відбулася в політичній свідомості. Дізнавшись більше про жахи голодомору, люди стали вбачати свого кривдника в Кремлі. Впродовж багатьох років українське село зберігало традиції та мову, але не виявляло інакомислення. Тепер же настрої, що довго залишалися прихованими в мовчазних серцях селян, почали поділяти мешканці всієї республіки.

Місто прийшло до них.

Після церемонії в Таргані націоналізм почав поширюватися українським суспільством, зачепивши зрештою навіть збройні сили. Кульмінацією прагнення України до незалежності стала проведена в Києві 27 липня 1991 року нарада українських офіцерів, присвячена підготовці до створення незалежної армії.

Восени 1990 року влада комуністичної номенклатури в Україні захиталася під подвійними ударами гласності та дедалі глибшої економічної кризи. 14 вересня Львів став шістнадцятим містом Західної України, де був знесений пам'ятник Леніну, а по всій республіці з магазинів зникли продукти й простяглися кілометрові черги за бензином.

30 вересня понад 100 тисяч людей зібралися перед будівлею Ради Міністрів у Києві на мітинг із вимогою виконання декларації про суверенітет. Потім вони спустилися на Хрещатик, де до них стали приєднуватися інші, аж поки загальна кількість демонстрантів не сягнула 200 тисяч, утворивши найбагатолюднішу в історії Києва антирадянську демонстрацію. Студенти з тією самою вимогою встановили намети на площі Жовтневої Революції й оголосили початок голодування. Число голодувальників на площі постійно зростало, і цю кризу було розв'язано лише з відставкою прем'єр-міністра Віталія Масола.

17 березня, на всесоюзному референдумі, 70 відсотків жителів України проголосували за збереження СРСР, але 83 відсотків відповіли «так» на запитання, чи має Україна входити до складу СРСР на засадах Декларації про державний суверенітет України. По регіонах результати голосування були дуже різні. В Західній Україні лише 15 відсотків виборців були за збереження Радянського Союзу, а в російськомовній Східній Україні таких виявилося до 80 відсотків.

На початку 1991 року серед комуністів у Верховній Раді намітився розкол. «Імперські» комуністи підтримували запропонований Москвою союзний договір, який передбачав централі-

зоване управління фінансами, митницею, КДБ, армією та всесоюзними підприємствами. Водночас комуністи національної або «суверенної» спрямованості були за те, щоб українською промисловістю керував Київ. Під впливом дедалі міцніших націоналістичних настроїв у республіці «суверенні» комуністи почали складати в Раді незаперечну більшість.

Тим часом ухиляння від військового призову в Західній Україні стало майже повсюдним явищем. У пресі з'являлися численні повідомлення про смерті призовників Радянської Армії внаслідок нещасних випадків або так званої «дідівщини», й у всій Україні лунала вимога, щоби солдати з України служили тільки на території республіки.

2 лютого, незважаючи на застереження командування Радянської Армії та активне стеження з боку КДБ, група з двохсот українських офіцерів зібралася в Києві й ухвалила резолюцію з вимогою про створення окремих українських збройних сил як логічний наслідок Декларації про суверенітет.

У квітні та травні 1991 року пожвавлення в середовищі українських офіцерів тривало. Попри перешкоди та погрози відплатою з боку командування, офіцери, які збиралися в Києві в лютому, готували проведення в столиці в липні установчого з'їзду незалежної Спілки українських офіцерів.

Полковник Вілен Мартиросян дивився на чотириста офіцерів, які заповнили залу Київського будинку офіцерів 27 липня, і готувався до виступу. Атмосфера в залі була такою напруженою, що багато хто з офіцерів не наважився прийти в однострої. Мартиросян, утім, був у військовій формі. «Це просто неприпустимо, – сказав він, щоби матері доводилося боятися, що її сина вб'ють в армії. В українській армії такого не буде».

Будівля була оточена військовими патрулями, які мали наказ заарештовувати офіцерів в одностроях, а Борис Шариков, начальних політуправління Київського військового округу, погрожував кинути делегатів з'їзду в Дніпро. Всередині Будинку

офіцерів міліціянти зі Західної України з жовто-блакитними нарукавними пов'язками з написом «Охорона» патрулювали приміщення і перевіряли посвідчення у журналістів. Проте ходили чутки про майбутній військовий трибунал і про силовий розгін з'їзду.

Мартиросян представив з'їзду жінок із об'єднання «Солдатські матері України». Тримаючи в руках світлини солдатів із чорною стрічкою у лівому куті, а в одному випадку – світлину солдата, що лежить у труні, жінки ледь стримували сльози, розповідаючи про долю своїх синів у Радянській Армії. Одна жінка описала, як її сина забили до смерті старші солдати зі Середньої Азії, коли він відмовився мити підлогу зубною щіткою, що було традиційним ритуалом приниження новачків. Інша сказала, що її син помер від сонячного удару після шестигодинних навчань за 40-градусної спеки без адаптаційного періоду. Ще одна мати розповіла, як її сина і десятки інших «випадково» скосило кулеметним вогнем під час убивчого навчання.

Коли група матерів завершила свої виступи, Мартиросян, який сидів за довгим столом на тлі великого українського прапора, сказав: «Наших синів убивають на службі імперської армії. Порожніх декларацій про суверенітет не досить. Якщо Україна рухається не лише до "паперової" незалежності, а до такої, яку має будь-яка інша держава, нам потрібна незалежна українська армія».

Мартиросян приїхав до Рівного зі Сибіру в 1985 році, прийнявши на себе командування 55-м окремим полком. Умови в Рівному були типовими для Радянської Армії тих часів. Командири отримували квартири поза чергою й отоварювалися в місцевому універмазі з його убогим асортиментом. Солдати зловживали нецензурною лексикою та пиячили. Проте Мартиросян ще під час служби в Сибіру виношував ідеї демократизації збройних сил і в 1986 році, коли в усіх на вустах була перебудова, вирішив випробувати їх.

Першою його метою було припинення «дідівщини». Мартиросян звернувся до батьків порушників, попросивши їх вплинути на своїх синів. Він запитував у солдатів, які офіцери користуються в них найбільшим авторитетом, і використовував їхні відгуки як підставу для підвищень у званні. Він боровся з лихослів'ям серед рядових і замість призначення штрафних нарядів порушникам дисципліни намагався присоромити їх, фотографуючи тих, хто заснув на варті, й вивішуючи світлини в коридорі.

Методи Мартиросяна спрацьовували, й незабаром 55-й окремий полк мав найкращі показники дисципліни та боєготовності в 13-й армії. Однак успіхи Мартиросяна зіпсували його стосунки з начальством. В полку ледь не щотижня стали з'являтися різні комісії – нібито для перевірки крадіжок бензину чи продуктів або нецільового використання бойової техніки, а насправді з метою знайти привід для переведення Мартиросяна до іншого полку. Восени 1988 року, коли радянські організації, в тому числі військові частини, висували кандидатів до Верховної Ради СРСР, Мартиросян став відчувати тиск і, щоб захистити себе від подальших неприємностей, вдався до незвичного кроку у виборчому процесі.

Вірменин за національністю, Мартиросян швидко став запеклим українським націоналістом. Наприкінці 1988 року націоналісти були фактично єдиною справжньою незалежною політичною силою в Рівному, і Мартиросян знав, що не переможе на виборах без їхньої підтримки. Сам він розмовляв російською мовою, але пообіцяв підтримати українську як державну мову й самому її вивчити. Це задовольнило місцевих націоналістів, і вони підтримали його. Коли результати виборів були підраховані, Мартиросян, який балотувався разом із ще п'ятьма кандидатами, здобув 87 відсотків голосів виборців.

В наступні місяці Мартиросян став активним демократичним лідером, і це, своєю чергою, привело до політизації військових 55-го полку.

Спочатку в полку існував певний опір українському націоналізму, навіть із боку тих, хто був відданий Мартиросяну: російські вояки побоювалися, що їх демобілізують із української армії або примусять залишити Україну. Майже всі вони скептично ставилися до українських націоналістів і нагадували про те, що жовто-блакитний український прапор використовували партизани, які під час війни вчиняли жорстокості.

Однак союзники Мартиросяна, націоналісти, почали зустрічатися з військовими. Вона розповідали про голод 1933 року і про корумпованість комуністичної партії, доводили, що єдине можливе майбутнє України – це незалежна держава.

І поступово вони схилили полк на свій бік. На багатьох справили враження подробиці сталінського геноциду, особливо Голодомору, але найважливішим міркуванням стало усвідомлення того, що лише поділ Радянської Армії на окремі національні армії допоможе покінчити з тією деградацією, що була долею пересічного радянського військового.

29 червня Мартиросян звернувся до Верховної Ради УРСР щодо питання суверенітету. Він сказав, що існує небезпека застосування сили, і попередив, що в армії є люди, здатні скинути цей парламент і будь-який інший подібний.

16 липня український парламент схвалив Декларацію про державний суверенітет, і на тлі загальної підтримки вимоги щодо служби українських військових лише на території України настрої в 55-му полку почали змінюватися на користь окремої української армії. Незабаром офіцери з такими настроями, почасти натхнені прикладом 55-го полку, з’явились і в інших військових частинах.

26 листопада генерал Михайло Моїсеєв, начальник генштабу Радянської Армії, звернувся до Верховної Ради СРСР із заявою, що він не вважає за можливе надати право українським громадянам служити винятково на українській території, бо це буде рівнозначним розчленуванню армії, 17 відсотків якої становили призовники з України.

Однак, попри це застереження, в Запоріжжі цілий повітряно-десантний полк відмовився виконувати наказ про передислокацію до Семипалатинська, де проводились ядерні випробування. Дружини офіцерів оголосили голодування на центральній площі міста, а офіцери попросили в Кравчука політичного притулку.

Врешті-решт, зважаючи на зростання напруги в частинах Радянської Армії, розташованих в Україні, офіцери з усієї республіки, в тому числі з 55-го полку, зустрілися 3 лютого в Києві для обговорення питання про створення Спілки офіцерів України – очевидного передвісника окремих збройних сил. Мартиросян не був присутній на першій зустрічі, але після активної дискусії в кулуарах її організатори вирішили запропонувати йому очолити цю Спілку, хоч він і не був українцем. На делегатів справили враження його виступи на з'їзді, а оскільки він був народним депутатом, вони знали, що йому не загрожує арешт. Після зустрічі багатьох офіцерів, які були її учасниками, негайно звільнили за «дискредитацію звання радянського офіцера», але у військових частинах по всій республіці продовжували розробляти плани проведення установчого з'їзду нової організації, аж поки нарешті не була призначена дата конференції.

Після того, як Мартиросян завершив свою промову, почалися виступи з місць. Один полковник із частини поблизу Ужгорода сказав: «Я гадаю, ми всі згодні з тим, що українська армія потрібна, але вона має бути створена законом, ухваленим Верховною Радою. Якщо люди почнуть озброюватися, репресій не уникнути». Інший делегат закликав покласти край політичній діяльності комуністів в армії та додав: якщо партія має в армії замполітів, то і Рух повинен їх мати.

Була також дискусія на тему «гарячих точок», на кшталт Баку, куди Радянська Армія ввійшла в січні 1990 року. Делегати заявляли, що це чужі війни й українці не повинні брати в них жодної участі. Один із делегатів стверджував, що до гарячих точок

українських солдатів відряджали більше, ніж військових інших національностей.

«Ми бачили в Тбілісі, Баку та Вільнюсі, – сказав Мартиросян, – як може бути використана імперська армія. Українська армія повинна бути іншою. Вона має використовуватися лише для захисту людей, а не для нападу на них».

Делегати, серед яких було багато відставних офіцерів і офіцерів запасу, підтримали його гучними оплесками.

П'ять років гласності цілком розхитали тоталітарну систему в Україні й дали республіці гостре відчуття своєї самобутності. Проте лише мешканці Західної України переважною більшістю підтримали ідею незалежної держави. Подією, яка спонукала до цього людей і в решті областей республіки, став заколот 19–21серпня 1991 року.

Він нагадав усім українцям про їхню безпорадність у радянській системі. Впродовж трьох днів доля України цілком залежала від подій у Москві. Україна вже збиралася підписувати новий Союзний договір, який забезпечив би їй більшу самостійність, ніж дотепер, але путч змінив ситуацію – в разі перемоги заколотників республіка отримала б не більшу самостійність, а масові арешти. З провалом заколоту загроза для українського самовизначення зникла, хоч і не завдяки якимось діям самої України.

На цю реальність Україна відреагувала сплеском національної самосвідомості. Кореспонденти київського радіо і телебачення, попри комуністичний контроль і закликали до заборони комуністичної партії. Депутати націонал-демократичних поглядів розробили план проведення в Раді голосування за незалежність і захоплення будівлі парламенту за допомогою войовничо налаштованих київських робітників у разі її несхвалення.

24 серпня пропозиція проголосити незалежність України

була поставлена на голосування, і переважною більшістю голосів, включно з майже всіма голосами деморалізованих комуністів, пропозицію було прийнято, і незалежність проголошено.

ЛЬВІВ, 5 ГРУДНЯ 1991 РОКУ

Небо було сіро-стального кольору в той морозний день, коли дзвони собору св. Юра сповістили про перемогу ідеї незалежності на референдумі 1 грудня. Майже скрізь по Україні населення проголосувало за незалежну державу, офіційно підтвердивши рішення парламенту. У Львові «за» проголосувало 92 відсотків виборців, а в деяких районах Львівської області ця цифра сягала 99,5 відсотків.

Тисячі людей набилися всередину церкви, тримаючи свічки або стоячи на колінах. Ще тисячі стояли надворі, кутаючись у шуби та пальта, під снігом, що повільно падав на землю. У цьому натовпі були й колишні борці за права людини, й представники опору попереднього покоління – ті партизани, що воювали в лісах після Другої світової війни, й після років, проведених у радянських таборах, лише тепер починали привселюдно згадувати про це.

Голосування за незалежність, яке відбулося у Верховній Раді в серпні, ще більше схилило громадську думку на користь цієї ідеї. Впродовж осені почали змінюватися настрої навіть у дуже русифікованій Східній Україні.

Провал серпневого перевороту і готовність депутатів-комуністів голосувати за незалежність, їхня неспроможність захистити радянську систему – все це допомогло переконати російськомовних українців у тому, що колесо історії повернулося й українська незалежність є неминучою. Тому вони дали себе умовити, що в незалежної України – кращі перспективи, й проголосували за це.

Мирослав-Іван Любачівський, кардинал колись забороненої Греко-католицької церкви, стояв біля вівтаря в оточенні ікон у пишно оздоблених срібних окладах.

«Незалежність, яку ми тепер маємо, – сказав він, – це перемога не лише наша, а й попередніх поколінь. Раніше багато людей билися за незалежність і гинули за неї, ми ж досягли своєї мети мирним шляхом. Тепер маємо зробити все, щоби зберегти цей здобуток. Попереду ще довгий шлях».

14

РЕЛІГІЯ

Звісно, коли люди геть пограбовані... вони шукають порятунку в потойбічної сили.

Михайло Булгаков. «Майстер і Маргарита»

ГРУДЕНЬ 1991 РОКУ

Сніг падав і вкривав серпанком місто, перетворюючи московські хмарочоси на розпливчасті сірі тіні, а дахи будинків – на горизонтальні білі смуги. Автобус зупинився у Верхньому Новоспаському проїзді, з нього вийшов молодик у робочому кашкеті й попрямував до Новоспаського монастиря.

Сергій Осипов – робітник-будівельник і колишній засуджений – виховувався атеїстом, але останнім часом почав відвідувати церковні відправи.

Осипов пройшов під вхідною аркою й перетнув бруковане монастирське подвір'я, присипане снігом. Він зупинився на мить подивитися на панораму міста з вуличними ліхтарями та освітленими вікнами, а потім піднявся сходами монастирської церкви, щоби приєднатися до сотень інших людей, що прийшли на вечірню відправу.

Вона тривала три години. Дехто з вірян, особливо жінки та діти, сиділи на лавках уздовж кам'яних стін, однак більшість

стояли. Після відправи церква спорожніла, але близько сотні людей, включно із Сергієм, залишилися на сповідь.

Три ченці поставили аналої перед стіною, вкритою старовинними іконами в ошатних золотих окладах, і віряни утворили до них три довгі черги. Сергій став у другу. В церкві було тихо, чутно було лише потріскування свічок, що горіли перед іконами в золотих підсвічниках.

Черга повільно просувалася вперед, і Сергій дивився, як радянські громадяни діляться турботами свого безталанного життя. Сергієва черга сповідуватися настала вже близько 2-ї години ночі. Він розмовляв зі священиком майже двадцять хвилин. Священик слухав уважно, час від часу погладжуючи свою бороду. Нарешті Сергій схилив голову, священик вкрив її своєю єпітрахиллю й прочитав молитву. Сергій поцілував Біблію та хрест і вийшов із церкви на холод, знову пройшов під аркою на вулицю й там зупинив таксі, щоби доїхати додому.

Ця сцена в Новоспаському монастирі була віддзеркаленням того факту, що в 1991 році релігія в СРСР переживала своє відродження.

Впродовж десятиліть релігію в Радянському Союзі суворо переслідували. Коли комуністичний режим перевернув ієрархію між людиною та Богом, утиски релігії стали його найважливішим філософським пріоритетом. Цей режим не заборонив релігію, але створив такі умови, щоби вона померла сама. Дітей у школах виховували атеїстами, а офіційне викладання релігії було під забороною. Водночас дорослому вірянину було неможливо зробити кар'єру.

«Ні, немає жодного відродження релігії, про яке подекуди кажуть, – говорив мені отець Сергій Желудков якось увечері в Москві 1982 року. – У Пскові лише кілька людей ходять до церкви. Ні журналісти, ні вчителі не ходять, бо вони втратять роботу. Діти не носять хрестиків. Вони не хочуть неприємностей

у школі. Але навіть якби не було переслідувань, важко сказати, скільки людей прийшло би. Більшість тих, хто відвідує відправи, – це літні жінки. Мабуть, є в емоційній природі жінок щось таке, що робить їх чутливішими до релігії, ніж чоловіків. Для жінок це щось на кшталт клубу. Вони можуть теревенити під час відправи, але їхня присутність – це свідчення того, що радянська держава не спромоглася знищити релігію цілком. Ті, хто зараз молиться в церквах, є колишніми комсомольцями. Вони народилися в 1910-му або раніше. Це діти революції, яких самотня старість змусила забути всі атеїстичні настанови».

У 1988 році в СРСР почалися зміни в релігійній політиці. У квітні Горбачов зустрівся в Кремлі з патріархом Піменом. Там уперше приймали предстоятеля церкви від часів зустрічі Сталіна із церковними ієрархами під час Другої світової війни. Офіційна преса, яка завжди малювала вірян злими й забобонними, тепер стала зображувати їх із більшою симпатією. Клопотання про відкриття церков, що по 10–20 років пролежали неторкнутими, були задоволені, а місцеві чиновники припинили дошкуляти священикам.

Горбачовська стратегія реформ спричинила зміни в суспільній атмосфері. Коли віру припинили переслідувати, вона вийшла зі сховку, і скрізь з'являлися перші паростки релігійного відродження.

Ці зміни віддзеркалились і в долях окремих людей.

«РІЧКОВИЙ», ЗАХІДНИЙ СИБІР, ЛИПЕНЬ 1987 РОКУ

Сонце безжально смалило, коли Олександр Горбунов, секретар місцевого парткому, стояв біля купки рублених будинків, спостерігаючи, як величезний екскаватор вгризається в

землю, риючи траншею під водогін для радгоспу «Річковий». Вдалині тягнув паки сіна віз, запряжений конем, і кудись поспішав автомобіль, здіймаючи великі хмари куряви. Аж раптом пролунав якийсь тріск, і Горбунов відчув, що в нього затремтіли руки. Разом із чорною землею екскаватор зачерпнув людські кістки. Він працював без упину, і його ківш щоразу заповнювався кістками та черепами, піднімав їх високо вгору й скидав на узбіччя.

Горбунов крикнув екскаваторнику, щоби він зупинився, й той нарешті вимкнув мотор, але був незадоволений, бо мав виконувати план, і Горбунов, представник партії, не зміг знайти підстав для припинення роботи.

Він знав, що тут по сусідству в сталінські часи були табори. Й коли над цими сибірськими сільськогосподарськими землями сідало сонце, його косі промені часто виявляли дивні пагорби, вкриті розкішною травою й усіяні грибами. Старші люди давно говорили, що там всередині – людські рештки, але до цього випадку Горбунов ніколи не бачив жодних кісток. Вражений і схвильований, він залишив місце робіт і повернувся додому.

Горбунов, член партії з 1974 року, працював у селі Ачаїрі механіком на ремонтно-тракторній станції радгоспу «Первомайський». На початку 1987 року він уже майже втратив віру в комунізм, але залишався обраним партсекретарем радгоспу й займався всіма аспектами його роботи.

Він сподівався, що як партійний секретар зможе допомагати людям, але його досвід керівника в комуністичній системі підказував йому, що він є частиною системи, яка не підлягає реформуванню. Горбунов бачив, як директор радгоспу Володимир Ноздричев роздає квартири своїм приятелям, а алкоголізм сягає такої межі, що керівникам радгоспу доводиться самим доїти корів, бо всі решта п’яні як чіп.

У 1987 році влада почала заохочувати створення «неформальних організацій» на допомогу перебудові, й директор бу-

динку культури в Арчаїрі, за походженням сибірський козак, організував козацький хор. Горбунов, який теж був козацького походження, вступив до хору. В той самий період в Омську та навколишніх селах почали відкривати церкви, а митрополит Омський і Тарський Феодосій став з'являтися на місцевому радіо й телебаченні.

Під враженням від явних змін в офіційному ставленні до релігії, один із членів хору запропонував поїхати до Омська й отримати благословення Феодосія. Горбунов ніколи не був у церкві, але під впливом того, що трапилося в «Річковому», погодився поїхати з хором. Коли Феодосій дізнався, що приїхали учасники козацького хору, він відслужив відправу за відродження сибірського козацтва, яке, на його думку, будувало своє життя на засадах релігії, дисципліни та шанування старших.

Служба в омському соборі тривала більше двох годин і справила враження на Горбунова. Потім, коли Феодосій пройшов церквою зі срібним хрестом, Горбунов разом із іншими членами хору поцілував хреста.

Пізніше Феодосій побесідував із хористами й порадив їм відкрити в Ачаїрі церкву на честь свої предків-козаків.

Повернувшись до Ачаїра, Горбунов вирішив, що, незважаючи на свою посаду партсекретаря, він спробує організувати відкриття церкви. В селі був порожній будинок, в якому раніше розміщувався медпункт, і Горбунов почав збирати підписи під клопотанням про передання будинку єпархії, щоби його можна було використовувати як церкву. Незабаром він зібрав триста підписів, і на цій підставі сільрада проголосувала за задоволення клопотання.

Дарування будівлі стало початком нечуваних досі в Ачаїрі колективних волонтерських зусиль. Ідея церкви була новою і тому викликала ентузіазм. По всьому селу стали збирати будматеріали для реконструкції майбутньої церкви. Деревину брали з колгоспного складу, лінолеум і фарбу – з ремонтної майстерні,

метал і дріт – з електротехнічної майстерні. Водночас волонтери ретельно відмивали будівлю, ремонтували та фарбували підлогу.

На Великдень 7 квітня 1991 року церква була нарешті готова, й у ній відбулася перша відправа. Її відвідав митрополит Феодосій, а після служби він зустрівся із сельчанами, які зібралися перед церквою.

«Хто все це організував?» – спитав він.

«Олександр Горбунов, наш партійний керівник», – відповіли з натовпу.

«Слава Богу», – сказав Феодосій. І, повернувшись до Горбунова, спитав: «Олександре Володимировичу, а як щодо того, щоб стати священиком?»

«Я партсекретар, – відповів Горбунов, – і якщо стану священиком, люди мене не зрозуміють. До того ж треба мати знання».

«Ви вчитиметеся в Омській духовній семінарії, – сказав Феодосій. – Нам не потрібні великі проповіді, нам потрібні священики, здатні виконувати обряди».

Горбунова така пропозиція захопила зненацька, і він попросив час на її обміркування. Невдовзі він вийшов із партії, звільнився з тракторної станції і поїхав до Омська вчитися на священика. Під час навчання він працював у Феодосія водієм, а в серпні повернувся до Ачаїра в рясі й з хрестом на шиї.

Отець Олександр почав правити службу в щойно відновленій церкві. По неділях відправи відвідувало від 10 до 15 осіб, але на свята збиралося до двохсот.

Спочатку до отця Олександра ставилися скептично – багато хто в селі говорив, що ніколи не зможе повірити священику, який був колись партсекретарем. Однак із часом він узяв гору над більшістю скептиків.

Відродження релігії в Ачаїрі спричинило ланцюгову реакцію. Давні мешканці села згадали, що колись тут був монастир, закритий у 1924 році, коли трьох ченців-засновників заарешту-

вали й розстріляли. Водночас директор радгоспу «Річковий» Віталій Мещеряков під враженням успіху із церквою в Ачаїрі пожертвував 100 тисяч рублів на спорудження церкви на території свого радгоспу. Але отець Олександр запропонував натомість відзначити місце братської могили, знайденої в радгоспі «Річковий», побудувавши там монастир. Феодосій дав своє благословенні цій ідеї, і Мещеряков погодився.

Проте отцю Олександру не давала спокою відсутність інформації про місця сталінських злочинів. Наприкінці 1991 року він поїхав до Омська, де зустрівся з Ференцом Надєм, який пережив ленінградську блокаду і потім працював слідчим у кримінальних справах в Омську. Тоді він провів дослідження щодо трудових таборів на цій території.

Надь сказав, що табір поблизу Ачаїра був колонією-фермою, де ув'язнені вирощували овочі для вісімнадцяти інших таборів Омської області, в'язні яких будували підприємства, нафтопереробні заводи, житлові будинки та гідроелектростанції. Ці в'язні були здебільшого представниками інтелігенції – юристами, лікарями та вчителями. Вони вирощували овочі вручну, не маючи ні чобіт, ані теплого одягу для роботи під дощем і в морози. Медичної допомоги не було, і щодня вмирало до десяти осіб – від пневмонії, дистрофії та дизентерії. Проте табірне начальство цим не переймалося, бо щотижня до Омська прибували потяги з новоприбулими, тож населення таборів постійно поповнювалося.

Цей табір працював більше двадцяти років до того, як його знесли після смерті Сталіна, і за оцінкою Надя в могильних ровах у районі «Річкового» тепер перебували кістки приблизно 60 тисяч людей.

Коли було організовано цей радгосп, його робітники часто знаходили кістки, коли рили ями під фундаменти чи викопували колодязі, й ніхто не дивувався, коли бачив дітей, що гралися з кістками чи навіть черепами. Іноді жінки збирали ці кістки

й ховали їх на сільському цвинтарі. Але селяни не намагалися знайти місця масових поховань або якось відзначити їх.

Повернувшись із Омська, отець Олександр став регулярно навідувати те місце братської могили, яке побачив чотири роки тому, коли його розкопав екскаватор. Одного разу він натрапив на жінку, яка огороджувала на тому місці ділянку під сад. «Тут не можна саджати, – сказав отець Олександр. – Тут поховані люди».

«Мені не дадуть землю в іншому місці, – відповіла жінка. – Якщо тут не можна, то я повішуся».

Переконаний у тому, що спорудження монастиря є нагальною духовною потребою, отець Олександр спробував зібрати гроші на цей проект. Він попросив своїх парафіян робити внески й розповів про плани щодо майбутнього монастиря в одній із передач омського радіо. «Людина може вважатися доброчесною лише тоді, коли вона пам'ятає тих, хто жив до неї, своїх предків, – сказав він. – У монастирі священики весь час читатимуть псалми й молитимуться за похованих у цьому місці, як і за всіх інших православних християн, що загинули в сибірських таборах. Монастир також збиратиме інформацію про сталінські табори в цій області й надаватиме її родичам загиблих».

Реакція на заклик отця Олександра була миттєвою. Люди приносили до єпархії гроші в конвертах. Одна жінка написала на конверті: «Я жертвую гроші, успадковані від бабусі. Вона померла, і я віддаю їх церкві». Інші пояснювали, що жертвують на спомин про родича або з нагоди шлюбу чи народження дитини.

Одного дня до дому отця Олександра прийшла жінка з коровою.

«Навіщо Ви привели корову?» – спитав він.

«Мій батько помер у таборі, – відповіла жінка і розплакалася. – Його кістки лежать тут. Нам дали дозвіл у колгоспі, й ми разом із доярками обрали найкращу корову».

Тридцятого жовтня 1991 року на місці братської могили зібралося сорок осіб, у тому числі митрополит Феодосій та отець Олександр. Небо було хмарне, над полями віяв крижаний вітер.

Присутні спостерігали, як отець Олександр і ще четверо священиків ставлять високого дерев'яного хреста на місці поховань. Митрополит Феодосій прочитав псалми й попросив Господа заспокоїти душі померлих, чиї рештки були тут поховані. «Ми молимося за мертвих на цьому світі, а вони моляться за нас на тому світі», – сказав він.

Раптом сірі хмари розійшлись, і люди закричали: «Дивіться, просвіт у небі!»

Отець Олександр повернувся до них. «Це знак Божий, – сказав він. – Буде монастир на цьому місці».

ІНЯКИНО, ЦЕНТРАЛЬНА РОСІЯ, 7 ЛИПНЯ 1989 РОКУ

Звуки грому відлунювали в порожній Успенській церкві, й тоді стара Марія Апаліна хрестилася, а молодий бородатий священик продовжував читати вечірні молитви. Жовті свічки горіли в підсвічниках, і Апаліна дивилась, як інші старі жінки довкола неї слухають відправу – дехто зі сльозами на очах. Ще місяць тому церква була зачинена, тож це була перша відправа за двадцять один рік. Раптом над полями спалахнула блискавка, пішов дощ, потрапляючи через дах у церкву, а порив вітру задув багато свічок. І все ж таки для Апаліної це був один із найщасливіших днів у житті.

Думками вона повернулася до однієї сцени, свідком якої стала 52 роки тому. Був червень 1937-го, спекотний літній день, і Апаліна, на той час п'ятнадцятирічна дівчина, працювала на полі колгоспу «Доброволець» разом із іншими підлітками із села. Раптом вона почула звук церковних дзвонів. Кинувши ро-

боту, діти побігли до церкви. Там уже зібралася велика юрба, а перед церквою стояло кілька військових машин.

На дзвіниці були чоловіки в одностроях, вони розбивали дерев'яні стійки дзвонів кувалдами, а потім скидали дзвони вниз. Більшість селян-чоловіків залишалися в полях, а жінки з натовпу кричали: «Що ви робите зі дзвонами?» Діти плакали.

Один із солдатів сказав, що зі дзвонів робитимуть зброю. Раптом на подвір'ї церкви з'явився Андрій Семенов, голова колгоспу. Він піднявся на дзвіницю, схопив кувалду і почав оскаженіло трощити одну зі стійок, але в своєму запалі сильно похитнувся й на очах у юрби втратив рівновагу та, дико смикнувшись, послизнувся й упав з п'ятдесятиметрової висоти на землю, загинувши на місці.

За кілька годин після цього на церкву повісили замок, замкнувши її назавжди.

Закриття церкви стало початком періоду релігійних утисків, який тривав в Інякині більше 50 років. Залишившись без церкви в селі, Апаліна та її батьки їздили на відправи до церкви в Боровому за 10 кілометрів – однієї з двох церков, залишених на весь Шиловський район із 52-тисячним населенням.

Керівництво колгоспу, в якому працювала родина Апаліних, примушувало колгоспників «добровільно», тобто безоплатно, відпрацьовувати один день по неділях. Учитель сільської школи напередодні релігійних свят попереджав дітей, щоби вони не ходили до церкви, а в Боровому вчителі та комсомольці всіляко дошкуляли учням, які намагалися відвідувати церкву.

Успенську церкву поступово руйнував час. Спочатку з неї прибрали ікони, потім зламали замок і розорили все всередині. Врешті не витримав дах і деформувалася підлога. Дерев'яні бані, які повільно порохнявіли, розхиталися під час сильної бурі й упали всередину церкви.

У 1980-х роках село Інякино майже втратило свою релігійність. Якщо когось із дітей помічали в церкві в Боровому, то

висміювали перед усім класом за мракобісся й виключали з піонерів. Шестеро дітей Апаліної давно відмовилися ходити до боровської церкви чи до будь-якої іншої, і православні традиції зберігали лише вона сама та ще кілька літніх жінок, збираючись вдома одна в одної та читаючи молитви без священика на Великдень, Трійцю та Вознесіння.

Проте в 1988 році Апаліна з великим здивуванням побачила релігійних діячів, в тому числі патріарха Пімена, на телебаченні. Вона обговорила це з іншими вірянами в селі, й вони сказали, що читали в газетах про відкриття церков. Підбадьорені очевидними змінами в атмосфері, Апаліна та кілька інших вірянок пішли до голови колгоспу Віктора Романова з проханням про допомогу в отриманні дозволу на відкриття Успенської церкви. На подив Апаліної, Романов погодився.

За рік дозвіл на відновлення церкви було нарешті отримано, й до села прийшли зміни. Церква, побудована в 1793 році, стояла руїною. Зі стелі звисали колоди, підлога стала горбкуватою, більшість сходів прогнили. Всередині церква була заповнена гнилим деревом, соломою, горами насіння та всіляким сміттям. Проте Романов виділив на відновлення церкви гроші з колгоспного фонду, а десятки людей зголосилися добровільно допомогти. Обсяг робіт виявився величезним. Цілий місяць віряни витратили лише на прибирання сміття. Потім було заново покладено підлогу і споруджено нові сходи. Колоди, що звисали згори, прибрали.

У липні 1989 року було вже розчищено досить місця для служби, тож кілька бабусь принесли ікони, які переховували вдома десятиліттями, й прилаштували їх на кроквах. Священиком цієї громади був призначений отець Іван Мартен, і ось під час бурі та зливи відбулася перша відправа.

Минули місяці, колгоспники звикли до того, що в селі діє церква, й отець Іван почав вінчати та відспівувати, а Апаліна

стала співати в церковному хорі. Спочатку дехто з колгоспників був незадоволений використанням колгоспних грошей на реставрацію церкви, але Романов, чия мати була дуже релігійною людиною, проігнорував ці нарікання. «Моє завдання – будувати, а не руйнувати», – сказав він.

Навіть учителі почали відвідувати відправи, а у вересні, перед початком навчального року, майже п'ятдесят дітей прийняли причастя. «Люди стали добріші один до одного, – говорила Апаліна. – Вони почали боятися Бога й непокоїтися через свої гріхи. Раніше люди були – як собаки. Не мали ні жалю, ні доброти. Люди стали ввічливішими. Раніше вони такими не були».

ЖОВТЕНЬ 1992 РОКУ

У щойно відновленій церкві горів у залізній грубці вогонь. Підлога була свіжопофарбована, на білих кам'яних стінах висіли ікони.

Світло похмурого дня сочилося крізь високі аркові вікна. Апаліна з хором співали заупокійні молитви, а селяни скупчилися навколо відкритої труни з 39-річною жінкою, що померла від раку. Отець Іван ходив вперед і назад із золотим кадилом, розносячи запах ладану. Присутні запалили свічки, немов освітлюючи шлях покійної до Бога. Батько померлої жінки плакав. Нарешті молоді люди з білими нарукавними пов'язками підняли труну на плечі й понесли її надвір, де очолили ходу селян навколо церкви.

Потім всі зібралися на дорозі. Тут були й старенькі, що ледь шкутильгали, як Апаліна, і малі діти. Духовий оркестр заграв жалобний марш, і всі пішли за труною, проводжаючи молоду жінку в її останній шлях на сільський цвинтар, до якого було близько двох кілометрів.

Після похорону Апаліна стала згадувати, як роками не мала навіть власної Біблії. «Тепер ми вчимо дітей закону Божому, – сказала вона, – і вони будуть іншими. Той, хто читає Біблію, знає, що буде. Я читаю Біблію, й мене ніщо не може здивувати чи налякати».

Потім вона замислилася над подіями останніх кількох років.

«Хто міг сподіватися на такі зміни? – сказала вона. – Але ж знов-таки – навіть янгол не може побачити Бога, то чому ми маємо на це сподіватися?»

ВИПРАВНО-ТРУДОВА КОЛОНІЯ № 5 ПІД ЛЕНІНГРАДОМ

Одного дуже холодного дня в березні 1990 року Володимир Хотко, засуджений за вбивство, вийшов на центр футбольного поля, щоби звернутися до своїх товаришів по колонії. Навколо нього зібралися півтори тисячі в'язнів колонії суворого режиму. «Нам щойно сказали, що дозволяють побудувати на території табору церкву, – сказав Хотко. – Допомагати нам ніхто не буде, але якщо ми знайдемо гроші, то можемо будувати».

Над натовпом запанувала тиша. Хотко вглядався в обличчя в'язнів – убивць, ґвалтівників, хуліганів і злодіїв. Більшість із них ніколи не чули про Десять заповідей, тим більше не дотримувались їх у своєму житті. Врешті-решт кілька в'язнів почали обходити натовп із відкритими наплічниками, й тут сталася несподівана річ. Спочатку кілька чоловіків, а потім майже всі полізли до кишень своїх тюремних курток і дістали звідти пом'яті купюри. Хтось давав п'ять рублів, хтось двадцять п'ять.

За півгодини Хотко назбирав 18 тисяч рублів. Цього було більш ніж досить для початку.

Задум побудувати церкву був складовою намагань Хотка реабілітувати себе через віру. Після закінчення школи в Ленінграді Хотко став працювати на Тракторному заводі ім.

Кірова в Тихвіні, де став комсомольським ватажком, а у 25 років – головою профспілки. Здавалося, він приречений на подальше просування нагору, але в 1985 році він розлучився із дружиною. Спочатку це не мало негативних наслідків, але потім між колишнім подружжям стали відбуватися дедалі запекліші суперечки через їхню однокімнатну квартиру. Кілька разів вони намагалися владнати цю проблему, але безуспішно. Врешті-решт вони зустрілися на квартирі одного із друзів, де, як зазначалося в матеріалах судової справи, почали сперечатися. Атмосфера розпалювалась, і, спаленівши, Хотко почав жорстоко бити та штурхати колишню дружину ногами. Коли він це вгамувався, вона була мертвою.

Ці вбивчі для дружини Хотка удари розбили і його власне життя. Його заарештували та посадили до ленінградського СІЗО, де він за кілька днів намагався повіситися. Оговтавшись після спроби самогубства, він дізнався, що дві тисячі працівників його колишнього заводу підписали петицію з вимогою смертної кари для нього. Суд відбувся в грудні 1986 року, й Хотка присудили до тринадцяти років колонії суворого режиму.

Для колишнього комсомольського діяча переїзд до трудової колонії № 5 був переходом в інший світ. До того Хотко ніколи не мав проблем із законом, ніколи не притягувався до відповідальності за насильство. З іншого боку, завдяки праці на заводі ім. Кірова він мав технічний досвід, і це означало, що він може бути корисний в економічній діяльності колонії. Його призначили бригадиром у будівельний цех. Сім днів на тиждень і дванадцять годин на день він ремонтував майстерні та бараки колонії.

У перші роки перебудови табірний режим трохи змінився. До того ув'язнені могли звертатися до представників адміністрації лише «громадянине начальнику», а розмовляти з ними лише щодо табірних правил. Якщо на в'язні бачили хрест, його зривали з шиї. Проте навесні 1988 року з'явилися ознаки лібе-

ралізації. В'язням уперше дозволили звертатися до тюремників по імені, а іноземцям – відвідувати табір. Водночас колонію відкрили для священиків.

Спочатку з тих, хто намагався поговорити зі священиком, глузували. Проте із часом ставлення змінилося. В'язні побачили, що священики є єдиними з відвідувачів колонії, з якими можна зустрітися й обговорити свої проблеми. Для багатьох цінним виявилося те, що священику можна довіряти, що він нікому не розповість про те, що почув.

Минали місяці, й Хотко почав відчувати докори сумління через убивство дружини. Він переживав за свою маленьку дочку і сподівався, що її захистить якийсь янгол-охоронець.

Священики принесли до колонії примірники Біблії, і Хотко почав її читати. Він побачив, що вона вчить доброті. Кримінальний кодекс не давав йому такого уявлення про правильне та неправильне, і водночас у Святому Письмі йшлося про те, що гріх можна спокутувати, а грішник може здобути прощення.

З Ленінградської духовної семінарії до колонії приїхав отець Володимир Сорокін і почав правити служби в табірному клубі. Поступово довкола отця Володимира сформувалася група з приблизно сорока в'язнів, включно з Хотком, і вони стали регулярно відвідувати служби.

Це відвідування церковних відправ змінило Хотка. Він зрозумів, що в глибині душі не є атеїстом, і з гіркотою згадував, як вірив у марксизм-ленінізм і вчив цього інших. Віру в марксистську ідеологію втратили й інші в'язні, в тому числі колишні чиновники, засуджені (на їхню думку, несправедливо) за обвинуваченням у корупції.

Свої почуття Хотко обговорював із в'язнями, і зрештою разом із ще п'ятьма особами звернувся до начальника табору Сергія Матюхіна з проханням дозволити побудувати церкву.

Матюхін був здивований цим проханням і спочатку відмовив.

Однак шість в'язнів написали клопотання до Ленінградського управління МВС, і в лютому 1990 року Матюхін сказав їм, що вони можуть спробувати. Однак він наполіг на тому, щоби церква не мала хрестів, дзвіниці та дзвонів.

Даючи дозвіл, навіть із такими обмеженнями, Матюхін піддавав себе певному ризику. В країні правили комуністи, а порядок у таборі забезпечував його «оперативний відділ», пов'язаний із КДБ. Цей відділ був загрозою не тільки для ув'язнених, а і для ліберальних членів адміністрації колонії. Проте Хотку був потрібен лише офіційних дозвіл. Він не сумнівався, що КДБ недовго терпітиме спорудження церкви на території колонії, тому негайно почав змагання із часом.

У березні 1990-го Хотко і ще п'ятеро в'язнів із дозволу Матюхіна організували збори ув'язнених, під час яких зібрали 18 тисяч рублів. Потім доручили Тимурові Хурієву, який був архітектором за фахом, розробити проект церкви й домовилися з Матюхіним про те, що будівельники з будівельного цеху використовуватимуть у неробочий час табірну техніку, зокрема трактор, екскаватор і кран.

І ось нарешті, коли в червні 1990 року в'язні вже могли розпочинати будівництво, до колонії прибув митрополит Ленінградський Олексій II освятити закладення першого каменя у фундамент майбутньої церкви. Для багатьох в'язнів це була перша в житті присутність на церковній відправі.

Того ж вечора Хотко, щоби не гаяти часу, зібрав будівельників, і вони всю ніч забивали копром бетонні палі під каркас церкви. Друзі привозили в'язням на своїх легкових і вантажних машинах цеглу. В літні місяці будівельна бригада працювала майже до світанку. Підвалини церкви поступово росли.

Успіхи в'язнів у будівництві церкви розгнівали оперативний відділ. Хотка викликали й наказали як бригадиру не надавати людей і матеріалів для спорудження церкви. Коли він відмо-

вився виконувати цей наказ, то попередили, що його та інших ініціаторів цього проекту відправлять до сибірських чи уральських трудових колоній.

Хотко знав, що найменша зміна політичного клімату дасть змогу оперативному відділу виконати свою погрозу. І все ж таки робота над церквою тривала.

Оперативний відділ неодноразово відмовляв вантажівкам із цеглою у дозволі на в'їзд на територію табору, змушуючи Хотка звертатися до Матюхіна. Врешті-решт співробітники відділу поїхали до місцевої цегельні й конфіскували 13 тисяч цеглин, призначених для церкви, які були вже оплачені в'язнями. Їх було повернуто лише після того, як про цей інцидент розповіли ленінградські телерепортери, попереджені отцем Володимиром.

Остаточне розв'язання цього конфлікту настало зі смертю патріарха Пімена й обранням на його місце Олексія II, який почав розповідати про будівництво цієї церкви в інтерв'ю місцевій та центральній пресі. Розлоге публічне висвітлення цієї теми зв'язало руки оперативному відділу, і, нехтуючи залякуванням, в'язні прискорили роботу над церквою і навіть задумали доповнити її хрестами, дзвіницею та дзвонами.

У квітні 1991 року було завершено спорудження основної частини церкви, й з Ленінградської духовної семінарії приїхали іконописці з іконостасом для вівтаря.

Однак коли почали роботу над дахом, ціни в СРСР за «сприяння» прем'єр-міністра Павлова підскочили втричі, й в'язням забракло грошей. Проект врятували двоє колишніх в'язнів, які стали бізнесменами й пожертвували на будівництво відповідно 100 та 500 тисяч рублів. Незабаром після того Олексій II організував передачу церкві чотирьох дзвонів і двох тонн міді для покриття бань.

У квітні 1992 року на бані було встановлено два позолочених хрести, подарованих духовною семінарією, а 11 вересня церква відчинила свої двері.

Бані, дзвіниця і хрести церкви здійнялися над сараями, бараками та майстернями колонії. Відправи проводили тричі на день, їх відвідувало до двохсот осіб.

У жовтні 1992 року Олексій II звернувся до президента Єльцина з проханням помилувати Хотка. «Ті, хто створив диво будівництва цієї церкви, – написав він у листі до Єльцина, – заслуговують на звільнення».

Епілог

У нашій крові є щось вороже будь-якому справжньому прогресу.

Петро Чаадаєв. «Перший філософічний лист»

ЛИСТОПАД 1993 РОКУ

На сцені актової зали одного з московських підприємств спітнілий, кремезний, коротко стрижений чоловік у ослабленій краватці голосно наказував двом своїм прибічникам підняти якомога вище над головою транспарант зі словами «Нам потрібна Велика Росія». Чоловіки підняли транспарант, але жердини, на яких він тримався, зігнулись, і транспарант упав на підлогу. «Ось бачите, в якому стані росіяни, – звернувся до трьох сотень людей у залі Володимир Жириновський, лідер Ліберально-Демократичної партії. – Ми не можемо навіть втримати гасла про свою власну велич».

З моменту оголошення виборів до нової Державної Думи Росії Жириновський невтомно займався своєю передвиборчою кампанією. «Нас врятують лише надійні державні кордони, – говорив він. – Як мінімум ми маємо повернутися до кордонів СРСР, але ще краще – до наших кордонів 1913 року, коли до Російської імперії входили Польща та Фінляндія. Ми здатні залякати іноземців, і я вам відверто скажу – я шантажуватиму їх. Я скажу їм: якщо ви втручатиметесь у справи Росії, ми вжива-

тимемо відповідних заходів. Ми це зробимо, бо ми голодні, принижені й ображені, і все це через вас. Американці не битимуться. Вони не вміють. У космосі є зброя, націлена на США. Якщо Єльцин казав, що частина наших ракет не буде спрямована в бік Америки, то я скажу, що ми всі ракети націлимо на Америку. Остання історична роль Росії – це врятувати світ від американського експансіонізму».

Після завершення виступу Жириновського оточила юрба. Чи не погодиться він поспілкуватися з групою студентів? «Студенти? Будь ласка, поза сумнівом...» Чи не візьме він листа від сестри однієї жінки, несправедливо звільненої в Подольську? Жириновський взяв листа і поклав його до нагрудної кишені.

Поки Жириновський і члени його партії виходили на холодне нічне повітря. Було відчуття, що серед збентежених і обурених виборців Росії він стає дедалі популярнішим.

Висунення Жириновського стало можливим завдяки неспроможності Росії побудувати правову державу.

В останні місяці 1991 року світ став свідком агонії Радянського Союзу. Горбачов і його прихильники боролися за збереження якоїсь союзної структури, але відцентрові тенденції виявилися сильнішими.

Наприкінці листопада СРСР ще продовжував існувати, але ухвалення майже всіх рішень було передано республікам. Проте єдиною республікою, здатною самостійно знищити цей союз, була Росія, а Єльцин вагався. Він хотів зберегти СРСР, але усунути Горбачова з посади голови держави, однак не міг зробити цього в законний спосіб, поки був живий Радянський Союз. Врешті-решт Єльцин наважився на розрив із радянською системою. Він наказав російському уряду припинити сплату податків до федерального бюджету, і цей приклад невдовзі підхопили інші республіки.

У листопаді 1991 року V З’їзд народних депутатів РРФСР пе-

реважною більшістю голосів надав Єльцину особливі повноваження, включно з правом керувати державою за допомогою указів. Також йому було надано право призначати голів обласних адміністрацій та ухвалювати рішення щодо загальних напрямів економічної реформи, в тому числі лібералізації цін.

1 грудня 1991 року переважна більшість українців проголосувала на референдумі за незалежність, а 8 грудня Єльцин, Кравчук і лідер Білорусі Станіслав Шушкевич таємно зустрілися в Біловезькій Пущі неподалік Бреста і домовилися створити Співдружність Незалежних Держав. Єльцин поінформував про цю угоду президента Джорджа Буша і лише після цього попросив Шушкевича повідомити цю новину Горбачову.

Спочатку Горбачов намагався боротись із Біловезькою угодою, скликавши позачерговий З'їзд народних депутатів СРСР, але від цієї ідеї довелося відмовитися, коли керівники середньоазіатських республік приєдналися до цього пакту, а російський парламент його ратифікував. Єльцин тим часом почав ліквідацію радянських інституцій, закривши МЗС СРСР і захопивши МВС та Міністерство безпеки.

Врешті-решт Горбачов змирився і 25 грудня в телевізійному зверненні повідомив про свою відставку. Над Кремлем було спущено радянський прапор, і за кілька днів до своєї 69-ї річниці СРСР, заснований 30 грудня 1922 року, припинив своє існування.

Тим часом більша частина влади Радянського Союзу перейшла до Росії, а в Росії – до Єльцина.

Вперше за кілька століть Росія перестала бути імперією і тепер мала обраного президента. Але Єльцин швидко продемонстрував, що не поважає принципу розподілу влади. Верховна Рада розпочала свої засідання, але Єльцин її демонстративно проігнорував. За законом, який надав йому особливі повноваження, він мав право видавати укази, які набували чинності за два тижні, якщо Верховна Рада не висуне своїх заперечень.

Проте Єльцин часто видавав по 15 указів одночасно, не залишаючи парламенту часу їх розглянути й дати свою оцінку.

Єльцин призначив Єгора Гайдара, колишнього завідувача відділом газети «Правда», віце-прем'єром і міністром економіки. Плани Гайдара передбачали, зокрема, лібералізацію цін і обмеження збільшення грошової маси, що спричинило б банкрутство, а також початок реструктуризації економіки. Його промови рясніли економічними термінами, яких багато хто з депутатів не розумів. Проте зрештою стало ясно, що Гайдар збирається одним ударом ліквідувати майже всю планову економіку.

Руслан Хасбулатов був спочатку союзником Єльцина. Він допомагав організовувати голосування за особливі повноваження Єльцина, а також ратифікацію Біловезької угоди. Але з урахуванням цієї допомоги він очікував поважної посади в уряді. Натомість ним знехтували, як і Руцьким.

2 січня 1992 року Гайдар запровадив свою економічну програму. Відпускаючи ціни, він передбачав, що вони зростуть у 3–5 разів, а потім почнуть падати. Насправді вони підскочили в 5–7 разів у перший же місяць, з'ївши всі заощадження громадян. Літні люди, які багато років відкладали гроші, раптом залишилися без копійки. Споживання харчів різко зменшилось (пізніше воно стабілізувалось), а чоловіки та жінки з воєнного покоління почали продавати на вулицях свої пожитки.

Прискорення інфляції призвело до дефіциту обігового капіталу і зупинення виробництва, а в монополізованій економіці це означало, що в разі припинення виробництва одним підприємством усі залежні від нього теж не працювали. Щоби вижити, підприємства залізали у величезні борги одне перед одним, сподіваючись на фінансову допомогу держави.

Перші протести прийшли від Фронту національного порятунку, який сформувався в жовтні 1992 року з тих, хто опирався розвалу СРСР. Проте незабаром до опозиції приєднався і Хас-

булатов, розлючений тим, що Єльцин ним знехтував. Водночас він посилив свій контроль за Верховною Радою, винагороджуючи лояльних до нього людей закордонними відрядженнями, найкращими квартирами та службовими автомобілями.

У квітні, коли народне невдоволення зростало дедалі більше, Аман Тулеєв, голова Кемеровської облради, заявив, що реформи призвели до зубожіння людей, і закликав призначити прем'єр-міністром людину зі справжнім досвідом роботи в промисловості. До цього додав свою думку і Хасбулатов, назвавши реформаторів «хлопчаками в рожевих штанцях».

Тим часом ставало зрозуміло, що Центробанку доведеться пом'якшити кредитну політику, щоби ліквідувати заборгованості між підприємствами, які досягли вже 3 трильйонів рублів, тобто половини вартості промислової продукції. У середині 1992-го було здійснено емісію для надання кредитів, і інфляція зросла з 10 до 25–30 відсотків на місяць. Виробництво в першій половині 1992 року знизилося більш ніж на 20 відсотків порівняно з тим самим періодом 1991 року.

У цій ситуації Хасбулатов і Руцькой посилили свої напади на уряд. До них приєдналися директори військових підприємств, які утворили блок під назвою «Громадянський союз» на чолі з Аркадієм Вольським, колишнім членом ЦК. Наприкінці червня Єльцин, якого в листопаді підтримували дві третини парламенту, зіткнувся із ситуацією, коли дві третини Верховної Ради тепер були проти нього.

Уряд звернув свою увагу на приватизацію, але це не допомогло знизити напругу між виконавчою та законодавчою гілками влади.

У той час в Росії відбувалося наймасштабніше в історії відчуження власності. З огляду на це питання полягало не в тому, чи варто проводити приватизацію, а в тому, хто її здійснюватиме й матиме можливість розподіляти будівлі, підприємства та землю. Спочатку здавалося, що цим процесом займаються і уряд,

і парламент. Однак за кілька місяців стало зрозуміло, що приватизація відбуватиметься шляхом указів, і цей процес контролюватиме уряд.

Єльцин не доклав жодних зусиль до діалогу зі своїми критиками в парламенті. У вересні уряд – у межах своєї програми приватизації – випустив ваучери номінальною вартістю 10 тисяч рублів для кожного російського громадянина. Кожен ваучер мав бути використаним для купівлі частки в приватизованій російській промисловості. Сподівалися, що це допоможе створити клас власників. Однак на практиці громадяни не знали, що робити із цими ваучерами, й багато хто продавав їх за гроші або пляшки горілки.

Тим часом всі ці приватизаційні зусилля мали наслідком народження головного джерела корупції. Були створені комерційні фірми для продажу нафти та газу, експорт яких був раніше монополією держави, й ці фірми за хабарі отримували від урядовців експортні ліцензії. В такий спосіб учасники цієї торгівлі стали узаконеними мільйонерами й разом із іншими людьми, що мали доступ до державного майна, зберігали величезні суми грошей за кордоном і займалися демонстративним марнотратством у Росії, де стало продаватися більше розкішних моделей «мерседеса», ніж у всій Західній Європі разом узятій.

Побачивши все це, члени парламенту обурилися, що їх позбавили частки здобичі.

Наближалися холоди, а майже половина населення жила нижче рівня бідності. Проте замість пошуку компромісу обидві сторони зайняли позицію «все або нічого». Хасбулатов у приватних розмовах називав Єльцина «п'яницею» та «психічно хворим», а в уряді ходили пропозиції розпустити парламент. Єльцин намагався зосередити весь процес ухвалення рішень у виконавчій гілці влади, й наприкінці листопада в російському уряді було бюрократів і бюрократизму не менше, ніж за Радянського Союзу.

Однак, попри катастрофічне зниження рівня життя, симпатії народу залишалися переважно на боці Єльцина. Хасбулатов був чеченцем, й етнічні упередження діяли проти нього. Проте важливішим було, мабуть, інше: більшість росіян продовжували вірити в те, що після краху комунізму лише радикальні реформи дозволять сподіватися на краще майбутнє.

Першого грудня почав свою роботу VII З'їзд народних депутатів, і термін надзвичайних повноважень Єльцина сплив. Першою пропозицією депутатів було запровадження поправки до Конституції, якою з'їзду надавалося постійне право затверджувати прем'єр-міністра та ключових міністрів. Пропозиція не набрала потрібних двох третин голосів, але врятувати Гайдара було мало надії – його призначення на посаду можна було відхилити простою більшістю. Роблячи поступку з'їзду, Єльцин погодився на право вето парламенту в питаннях призначення міністрів оборони, закордонних справ, безпеки та внутрішніх справ. Однак з'їзд, прийнявши ці поступки, все одно відхилив кандидатуру Гайдара. Першим прем'єр-міністром Росії став Віктор Черномирдін – управлінець із досвідом роботи в промисловості, підтриманий Громадянським союзом.

Також з'їзд ухвалив рішення про проведення 11 квітня 1993 року референдуму щодо засад нової Конституції. Проте 20 березня Єльцин оголосив у своєму телезверненні, що підписує указ із забороною будь-яких дій парламенту, що обмежують повноваження президента. Наслідком цього стало висунення пропозиції про імпічмент на тій підставі, що своїм указом Єльцин порушив чинну Конституцію.

Голосування за відсторонення Єльцина від посади відбулося у Великому Кремлівському палаці, і хоча більшість депутатів висловилися за цю пропозицію, вона все ж таки не набрала потрібних двох третин голосів. Згодом на 25 квітня був призначений новий референдум – про довіру президентові та його економічній політиці.

Результат референдуму засвідчив переконливу перемогу Єльцина. Ця демонстрація народної підтримки приголомшила депутатів, які були впевнені в непопулярності єльцинської економічної політики.

Натхнений результатами референдуму, Єльцин продовжив правити за допомогою указів, хоча термін наданих йому в листопаді 1991-го надзвичайних повноважень сплив. У відповідь парламент почав направляти укази Єльцина до Конституційного суду, призупиняючи в такий спосіб їхню дію. Внаслідок цього незабаром по всій країні закони та укази стали суперечити один одному, і росіяни не знали, кому ж належить законна влада.

Тим часом у країні поглиблювалася соціальна криза.

ІНСТИТУТ ІМ. БАКУЛЕВА, ДИТЯЧЕ ВІДДІЛЕННЯ, 6 ТРАВНЯ 1993 РОКУ

Сповитих немовлят котили на каталках коридором, стривожені матері намагалися привернути до себе увагу медичного персоналу, а тим часом лікар Валентина Шведунова у тихому кабінеті мала термінову розмову з Юрієм та Іриною Журавльовими, батьками дванадцятирічного Сергія. «Ваш син помирає, – сказала вона. – Інфекція поширюється, а ми не маємо антибіотиків, щоб її побороти. Єдина наша надія – це радикальна операція».

Юрій та Ірина заплакали. В палаті, зовсім поруч, блював і задихався їхній син. «Якщо це єдиний шанс урятувати сина, – сказав Юрій, – тут нема чого заперечувати. Але будь ласка, прооперуйте якомога швидше».

До Інституту ім. Бакулева Сергія привезли в березні 1993 року з метою проведення балонної ангіопластики для корекції звуження клапана аорти. Ця процедура передбачає введення катетера через стегнову артерію в серце та надування всередині серця балона для розширення звуженої артерії серцевого клапана.

Сергію вона була потрібна тому, що стулки клапана в нього були зімкнені по краях, залишаючи лише маленький отвір для току крові й підвищуючи тиск у лівому шлуночку до 260. Зробити операцію йому порекомендували, коли цей тиск перевищив 150.

Сергій жив у Твері – невеличкому місті за 168 кілометрів від Москви. Його батько був місцевим журналістом, а мати працювала вихователькою в дитячому садку. Сергій ходив до школи й учився старанно. Його серцева вада була компенсованою, тож за винятком періодичної слабкості він ні на що не скаржився. Однак шлуночок серця не міг компенсовувати цю ваду довічно, із часом, безперечно, почались би перебої, а тоді серце Сергія опинилось би під постійною загрозою.

Сергія поклали до лікарні 19 березня, а наступного дня виконали потрібну процедуру – як здавалось, успішно. Кров'яний тиск у його лівому шлуночку знизився до 140, це було ще надто високо, але набагато краще, ніж до того. В наступні після процедури дні Сергій – спокійний, охочий до навчання хлопчик – більшість часу присвячував читанню.

Лікар Кето Мчедлішвілі, дитячий кардіолог, яка наглядала за Сергієм, припустила, що вже незабаром він зможе поїхати додому. Однак на третій день у нього підвищилася температура. Це занепокоїло лікарку. За Радянського Союзу Інститут ім. Бакулева мав у своєму арсеналі 12–15 найменувань антибіотиків, включно з такими найсучаснішими, як лонгацер і фортум. Проте навесні 1993 року кількість наявних антибіотиків скоротилося до п'яти – клафорану, бруламіцину, гентаміцину, ампіциліну та оксациліну, й навіть серед них деякі були дефіцитом.

Доктор Мчедлішвілі знала, що підвищення температури після балонної ангіопластики у дітей не є чимось незвичайним, але в Сергія вона підвищилася за три дні після процедури. Це означало, що до організму могла потрапити інфекція.

Мчедлішвілі намагалася викинути з голови моторошні думки. Вона знала, що в разі серйозної інфекції в інституті може не знайтися потрібних антибіотиків для її подолання.

Критичний дефіцит ліків був однією з найсерйозніших проблем в інституті, й тому лікарі завжди застосовували спочатку звичайні антибіотики, навіть якщо знали, що бактеріальний збудник швидше за все виявиться до них несприйнятливим. Саме так сталось і з лікуванням Сергія. Йому зробили ін'єкції ампіциліну, і температура впала. Однак рівень гемоглобіну, який мав бути вище 10, впав нижче 9. Потім Сергія відвезли до реабілітаційного центру інституту, колишнього будинку відпочинку КПРС, розташованого в підмосковному лісі. Хлопчик проводив час за грою в пінг-понг і шахи з іншими пацієнтами, читанням і прогулянками з матір'ю в навколишньому лісі.

Через п'ять днів у Сергійка знову почала підвищуватися температура, і його негайно перевезли назад до інституту. Цього разу йому зробили переливання крові та ввели антибактеріальний засіб – метрогил. Антибіотик змінили на клафоран. Лікарі – доктор Шведунова, Людмила Плотникова, заступниця завідувача відділу дитячої хірургії, Баграт Алекян, хірург, який оперував Сергія, – були тепер по-справжньому занепокоєні.

Той факт, що впродовж дев'яти днів у хлопчика то підвищувалася, то знижувалася температура, майже незаперечно свідчив про наявність інфекції. Водночас у нього знижувався артеріальний тиск, вказуючи на проблему з аортальним клапаном. Проте ехокардіограф нічого не виявив, а всі аналізи крові на гемокультури дали негативний результат.

За Радянського Союзу у військових лабораторіях розроблялися надзвичайно чутливі гемокультури, але в інституті всі вони були продукцією звичайної російської фармацевтичної промисловості, тому відзначалися нечутливістю і повільністю отримання результатів.

Клафоран дав певний ефект, і на кілька днів температура в Сергійка повернулася до нормальної, але невдовзі знову піднялася майже до 39. Лікарі дали хлопчику гентаміцин та оксацилін. Температура знову впала на кілька днів, а потім знову підвищилася.

Двадцять першого квітня гемокультура нарешті ідентифікувала інфекцію як стафілокок, але не вказала штаму. Водночас лікарі продовжували знімати ехограми, й 23 квітня, більш ніж за місяць після виконання балонної ангіографії, ультразвук виявив перші ознаки вегетативного зростання навколо серцевого клапана.

Тепер лікарям стало ясно, що трапилося щось жахливе й для порятунку хлопчика потрібна термінова операція. Спостерігаючи за розвитком ситуації, доктор Шведунова згадувала іншого пацієнта й інші часи.

У 1986 році у шестирічної дівчинки після операції з виправлення дефекту внутрішньошлуночкової перегородки розвинувся бактеріальний ендокардит. Щоби побороти інфекцію, лікарі інституту застосували цілий арсенал антибіотиків, із яких сьогодні їм були доступні лише два – клафоран і гентаміцин.

Доктор Володимир Подзолков, завідувач відділу вроджених серцевих захворювань, через Фармакологічний комітет добився закупівлі за валюту препарату спеціально для врятування життя цієї однієї дитини. Через сорок два дні після першої операції дівчинку прооперували вдруге. Лікарі оцінювали її шанс на виживання як один зі ста, але вона вижила. Антибіотики стримували інфекцію достатньо довго, щоби хірургія врятувала дівчинці життя.

Сергійкові давали бруламіцин, але він мало впливав на температуру – вона знижувалася лише на короткий час. Інфекція прогресувала, і застарілі антибіотики допомагали мало.

Тепер за Сергійка та його матір переживало все відділення. Двадцять третього квітня доктор Мчедлішвілі запросила Ірину на бесіду. «Становище стає серйозним, – сказала вона. – Його серцевий клапан інфікований, а хлопчик не реагує на терапевтичне лікування. Ми розглядаємо питання другої операції».

Приголомшена цією новиною Ірина побігла дзвонити чоловікові до Твері. Тим часом доктор Мчедлішвілі зайшла до

Володимира Коваленка, завідувача терапевтичним відділенням. Вона пояснила ситуацію, і Коваленко дав їй комплект ампул нового швейцарського антибіотика, який інституту надіслали як зразок. «Можете використати це, – сказав він похмуро, – але цього вистачить лише на чотири дні».

Двадцять п'ятого квітня в Сергія з'явились ознаки серйозного захворювання. Він спокійно сидів у своїй палаті, читаючи «Робінзона Крузо», аж раптом почав задихатись і блювати.

Швейцарський препарат дав тимчасове полегшення, але всі зусилля знайти додаткові ампули на складах або через Фармакологічний комітет були марними.

Батько Сергія приїхав до інституту, а лікарі та медсестри постійно заходили до Сергійкової палати. Він сам уперше виявив ознаки страху.

Двадцять дев'ятого квітня стали готуватися до операції. Доктор Скопін – хірург, який досяг чималих успіхів у трансплантації аорти та серцевих клапанів у дорослих за методами, розробленими ним разом із Анатолієм Малашенковим, – оглянув хлопчика і вирішив, що зможе прооперувати його.

Однак тепер Сергій виявляв ознаки тяжкої серцевої недостатності. Йому було дуже важко дихати, у черевній порожнині накопичилася рідина, й він постійно блював. Ультразвук показав обширні абсцеси в серцевому клапані та стінках аорти.

Діаметр артерій у Сергія був надто малим для штучного серцевого клапана, й Скопін вирішив замінити його аортальний клапан та аорту на взяті у донора – жертви нещасного випадку.

Втім, прогноз був не дуже позитивним. Інститут не мав апарату для гемосорбції – пристрою, який за допомогою антимікробних і антитоксинових фільтрів очищує кров і знижує дію інфекції. Тому операція мала проходити в умовах дуже сильної інфікованості, й серцевий м'яз міг не витримати шоку від цього нового втручання.

Отримавши згоду батьків на операцію, лікарі почали вже

по-справжньому до неї готуватись. Ірина намагалася нагодувати Сергія, але він сказав, що йому важко їсти й краще він почитає. Хлопчик з дедалі більшим занепокоєнням дивився на батьків, що плакали в його присутності, але сам залишався спокійним, ні на що не скаржився й читав «Робінзона Крузо» аж до моменту, коли його на каталці повезли до операційної.

Операція тривала чотири години й з технічного погляду пройшла добре. Сергійкові замінили аорту та клапан, а абсцес, який тепер поширився на все серце, було дреновано. Проте після завершення операції, коли Сергія відключили від апарату «серце–легені», лікарям не вдалося знову запустити його серце. Через двадцять хвилин доктор Скопін вийшов із операційної і повідомив Ірині та Юрію, що їхній син помер.

Смерть Сергія приголомшила співробітників Бакулевського інституту. Багато хто полюбив цього спокійного, допитливого хлопчика, який переносив тяжкі випробування своїх останніх днів стоїчно й без скарг. Всі пам'ятали, що Сергійко зовні виглядав цілком здоровим, коли прибув до інституту півтора місяці тому, й можна було сподіватися, що він проживе як мінімум ще років п'ятнадцять, якби не процедура ангіопластики.

«Нас ніколи не залишає страх, що не вистачить антибіотиків і нічим буде лікувати пацієнтів», – сказала доктор Шведунова.

А тим часом поза стінами лікарні тривала боротьба за владу між Єльциним і парламентом.

У травні криза влади почала позначатися на процесі розробки нової Конституції. Єльцин, незадоволений проектом, поданим комісією Верховної Ради, скликав Конституційну нараду – переважно з представників виконавчої влади – для розробки альтернативного проекту. В результаті виникло два центри написання Конституції, жоден із яких не визнавав існування іншого.

Водночас виникали запеклі конфлікти довкола питання при-

ватизації. Населенню було роздано ваучери, але вони вважалися неефективними й здатними викликати інфляцію. Депутати побоювалися, що мафія використає їх для скуповування всієї промислової бази країни. Вони віддавали перевагу такій формі приватизації, за якої робітники могли б ставати співвласниками підприємств, сторонні до них не допускалися б, і директори підприємств надалі практично контролювали б їх.

У середині травня урядова програма приватизації була представлена на ратифікацію Верховній Раді, яка її відхилила.

Ця відмова розлютила уряд, який вирішив не подавати нової версії парламенту, а продовжувати приватизацію за допомогою указів. Тепер стало очевидним, що ні виконавча влада, ні парламент не зацікавлені в розв'язанні наявних суперечностей. Потім настав час прийняття бюджету на 1993 рік. Виконавча влада заклала в бюджет рівень інфляції у 8 відсотків на місяць, але вже влітку він сягнув 20–25 відсотків. У відповідь Верховна Рада зробила перерахунок бюджету, підвищивши пенсії і зарплати вчителям, лікарям та іншим бюджетникам. Результатом став дефіцит бюджету в 28 трильйонів рублів, тобто 25 відсотків валового національного продукту.

Уряд заявив, що переглянутий парламентом бюджет зведе нанівець усі зусилля зі стримування інфляції та підірве процес реформ. Єльцин заявив, що ігноруватиме його. Напруга різко зросла.

У серпні Єльцин пообіцяв «гарячу осінь» і почав відвідувати бази найважливіших військових частин у Московській області, щоби заручитися підтримкою. Він також у 2–3 рази підвищив зарплатню офіцерам. Потім Єльцин і Хасбулатов обмінялися пропозиціями піти у відставку. І нарешті 18 вересня Хасбулатов, виступаючи перед депутатами, вдався до особистих образ на адресу Єльцина, порушивши питання про його алкоголізм.

«Це неприпустимо, – сказав він, – коли посадовці роблять вигляд, нібито в цьому [пияцтві] немає нічого особливого. Мовляв, п'є – значить, наш мужик. Але якщо це так (і тут Хасбу-

латов хитнув головою вбік Кремля і клацнув себе двома пальцями по горлянці), то хай мужицькими справами і займається, а не державними».

Про цей жест і зауваження Хасбулатова негайно розповіли Єльцину, який вирішив, що настав час покінчити із цим парламентом раз і назавжди.

21 вересня Єльцин видав указ № 1400, яким скасовував З'їзд народних депутатів і Верховну Раду. Він оголосив вибори до нового законодавчого органу – Державної Думи, призначивши їх на 11–12 грудня.

Депутати відреагували на це відмовою залишити Білий дім, і тоді уряд вимкнув у будівлі опалення, воду та електрику й оточив її колючим дротом, а потім міліцією та підрозділами внутрішніх військ.

У вересні 1993 року населення ставилося до обох сторін конфлікту з байдужістю, але члени радикально налаштованих груп націоналістів і фашистів прибули до Білого дому захищати парламент. Зброю їм надали депутати, які боялися штурму будівлі, а на вулиці демонстранти, переважно комуністи, зібралися з протестом проти розпуску парламенту і були побиті міліцією.

Армія була на боці Єльцина, а облради по всій країні висловили підтримку парламенту, тож для подолання кризи в Даниловому монастирі відбулися перемовини, але обидві сторони залишилися непоступливими.

Другого жовтня, в атмосфері постійного зростання напруги, на Смоленській площі сталася сутичка між міліцією та демонстрантами. Третього жовтня тисячі демонстрантів-комуністів зібралися перед міліцейським загородженням на Кримському мосту і стали посеред мосту за сто метрів від кордону ОМОНу, озброєного кийками та щитами. Впродовж майже тижня демонстрантів била міліція, і постраждалі в тих сутичках, тепер озброєні камінням і палицями, були в перших рядах.

«Ну, – сказав Віталій Уражцев, народний депутат, – вперед!»

І раптом градом полетіло каміння, а демонстранти кинулися на міліцію. Ззаду натискало дедалі більше учасників маршу, лінію загородження було прорвано, у міліціянтів стали відбирати щити та кийки, якими їх же й побили. На подив натовпу, міліція стала тікати.

Демонстранти почали рухатися до Білого дому. На Смоленській площі вони атакували міліцейську барикаду з пожежних машин і вантажівок, і міліція та внутрішні війська знову відійшли назад. Було захоплено близько двадцяти машин, із них багато які мали залишені ключі запалювання. Хода до Білого дому відновилась, і захоплені на Смоленській площі вантажівки прорвали огорожу з колючого дроту навколо будівлі, розчистивши шлях пішим демонстрантам, які зайшли на площу Вільної Росії з північної сторони. І знову міліція не чинила жодного опору.

Микола Троїцький звернувся до учасників ходи, коли вони заходили на площу: «Як це сталося?» – «Не знаю, – відповів один із демонстрантів, – спочатку вони нас не пускали, а потім дали пройти». Інший додав: «Єрін перейшов на бік народу. Міліція на нашому боці!»

Руцькой, Хасбулатов і решта керівників парламенту з'явилися на балконі Білого дому, що виходив на площу. Перед ними було море червоних прапорів, і лунали вигуки «Ура!» і «Революція!» Це видовище змусило багатьох депутатів утратити почуття реальності. Після тринадцятиденної облоги, коли вони сиділи без світла та води, відрізані від світу, їм здавалося, що вони бачать не натовп комуністів, а стихійне й успішне народне повстання.

Під захистом двох охоронців, які тримали перед ним щити, Руцькой звернувся до людей на площі: «Ми перемогли. Тепер нам потрібно сформувати колони й захопити мерію, а потім Останкіне». Він закликав чоловіків призовного віку утворити загони й спустився вниз проінспектувати їх. Однак у цей час великий загін фашистського угруповання «Російська національна єдність» під проводом Олександра Баркашова вже прямував до мерії.

Натовп атакував мерію з двох напрямків. Найбільша група зосередилася перед головним входом. Там дві вантажівки, захоплені демонстрантами раніше, протаранили вікна. Менша група, очолювана баркашовцями, зайшла ззаду будівлі, розбила вікна із дзеркального скла і прорвалася всередину через понівечені жалюзі. На цей момент міліція вже втекла, залишивши автобуси та вантажівки, з них деякі – навіть із ключами запалювання. Бойовики завели їх і рушили на Останкіно.

За якісь дві години Москва змінилася. Міліція зникла, а автобуси й вантажівки з автоматичною зброєю та радянськими червоними прапорами, що стирчали з вікон, їхали до Останкінського телецентру, не зустрічаючи жодного спротиву. Водночас у тому ж напрямку рушили тисячі людей, вигукуючи «Геть зрадника Єльцина!» та «Бий жидів!» Перші вантажівки з демонстрантами прибули до Останкіна о 17:30. Там вони побачили, що, попри захоплення мерії, телецентр практично не охороняють. Дорогу не перекрили, й транспорт рухався вулицею Корольова в обох напрямках між двома будівлями телецентру, ніби нічого не трапилося.

Почали прибувати й протестувальники, які йшли до Останкіна пішки, й о 19-й годині на площі біля телецентру зібралося майже 4 тисячі людей, в тому числі близько п'ятдесяти чоловіків з автоматами. Хтось став будувати барикади з дощок і будматеріалів, а натовп вишикувався в колони. Молоді люди просили порожніх пляшок і коктейлів Молотова. Демонстранти думали, що зараз повторять свій успіх із захопленням мерії.

Раптом військові вантажівки почали із гучним гуркотом таранити дзеркальні вікна першого поверху телецентру. Вперед висунувся молодик із гранатометом на плечі, який він, схоже, вперше тримав у руках. Після п'ятихвилинної паузи гранатомет вистрелив, і граната вибила двері. Протестувальники приготувалися захопити телецентр і розпочати мовлення на всю країну.

Проте в цей момент зсередини будівлі по демонстрантах відкрили вогонь десятки кулеметів. Площа наповнилася зойками й лементом, а несамовитий вогонь не вщухав, аж поки жовтогарячі трасуючі кулі не злилися в суцільний вогняний шквал. Більшість озброєних демонстрантів, в тому числі баркашовські фашисти, опинилися під захистом піддашка на вході до телецентру, але майже всі решта не були захищені нічим, і територія швидко вкрилася тілами вбитих і поранених.

Поранені лежали в калюжах крові, вигукуючи: «Не стріляйте!»; «Допоможіть, будь ласка!» – а їхні тіла продовжували прошивати кулі. Солдати, розташувавшись за бетонними стінами якоїсь затемненої будівлі, стріляли в кожного, хто підводив голову. Вони застрелили велосипедиста, який випадково заїхав на поле бою, і зрешетили вуличну мийну машину, з якої полилися потоки води. Скрізь було видно пошарпані тіла та відірвані кінцівки.

Для евакуації поранених на площу стали заїжджати вантажівки. Кореспондент Радіо «Свобода» Андрій Бабицький залишив свою схованку в підземному переході, щоби перенести на своїй спині п’ятдесятирічного чоловіка, який не міг іти.

«Куди Вас поранено?»

«Десь у плечі та в сідниці».

Раптом Андрій почув, як за спиною чоловіка щось двічі глухо гупнуло, і чоловік замовк. За кілька секунд, піднімаючи його до кабіни вантажівки, Бабицький побачив, що його сорочка на спині просякла кров’ю, і зрозумів, що чоловіка застрелили.

Один із депутатів, Ігор Муравйов, повз до вантажівки майже 15 метрів, а коли став підводитися, кулі вдарили по асфальту, вибивши під його грудьми червоні іскри.

Натовп кинувся бігти вулицею Корольова, намагаючись сховатися в парку. БТРи їздили вулицею туди й сюди, стріляючи навмання, а потім цілячись дедалі нижче, щоб остаточно розігнати демонстрантів. Однак багато хто з них не бажав тікати,

ховаючись за деревами чи валунами й сподіваючись на допомогу військових частин, які – вони в це вірили – стануть на їхній захист.

Лунали заклики йти до Білого дому за додатковою зброєю, але о 21-й годині, коли трасуючі кулі ще світилися в небі, а в вечірньому повітрі ще було чутно крики та стогін, було вже ясно, що битва за Останкіне програна.

Тим часом чотири телеканали було вимкнено з ефіру, і в ньому залишалося лише Російське ТБ, яке вело мовлення з резервної студії. Воно оголосило, що Останкіно захопив озброєний натовп. О 20:45 по телебаченню виступив Гайдар. Він закликав москвичів вийти на вулицю і продемонструвати свою підтримку президентові. Впродовж кількох годин перед будівлею Мосради зібралося більше десяти тисяч осіб.

Єльцин теж зробив заяву, назвавши вуличні бої «навмисною дією, заздалегідь спланованою колишніми керівниками парламенту». Він оголосив надзвичайний стан, а на засіданні в Міністерстві оборони командувачі військових округів заявили про свою підтримку Єльцина.

Однак о 21-й годині радість у Білому домі поступилася місцем шоку, коли депутати почали повертатися з Останкіна. Ілля Константинов сказав решті депутатів: «Це кривава каша». Олег Плотников, депутат із поміркованої фракції «Смена», додав: «Я ніколи в житті не бачив стільки трупів».

У буфеті на третьому поверсі запанувала моторошна тиша: депутати почали усвідомлювати, що було помилкою відряджати юрбу на штурм мерії та намагатися захопити Останкіне. Дехто почав розмірковувати, на якому боці буде армія, і більшість депутатів погодилися з тим, що військові завжди будуть на боці сильнішого.

Опівночі, коли побоювання неминучого штурму будівлі проєльцинськими армійськими підрозділами ставали дедалі сильнішими, було заборонено будь-який рух усередині Білого дому.

О 3-й годині ночі поширилися чутки, нібито Білий дім збираються заблокувати танками та БТРами. Чутки виявилися хибними, але згодом кореспонденти державних інформаційних агенцій отримали наказ залишити будівлю.

Тим часом, приблизно о 4-й годині, Єльцин поїхав до Міністерства оборони й, посилаючись на побоїще біля Останкінського телецентру, став переконувати міністра оборони Павла Грачова віддати наказ про штурм парламенту.

О 6:55 журналісти в буфеті шостого поверху раптом прокинулися від звуків інтенсивного кулеметного вогню й побачили, що Білий дім зазнав нападу.

Впродовж наступних одинадцяти годин армійські підрозділи атакували Білий дім, застосовуючи танки та автоматичну зброю, і врешті-решт вирішили результат боротьби за владу на користь Єльцина ціною майже 150 людських життів.

Після жовтневих подій у Росії відбулися глибокі зміни в загальних настроях. Попри те, що спочатку опитування громадської думки свідчили про підтримку штурму російського парламенту, після безперервного відтворення російським телебаченням кадрів цього нападу багато хто почав замислюватися, чому сім років демократичних реформ увінчалися боротьбою за владу між колишніми союзниками та масовим побоїщем у центрі Москви.

За тижні цього протистояння солдатів, які брали в ньому участь, задля їхнього власного захисту переводили з їхніх частин до Таманської і Кантемирівської дивізій під Москвою. Водночас раніше маргінальні політичні фігури здобули громадську підтримку. Наприкінці жовтня очільник Комуністичної партії Росії Геннадій Зюганов з’явився в телепрограмі «Громадська думка» разом із іншими політичними діячами, в тому числі Гайдаром. Після дискусії глядачів попросили зателефонувати до студії й оцінити виступи учасників. І за переконливість Зюганова,

рейтинг якого ніколи не перевищував 4–5 відсотків, цього разу проголосувало 36 відсотків глядачів, що поставило його на друге місце після Гайдара.

Уряд відмовився назвати кількість убитих під час штурму Білого дому, і тому стала фігурувати неофіційна цифра – 1500 загиблих. Газета «Комсомольская правда» 4 листопада писала: «За місяць після московської трагедії ми не знаємо ні числа загиблих, ні їхніх імен. Без цієї правди... жити можна, але важко відчувати себе людиною».

В інших газетах почали розвивати теорію свідомої провокації. Як, запитували там, удалося демонстрантам-комуністам прорватися крізь міліцейські кордони й захопити мерію, а потім безперешкодно впродовж двох годин іти до Останкінського телецентру, і їх не зупинили ні солдати, ні міліція? І якщо міліція залишала свої пости в паніці, а не згідно з планом, то чому міністрові внутрішніх справ Віктору Єріну після цих подій було присвоєно звання Героя Росії за участь у придушенні повстання?

По всій Москві стали з'являтися написи на стінах, в яких Єльцина називали «вбивцею», та інші ознаки того, що, застосувавши в боротьбі з комунізмом комуністичні методи, він утратив свій моральний авторитет.

12 ГРУДНЯ 1993 РОКУ

На вулиці Герцена, 44, у виборчому штабі «Вибору Росії» – проєльцинського політичного блоку, очолюваного Гайдаром, – молоді люди уважно стежили за комп'ютером і складали в стоси аркуші паперу, що вилітали зі швидкісного принтера. У підвальному приміщенні накривали столи для урочистого бенкету.

Володимир Боксер, який керував виборчою кампанією блоку в Москві, знав, що Жириновський набирає голоси в багатьох регіонах. Але коли почалися дзвінки від місцевих штабів і спосте-

рігачів на дільницях, Боксер залишався впевненим, що «Вибір Росії» здобуде переконливу перемогу.

Перші дзвінки були від спостерігачів. Як і очікувалося, були деякі скарги на порушення в ході голосування. О 18-й годині Боксер отримав перші результати зі спеціальних виборчих дільниць – лікарень, торгових суден, геологічних експедицій та військових частин. Там виборці голосували зранку й усі одночасно, тож їхні результати надходили раніше за інші.

Записавши результати, Боксер побачив дещо бентежливу картину. На багатьох дільницях, особливо у військових частинах, Жириновський отримав кращі результати, ніж очікувалося. Втім, певним полегшенням було побачити, що в московських лікарнях проєльцинський блок лідирує зі значним відривом. Як правило, в Москві результати голосувань у лікарнях майже не відрізнялися від загальноміських.

О 20-й годині виборчий штаб заповнили російські та іноземні журналісти та численні знаменитості з політичного й мистецького світу. Було подано червоне вино, дехто з найвідоміших гостей давав інтерв'ю перед камерами. Водночас група осіб зібралася перед телевізором, де диктор телебачення Тамара Максимова в білому вбранні відкривала урочистий прийом у Кремлівському палаці з'їздів, заздалегідь названий «святом демократії» та присвячений оголошенню результатів перших у Росії за 76 років багатопартійних виборів.

О 20:30 штаб «Вибору Росії» отримав перші значущі результати з Далекого Сходу. Члени штабу були приголомшені, побачивши, що голосування на Камчатці та Сахаліні засвідчило цілу низку рішучих перемог Жириновського. Впродовж наступної години дзвінки з Далекого Сходу продовжувались, і перевага Жириновського лише збільшувалась, аж поки не стало зрозуміло, що його Ліберально-демократична партія майже вдвічі перевищує результати «Вибору Росії».

Багато гостей перейшло в підвал для участі в бенкеті, але Боксер залишався біля телефонів, сподіваючись, що з Сибіру надходитимуть кращі новини. Але на 23-тю годину стало ясно, що партія Жириновського лідирує і в Сибіру.

Опівночі співробітники штабу отримали результат з Олександрова Володимирської області – першого територіально близьких до Москви округів. Там партія Жириновського отримала 40 відсотків голосів, а «Вибір Росії» – лише 16. Ця новина викликала хвилю паніки. Тепер уже було очевидно, що перші результати не були випадковістю. Жириновський перемагав по всій країні.

Тепер очікували результатів з Волзького регіону та Уралу – в сподіванні, що тамтешнє голосування компенсує перемогу Жириновського в Сибіру.

Спостерігаючи за прийомом у Кремлі, співробітники штабу відзначили, що Жириновський і його оточення перебувають у піднесеному настрої, прогулюються залою і поплескують людей по спині. Боксер зі здивуванням побачив, що багато представників ліберальної інтелігенції вишикувалися в чергу, щоби потиснути руку Жириновському. Максимова, якій важко було зберігати посмішку, сказала аудиторії: «Не думаймо лише про політику. Ми маємо веселитися». Однак у цей момент літературний критик і прихильник Єльцина Юрій Карякін, який давав інтерв'ю перед камерою, вигукнув: «Росіє! Отямся, ти – очманіла!»

Врешті-решт Боксер залишив своє місце біля телефонів і приєднався до решти людей у підвалі, де всі напивалися до нестями. Після першої години ночі прибув Гайдар, і Боксер побачив, що він блідий і вочевидь пригнічений. «Ну, Володю, – сказав Гайдар, – як гадаєш – ми все втратили?»

«Не знаю, – відповів Боксер. – У Москві ми явно перемагаємо. Якщо вдасться зібрати достатньо голосів у інших регіонах країни, то, можливо, уникнемо катастрофи».

Співробітники штабу стояли тісними купками й приглушеними голосами обговорювали те, що тепер виглядало незаперечною перемогою Жириновського. Ніхто не знав точно, що це означатиме, але багато хто почав порівнювати ці результати з перемогою Гітлера на виборах до Рейхстагу 1932 року.

Похмурий настрій посилювався, і натовп у бенкетній залі став поступово розсіюватися, аж поки о третій годині ночі в приміщенні не залишилося осіб двадцять п'ять. Маленька групка, в тому числі Головков, співала революційних пісень – як швидко з'ясувалося, це були єдині пісні, відомі їм усім.

Вони співали пісню Громадянської війни з рефреном «Я честно погиб за рабочих», співали пісню з фільму «Чапаєв», де командир Червоної Армії Чапаєв, помираючи, дивиться на круків, що кружляють у небі, й каже: «Чёрный ворон, чёрный ворон, что ж ты вьёшься надо мной, ты добычи не дождёшься, чёрный ворон, я не твой».

Врешті приголомшені реформатори заспівали ще одну пісню часів Громадянської війни: «Белая армия, чёрный барон снова готовят нам царский трон, но от тайги до британских морей Красная Армия всех сильней!»

Післямова

ЛЮТИЙ 1993 РОКУ

Падав легкий сніг, і Москва здавалася загубленою в цій білизні – білизні безбарвного розпливчастого неба, туману, який застилав будинки, та снігових заметів, що вкривали дахи й вулиці. В цій хуртовині люди з авоськами та клумаками ледь прокладали собі шлях, протоптуючи стежки в неприбраному снігу. Гілки дерев гнулися від снігу, а скляні вітрини кав'ярень мороз розмалював химерними візерунками. Автобуси, здригаючись, виписували кренделі на дорогах, а в десятках вікон химерної будівлі хмарочосу віддзеркалювався помаранчевий диск північного сонця.

Цього ранку я не мав нагальних справ у центрі Москви, але оскільки в мене спливав термін паспорта, я вирішив піти до американського посольства і продовжити його. Я доїхав на метро від «Коломенської» до «Маяковської» і, вийшовши на поверхню, попрямував пішки Садовим кільцем до старої будівлі на вулиці Чайковського.

Часи, звісно, змінилися. Росіяни вже не поспішали пробігти повз амбасаду США, дивлячись прямо перед собою, щоби не привернути уваги охоронців. Тепер біля посольства стояла довга черга охочих отримати візу.

Я вийняв свій паспорт і показав його одягненому в сіре охоронцю. На мить виникла запинка. Щось знайоме було в цьому кремезному вусатому охоронці. Звідки я міг його знати?

«Містер Саттер, – сказав охоронець, навіть не глянувши на мій паспорт, – скільки літ, скільки зим! Знаєте, ми всі насолоджувалися Вашими репортажами».

Я раптом згадав, де я його бачив. Це було на початку 1980-х. Юрба іноземців спостерігала, як цей мій співбесідник і ще двоє охоронців тягли вулицею радянського громадянина до пункту обігріву на розі. Цей чоловік намагався забігти до посольства. Він кричав: «Я хочу свободи!» – але замість свободи на нього чекали побої та «лікування» в психіатричній лікарні.

«Ви насолоджувалися моїми репортажами?» – перепитав я.

«Звісно, – сказав охоронець, усе ще посміхаючись, немовби досвід спілкування з дисидентами нас здружив. – Я пам'ятаю, що Ви першим повідомили про той інцидент із бактеріологічною зброєю у Свердловську*. А де Ви, до речі, були?»

Я пояснив, що був у Америці та Франції, а тепер приїхав до Москви на невизначений період.

«Тепер тут безліч американців», – сказав він.

«Так, тепер настала нова доба».

«Що ж, – сказав він із широкою посмішкою, – добре, що Ви повернулися».

Людський розум – дивовижна річ. Як важко його цілком закабалити, й усе ж таки з якою готовністю ми калічимо самих себе, коли цього вимагає суспільство! Цей охоронець навряд чи був єдиним радянським громадянином, який роками жив подвійним життям, однією частиною своєї свідомості поділяючи менталітет режиму, а іншою нормально сприймаючи дійсність разом із рештою людей. Лише під впливом вільної інформації,

* У квітні 1979 року через вибух на секретному заводі бактеріологічної зброї в Свердловську стався викид в атмосферу бактерій сибірської виразки, що спричинив велику кількість смертей. У березні 1980-го я написав статтю про цей інцидент для газети *Financial Times*, спираючись на інформацію з неофіційних джерел, яка пізніше виявилася абсолютно точною.

яку зробила можливою політика гласності, він та інші громадяни почали відкидати свої ідеологічні ролі, і саме цей процес – більше, ніж будь-який інший, – призвів до краху Радянського Союзу.

Впродовж тих років, коли СРСР погрожував усьому світу, якось не брали до уваги, що сила цієї країни залежала не від традицій, не від консенсусу, не від конструктивної правової системи, а від правдоподібності ідеї, здатної розколоти свідомість радянських громадян і зробити політичну лояльність питанням майже релігійної віри.

В радянських умовах було неважливо, що люди скептично ставляться до цієї ідеології або приймають її лише частково. Важливо було те, що ця ідеологія визначала основні інтелектуальні категорії для більшості населення й у такий спосіб змушувала величезну націю шукати моральних ідеалів у вимогах держави.

Своєю могутністю ця ідеологія завдячувала тому, що пропонувала альтернативу агностицизмові модернізму XX століття.

У ситуації, коли наука підривала довіру до релігії одкровення, марксизм-ленінізм пропонував картину реальності, що була простішою і послідовнішою, ніж сама реальність, і, варто було лише громадянинові засвоїти його основні засади, як йому вже ніколи не доводилося ні в чому сумніватися. Водночас спростувати цю ідеологію було дуже важко. Факти тут були непридатні, бо за допомогою діалектичної аргументації будь-яке явище, що нібито суперечило ідеології, можна було тлумачити як таке, що перебуває в процесі перетворення на свою протилежність.

А ще важливішим, мабуть, було те, що ця ідеологія породжувала відчуття якоїсь мети. Вважалося, що радянські громадяни беруть участь у великому історичному проекті – будівництві комунізму, і ця ілюзія надавала сенс їхньому життю – часто похмурому і безглуздому.

Політична стабільність Радянського Союзу залежала від трьох чинників: відсутності серйозних національних конфліктів, пасивності робітничого класу та солідарності керівної еліти. Всі ці умови гарантувала ідеологія, й усіх їх знищила гласність.

Упродовж багатьох років головною засадою ідеології була теза про те, що соціалізм є логічною кульмінацією національної історії та традицій кожного з народів, що живуть на території СРСР. Однак із початком гласності підтримувати цю засаду далі стало неможливо. Твердження про добровільне приєднання до СРСР республік Прибалтики було несумісним із подробицями секретних протоколів Пакту Молотова–Ріббентропа, а уявлення про Радянський Союз як співдружність рівних держав було безглуздим на тлі штучних голодоморів в Україні, що забрали мільйони життів.

Нова інформація надихнула на організацію національних рухів. Місцева влада реагувала створенням народних фронтів на підтримку перебудови, але після краху ідеології виник психологічний вакуум, який міг заповнити лише націоналізм, і перших організаторів змінили люди, які обстоювали національні, а не радянські, інтереси.

Радянська ідеологія прищеплювала також ідею, що радянські трудящі були в більшій безпеці й жили краще, ніж їхні колеги на Заході. Однак моторошний контраст між вірою трудящих у справедливість їхнього суспільного ладу та реальними умовами їхнього життя не витримав випробування гласністю. Робітники дивилися фільми, де показували супермаркети в США, й розуміли, що це той достаток, який нібито мав забезпечити комунізм у Радянському Союзі.

Після початку 10 липня 1989 року страйку шахтарів у західносибірському місті Междурєченськ ця акція поширилася на всі вугледобувні області країни, і стихійність та одностайність цього страйку засвідчили факт утрати ідеологією своєї сили.

Потужність цієї ідеології до 1985 року гарантувала також єд-

ність партії. Проте зусилля Горбачова використати гласність для мобілізації населення проти його консервативних опонентів дали змогу реформаторам партії, які раніше не могли захистити своєї незалежної позиції, шукати допомоги у вищих колах. Результатом став розкол між консерваторами та реформаторами на кожному рівні, який постійно поглиблювався. В результаті ідеологія, яка за задумом мала керувати кожним аспектом життя, невдовзі не могла вже керувати навіть комуністичною партією.

Коли Горбачов заходився реформувати Радянський Союз, у нього за плечима був багаторічний досвід роботи в партійному апараті, й ідеологію він розглядав як один із методів маніпуляції, а тому не усвідомлював, що для більшості радянських громадян ця ідеологія є предметом віри. Саме через це він так легковажно повівся з основоположними переконаннями радянських громадян.

Однак теократична система не так легко піддається доктринальній реконструкції. Намагаючись зберегти структуру ідеологічної держави без ідеології, Горбачов розпочав процес, який міг завершитись або кінцем реформ, або крахом СРСР, бо щойно люди припиняють вірити в тоталітарну ідеологію, вони втрачають бажання жити за тоталітарних інститутів.

Маркс вважав, що буття визначає свідомість, але ніде не було так очевидно, як у Радянському Союзі – першій марксистській державі, що саме свідомість визначає буття. В СРСР людям прищеплювали хибну свідомість і закабаляли за допомогою цієї свідомості.

За цих умов гласність могла лише знищити радянську систему. Не тому, що будь-яке окреме викриття виявлялося критичним для режиму, а радше тому, що сама ідея правдивої інформації могла тільки зруйнувати систему колективної омани, коли режим вважався верховним арбітром істини, а радянська систе-

ма – здійсненням історичної долі людства, участь у якому була привілеєм кожного громадянина.

Створюючи Радянський Союз, більшовики піддалися на всі три спокуси, відкинуті Христом у пустелі. Але відданість радянського народу вони здобули, приховавши той факт, що зробили це в інтересах Диявола. Радянський Союз зазнав краху тому, що коли довго ошукуваний радянський народ зрозумів завдяки гласності, кому він насправді служив, то скинув ментальне ярмо, що зв'язувало його із системою зла, і почав шукати інших богів.

За кілька тижнів після випадку біля американського посольства я спостерігав, як невеличка юрба збиралася довкола отця Дмитра Дудка на подвір'ї церкви Миколи Чудотворця в Черкизові, що за 100 кілометрів від Москви.

У 1980 році отця Дмитра заарештували за звинуваченням в антирадянській агітації в зв'язку з його відвертими проповідями, а незабаром він приголомшив московську інтелігенцію, виступивши на телебаченні із заявою про своє зречення антирадянської діяльності. Вийшовши з Лефортовської в'язниці, він усамітнився й уникав контактів зі своїми «духовними дітьми». Зрештою його призначили служити у віддаленій церкві, і він, як багато хто з його парафіян, намагався знайти якийсь новий шлях.

«Скажіть, панотче, – говорила згорблена старенька, – як нам треба ставитися до чаклунок і знахарів?»

«Чорна магія та сатанізм, – відповідав отець Дмитро, – гірші за будь-який більшовизм. Вони можуть допомагати тілу, але наслідком є смерть душі».

Інша жінка спитала його, чому так багато алкоголіків.

«П'янство – ознака відсутності в нас віри в Бога. Воно відволікає нас від жорстокої реальності, проте єдиний шлях до подолання трагедії – через Бога. Бо все, чого ми не отримуємо в цьому житті, отримаємо в житті вічному».

На запитання, що таке смерть, він відповів: «Смерть – не кінець людського існування, а лише перехід із цього світу, сповненого скрути, до іншого світу, де не буде скрути, злиднів і турбот».

Отець Дмитро виглядав стомленим. Він уже давно розмовляв із людьми, які прийшли до нього за настановами. Один вірянин сказав, що лікує людей замовляннями.

«Як Ви це робите?» – спитав отець Дмитро.

«Спочатку я читаю слова православної молитви, а потім додаю свої власні заклинання».

«Ви маєте відмовитися від заклинань».

«Але це зведе замовляння нанівець».

«Тоді треба припинити займатися зціленням».

«А як нам ставитися до комуністів, які визнають релігію?» – спитав ще один вірянин.

«Серед комуністів є багато пристойних людей, – сказав отець Дмитро. – Комунізм не вкорінився в їхніх душах. Люди кажуть, вони вірили в марксизм-ленінізм, але матеріалізм їх не задовольнив».

Група пішла за отцем Дмитром до його кімнати в будиночку біля церкви. Сеанс запитань і відповідей тривав до пізнього вечора. Надворі півмісяць сяяв над снігами, в грубці вогонь лизав дрова, а ця купка людей, що пережили СРСР, дивилася в непевне майбутнє зі збентеженням і надією.

Подяки

Росія неохоче позує для свого портрета і ніколи не демонструвала цього краще, ніж у ті роки, коли я працював над цією книжкою.

Я почав збирати інформацію в 1979 році, працюючи в Москві для лондонської газети *Financial Times* в умовах державно-міліцейського терору. Я намагався додавати нову інформацію під час революційних змін у Радянському Союзі, а завершив книжку вже після того, як СРСР припинив своє існування. Зважаючи на ці обставини, книжку було б неможливо написати без допомоги багатьох людей і організацій.

Першим, кого треба відзначити, є Дж. Д. Ф. Джонс – колишній головний редактор *Financial Times*. Він запропонував мені стати московським кореспондентом цієї газети, коли я працював у Чикаго репортером, об'їжджаючи місто разом із нічними поліцейським патрулями. Я вдячний йому не лише за це, а й за сприяння у створенні інтелігентної і культурної атмосфери в редакції газети, а також за організацію допомоги редакції та МЗС Британії, коли радянська влада намагалася вислати мене з країни в 1979 році. Тоді на мій захист рішуче став також Держдепартамент США.

У Москві у 1979–1982 роках збирати інформацію й захищати моїх радянських інформаторів мені допомагала група помічників, з-поміж яких багато хто є тепер моїми колегами. Мері Броксап, британський совєтолог і мій помічник у 1978–1979 роках, порадила мені написати книжку про сюрреалізм життя в СРСР. Дебора Сюард, яка тепер працює в «Associated Press», була моєю незамінною помічницею в 1980–1982 роках – вона записувала свідчення, класифікувала наші матеріали й координувала мої пересування, завжди намагаючись звести до мінімуму наші ризики зіткнення з таємною поліцією. Їй, своєю чергою, допомагали Марі Йованович, Люсія Перес-Морено та Джейн Темпест.

У захисті матеріалів цього проекту мені допомагала також група вірних друзів, у тому числі Сігрідур Сневарр і Петрина Бахманн із посольства Ісландії, Женев'єва Мейясу з французької амбасади, Морріс Джекобс із посольства США й у самих США – Строб Талбот.

Я отримував допомогу й від багатьох радянських друзів. Фелікс Серебров, В'ячеслав Лучков, Інна Мак-Клеллан, Аркадій Шапіро – всі вони докладали зусиль для пошуку людей із цікавим для мене досвідом життя. За кілька місяців до свого арешту в січні 1981 року Серебров – член Робочої комісії з розслідування використання психіатрії в політич-

них цілях – познайомив мене з Олексієм Нікітіним, Анатолієм Корягіним, Олександром Шатравкою та Адольфом Мюльбергом. Всі вони займають помітне місце на сторінках цієї книжки.

Хочу подякувати також Рою Медведєву, історику-марксисту, який, попри наші розбіжності, присвятив чимало годин роз'ясненню мені радянської системи та великодушно забезпечував мене плодами своїх досліджень, включно з первісною та важливою інформацією.

Після того, як я залишив Москву, я отримав певну кількість ґрантів, які відіграли вирішальну роль у сплаті моїх витрат. У 1984 році я отримав стипендію Меморіального фонду Симона Гугенгайма, а потім ґранти від Фонду Лінди та Гаррі Бредлі, Фонду Сміта Ричардсона, Фонду Ергарта та Американського інституту миру. Завершити цю книжку було б неможливо без цієї своєчасної та щедрої допомоги.

Я також провів у листопаді 1986 року місяць як тимчасовий стипендіат в Інституті перспективних досліджень Росії ім. Кеннана у Вашингтоні.

У своїх дослідженнях за межами Радянського Союзу я мав змогу скористатися доступом до ресурсів Радіо «Свобода» в Мюнхені, зокрема до його архіву «самвидаву», який є багатим джерелом описів умов життя в СРСР. Я вдячний Пітеру Дорнану, Маріо Корті та Сюзанні Франк із відділу «самвидаву» за їхню допомогу, а також Іванці Ребет, бібліотекарці Радіо «Свобода».

За роки роботи над цією книжкою я отримував необхідну допомогу від редакції часопису *Reader's Digest* і від Інституту зовнішньополітичних досліджень у Філадельфії.

Починаючи з 1986 року, редактори *Digest* наполягали на тому, щоби Держдепартамент США заборонив радянським журналістам в'їзд до США у відповідь на тодішню заборону мого в'їзду до СРСР. Прямим наслідком цього заходу було те, що радянські органи видали мені візу, і я відвідував Радянський Союз у 1986 і 1988 роках, попри те, що фактично залишався персоною «нон-ґрата». У 1990 році *Digest* пригрозив скасувати плани російськомовного видання часопису, якщо мені не буде дозволено в'їхати до СРСР, і цей ультиматум, підкріплений сильним тиском з боку Держдепу, спрацював: мені видали багаторазову візу.

Але *Digest* не тільки захищав мене, а й давав роботу. В 1990, 1991 та 1992 роках він постійно замовляв мені статті на теми СРСР, і саме ці завдання й відрядження дали змогу мені розширити книжку за рахунок висвітлення періодів перебудови та постперебудови. Я особливо вдячний колишньому редактору Кену Гілмору, редактору Кену Томлінсону, шефу вашингтонського бюро Біллу Шульцу, виконавчому редактору Крісу

Вілкоксу та колишньому редактору міжнародного відділу Дж. Д. Паніці за їхнє сприяння та допомогу.

У 1990–1991 роках я працював в Інституті зовнішньополітичних досліджень як стипендіат Фонду Торнтона Д. Гупера. Той рік і наступний я жив у Вашингтоні, але частину тижня працював у Філадельфії. За співробітництво та підтримку цього Інституту хочу висловити подяку його колишньому директору Деніелу Пайпсу та заступнику директора Алану Люксембургу. Я користувався також допомогою та дружбою співробітників інституту Росса Мунро, Адама Гарфінкла та Джудіт Шапіро, а особливо Крістен Купер, моєї асистентки, яка багато годин присвятила друкуванню та систематизації моїх записів.

У 1992-му я поїхав на рік до Москви. Саме там я отримав щедру допомогу від російського науковця Ольги Принцевої, з якою познайомився за рік до того. У липні 1993-го я повернувся до США разом із Ольгою, і наступного року ми одружилися.

У січні 1993 року я на короткий термін повернувся до США і знову зустрівся з Девідом Едвардсом, другом із тих часів, коли я був студентом магістратури в Оксфордському університеті. На цей момент мої фінансові ресурси майже вичерпались, і Девід знайшов для мене вигідну роботу, яка дала змогу мені завершити працю над книжкою. Тож я перед ним у неоплатному боргу.

На останніх етапах роботи над книжкою мені допомогли своїми зауваженнями та пропозиціями друзі й колеги, які прочитали її цілком або частково. Моя подяка Володимиру Войновичу, Джону Ллойду, Ненсі Ліппінкот, Михайлу Михайлову, Маршалу Бременту та Шарлотті Баллард.

Але найбільшу користь мені принесли терплячість, солідарність і консультації мого редактора Ешбела Гріна та видавництва «Альфред А. Кнопф».

Хочу подякувати Олександрові Шатравці за дозвіл використати матеріал із його неопублікованого рукопису «Записки з черева людожера», який потім було переписано й перейменовано в «На шляху до Америки».

Також хочу висловити подяку Марі-Елен Гугенгайм за її допомогу в перші роки роботи над цим проектом, а ще – моїм старшим дітям Рафаелю та Клер за їхню щиру готовність прийняти ті обмеження, які робота над книжкою накладала на все наше життя. Моя вдячність Гершону Брауну, Майклу Зейдману, Ендрю та Кристині Нагорські і Керол Бріккі за їхню дружбу й солідарність, а також усім іншим, названим і не названим на цих сторінках, які вірили в мене впродовж усіх тих років, що я витратив на написання цієї книжки.

Про автора

Девід Саттер народився в Чикаго в 1947 році. Закінчив Чиказький і Оксфордський університети. Почав свою кар'єру в 1972 році репортером відділу кримінальної хроніки *Chicago Tribune*. У 1976 році став московським кореспондентом газети *Financial Times*. Він працював в Москві протягом шести років і став відомим завдяки глибокому знанню радянської тоталітарної системи. Потім він став спеціальним кореспондентом у радянських справах у журналі *The Wall Street Journal*, часто вносячи свій внесок в редакційну сторінку газети.

Девід Саттер сьогодні є одним зі світових провідних експертів по Росії та колишньому Радянському Союзу. Крім книги «Доба безумства» (Age of Delirium), документальний фільм за якою був відзначений премією, автор написав ще три книги про Росію: *Darkness at Dawn: the Rise of the Russian Criminal State* (2003), *It Was a Long Time Ago and It Never Happened Anyway: Russia and the Communist Past* (2011) і *The Less You Know, the Better You Sleep: Russia's Road to Terror and Dictatorship under Yeltsin and Putin* (2016). Остання вийшла також в українському перекладі «Менше знаєш, краще спиш: шлях Росії до терору та диктатури за Єльцина і Путіна» (Дух і Літера, 2016).

У травні 2013 року Девід Саттер став радником російської служби «Радіо "Свобода"», а у вересні 2013 року він став акредитованим кореспондентом «Радіо "Свобода"» в Москві. Три місяці по тому він був висланий з Росії і став першим висланим американським кореспондентом з часів холодної війни.

Зараз Девід Саттер є співробітником Інституту зовнішньої політики Школи провідних міжнародних досліджень Університету Джона Хопкінса (SAIS) і старшим науковим співробітником Інституту Хадсона у Вашингтоні, округ Колумбія.

З питань замовлення та придбання книг
просимо звертатися:

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Волоська, 8/5, корпус 5, оф. 210, Київ, 04070, Україна

Телефони: +38 (044) 425-60-20
+38 (050) 425-60-20 (Vodafone)
+38 (073) 425-60-20 (Lifecell)

E-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ продажу

litera@ukma.kiev.ua – видавництво

Сайт та інтернет-книгарня: www.duh-i-litera.com

Надаємо послуги «Книга-поштою»

Друк та палітурні роботи:

МайСтер
КНИГ

м. Київ, вул. Виборзька, 84,
тел. (044) 458 0935
e-mail: info@masterknyg.com.ua
www.masterknyg.com.ua
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.